

ISSN 1015-1818 | e-ISSN 2619-9505

2020 / 2

Sayı: 72

Tarih Dergisi

Turkish Journal
of History

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

Tarih Dergisi

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI), TÜBİTAK ULAKBİM TR-Dizin,
SCOPUS ve EBSCO Historical Abstracts tarafından indekslenmektedir.

Turkish Journal of History is currently indexed by

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI), TÜBİTAK ULAKBİM TR-Dizin,
SCOPUS and EBSCO Historical Abstracts.

Kapak Resmi / Cover Photo

Yıldız Porselen Fabrikası'nın Ön Cepheden Görünümü
(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, no. 90552/83)
Yıldız Porselen Fabrikası'nın İlk Mamullerinden Sultan II. Abdülhamid Tuğralı Tabak
(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, no. 90725/6)

Sahibi / Owner

İstanbul Üniversitesi / *Istanbul University*

Yayın Sahibi Temsilcisi / Representative of Owner

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye /
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Sorumlu Müdür / Responsible Manager

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye /
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00 / 15882

E-mail: tjh@istanbul.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/pub/iutarih>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,

Fatih / İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.

2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,

İstanbul, Türkiye

www.ilbeymatbaa.com.tr

Sertifika No: 17845

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Statements and opinions expressed in papers published in this journal are the responsibility of the authors alone.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

The publication languages of the journal are Turkish and English.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in June and December.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– terzi@istanbul.edu.tr

Yardımcı Editör / Assistant Editor

Araş. Gör. Dr. Sinem SERİN

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– sinemser@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Dorian Gordon BATES – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

Alan James NEWSON – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mahmut AK

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mak@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – ceraslan@hotmail.com

Prof. Dr. İdris BOSTAN

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – idbos@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mahir AYDIN

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mahiraydin2023@gmail.com

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – topsakal@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHIOĞLU

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – kspahi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Sevtap İSHAKOĞLU-KADIOĞLU

Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye – sevtapk@istanbul.edu.tr

ULUSLARARASI EDİTÖRYAL KURUL / INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK – Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN – Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahmeddin BAŞAR – Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK – Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN – İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Géza DÁVID – Eötvös Loránd Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Giampiero BELLINGERİ – Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH – Arader Galleries, San Francisco, ABD

Prof. Dr. Hayati DEVELİ – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Hikari EGAWA – Meiji Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya

Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE – İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Oğuz TEKİN – Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü

Pál FODOR – Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR – Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye

Dr. Rhoads MURPHEY – Birmingham Üniversitesi, Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU – Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- “Sibylla” ve “Libri Sibyllini” Üzerine Tarihsel Bir İnceleme
A Historical Study on “Sibylla” and “Libri Sibyllini”
Asuman Coşkun Abuagla 1
- “İhtiyat mı? Korku mu?” Hz. Ömer’in (13-23/634-644) Deniz ve Denizcilğe Bakışı
“Caution or Fear?” ‘Umar’s (13-23/634-644) Approach to the Sea and Seafaring
Murat Öztürk 21
- Abbâsîler’in Son Veziri İbnü’l-Alkamî (ö. 656/1258) ve Moğollar’la İlişkisi
Ibn al-Alqamî (d. 656/1258), The Last Vizier of Abbâsîd, and His Relationship with The Mongols
Halil İbrahim Hançabay 45
- Halilürrahman Vakfı’nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu
The Financial Situation of the Halilurrahman Waqf In Hebron at the Beginning of the 18th Century
Şerife Eroğlu Memiş 77
- Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi
Modernization Efforts in Ottoman Military Education: Kasımpaşa Naval Secondary School
Mehmet Korkmaz 115
- Yıldız Porcelain Factory: The Heart of Production in the Palace Garden with Its Establishment and Operation
Yıldız Porselen Fabrikası: Kuruluş ve İşleyişiyle Sarayın Bahçesindeki Üretim Merkezi
Sinem Serin 139
- 1826-1829’da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum’da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg’a Nakli
Transfer of Some Manuscripts from Ardabil, Ahıska, Bayezid and Erzurum to St. Petersburg in 1826-1829
Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu 167
- Bir Diplomatın Gayri Resmî Mücadelesi: Hamdullah Suphi’nin Bilinmeyen Gagauz Müdafaası
The Unofficial Struggle of a Diplomat: Unknown Gagauz Defense of Hamdullah Suphi
Selcen Özyurt Ulutaş 187
- Çeviri / Translation**
- Mantzikert: Askerî Bir Başarısızlık mı?
Jean-Claude Cheynet, Çev. Murat Keçiş 207

“Sibylla” ve “Libri Sibyllini” Üzerine Tarihsel Bir İnceleme

A Historical Study on “Sibylla” and “Libri Sibyllini”

Asuman Coşkun Abuagla*

*Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye

ORCID: A.C.A. 0000-0002-2085-6100

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Asuman Coşkun Abuagla,
Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve
Edebiyatı Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye
E-posta/E-mail: asumancoskun@akdeniz.edu.tr

Başvuru/Submitted: 09.07.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
06.09.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
13.09.2020

Kabul/Accepted: 15.09.2020

Atıf/Citation:

Coskun Abuagla, Asuman. “Sibylla” ve “Libri Sibyllini” Üzerine Tarihsel Bir İnceleme” *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020): 1-20. <https://doi.org/10.26650/iutd.767205>

ÖZ

Antik Roma Krallık Dönemi'ne tarihlenen ve *Libri Sibyllini* olarak adlandırılan kehanet kitaplarının Sibylla adında gizemli bir kadın tarafından Roma'ya getirildiği, geleceği öngördüğüne inanılan bu kitaplar sayesinde Roma halkının afetler, felaketler ve savaşlarla başa çıktığı söylenir. Antik Dönem yazarlarının eserlerinden elde edilen veriler, İÖ 6. yüzyıldan İÖ 4. yüzyılın sonuna kadar bu konuya bilimsel açıdan yaklaşılmamış olduğunu göstermektedir. Bu dönem kadar Sibylla, gizemli bir kâhine olarak ele alınmış ve konunun tarihsel bir arka planı olabileceği düşünülmemiştir. Bu makalenin amacı, Sibylla ve *Libri Sibyllini* üzerine tarihsel bir bilgi vermektir.

Anahtar sözcükler: Sibylla, Sibylla Kitapları, Kehanetler, Alametler, Akrostiş

ABSTRACT

It is said that the oracular books known as the *Libri Sibyllini*, which date from the Ancient Roman Kingdom Period, were brought to Rome by a mysterious woman named Sibylla. Owing to these books, which were believed to predict the future, the people of Rome managed to cope with calamities, disasters and wars. The available data obtained from the works of ancient authors shows that the subject was not scientifically approached from the 6th century BC to the end of the 4th century BC. Until that time, Sibylla was treated as a mysterious seeress and it was not thought that the subject might have a historical background. The purpose of this article is to give historical information on Sibylla and *Libri Sibyllini*.

Keywords: Sibylla, Sibylline Books, Oracles, Prodigies, Acrostic

Extended Abstract

It is said that the oracular books known as the *Libri Sibyllini*, which date from the Ancient Roman Kingdom Period, were brought to Rome by a mysterious woman named *Sibylla*. She has always been described as an old woman. According to legend she offered nine books either to Tarquinius Priscus (according to Varro), the fifth king of Rome or to Tarquinius Superbus (according to Plinius and Gellius), the last king of Rome. When Tarquinius said that the price she offered was too high, she burned three of the books and offered the remaining six at the same price but when the king again refused to accept this offer, she burned three of the remaining six books, just as she had done before. Finally after the soothsayers advised the king to buy the last three books, he bought three books for the price sought for the nine. Owing to these books, which were believed to predict the future, the people of Rome managed to cope with calamities, disasters and wars. Ancient writers have put forward different views on the origin and name of this mysterious woman, some based her origin on Erythrai, one of the twelve Ionian cities, and some on Kyme, one of the first Greek colonies in Italy. The reason for this is that both cities are believed to be the home of the famous seeress called *Sibylla*.

A few ancient writers suggest that *Sibylla* once existed. A quotation from Heraclitus in Plutarch is the earliest reference to *Sibylla*. Euripides mentioned *Sibylla* in his lost play, *Bousiris*. Although the first clear evidence can be found in Aristophanes' comedies *Equites* and *Pax*, much concrete evidence about *Sibylla* and the Sibylline Books dates from the second century to the first century BC. Especially in the works of ancient writers such as Titus Livius and Dionysius of Halicarnassus, there is important information about the subject. In the light of these works, although many authors have information about them in the Ancient Period, they inevitably fell into disagreement about the origin of *Sibylla*. The most detailed research on *Sibylla* in the Roman Period was done by Varro. Although the book *Antiquitates Rerum Humanarum et Divinarum*, which was published in 47 BC, was almost lost, a detailed perspective on *Sibylla* and the Sibylline Books has been obtained thanks to quotations made by ancient writers.

The books known as the *Libri Sibyllini* containing the Sibylline oracles were kept in the temple of Jupiter on the Capitoline hill in Rome until the War of the Allies (Bellum Sociale). In the time of Tarquinius two noble people (duumviri) were appointed to consult the books. After that, this number was increased to ten (decemviri) and in the time of Sulla the priests known as the *quindecimviri sacris faciundis* were appointed to consult and interpret the books. As the Sibylline Books were destroyed when the Capitol was burned in 83 BC, a new collection was formed in AD 12 and deposited by Augustus in the temple of Apollo on the Palatine hill, where they lasted until the fifth century AD. Considering all oracular consultations as historical, it is clear that the reason was to get a conclusive response about

inconceivable prodigies, calamities, disasters and wars. As a result, it is understood that sacrificial ceremonies were held to appease the gods and goddesses, as recommended by the oracular response to ward off all disasters. Owing to these events narrated by ancient writers, while it is known at least why the Sibylline Books were consulted, it is not possible to obtain precise information about exactly what was written in every oracle. Despite this, an oracle was obtained after some centuries which is a unique example today. The oracle, which was brought to light owing to the work *Περὶ Θαυμασίων* by Phlegon of Tralles – the freedman of Emperor Hadrianus, written in *hexameter* using the acrostic technique, strengthens the fact that this could be a real Sibylline oracle and gives unique information about its content.

It is explained in the book *De Reditu Suo* by Rutilius Namatianus that the Sibylline Books, known to have been consulted in ancient Rome from 504 BC, were burned on an order given by General Flavius Stilicho in 405 AD. Although the relevant chapter in the work is the only known document that the Sibylline Books were burned by Stilicho, it is doubtful that this document is exact evidence for some reasons when looking at the background of the subject. Regardless, the Sibylline Books, which remained as ashes after this incident, had a different transformation under the name of the Sibylline Oracles (*Oracula Sibyllina*) which are believed to be a collection of Jewish and Christian writings between the second century BC and the fourth century AD. Numbering fifteen books by the fourth century AD, they have preserved their existence owing to manuscripts from the fourteenth century surviving to this day.

Giriş

Antik Roma Krallık Dönemi'ne (İÖ 753-509) tarihlenen ve *Libri Sibyllini*¹ olarak adlandırılan kehanet kitaplarının gizemli bir kadın tarafından Roma'ya getirildiği, geleceği öngördüğüne inanılan bu kitaplar sayesinde Roma halkının afetler, felaketler, korkunç alametler ve savaşlarla başa çıktığı söylenir. Antik Dönem yazarları, bu gizemli kadının kökenine ve adına ilişkin farklı görüşler ileri sürmüşler, bir kısmı onun kökenini on iki İyon kentinden biri olan Erythrai'a bir kısmı ise İtalya'daki ilk Yunan kolonilerinden biri olan Kyme'ye dayandırmıştır. Bunun nedeni, her iki kentin de Sibylla olarak adlandırılan ünlü kâhinenin yurdu olduğuna inanılmasıdır.

İÖ 6. yüzyıldan itibaren eserlerinde Sibylla adında bir kâhineden bahseden Yunan yazarlar olduğu bilinmektedir. Plutarkhos'un Herakleitos'tan (İÖ 500) yaptığı bir alıntı, Sibylla'ya ilişkin en erken kayıtlardan biri olarak kabul edilir^{2*}. Euripides'in (İÖ 480) kayıp bir eseri olan *Βούσιρις* (Bousiris) adlı oyunda Sibylla'dan bahsedildiğine dair kanıtlar vardır³; ancak Sibylla ifadesine dair en açık kanıt, Aristophanes'in *Ἰππείδης* (Atlılar/ İÖ 424) ve *Εἰρήνη* (Barış/ İÖ 421) adlı eserlerinde bulunmaktadır. İlk eserde geçen *σιβυλλιάω* fiili, *ἀεῖδω χρησμούς* (kehanetler terennüm ediyorum) ifadesiyle eş anlamlı olarak, diğer eserde ise Sibylla adı, zamanın kehanet şarlatanları, Hierokles adında bir rahip karakteriyle hicvedilirken seyirciyi güldürmek için bir araç olarak kullanılmıştır⁴. Platon da *Phaidros* adlı eserinde Sibylla'dan bahseden diğer bir yazardır⁵. Ancak konuya zamandizinsel açıdan bakıldığında Antik Dönem yazarlarının eserlerinden elde edilen veriler, İÖ 6. yüzyıldan İÖ 4. yüzyılın sonuna kadar Sibylla konusuna bilimsel açıdan yaklaşılmamış olduğunu göstermektedir. Bu döneme kadar Sibylla, gizemli bir kâhine olarak ele alınmış ve konunun tarihsel bir arka planı olabileceği düşünülmemiştir. Zaman içinde Sibylla'ya atfedilen kehanetlerin çoğalıp yayılmaya başlaması, Sibylla figürüyle çeşitli yerler arasında efsanevi bağlantılar kurulmasına yol açmıştır. O dönemin gezgin kehanet anlatıcıları (*χρησμολογοί*), Sibylla hakkındaki söylentileri kulaktan kulağa yaymakla bu bağlantının en iyi aracıları olmuşlardır. Zaman geçtikçe konuya duyulan merak, bazı Antik Dönem yazarlarını Sibylla hakkındaki çeşitli söylentileri araştırmaya ve kayıt altına almaya yönlendirmiştir. Tarihsel açıdan bakıldığında böyle bir çabada ilk sırayı alan Pontoslu Herakleides (İÖ 390), bu gizemli kadın hakkında

1 Sibylla Kitapları (Libri Sibyllini), İÖ 2. yüzyılla İS 4. yüzyıl arasında Yahudi ve Hristiyan yazılarının bir derlemesi olarak kabul edilen Sibylla Kehanetleri (Oracula Sibyllina) ile karıştırılmamalıdır. John R. Bartlett, *Jews in the Hellenistic World, Josephus, Aristaeus, the Sibylline Oracles, Eupolemus, Cambridge Commentaries on Writings of The Jewish and Christian World, 200 BC to AD 200*, Cambridge 1985, s. 35.

2 Plut. *Mor. (De Pyth. or.)*, 397A-B; ayrıntılı bilgi için bkz. J. L. Lightfoot, *The Sibylline Oracles: With Introduction, Translation, and Commentary on the First and Second Books*, Oxford 2007, s. 3.

*Antik kaynakların kısaltılması için *Oxford Classical Dictionary* kısaltmalar listesi temel alınmıştır.

3 Herbert William Parke, *Sibyls and Sibylline Prophecy*, Londra 1988, s. 104-105; Rieuwerd Buitenwerf, *Book III of the Sibylline Oracles and its Social Setting*, Boston 2003, s. 93.

4 Ar. *Eq.* 61; Ar. *P.* 1095; aynı yer, 1116.

5 Pl. *Phdr.* 244B.

anlatılan birçok yerel efsaneye karşı karşıya kalınca işin içinden çıkamamış ve ilk kez birden fazla kadının Sibylla olarak adlandırılmış olabileceği kanısına varmıştır. İskenderiyeli Titus Flavius Clemens (İS 150) tarafından yapılan alıntılar sayesinde Herakleides'in Yunanistan ve Küçük Asya'daki kehanet merkezleri hakkında *Περὶ Χρηστηρίων* adında bir kitap yazdığı bilinmektedir. Kuşkusuz Herakleides, konuyla ilgili yaptığı araştırmalar ve incelemeler sayesinde belli yerlerle Sibylla kehanetlerini ilişkilendirmiş ve Sibylla olarak adlandırılan birden fazla kâhine olduğu sonucuna varmış olmalıdır. Nitekim Clemens, bu kitaptan yaptığı birinci alıntıda Orpheus'tan daha eski olduğunu ifade ettiği Sibylla'nın asıl adının Artemis olduğunu ve kalkan taşıyan Zeus'un niyetini önceden bildirmek için Phrygia'dan Delphoi'a geldiğini⁶, ikinci alıntıda ise Eryhtrai'da Herophile adında başka bir Sibylla'nın daha varlığını ortaya koyarak Herakleides tarafından her iki Sibylla'dan da bahsedilmiş olduğunu aktarır⁷. Arkaik Dönem'de varolmasına rağmen unutulmuş ama Hellenistik Dönem'de Eratosthenes (İÖ 276) tarafından yeniden gün ışığına çıkarılan başka bir Sibylla daha olduğu bilinmektedir. İÖ 3. yüzyılda yaşayan ve İskenderiye Kütüphanesi'nin baş müdürü olan Eratosthenes, olasılıkla *Khronographiai* adlı eserinde Samoslu olan bu Sibylla'yı Samosluların yıllıklarından keşfettiğini yazmıştır⁸.

Sibylla ve Sibylla Kitaplarıyla ilgili birçok somut kanıt, İÖ 2. ve İÖ 1. yüzyıla tarihlenmektedir. Özellikle Titus Livius ve Halikarnassoslu Dionysios gibi yazarların eserlerinde konuyla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu eserler ışığında aslında Antik Dönem'de birçok yazarın kitaplar hakkında bilgi sahibi olduğu ancak Sibylla'nın kökeni konusunda kaçınılmaz bir şekilde fikir ayrılığına düştüğü fark edilmektedir. Belki bu nedenle yani Sibylla'ya dair tutarlı bilgi vermeyen ve kesin sonuca ulaştırmayan birçok farklı anlatım olduğu için Marcus Terentius Varro (İÖ 116) harekete geçmiş olabilir. Çünkü tarihsel açıdan bakıldığında Roma Dönemi'nde Sibylla üzerine en ayrıntılı araştırmanın onun tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Varro tarafından İÖ 47 yılında yayımlanan *Antiquitates Rerum Humanarum et Divinarum* (İnsani ve Tanrısal İşlerin Eski Uygulamaları) adlı kitabın neredeyse tamamı kaybolmasına rağmen antik yazarların özellikle Servius'un ve Lactantius'un bu kitaptan yaptığı alıntılar sayesinde Sibylla ve Sibylla Kitapları hakkında ayrıntılı bir bakış açısına ulaşılmıştır. Buna göre Varro, Sibylla üzerine çalışan antik yazarların eserlerini inceleyip öncelikle sözcüğü etimolojik açıdan ele almış ve *sibyllanın* özel bir ad olarak değil, "kâhine" anlamında kullanıldığı sonucuna varmıştır. Varro'ya göre yüreği tanrısal güç kazanan her genç kız *sibylla* olarak adlandırılmıştır; çünkü Aiol lehçesinde tanrılar *θεοί* (theoi/ dei) değil, *σίοι* (sioi) olarak, *consilium* (düşünce) ise *βουλή* (boule) değil, *βούλλα* (boulla) olarak telaffuz edilmektedir. Bu telaffuz farklılığından ortaya çıkan *σιβύλλα* (sibylla)

6 Clem. Al. *Strom.* 1. 21, 108 (1-2).

7 aynı yer, 1. 21, 108 (3).

8 Parke, *a.g.e.*, s. 29.

deyişi, “tanrının düşüncesi” (θεοβούλη/ σίου βουλαί) anlamına gelmektedir⁹. Varro, sözcüğe mantıklı bir açıklama getirdikten sonra bu kez *sibylla* (kâhine) denilen kadının kökenini incelemiş ve birçok antik yazar tarafından Sibylla olarak adlandırılan, Pers, Libya, Delphoi, Kimmer, Erythrai, Samos, Kyme, Troia, Phrygia ve Tibur olmak üzere farklı soydan gelen on kâhine tespit etmiştir. Alıntı kaynağının Varro olduğunu belirten Lactantius tarafından verilen listede kâhinelerin nereli olduğu, hangi yazar tarafından bahsedildiği ve varsa asıl adlarının ne olduğu şu şekilde sıralanmıştır¹⁰:

- 1) *Birincisi Pers olup Makedonyalı Aleksandros'un başarılarını yazan Nikanor'un eserinde bahsedilmektedir.*
- 2) *İkincisi Libyalı olup Euripides'in “Lamia” adlı eserinin önsözünde bahsedilmektedir.*
- 3) *Üçüncüsü Delphoili olup Khryssippos tarafından “De Divinatione” (Tanrısallık Üzerine) adlı eserde bahsedilmektedir.*
- 4) *Dördüncüsü İtalya'daki Kimmer soyundan olup Naevius'un “Bellum Punicum” (Kartaca Savaşı) ve Piso'nun “Annales” (Yıllıklar) adlı eserlerinde bahsedilmektedir.*
- 5) *Beşincisi Erythrailli olup Erythrailli Apollodoros onun kendi hemşehrisi olduğunu ve Troya'ya doğru yola çıkan Yunanlara hem Troya'nın yok olacağını hem de Homeros'un yalan yanlış şeyler yazacağını önceden bildirdiğini doğrulamıştır.*
- 6) *Altıncısı Samoslu olup Eratosthenes, Samosluların eski yıllıklarında onun kayıtlı olduğunu yazmıştır.*
- 7) *Yedincisi Kymeli olup adı Amaltheadır, diğer yazarlar tarafından Demophile ya da Herophile olarak adlandırılmıştır.*
- 8) *Sekizincisi Hellespontoslu olup Troya'da Gergithium kasabası yakınında Marpessos köyünde doğmuştur. Pontoslu Herakleides, onun Solon ve Kyros zamanında yaşadığını yazmıştır.*
- 9) *Dokuzuncusu Phrygialı olup Ankyra'da kehanette bulunmuştur.*
- 10) *Onuncusu Tiburlu olup adı Albuneadır ve Anio Irmağı'nın kıyılarına yakın olan Tibur'da tanrıça gibi tapılır. Bu ırmağın derinliklerinde elinde bir kitap tutar vaziyette heykelciğinin bulunduğu söylenir.*

9 Serv. 3. 445; Lactant. *Div. inst.* 1. 6.

10 Lactant. *Div. inst.* 1. 6. 6-14.

Varro, bu listede yer alan kâhinelerden sadece yedinci ve onuncu sıradaki yani Kymeli ve Tiburlu kâhinenin adını vermiştir. Buna göre başka yazarlar tarafından Demophile ya da Herophile olarak adlandırılan Kymeli kâhinenin adı Amalthea, Tiburlu kâhinenin adı ise Albunea'dır¹¹. Vergilius, Kymeli *sibyllan*ın Apollo ile Diana'nın rahibesi ve Glaucus'un kızı Deiphobe olduğunu söyler, Ovidius da Vergilius'un izinden giderek aynı kâhineyi şiirlerinde Kymeli olarak tanıtır¹². Servius, Sibylla'nın aslen Erythraılı olduğunu ama tanrı Apollo tarafından kendisine lutfedilen uzun ömre karşılık yaşadığı adayı terk ederek Kyme'ye gittiğini, bedensel gücünü kaybettikten sonra sadece sesiyle yaşama tutunduğunu, durumu öğrenen Erythraılların kendi âdetlerine göre ona balmumuyla mühürlenmiş bir mektup gönderdiklerini böylece Sibylla'nın kendi adasından gelen bu mektubu görür görmez öldüğünü anlatır¹³. Bu anlatıda Kymeli Sibylla'nın aslen Erythraılı olarak tanıtılması, kâhinenin İyonya'nın uzak batısındaki İtalya'da kurulmuş bir Yunan kolonisinde nasıl ortaya çıktığını açıklamak için İÖ 4. yüzyılda uydurulmuş bir hikâye olarak yorumlanmıştır¹⁴.

Geleceği öngördüğüne inanıldığı için *Libri Sibyllini* olarak adlandırılan kitapların Roma'ya nasıl getirildiği hakkında antik yazarlar tarafından aktarılan bir hikâye vardır. Her yazarın anlatısına göre ayrıntılarda bazı farklılıklar gösteren bu hikâye, kökene ulaşmak açısından önemlidir ancak içinde barındırdığı olağanüstü şeyler nedeniyle gerçek dışı görünmektedir¹⁵. Bu hikâyeye göre hiç kimsenin tanımadığı yaşlı bir kadın, “tanrısal kehanetler” (divina oracula) olduğunu söylediği dokuz kitabı¹⁶ satmak için kral Tarquinius'a yaklaşır ve kitaplara karşılık çok fazla para ister¹⁷. Yaşından ötürü kadının bunadığını ima eden kral, kitapları satın almayı reddeder. Bunun üzerine kadın, üç kitabı yakar ve geri kalan altı kitaba karşılık yine aynı parayı ister. Kral, altı kitaba karşılık yine aynı parayı isteyen kadının kuşkusuz delirmiş olduğunu söyleyip ikinci kez kitapları almayı reddedince kadın, bu sefer üç kitabı daha yakar. Bunun üzerine Tarquinius *augurlarına*¹⁸ danışır, belli şifrelerle (certis signis) yazılmış kitapların tanrılar tarafından gönderilen bir lütf (θεόπεμπτον ἀγαθόν) olduğunu anlayan *augurlar*, kitaplar tamamen yok olursa, Romalıların büyük felaketlerle yıkıma sürükleneceklerini bildirirler ve krala, geriye kalan kitapları satın almasını tavsiye ederler. Böylece kral, son üç kitabı satın almaya karar verdiğinde kadın, kitapları krala verir, onların

11 Lactant. *Div. inst.* 1. 6.

12 Verg. *Aen.* 6. 35-36; 6. 98; Ov. *Met.* 14. 135.

13 Serv. 6. 321.

14 Parke, *a.g.e.*, s. 79.

15 Serv. 6. 72; Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4. 62, 2-4; Gell. *NA.* 1. 19. 1-10.

16 Orijinal metinlerde *novem libri* (dokuz kitap) olarak aktarılan sözcük “dokuz adet papyrus rulosu” anlamında kullanılmıştır. Çünkü o dönemde *codex* olarak adlandırılan ve günümüzde kullanılan ciltli kitaplar henüz mevcut değildi.

17 Kitaplara ödenen ücret sadece Servius ve Lactantius tarafından nakledilmiştir. Serv. 6. 72; Lactant. *Div. inst.* 1. 6.

18 Genel anlamda “kuş bilici” anlamına gelen bir sözcük. Antik Roma'da üç çeşit augur vardı: Birinci grup, kuşların uçuşunu ve beslenme alışkanlıklarını, *haruspex* olarak adlandırılan ikinci grup, kurban edilen hayvanların iç organlarını, üçüncü grup ise şimşek çakması, yıldırım düşmesi, doğal afetler, felaketler gibi akıl sırdır edirilmeyen alametleri inceleyip yorumlardı.

çok iyi korunması gerektiğini söyleyip birden gözden kaybolur. Varro’ya göre hikâyede bahsedilen kral, Tarquinius Priscus’tur (İÖ 616-579)¹⁹, Plinius ve Gellius ise söz konusu kralın Tarquinius Superbus (İÖ 534-509) olduğunu beyan ederler²⁰. Dionysios, kitapların gözetimi ve korunması için Tarquinius tarafından iki soylu yurttaş seçildiğini (duumviri) ve onlara yardım etmek için devlet adına çalıştırılan iki köle görevlendirildiğini söyler. Bu açıklamanın ardından, İÖ 509 yılında kralların kovulmasından sonra kitapların devlet korumasına alındığını, bu kez sayısını vermeden yine soylu kişiler görevlendirildiğini, bunlara ömür boyu görevde kalma, askerlik hizmetinden ve kamu görevinden muaf tutulma ayrıcalığı verildiğini, onlara yardım etmek üzere devlet adına çalıştırılan köleler atandığını ve bunlar olmadan asıl görevlilere kehanetleri incelemeleri için izin verilmediğini ekler²¹. Zonaras, kitapların korunması için Tarquinius tarafından iki meclis üyesinin görevlendirildiğini ama bunların yazılanları anlayamadıkları için Yunanistan’a gidip kehanetleri okumaları ve incelemeleri için oradan iki adam getirdiklerini aktarır²². Kehanetlerin ne kadar gizli tutulması gerektiği ise *duumviriden* biri olan Marcus Atilius’a (Zonaras’a göre *Marcus Acillius*) verilen cezadan anlaşılmaktadır. Dionysios’a göre görevini kötüye kullanan, Zonaras’a göre kehanetlerden birkaçını kopya etmek için rüşvet alan bu adam, yardımcı köle tarafından ihbar edilince antik Roma’da ana-baba cinayetlerinde uygulanan geleneksel cezaya çarptırılmıştır. Bu nedenle Atilius/Acillius, ölümünden sonra cesedinin toprağı, suyu ve güneşi kirletmemesi için canlı bir horoz, köpek, yılan ve maymunla birlikte deri bir çuvala koyulmuş ve canlı canlı denize atılmıştır²³. Bu olaydan kehanet sırlarının açığa çıkarılmasının korkunç bir ölüm cezasına çarptırılmakla sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Gellius, *Sibyllini* olarak adlandırılan bu üç kitabın kutsal bir yere koyulduğunu²⁴, Servius ise onların diğer kehanet kitaplarıyla²⁵ birlikte Apollon Tapınağı’nda korunduğunu aktarır ancak söz konusu hikâye, Roma Krallık Dönemi’nde geçtiğine göre bu mümkün olamaz çünkü o dönemde Roma’da tanrı Apollon için henüz bir tapınak inşa edilmemişti. Mars Alanı’nda (Campus Martius) inşa edilen ilk Apollon Tapınağı²⁶, veba salgını nedeniyle İÖ 433 yılında Şifacı Apollon’a (Apollo Medicus)

19 Lactant. *Div. inst.* 1. 6.

20 Plin. *HN*, 13. 27; Gell. *NA*, 1. 19. 1-10.

21 Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4. 62. 4-5.

22 Zonar. 7. 11. 10.

23 Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4. 62. 4; Zonar. 7. 11; Val. Max. 1. 1. 13.

24 Gell. *NA*, 1. 19. 10.

25 Antik Roma’da Sibylla Kitaplarından önce başka kehanet kitaplarına danışıldığı bilinmektedir. Livius, ünlü bir kâhin olan Marcus’un kehanetlerine özellikle Roma ile Kartaca arasında sürüp giden savaşlar zamanında danışıldığını aktarır (Liv. 25. 12). Cicero, onların iki erkek kardeş olduğunu söyler (Cic. *Div.* 1. 89). Bu kehanetlerin İÖ 212 yılından önce İtalya’da ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bir diğer kehanet kitabı ise Etrüsklerin yıldırımlara hükmetme gücü olduğuna inandıkları ve “Yıldırım Sanatı” hakkında bir kitap yazmış olan *nympha Begoe’un/Vegoia’nın* kitaplarıdır. Serv. 6. 72.

26 Tapınak İÖ 32 yılında konsül C. Sosius tarafından restore ettirildiği için “Apollo Medicus Sosianus” adıyla da anılır. İmparator Augustus, Palatium Tepesi’nde aynı tanrıya ikinci bir tapınak inşa ettirene kadar Roma’da bundan başka Apollon Tapınağı yoktu.

adanmış²⁷ ve İÖ 431 yılında konsül Cn. Iulius tarafından ithaf edilmişti²⁸. Nitekim Dionysios, taş sandığa koyulan kehanetlerin İÖ 91-88 yılları arasında yapılan Müttefikler Savaşı'na (Bellum Sociale) kadar Capitolium Tepesi'ndeki Iupiter Optimus Maximus Tapınağı'nda yerin altında saklandığını ve bunların on adam tarafından korunduğunu söyler²⁹. Dolayısıyla Tarquinius zamanında iki soylu kişinin (duumviri) atandığı bu göreve daha sonra on kişinin (decemviri) atandığı, bunların Sibylla Kitaplarındaki kehanetlerden ve tapımlarla ilgili tüm ayrıntılardan sorumlu danışmanlar (sacris faciundis) olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Sulla zamanında bu sayının on beşe (quindecimviri sacris faciundis) çıkarıldığı söylenir.

Kral Tarquinius ile Sibylla arasında geçen olay, Roma Krallık Dönemi'nde gerçekleştiğine göre kitaplar Roma'ya –Tarquinius Priscus ve Tarquinius Superbus olasılığı ve her iki kralın hüküm süreleri dikkate alınır– İÖ 7. ya da İÖ 6. yüzyılda getirilmiş olmalıdır. Nitekim Roma'da meydana gelen tuhaf bir olay nedeniyle Sibylla Kitaplarına danışıldığına dair verilen en erken tarih, İÖ 6. yüzyıldır. Bu olaya göre Valerius Publicola'nın dördüncü konsüllüğünde (İÖ 504), o yıl gebe olan bütün kadınlar erken doğum yaptıkları ve engelli bebekler doğurdıkları için Sibylla Kitaplarına danışılmış, kehanet yanıtına göre yeraltı tanrısı Hades'i yatıştırmak için sunular sunulup oyunlar düzenlenmiştir³⁰. O halde kitaplara danışıldığına dair Dionysios tarafından anlatılan olay, tarihsel açıdan ikinci sırada olmalıdır ki bu da mantıklı ve tutarlı görünmektedir. Dionysios'un aktardığı olaya göre Regillus Gölü Savaşı'nda (İÖ 496) diktatör olarak atanan Aulus Postumius, savaş nedeniyle dışarıdan buğday ve yiyecek getirilemediği için baş gösteren kıtlık ve açlık korkusu nedeniyle Sibylla Kitaplarına danışılmasını buyurur. Görevliler, kehanetin emrettiği tanrıların yatıştırılması gerektiği yanıtını verince Postumius, kentte eskisi gibi bolluk ve bereket olursa, Demeter (Ceres) – Dionysos (Liber) – Kore (Proserpina) için tapınak inşa ettirip her yıl kurban törenleri düzenleyeceğine dair adak adar. Tanrılar, Postumius'un dileğini kabul ederler, toprak bereketlenir, bol buğday ve meyve verir. Böylece Postumius bu üç tanrı için kurban törenleriyle birlikte oyunlar düzenler ve bir tapınak inşa ettirerek adağını yerine getirir³¹.

Antik kaynaklarda kral Tarquinius ile gizemli kadın arasında geçen hikâyeye hakkında herhangi bir fikir ayrılığı olmamasına rağmen kehanetlerin kim tarafından yazıldığı konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Varro, Apollon Tapınağı'nda saklanan kehanetlerin tapınak yandıktan sonra Erythrai Adası'nda bulunmasını kanıt gösterip onların Erythrailli kâhine tarafından yazıldığını savunmuştur³². Vergilius'un izinden giden birçok yazar ise onların Kymeli kâhine tarafından yazıldığını beyan etmiştir. Yine Vergilius, kâhinenin yapıklara

27 Liv. 4. 25. 3.

28 aynı yer, 4. 29. 7.

29 Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4. 62. 5-6.

30 Plut. *Vit. (Pub.)*, 21. 3.

31 Dion. Hal. *Ant. Rom.* 6. 17. 2-3-4.

32 Serv. 6. 36.

işaretler ve adlar (notae et nomina) yazdığından bahsetmiş³³, Varro ise kehanetlerin hurma yapraklarına bazen işaretlerle (notis) bazen lehçelerle (sermonibus) ve şiir (carmen) şeklinde yazıldığını aktarmıştır³⁴. Bu ifadeler, kehanetlerin Latince değil, Yunanca ya da Yunan dilinin lehçeleriyle yazılmış olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Roma Krallık Dönemi’nden itibaren Sibylla Kitaplarının korunması için yardımcı olarak görevlendirilen iki kölenin Yunan soylu olması ve herhangi bir zaruret anında danışılan soylu görevlilerin kehanetleri anlayamaması, onların şifreli yazıları ve lehçeleri çözümleyemediklerine işaret etmektedir³⁵. Tibullus kehanetlerin *heksametron* vezniyle yazıldığını³⁶, Cicero bunların Pythia’ya özgü esriklikle ortaya çıkan şeyler olamayacağını çünkü şiirlerin dingin bir akıl, özen ve sabır gerektiren akrostiş tekniğiyle³⁷ yazılmış olduklarını vurgular³⁸, Dionysios da Varro’yu kaynak gösterip aynı şeye değinir. O halde bu teknik, Sibylla kehanetlerini değiştirilmez kılan ve diğerlerinden ayırt eden en önemli özelliktir. Nitekim Marius ve Sulla arasında çıkan İç Savaş zamanında Iupiter Capitolinus Tapınağı yandığı için (İÖ 83) orada korunan Sibylla Kitapları da yok olmuş; bu nedenle Sibylla kehanetlerine benzer kopyaların bulunması ve kaydedilmesi için İÖ 76 yılında Roma Senatosu tarafından üç elçi, İtalya ve Sicilya’daki kolonilere, Samos’a, Küçük Asya’daki Troya ve Erythrai kentine hatta Afrika’ya gönderilmiştir. Elçiler gönderildikleri yerlerde özel şahıslar (olasılıkla kâhinler) tarafından kopya edilmiş ve Sibylla kehanetlerini de içeren derlemeler bulmuşlar ancak bunlardan bazıları, asıl Sibylla kehanetlerinde var olan akrostiş tekniğinden yoksun olduğu için şüpheli kabul edilip dikkate alınmamıştır³⁹. İmparator Augustus, Actium’da kazandığı zaferi (İÖ 31) ölümsüzleştirmek için Palatium Tepesi’nde inşa ettirdiği tapınağı, İÖ 28 yılında tamamlayıp tanrı Apollon’a ithaf ettikten sonra İtalya’ya yayılmış olan Sibylla kehanetlerinden oluşan özel derlemelerin yakılmasını, Roma’da bulunan ve üzerinden uzun zaman geçtiği için silikleşen kehanetlerin ise başkaları tarafından okunmaması için bizzat *quindecimviri* tarafından el yazısıyla yazılmasını emretmiştir⁴⁰. İS 12 yılında yeniden derlenen Sibylla Kitapları, Apollon Tapınağı’na nakledilip Apollon heykelinin kaidesine yerleştirilmiştir.

Tarihsel açıdan tüm kehanet danışmaları göz önüne alındığında bunun o dönem toplumu için akıl sır erdirilmeyen alametler, afetler, felaketler ve süregiden savaşlarla ilgili sonuçsal bir yanıt almak için yapıldığı ve bunları savuşturmak için kehanetin salık verdiği tanrı ve

33 Verg. *Aen.* 3. 444; aynı yer, 6. 74-76.

34 Serv. 6. 74; aynı yer, 6. 36.

35 Soylu sınıftan olan *duumviri*, *decemviri* ve *quindecimvirinin* mutlaka Yunan ve Latin dilinde çok iyi bir eğitim almış olması gerekirdi.

36 Tib. 2. 5. 15-16. Altı ayaklı dizeden oluşan *heksametron* vezninin her ayağında bir uzun iki kısa hece (daktylos) ya da iki uzun hece (spondaios) vardır. Zaman zaman *daktylos* ve *spondaios*, dizede karışık olarak da kullanılabilir.

37 Dizelerin ilk harfi yukarıdan aşağıya doğru okunduğunda anlamlı bir sözcük oluşmasını sağlayan şiir tekniği.

38 Cic. *Div.* 2. 54. 110-112.

39 Dion. Hal. *Ant. Rom.* 4. 62. 6; Tac. *Ann.* 6. 12. Ayrıca bkz. Buitenwerf, *a.g.e.*, s. 96, dn. 16.

40 Dio Cass. 54. 17.

tanrıçaları yatıştırmak üzere sunu ve kurban törenleri düzenlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim İÖ 399 ve İÖ 348 yıllarında çıkan veba salgınında danışılan Sibylla Kitapları, tanrılar için *lectisternium*⁴¹ yapılmasını salık verir. İÖ 295 yılındaki veba salgını sonucu, Circus Maximus'un yanında tanrıça Venus için bir tapınak inşa edilir. İÖ 293 yılında aynı veba salgını baş gösterince kehanet yanıtı gereği tanrı Asklepios, şifa vermek üzere Epidauros'tan Roma'ya getirilir⁴². İÖ 345 yılında gökten taş yağdığı ve gündüz vakti gökyüzü karardığı için Publius Valerius Publicola, dini uygulamaları yerine getirmek ve resmi bir festival düzenlemek için diktatör olarak atanır⁴³. İÖ 240/238 yılında baş gösteren kuraklık ve ürünlerin telef olması nedeniyle yine Sibylla Kitaplarına danışılır ve tanrıça Flora'nın yatıştırılması için İÖ 237 yılında *Ludi Florales* (Çiçek Festivali) düzenlenir⁴⁴. İÖ 216 yılında danışılan kitaplar, Roma'da yaşanan uğursuzluğa Vesta rahibelerinden bazılarının sadakat yeminini bozup iffetsiz davranmalarını neden gösterince başından beri işin içinde olan ve üç Vesta rahibesinin erkeklerle ilişkisini bilen Manius adlı bir köle, hem azat edilmediği hem de rahibelerle birlikte olamadığı için Marcia, Aemilia ve Licinnia adındaki rahibelerin birçok erkekle gizlice birlikte olduklarını söyler. Sonuçta böyle bir suç işledikleri iddia edilen Vesta rahibeleri, bu tür durumlarda uygulanan geleneksel cezaya çarptırılıp diri diri yeraltı mezarlığına kapatılarak ölüme terkedilirler⁴⁵. Bu olayın ardından tekrar danışılan kitaplar, yaklaşan felakete karşı ikisi Galyalı, ikisi Yunan olmak üzere iki kadın iki erkek, dört kişinin yeraltı ruhlarına sunulması gerektiği yanıtını verince her iki soydan dört kişi Sığır Pazarı'nda (Forum Boarium) diri diri gömülür⁴⁶. İÖ 205-204 yılında II. Kartaca Savaşı sırasında danışılan kehanete göre ana tanrıça Kybele'yi temsil eden kara taş, Pessinous'tan Roma'ya getirilir⁴⁷. İÖ 63 yılında Sibylla Kitaplarından alındığı iddia edilen kehanetin üç Cornelius'un⁴⁸ Roma'ya hakim olacağını öngördüğüne inanan Publius Cornelius Lentulus Sura, Catilina Tertibi'nde rol alır⁴⁹. İÖ 55 yılında Romalılar, XII. Ptolemaios'u Mısır tahtına geçirmek için bir kuvvet gönderirken Albanus Dağı'ndaki Iupiter heykeline yıldırım çarpar bunun üzerine Sibylla Kitaplarına danışılır ve şu yanıt alınır: “Eğer Mısır kralı yardım istemek için size gelirse, ona yardım etmeyin ve bir ordu vermeyin aksi takdirde güçlük ve

41 Tanrı ve tanrıçalar onuruna verilen dini şölen. Bu tür şölenlerde onur konuğu olacak tanrılar/tanrıçalar için bir yatak (lectus) hazırlanıp yastıklarla donatılır, tanrıların yontuları süslenip bu yatağa yerleştirilir ve kendileri için yapılan törene eşlik ederlerdi. Halk, bu tür bir onurlandırmayla tanrıların öfkesinin yatışacağına böylece ülkede meydana gelen afetlerin ve felaketlerin sona ereceğine inanırdı.

42 Liv. 5. 13; 7. 27; 10. 31; 10. 47.

43 Liv. 7. 28.

44 Plin. *HN*, 18. 286; Lactant. *Div. inst.* 1. 20. Ayrıca bkz. Asuman Coşkun Abuagla, “Fasti” ve Antik Kaynaklar Işığında Roma Takvimine Göre İlk Altı Ayda Kutlanan Festivaller, *Roma Takvimi*, İstanbul 2017, s. 195-200.

45 Dio Cass. 26. 87. 3-5. Ayrıca bkz. Abuagla, *a.g.e.*, s. 144.

46 Plut. *Mor. (Quaest. Rom.)* 83. Ayrıca bkz., Mary Beard - John North - Simon Price, *Religions of Rome: Volume 2, A Sourcebook*, Cambridge 1980, s. 158, (6. 6b).

47 *Ov. Fast.* 4. 257-260. Ayrıca bkz. Ovidius, *Fasti I-VI – Roma Takvimi ve Festivaller*, çev. A. Coşkun Abuagla, İstanbul 2016, s. 186; Abuagla, *a.g.e.*, s. 145-161.

48 Cinna, Sulla ve üçüncü Cornelius olduğuna inanan Sura.

49 Plut. *Vit. (Cic.)* 17. 5.

tehlike içinde kalırsınız⁵⁰.” Suetonius’a göre İÖ 44 yılında Pers ordusu karşısında sadece bir kralın zafer kazanabileceğini öngören Sibylla Kitapları, zamanın lideri olan Caesar’ın krallığa hevesli olduğu söylentilerini körüklemiştir⁵¹. İS 15 yılında Tiber Nehri, Roma’nın aşağı bölgelerini sular altında bıraktığında rahiplerden biri kitaplara danışılmasını önerir ama imparator Tiberius, tanrısal şeyleri gizli tutmayı tercih ederek bu öneriyi reddeder⁵². İS 64 yılında Büyük Roma Yangını’nın ardından Sibylla Kitaplarına danışılır, verilen yanıt doğrultusunda Vulcanus, Ceres ve Proserpina’ya dualar edilip tanrıça Iuno yatıştırılır⁵³. İS 363 yılında Sasanilere karşı sefer hazırlığı yapan Iulianus Apostata kitaplara danıştığında Roma’dan gönderilen kehanet yanıtı, onu o yıl kendi topraklarından çıkmaması konusunda açıkça uyarır⁵⁴.

Antik yazarlar tarafından aktarılan ve Roma tarihinde yaşanan bu olaylardan en azından Sibylla Kitaplarına hangi nedenlerle danışılmış olduğu bilinmemektedir ancak her kehanette tam olarak ne yazdığına ilişkin kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Buna rağmen kitapların kral Tarquinius’a ulaşmasından yüzyıllar sonra eşsiz bir örnek olarak günümüze ulaşan bir kehanet bulunmaktadır. İmparator Hadrianus’un azatlısı olan Aydınlı Phlegon’un *Περὶ Θαυμάτων* (Olağanüstü Şeyler Üzerine) adlı eseri sayesinde gün ışığına çıkan, *heksametron* vezinde yazılmış bu kehanette akrostiş tekniğinin kullanılmış olması, bunun gerçek bir Sibylla kehaneti olabileceğini güçlendirmekte ve içeriği hakkında eşsiz bilgiler vermektedir. İlk kez H. Diels tarafından çözümlenen, oldukça zor ve kısmen bozulmuş olan bu kehanet metni, içeriğinde yer alan tarihsel bilgiye dayanılarak İÖ 2. yüzyıla (=İÖ 125) tarihlendirilmiştir⁵⁵. Metinde yer yer eksik dizeler olduğunu fark eden Diels, yetmiş dizelik şiirin iki ayrı kehanetten oluştuğunu savunmuş⁵⁶, yaptığı tamamlamalar ve açıklamalarla şiirin tamamını bilim dünyasına kazandırmış ve tanıtmıştır⁵⁷.

Birinci kehanete dair Phlegon tarafından aktarılan ön bilgide Roma’da Marcus Plautius Hypsaeus’un ve Marcus Fulvius Flaccus’un konsüllüğünde çift cinsiyetli bir bebek doğduğu için Sibylla kehanetlerine danışıldığı anlaşılmaktadır:

50 Dio Cass. 39. 15.

51 Suet. *Iul.* 79.

52 Tac. *Ann.* 1. 76.

53 aynı yer, 15. 44.

54 Marcellin. 23. 1. 7.

55 Hermann Diels, *Sibyllinische Blätter*, Berlin 1890, s. 3. Kehanetin tarihlendirilmesine ilişkin farklı görüşler için bkz. Julia Doroszevska, *The Monstrous World, Corporeal Discourses in Phlegon of Tralles’ Mirabilia*, 2016, s. 89: İÖ 3./ 2. yy.: Diels; İÖ 2. yy.: MacBain; İÖ 1. yy.: Breglia Pulci Doria.

56 Bu fikir, Jacoby ve Rzach tarafından kabul edilmesine rağmen Buchholz tarafından kuşkuyla karşılanmıştır, bkz. Bruce MacBain, *Prodigy and Expiation: A Study in Religion and Politics in Republican Rome*, (Latomus 177), Brüksel 1982, s. 129, dn. 240.

57 Diels, *a.g.e.*, s. 111-113.

Atina'da Iason'un arkhonluğunda, Roma'da Marcus Plautius Hypsaesus'un ve Marcus Fulvius Flaccus'un konsüllüğünde, çift cinsiyetli bir bebek doğdu. Bu nedenle Senato, rahiplerin Sibylla kehanetlerini okumalarını emretti, onlar da kehanetleri açıkladılar. İşte o kehanetler⁵⁸:

Bu kısa tarihsel girişin ardından ilk beş dizede çift cinsiyetli bir bebeğin doğuşunu öngören ve ardından bu alamet karşısında ne yapılması gerektiğini salık veren kehanet sıralanır:

1. KEHANET

[1 dize eksik]

1^οΌσσα τέρα καὶ ὄσσα παθήματα δαίμονος Αἴσης,
 Ἴστὸς ἐμὸς λύσει, τὰδ' ἐνὶ φρεσὶν αἶ κε νοήσης
 Ἐρώμη ἐῖη πίσυνοσ. καὶ τοι ποτέ φημι γυναῖκα
 Ἄνδρόγυνον τέξεσθαι ἔχοντά περ ἄρσενα πάντα
 5Νηπίαχαί θ' ὄσα θηλύτεραι φαίνουσι γυναῖκες.
 Οὐκ ἔτι δὴ κρύψω, θυσίας δὲ τοι ἐξαγορεύσω
 Προφρονέωσ Δήμητρι καὶ ἀγνῆ Περσεφονείῃ
 Ἴστῶ δ' αὐτῆ ἄνασσα θεὰ, τὰ μὲν αἶ κε πίθηαι,
 Σεμνοτάτῃ Δήμητρι καὶ ἀγνῆ Περσεφονείῃ.
 10Θησαυρὸν μὲν πρῶτα νομίσματος εἰς ἐν ἀθροίσασ,
 Ὅττι θέλεις ἀπὸ παμφύλων πόλεωσ τε καὶ αὐτῶν,
 Μητρὶ Κόρησ Δήμητρι κέλευ θυσίαν προτίθεσθαι.
 Αὐτὰρ δημοσίᾳ κέλομαὶ σε τρὶς ἐννέα ταύρουσ.

[7 dize eksik]

Φανὰσ ἠυκέρουσ θυέμεν λευκότριχασ, αἶ κεν
 15Ἵμετέρᾳ γνώμῃ κάλλει προφερέσταται ὄσιν.
 Παῖδασ, ὄσασ πάροσ εἶπα, κέλευ' Ἀχαῖστί τὰδ' ἔρδειν
 Ἀθανάτην βασιλίσααν ἐπευχομένασ θυέεσσιν
 Σεμνῶσ καὶ καθαρῶσ, τότε δὴ μετέπειτα δεχέσθω
 Ἐμπεδ' ἀφ' ὕμετέρωσ ἀλόχωσ ἰέρ', αὐτὰρ ἐπ' αὐτοῖσ
 20Ἴστῶ ἐμῶ πίσυνοσ λαμπρὸν φάοσ αἶδε φερόντων
 Σεμνοτάτῃ Δήμητρι. τὸ δεῦτερον αὐτε λαβοῦσαι
 Τρισ τόσα, νήφαλα πάντα, πυρὸσ μαλεροῖο τιθέντων
 Ὅσσα ἐπισταμένωσ θυσίαν γραῖαι προτίθενται.
 Προφρονέωσ δ' ἄλλα Πλουτωνίδι τόσσα λαβοῦσαι,
 25Ὅσσα ἐν ἡλικῆ νεοθηλέα θυμὸν ἔχουσιν,
 Νηπίαχοι, σεμνὴν Πλουτωνίδα παντοδίδακτον
 Ἐν πάτρα εὐχέσθωσ μίμνειν πολέμου κρατέοντοσ,
 Λήθην <δ' > Ἐλλήνεσσι πεσεῖν πόλεώσ τε καὶ αὐτῆσ.
 29Θησαυρὸν δὲ κόροι καὶ παρθένοι ἐνθα φερόντων.

58 Phlegon, *Mir.* 10. 1.

[3 dize eksik]

[1 dize eksik]

*Yazgı tanrıçasının onca alametini ve onca felaketini
dokuma tezgâhım (=kehanetim) açıklayacak, eğer bunları aklını başına alıp düşünürsen
gücüme inanarak. Söylüyorum bir gün bir kadının
çift cinsiyetli bir bebek doğuracağını, bu çocukta hem erkeklere özgü uzuvlar olacak
hem de kadınlara özgü uzuvlar.
Artık gizlemeyeceğim, kurban törenlerini açıklayacağım
Demeter ve bakire Persephone için usule uygun şekilde (yapılması gereken).
Bizzat tanrıça dokuma tezgâhının (=kehanetin) kraliçesidir, eğer bu şeylere itimat edersen,
pek kutsal Demeter ve bakire Persephone için (sunu sun).
İlk önce sikke dolu bir hazine topla,
istediğin şekilde dost kentlerden ve aranızdan,
Bakire'nin anası Demeter için emret bir kurban töreni yapılmasını,
yine emrediyorum sana kamu geliriyle dokuzardan üç boğa sürüsü*

[7 dize eksik]

*kurban etmeni, boynuzları ve derileri parlak <düvelerden>,
sizin dilinizde güzelliğiyle en güzide diye andıklarınızdan.
Daha önce söylediğim aynı sayıda bakireye bunları Yunan âdetine göre yapmalarını emret,
kurban törenlerinde ölümsüz kraliçeyi (=Persephone) çağırarak
temiz ve saf bir şekilde, sonra kutsal hediyeler gelsin
hanımlarınızdan, yine onlar
dokuma tezgâhıma (=kehanetime) itimat ederek meşaleler taşıyınlar
pek kutsal Demeter için, sonra
aynı sayıda üç kez serpsinler hafif ateşin üstüne şarap katılmamış sunuları
nasıl sunu sunulacağını iyi bilen yaşlı kadınlar;
usule uygun şekilde diğerleri de Plouton'un eşi Persephone için aynı sayıda sunu sunsunlar;
yaşı genç, gönlü ferah ne kadar
genç kız varsa; kutsal, her şeyi bilen Plouton'un eşine
yalvarsınlar savaş çıktığında yurtta kalması için
kente ve kendisine karşı yapılan vefasızlığa, Yunanların hayrına son vermesi için.
O zaman delikanlılar ve genç kızlar bir hazine sunsunlar⁵⁹.*

[3 dize eksik]

Akrostiş tekniğine göre yazılmış olan birinci kehanetin ilk harflerinden Diels tarafından yapılan tamamlamalarla şu anlamlı ifade ortaya çıkmıştır:

59 Çev. A. Coşkun Abuagla.

ΟΙΡΑΝΟΠΙΣΘΟΜΑΦΥΠΙΑΣΕΙΣΤΟΠΟΝΕΛΘ

[M]οῖραν ὀπισθομα[θῶν τίν' ἔ]φου πᾶς εἰς τόπον ἔλθ[εῖν]

Ölümlülerin yazgısını, her insanın nereye gittiğini söylüyorum.

İkinci kehanette de özellikle Persephone, Demeter, Hades, Apollon, Hera ve yeraltı tanrılarına sunular sunulması salık verilmektedir. Kehanetin dizelere göre dağılımı şöyledir:

2. KEHANET

[İlk 39 dize eksik]

30 Ἴστῶ θειοπαγεῖ νυμφάσματα ποικίλα σεμνήν,
 Πλουτωνὶς κοσμεῖσθω, ὅπως ὀχέσις ἦσι κακοῖσι.
 Προφρονέως δ' ὅτι κάλλιστον καὶ εὐκτὸν ἐπ' αἶαν
 Ὡς θνητοῖσιν ιδέσθαι ἐπέπλετο, καὶ τὸ φέρεσθαι
 Ἴστῶ σύμμικτον δῶρον βασιληίδι κούρη.
 35 Αὐτὰρ ὅτ' ἄν Δήμητρι καὶ ἀγνῇ Περσεφονείη,
 Γαίας ὑμετέρας ἀπερυκέμεναι ζυγὸν αἰεὶ,
 Αἰδῶνεῖ Πλούτωνι βοδὸς κυανότριχος αἶμα
 Λαμπροῖς εἶμασι κοσμητοῦς μετὰ ποιμένους, ὅστις
 Λήματι ᾧ πίσυνος βοδὸς ἄρταμος αὐτὸς ὄδ' ἔσται,
 40 Ὅσσοι τ' ἄλλοι ὁμοῦ πίσυνοι κατὰ πατρίδ' ἔασαι.
 Μὴ γὰρ ἀπιστόφιλος θυσίαισιν ἀνήρ παρεπέσθω,
 Ἔξω δ' ἔνθα νομιστὸν ἐπέπλετο φωτὶ τάδ' ἔρδειν
 Νηπίστῳ καὶ ἄδαιτὸν ἔχειν θυσίαν. κατὰ δ' αὐτήν,
 Ὅστις ἄν ἡμετέρων χρησιμῶν ἴδρις ἐς τόδ' ἴκηται,
 45 Σεμνὸν Φοῖβον ἄνακτα μετελθέτω ἐν θυσίαισι
 Προφρονέως βομοῖς ἐπὶ πύονα μηρία καύσας
 Αἰγῶν παλλευκῶν νεάτην. ἀτὰρ οἶδατε πάντες,
 Λισσέσθω Φοῖβον Παίηονα κρᾶτα πυκάσσας
 Ἴκτιῆρ, ἐσπίπτοντος ὅπως λυσίς ἦσι κακοῖο.
 50 Νοστήσας δ' ἀπὸ τοῦ βασιληίδα πότνιαν Ἥρην,
 Ἀργὴν βοῦν θύων πατρίοισι νόμοισι κατ' αἶσαν.
 Ὑμεῖν <δ'> αἶ κε γένει προφερέστεραι ὄσ' ἐνὶ λαοῖς
 [K]
 [A]
 Καὶ νήσων ναέται τὴν ἀντιπάλων ὅτ' ἄν αἶαν
 Οὐ δόλω, ἀλλὰ βία Κυμαίδα πρόφρονες αὐτε,
 55 Ἄσσωσονται, σεμνῆς βασιληίδος οἶδε τιθέντων
 Ἐν πατρίοισι νόμοις Ἥρας ζῴανόν τε καὶ οἶκον.

Ἴξει δ', ἄν μύθοισιν ἑμοῖς τάδε πάντα τίθηαι
Σεμνοτάτην βασιλίσσαν ἐπελθὼν ἐν θυσίαισιν
Νήφαλά τέ ρέξας, ὅσαι ἡμέραι εἴς' ἐνιαυτοῦ,
60 Ἐν πολλῷ χρόνῳ αὐτόδ' ἐφ' ὕστερον, οὐκ ἔτ' ἐπ' αὐτοῖς,
Ὅς κε τάδε ρέξῃ, κείνου κράτος ἔσσεται αἰεὶ.
Νηφαλίμων ἀρνῶν τε ταμῶν χθονίοις τάδε ρέξον.
Ἴημος ἄν ἤδη ἔχῃς μεγάλ' Ἥρης οἰκί' ἀπάντη,
Ξεστά θ' ὅτ' ἄν ξοάν' ἦσι καὶ τᾶλλ' ὅσ' ἔλεξα, σάφ' ἴσθι
65 Ἐν πετάλοισιν ἑμοῖς (ὑπὸ κερκίδος ἀμφὶ καλύπτραν
Ἰμέρτ' ὅσος ἔβαλον γλαυκῆς ἐλάας πολυκάρπου
Ἀγλαὰ φύλλα λαβοῦσα) λύσιν κακοῦ. ἴημος ἄν ἔλθῃ
Ἵμμὶ χρόνος μάλα κείνος, ἐν ᾧ ποτε τᾶλλα νεόγν' ἦ,
Τρῶς δῆτ' ἐκλύσει σε κακῶν, ἅμα δ' Ἑλλάδος ἐκ γῆς.
70 Αὐτὰρ ποῦ μεταβάσαν ἐποτρύνεις ἀγορευσαί;

[İlk 39 dize eksik]

*Tanrısal doküma tezgâhına rengârenk gerilmiş iplikle
donat Plouton'un kutsal hanımını, kötülükleri savuşturması için.
Gönül rızasıyla pek güzel ve arzu edilen toprağa
yelken aç, ölümlülerce görülmesi ve götürülmesi için
gemi direğine bağlanan hediye için bakire kraliçeye.
Ama Demeter'e ve kutsal Persephone'ye
toprağınızdan boyunduruğu daima uzak tutması için (yalvar),
yeraltı tanrısı Plouton'a kara kılı öküzü kanını (sun)
parlak giysiler kuşanan adamlarla⁶⁰; çobanla birlikte
güvendiğiniz her kim varsa, bizzat o öküzün kasabı olacak,
aynı şekilde vatanın güvendiği nice başka adamlar da olur.
Hain adam, kurban törenlerinden uzak dursun,
kutsal sayılan bu şeylere zarar vermek için dış ülkeden yelken açan,
kurban törenini mundar ve yenmez kılmak için.
O halde kehanetlerimizi bilen gelsin!
Kutsal tanrı Phoebos'u kurban törenlerine yoldaş kıl,
gönül rızasıyla sunaklarda semiz butlarını yakarak
bembeyaz keçilerin en körpesinin ama herkes bilsin,
Paian Phoibos'a yalvar başını örtüp
duacı olarak, başa gelen felaketten kurtulmak için.
Oradan dönüp kutsal kraliçe Hera'ya
parlak bir düve kurban et atasal geleneklere uygun şekilde.
Halkın içinden soyca en seçkin (evli) hanımlar olursa ilahiler söylemek için*

60 Olasılıkla *toğa praetexta* kuşanmış *decemviri* vurgulanmaktadır.

[2 dize eksik]⁶¹

*Rakip adaların da sakinleri, Kyme toprağını
sadece hileyle değil, aynı zamanda zorla tekrar
baskı altına alırlarsa, yapılınsın kutsal kraliçe
Hera'nın yontusu ve tapınağı atasal geleneklere göre.
Gelecektir, eğer sözlerime inanıp bütün bu şeyler yapılırsa,
pek kutsal kraliçeye yaklaşarak kurban törenlerinde
şarap katılmamış sunu sunup her sene günlerce,
bu felaket uzun zaman yeniden onların başına gelmez,
her kim bunları yaparsa, daima kölelikten azat olacaktır.
Şarap saçılmamış kuzulardan kesip bunları yeraltı tanrılarına sun⁶².
Sahip olursan yüce Hera'nın tapınağına her yerde,
cılalı yontular ve başka seçkin şeyler gönderdiğin zaman kesinlikle bil,
yapraklarımda (her iki yanıma düşen baş örtüm, dokuma tarağım sayesinde
dilenen nice şeyi açıkladım, yemişi bol yeşil zeytinin
parlak yaprağını alıp) olduğunu felaketin kefaretinin, başınıza
başka yeni olayların olacağı yokluk zamanı geldiğinde,
Troya'nın kurucusu seni kesinlikle kötülüklerden azat edecek, aynı zamanda Yunan
toprağımdan.
Ama nereden aşır geçtiler, mecliste konuşmaya can mı atıyorsun?⁶³

Akrostiş tekniğine göre yazılmış olan ikinci kehanetin ilk harflerinden Diels'in yaptığı tamamlamalarla şu anlamlı ifade ortaya çıkmıştır:

ΙΠΠΩΙΑΓΑΛΛΟΜΕΝΟΣΠΑΛΙΝΑΥΚΟΝΕΙΣΝΕΟΝΗΞΕΙΑΥΤΑ

[Οἷα πάθη Μοίρας τὰ μὲν αἶ κε τις ἔλθῃ ἀλύξας] ἵππῳ ἀγαλλόμενος πάλιν αὖ [κα]κὸν εἰς
νέον ἤξει αὐτὰ[ρ]

*Yazgının bu tür felaketlerinden kaçan biri atıyla gelirse, övündüğü için başına tekrar yeni
bir felaket gelecek ama ...*

Sonuç

Antik Roma'da İÖ 504 yılından itibaren danışıldığı bilinen⁶⁴ Sibylla Kitaplarının İS 405 yılında general Flavius Stilicho tarafından verilen bir emirle yakıldığı, ozan Rutilius Namatianus'un *De Reditu Suo* adlı eserinde anlatılmaktadır. Namatianus, Stilicho'yu asla geri alınamayacak bu korkunç davranışı nedeniyle "Dünya'nın anasını" (mundi matrem) yok etmekle suçlamış ve duygularını şu şekilde dile getirmiştir:

61 Eksik dizeler olasılıkla tanrıça Hera için okunacak ilahiyi içermekteydi.

62 MacBain, *a.g.e.*, s. 130-131.

63 Çev. A. Coşkun Abuagla.

64 Bkz. dn. 31.

*Uğursuz Stilicho'nun suçu bundan daha korkunçtur,
İmparatorluğa ait olan sırra hainlik eden.
Roma soyuna dayanırken hayatta kalmak için
gözü dönmüş çılgınlığı baştan sona her şeyi alt üst etti:
Korkarken, kendisinden korkulması için ne varsa bizzat yapmıştı,
barbar silahlarını Latin katliamı için yurda soktu.
Savunmasız iç organlara silahlı düşmanı sakladı,
hileyle neden olduğu bozguna karşı kılı kıpırdamadan.
Bizzat Roma, deri ciltli hizmetkârlarıyla açıkta bırakılıyordu
ve tutsaktı, tutsak alınmadan önce.
Sadece Geta silahlarıyla saldırmakla kalmayan hain,
önce yakıtı Sibylla gücüne karşı kehanetleri.
Nefret ederiz Althaea'dan, ölümlü tükenen meşalenin faili olan;
Nisaeus'un saçına kuşların gözyaşı döktüğüne inanılır.
Ama Stilicho, sonsuz krallığın yazgısal güvencelerini
ve yazgı dolu örekeleri ortadan kaldırmak istedi.
Tartarus'taki Nero'ya yapılan bütün işkenceler dursun;
tüketsin Styx meşalelerini üzgün mü üzgün bir hayalet.
Bu adam bir ölümsüzü, öbürü bir ölümlüyü mahvetti,
bu Dünya'nın anasını yok etti, öbürü kendi anasını.⁶⁵*

Eserdeki ilgili bölüm, Sibylla Kitaplarının Stilicho tarafından yakıldığına dair elimizde bulunan tek belge olsa da konunun arka planına bakıldığında birtakım nedenlerden dolayı bu belgenin kesin bir kanıt oluşturması kuşkuludur. Çünkü İS yaklaşık 393 yılından 408 yılına kadar Roma ordusunda seçkin bir komutan olarak hizmet eden Stilicho'nun Gotların İtalya'yı işgal etmesini önlemek için sık sık onların liderleriyle uzlaşmacı ve barışçıl bir tutum izlediği söylenir. Ayrıca bazı Romalı yazarların eserlerinde Stilicho hakkında yazdıkları olumlu ifadeler de onun böyle korkunç bir şeye kalkışmış olamayacağı fikrini güçlendirmektedir⁶⁶. Sibylla Kitapları İS 5. yüzyılın ilk yarısında belki Stilicho'nun verdiği emirle değil de Roma kuşatıldığı zaman yapılan yağma ve talan sırasında yakılmış bu nedenle Antik Roma geleneğinin ve dininin ateşli savunucusu olarak bilinen Namatianus, Stilicho'yu suçlamış olabilir. Ne olursa olsun bu olaydan sonra küller altında kalan Sibylla Kitapları, Memnon'un küllerinden doğan *Memnonides*⁶⁷ gibi yeni bir dönüşüm geçirerek farklı bir yapı kazanmıştır. Bunun sonucunda İÖ 2. yüzyıla İS 4. yüzyıl arasında Yahudi ve Hristiyan yazılarının bir derlemesi olduğuna inanılan ve İS 4. yüzyılda on beş kitaba toplanan *Oracula Sibyllina*

65 Rut. Namat. 2. 41-60; çev. A. Coşkun Abuagla.

66 Buitenwerf, *a.g.e.*, s. 105, dn. 44-45.

67 Tithonos ile tanrıça Aurora'nın (Şafak) oğlu olan Memnon, Troya Savaşı'na katıldı ve Achilleus tarafından öldürüldü ama Aurora, oğluna onursal bir cenaze töreni bahşetmesi için Zeus'e yalvardı. Tanrıçanın isteğini kabul eden Zeus, Memnon'un küllerinden *Memnonides* olarak adlandırılan savaşçı bir kuş sürüsü yarattı. Her yıl gökyüzünde görünen bu kuşların dini bir tören olarak aralarında yaptıkları savaşla Troya Savaşı'nı sahnelerdiklerine inanılırdı. Memnon'un hikâyesi için bkz. *Publius Ovidius Naso, Dönüşümler I-XV*, çev. A. Coşkun Abuagla, İstanbul 2019, s. 359-361.

(Sibylla Kehanetleri) adlı kehanetler tek başına tarih sahnesine çıkmış, 14. yüzyıla ait el yazmaları sayesinde varlığını korumuş ve günümüze kadar gelebilmeyi başarmıştır⁶⁸.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Antik Kaynaklar

- Ar. *Eq.* (Aristophanes, Equites) *Ἰππεῖς-Knights*, çev. F. W. Hall - W. M. Geldart (Yunanca), I. Johnston (İngilizce), ed. E. Hayes - S. Nimis, A Dual Language Edition, Oxford 2017.
- Ar. *P.* (Aristophanes, Pax) *Comoediae, Vol. 1*, ed. F. W. Hall - W. M. Geldart, Oxford 1907.
- Cic. *Div.* (Cicero (Marcus Tullius), De divinatione) *De Senectute, De Amicitia, De Divinatione*, çev. W. A. Falconer, Londra 1927.
- Clem. Al. *Strom.* (Clemens Alexandrinus, Stromateis) *Stromata I-VI*, O. Stählin, Leipzig 1906.
- Dio Cass. (Dio Cassius, Historia Romana) *Roman History*, çev. E. Cary - H. B. Foster-W. Heinemann, New York 1914.
- Dion. Hal. *Ant. Rom.* (Dionysios Halicarnassensis, Antiquitates Romanae) *Dionysii Halicarnasei Antiquitatum Romanarum quae supersunt*, I-IV, K. Jacoby, Leipzig 1885.
- Gell. *NA* (Aulus Gellius, Noctes Atticae) *The Attic Nights of Aulus Gellius*, çev. J. C. Rolfe, Cambridge 1927.
- Lactant. *Div. inst.* (Lactantius, Divinae institutiones) *L. Caeli Firmiani Lactanti Opera Omnia*, S. Brandt - G. Laubmann, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vol. XIX, Vindobonensis, 1890.
- Liv. (Livius, Ab Urbe Condita) *Titii Livi Ab Urbe Condita Libri, I-X*, G. Weissenborn - H. J. Müller, Leipzig 1898.
- Marcellin. (Marcellinus, Historia Romana) *Roman History*, çev. J. C. Rolfe, Cambridge 1935-1940.
- Ov. *Fast.* (Ovid, Fast) *Publius Ovidius Naso, Fasti I-VI - Roma Takvimi ve Festivaller*, çev. A. Coşkun Abuagla, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- Ov. *Met.* (Ovid, Metamorphoses) *Publius Ovidius Naso, Dönüşümler I-XV*, çev. A. Coşkun Abuagla, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- Phlegon, *Mir.* (Phlegon, Miracula) *Phlegontis Tralliani Quae Extant, opuscula, I*. Meursius, Lugduni Batavorum, 1720.
- Pl. *Phdr.* (Platon, Phaedrus) *Platonis Opera*, ed. J. Burnet, Oxford 1903.

68 Bartlett, John R., *Jews in the Hellenistic World: Josephus, Aristeeas, the Sibylline Oracles, Eupolemus*, Cambridge Commentaries on Writings of The Jewish and Christian World, 200 BC to AD 200, Cambridge 1985, s. 35.

- Plin. *HN* (Plinius, *Naturalis historia*) *The Natural History of Pliny the Elder*, çev. J. Bostock - H. T. Riley, Londra 1855.
- Plut. *Mor.* (*De Pyth. or.*) (Plutarch, *Moralia* [(De Pythiae oraculis)]) G. N. Bernardakis, Leipzig 1891.
- Plut. *Mor.* (*Quaest. Rom.*) (Plutarch, *Moralia* [Quaestiones Romanae]) G. N. Bernardakis, Leipzig 1889.
- Plut. *Vit. (Pub.)* (Plutarch, *Vitae Parallelae* [Publicola]) *Plutarch's Lives*, çev. B. Perrin, Cambridge 1919.
- Plut. *Vit. (Cic.)* (Plutarch, *Vitae Parallelae* [Cicero]) *Plutarch's Lives*, çev. B. Perrin, Cambridge 1919.
- Rut. *Namat.* (Rutilius Namatianus, *De reditu*) *Rutilii Claudii Namatiani De Reditu Suo, Libri Duo*, çev. G. F. Savage-Armstrong, ed. C. H. Keene, Londra 1907.
- Serv. (Servius) *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, G. Thilo, Leipzig 1881.
- Suet. *Iul.* (Suetonius, *Divus Iulius*) *Lives of the Caesars*, Volume I (Loeb Classical Library 31), çev. J. C. Rolfe, Cambridge 1997.
- Tac. *Ann.* (Tacitus, *Annales*) *Tacitus Annals*, çev. J. Jackson, Cambridge 1937.
- Tib. (Tibullus) *Albius Tibullus, Sevgi Şiirleri (Elegiae)*, çev. G. Varinlioğlu - M. Özakürk - H. Dönmez, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Val. Max. (Valerius Maximus) *Valerii Maximi Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem*, K. F. Kempf, Leipzig 1888.
- Verg. *Aen.* (Virgil, *Aeneid*) *Publius Vergilius Maro, Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil*, çev. J. B. Greenough, Boston 1900.
- Zonar. (Zonaras) *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, ed. L. Dindorfius, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, 1869.

Modern Kaynaklar

- Bartlett, John R., *Jews in the Hellenistic World, Josephus, Aristaeus, the Sibylline Oracles, Eupolemus*, Cambridge Commentaries on Writings of The Jewish and Christian World, 200 BC to AD 200, Cambridge 1985.
- Beard, Mary - John North - Simon Price, *Religions of Rome: Volume 2, A Sourcebook*, Cambridge 1980.
- Breglia Pulci Doria, Luisa, *Oracoli Sibillini tra Rituali e Propaganda: Studi su Flegonte di Tralles*, Napoli 1983.
- Buitenwerf, Rieuwerd, *Book III of the Sibylline Oracles and its Social Setting*, ed. M. A. Knibb - H. J. De Jonge - J. Cl. Haelewyck - J. Tromp, Boston 2003.
- Coşkun Abuagla, Asuman, "Fasti" ve Antik Kaynaklar Işığında Roma Takvimine Göre İlk Altı Ayda Kutlanan Festivaller, *Roma Takvimi*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2017.
- Diels, Hermann, *Sibyllinische Blätter*, Berlin 1890.
- Doroszewska, Julia, *The Monstrous World, Corporeal Discourses in Phlegon of Tralles' Mirabilia*, (Warsaw studies in classical literature and culture, volume 4), Varşova 2016.
- Lightfoot, J. L. *The Sibylline Oracles: With Introduction, Translation, and Commentary on the First and Second Books*, Oxford 2007.
- MacBain, Bruce, *Prodigy and Expiation: A Study in Religion and Politics in Republican Rome*, (Latomus 177), Brüksel 1982.
- Parke, Herbert William, *Sibyls and Sibylline Prophecy*, ed., B. C. McGing, Londra 1988.

“İhtiyat mı? Korku mu?” Hz. Ömer’in (13-23/634-644) Deniz ve Denizcilğe Bakışı

“Caution or Fear?” ‘Umar’s (13-23/634-644) Approach to the Sea and Seafaring

Murat Öztürk*

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

ORCID: M.Ö. 0000-0002-5633-9578

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Öztürk,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: ozturkmk@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.07.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
06.09.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
09.11.2020

Kabul/Accepted: 13.11.2020

Atıf/Citation:

Oztürk, Murat. "İhtiyat mı? Korku mu?" Hz.
Ömer'in (13-23/634-644) Deniz ve Denizcilğe
Bakışı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72
(2020): 21-43.
<https://doi.org/10.26650/iutd.762514>

Öz

Birçok araştırmacı İslâm tarihinde denizcilik faaliyetlerinin ilk defa Hz. Osmân b. Affân (23-35/644-656) devrinde başladığını kabul eder. Halbuki İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Ömer b. el-Hattâb döneminde kendisine bilgi verilmeden gerçekleştirilen bazı deniz çıkarmaları ve fetihleri zikredildiği gibi bizzat onun emriyle yapılan denizcilik faaliyetlerinden de bahsedilmektedir. Hz. Ömer'in, halefinin aksine denizcilik faaliyetleri hususunda takındığı ihtiyatlı tavır bu çalışmanın temel problemiğidir. Araştırmada onun halifelîği devrinde Basra Körfezi, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz'de yürütülen denizcilik faaliyetleri, Bilâdü's-Şâm'daki [Suriye] sahil şehirlerini muhafaza etmek için alınan yoğun tedbirler, istişare esasına dayalı olarak kararlar almasıyla bilinen Hz. Ömer'in deniz ve denizcilğe karşı tutumunu etkileyen âmiller ana kaynakların verdiği bilgiler ışığında kronolojik bir şekilde ele alınacak ve değerlendirmeye tâbi tutulacaktır.

Anahtar sözcükler: Hz. Ömer, deniz, denizcilik, Basra Körfezi, Hint Okyanusu, Akdeniz

ABSTRACT

Many researchers agree that seafaring in Islamic history first began in the reign of 'Uthmân b. 'Affân (23-35/644-656). However, Islamic sources mention some landing activities and conquests in the reign of 'Umar b. al-Khattâb without his permission, as well as certain navigation activities under his command. 'Umar's caution towards maritime activities unlike his successor is the main problematic of this study. In this research, the maritime activities carried out in the Persian Gulf, the Indian Ocean, and the Red Sea, as well as intense precautions to save coastal cities in Bilâd al-Shâm [Syria] and arguments for the attitude that 'Umar who is known for making decisions based on consultation exhibited towards sea and seafaring will be discussed and evaluated in chronological order in the light of the information provided by primary sources from 'Umar's caliphate.

Keywords: 'Umar, the sea, seafaring, the Persian Gulf, the Indian Ocean, the Mediterranean

Extended Abstract

Although it is generally accepted that Muslim maritime activities first began in the period of 'Uthmān b. 'Affān (23-35/644-656), Islamic historical sources mention some maritime landings and conquests carried out during the period/reign of 'Umar b. al-Khaṭṭāb (13-23/634-644) without his knowledge, as well as maritime activities carried out at his behest. In this study, the maritime activities carried out in the period of Caliph 'Umar will be examined, the position and attitude of the caliph in the face of the developments, his perspectives on the sea and maritime affairs, and the measures taken to protect Muslims in the case of possible attacks will be discussed in the light of the information provided by the sources.

Before Islam, Arabs were engaged in some maritime activities. As a matter of fact, the use of sea and sea characteristics in the poems written by the poets of the age of *Djāhiliyya* confirms this situation. As efforts to spread and consolidate Islam in the Arabian Peninsula continued during the reign of Prophet Muḥammad (610-632) with the birth of Islam, activities at sea could not be carried out continuously and regularly by Muslims during the aforementioned years. In Abu Bākr's short caliphate time (11-13/632-634), Muslims made remarkable progress towards Iraq and Syria. However, it is possible to say that their activities were not very effective in the seas during the reign of the first caliph after Prophet Muhammad since coastal countries such as Bilād al-Shām [Syria] and Egypt were not conquered.

In the history of Islam, it is understood from the information provided by the sources that the attempts with the aim of jihad in maritime affairs began in the time of Caliph 'Umar. The main reason for this was that Muslims had gradually dominated the regions of Bilād al-Shām, Iran, Iraq and Egypt due to the jihadist activities carried out during 'Umar b. al-Khaṭṭāb's time.

It is worth noting that the capture of Bilād al-Shām and Egypt by the Islamic armies led to the birth of a new maritime age in the Mediterranean. As a matter of fact, the Battle of Yarmūk, which took place in 15 (636), would allow the Muslims to conquer the coastal cities, meaning the Muslims would be neighboring the Byzantine Empire, which was the only dominant power in the seas in this period in the east of the Mediterranean. Although 'Umar b. al-Khaṭṭāb did not allow sea expeditions in the Mediterranean, with some of his practices in coastal cities, he seems to have laid the groundwork for the operations that his successor would carry out.

The first statesman who understood that their dominance in Syria and Egypt was under threat if Byzantium's superiority at the sea continued and realized that the struggle against Byzantium could not be carried out without the support of the navy during the reign of Caliph 'Umar was Mu'āwiya (d. 60/680). In general, in addition to the currently available information about the maritime activities carried out in the Persian Gulf, Indian Ocean and

Red Sea during ‘Umar b. al-Khaṭṭāb’s era, it is seen that Mu‘āwiya, who wanted to carry out maritime activities in the Mediterranean from the coastal parts of Bilād al-Shām, had an insistent request. In this regard, it was natural for Caliph ‘Umar to consult with the governor of Egypt, which is on the Mediterranean coast, to get an idea. However, it seems unlikely that the caliph did not predict that Byzantium was the supreme power in this sea, and his answer to Mu‘āwiya was actually about knowing the truth. Another reason for Mu‘āwiya’s rejection of his request, on the other hand, was related to the number and value of Muslims.

It should be noted ‘Umar b. al-Khaṭṭāb’s reluctance to allow his commanders or governors to make sea journeys was not due to religious requirements. The sunna of the prophet, for example, his actions, rhetoric, and the Qur’ān did not prohibit Muslims from traveling in the sea. The Qur’ān encourages Muslims to explore the seas and take advantage of the rich resources there. In the same way, the hadiths recommend that Muslims should organize sea travel, go to Makka (Mecca) for Hadj, use sea resources, and develop overseas trade.

‘Umar b. al-Khaṭṭāb made every effort to preserve the coastal cities in the captured areas when Iran was conquered. In fact, based on the information provided by Islamic historical sources, it seems possible that Muslims actually started maritime activities during the period of Caliph ‘Umar. The main reason for ‘Umar b. al-Khaṭṭāb’s reaction to the naval operations carried out in this geography without his permission and the hesitation of Muslims to explore the seas are the likely fatal consequences. The answer to Mu‘āwiya is that Caliph ‘Umar was sensitive to the value of human life and even the number of Muslim soldiers, anticipating or knowing what power he was facing. Because of the Byzantine naval force, ‘Umar b. al-Khaṭṭāb ordered Mu‘āwiya to strengthen the garrisons in the coastal areas and keep the cities under control, even if he did not allow them to make expeditions in the Mediterranean. Although he had hesitated to go to sea, he took various initiatives/steps to protect the coastal cities.

It is necessary to emphasize the following: the foundation of maritime activities in the Mediterranean in a de facto manner during ‘Uthmān b. ‘Affān’s era was laid during the period of his predecessor. As a matter of fact, during ‘Umar b. al-Khaṭṭāb’s time, naval operations in the Red Sea, Uman, Persian Gulf and India were relatively concentrated, while during ‘Uthmān b. ‘Affān’s caliphate, it is necessary to state that naval expeditions were concentrated in the Mediterranean. The attitude of Caliph ‘Umar, who did not allow the sea expeditions that a commander/admiral like Mu‘āwiya wanted to conduct in the Mediterranean and restricted maritime activities during his own caliphate, stemmed from the risk of harm to the Muslims under his rule. In addition, the caliph, who was aware of the small number of Muslims and the more deadly consequences of sea expeditions compared to land wars, must have preferred a cautious attitude in order not to allow mass deaths. The main reason why ‘Umar b. al-Khaṭṭāb behaved less tolerantly regarding the sea was the experience of Byzantines and Persians in maritime affairs.

In this article, the maritime activities carried out in the Persian Gulf, Indian Ocean, and Red Sea during the caliphate of 'Umar b. al-Khaţţāb, the intensive measures taken to protect the coastal cities in Bilād al-Shām, the factors affecting the attitude of the caliph, known for making decisions on the basis of consultation, towards the sea and maritime affairs were handled and evaluated chronologically in the light of the information provided by the main sources.

Giriş

İslâm fütûhâtı dolayısıyla sahile kıyısı olan şehirlerin birer birer fethedilmesi neticesinde çok da alışkın olmadıkları denizlerle karşı karşıya kalan Araplar, zaman içerisinde hem kazanılan şehirlerin savunulması hem de İslâm'daki cihâd anlayışının tesiri ile yavaş yavaş denizcilik faaliyetlerine başladılar.

Erken devirde Arapların seyrüseferlerinde yön bulmakta yıldızlardan istifade ettikleri bilinmektedir. Nitekim *Kur'ân-ı Kerîm*'in “*O, yıldızları kara ve denizin karanlıklarında yön bulsunuz diye sizin için var edendir. Bilen bir toplum için âyetleri ayrı ayrı açıkladık.*”¹ âyeti bu duruma dikkat çekmektedir. Araplar, çölde sabit işaretler bulunmadığı için ilk olarak gökyüzünün kılavuzluğunu muhtemelen deve sırtında yapılan yolculuklarda öğrendiler².

İslâmiyet'ten önce Araplar bazı denizcilik faaliyetleri yürütmekteydiler³. Câhiliye devri şairlerinin yazmış olduğu şiirlerde deniz ve denize ait hususiyetleri kullanmaları bu durumu teyit eder niteliktedir⁴. Diğer yandan Arapların denize yönelik bâtil inançları ve çölü denize tercih etmeleri hususunda kaleme alınan bazı modern çalışmalar da bulunmaktadır⁵. İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte Hz. Peygamber (610-632) döneminde Arap Yarımadası'nda İslâmiyet'i yayma ve pekiştirme çabaları sürdüğü için mezkûr yıllar arasında Müslümanlar tarafından denizdeki faaliyetler mütemadiyen ve düzenli olarak gerçekleştirilemedi. Hz. Ebû Bekir'in kısa süren halifelîği devrinde (11-13/632-634) ise Müslümanlar Irak ve Suriye'ye doğru dikkate değer bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bununla birlikte Bilâdü'ş-Şâm [Suriye] ve Mısır gibi sahile kıyısı olan ülkeler fethedilmediği için Hz. Peygamber'den sonra ilk halife döneminde de denizlerdeki faaliyetlerin çok etkin olmadığını söylemek mümkündür.

Diğer yandan İslâm tarihinde denizciliğe dâir cihâd amacı güden teşebbüslerin Hz. Ömer (13-23/634-644) zamanında başladığı kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Bunun temel sebebi ise Müslümanların Hz. Ömer zamanında yürütülen cihâd faaliyetleri sebebiyle Bilâdü'ş-Şâm, İran, Irak ve Mısır bölgelerine peyderpey hâkim olmalarıydı.

1 *En'âm Süresi*, 97.

2 George F. Hourani, *Arab Seafaring*, Princeton 1995, s. 106.

3 Güney Arabistan'da bahri faaliyetler yürütülmekteydi. Örneğin; Sebeliler zamanında Muza ve Aden'de bulunan limanlar gelişme göstermişlerdi ve hatta Sebeliler'e “*Güney denizlerinin Fenikelileri*” denilmiştir. Geniş bilgi için Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, İstanbul 2016, s. 59, 67, 76, 107.

4 Abdullah Mensî el-Omerî, “İşkâliyyetü'l-bahriyyeti'l-islâmiyye fi ahdi'l-halife Umar b. el-Hattâb “Kera'a fi'r-Rivâyât””, *Mecelletü it tihâdi'l-camiati'l-Arabîyye – el-Ürdün*, III/1 (2006), s. 140-142.

5 Arapların deniz hakkındaki korkuları, bâtil inançları için bkz. Richard Le Baron Bowen, “Maritime Superstitions of the Arabs”, *American Neptune* 15, 1955, s. 5-48; Lawrence I. Conrad, “Islam and the Sea: Paradigms and Problematics”, *Al-Qantara XXIII/1*, Madrid 2002, s. 123-154.

Belirtmekte fayda bulunmaktadır ki, Bilâdü’ş-Şâm ve Mısır’ın İslâm orduları tarafından ele geçirilmesi, Akdeniz’de yeni bir deniz çağının doğmasına vesile olmuştur⁶. Nitekim 15 (636) yılında vuku bulan Yermük Muharebesi, Müslümanların sahil şehirlerini ele geçirmesine imkân sağlayacak ve Müslümanlar, Akdeniz’in doğusunda tam da bu devirde denizlerde tek hâkim güç pozisyonunda bulunan Bizans İmparatorluğu’na komşu olacaklardı. Hz. Ömer her ne kadar Akdeniz’deki deniz seferlerine izin vermese de halefinin sahil şehirlerinde gerçekleştireceği harekâtlara zemin hazırlamış görünmektedir.

Hz. Ömer Devrinde Denizcilik Faaliyetleri

Çalışmanın amacı Hz. Ömer devrinde gerçekleştirilen denizcilik faaliyetlerini gözler önüne sermek, yaşanan gelişmeler karşısında halifenin takındığı tutum ve tavrı, deniz ve denizciliğe bakış açısını, olası saldırı durumlarında Müslümanları korumak için almış olduğu tedbirleri kaynakların verdiği bilgiler ışığında ele alıp değerlendirmektir. Bu vesileyle İran coğrafyası, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz’de yürütülen deniz seferleri ile Akdeniz’in sahil şehirlerinde gerçekleştirilen denizcilik faaliyetleri kronolojik olarak ele alınacaktır.

Hz. Ömer’in halife olmasından sonra hicrî 14 (635) yılında vuku bulan Basra Körfezi’ndeki Sind ve Hindistan’a açılan kapı olan⁷ Übülle’ye⁸ harekât hususunda Taberî (ö. 310/923) ve İbnü’l-Esîr (ö. 630/1233) şu bilgileri nakletmektedirler: “*Utbe b. Gazvân Basra’ya vâli tayin edilmiş ve 14 yılının Rebülevvel ya da Rebüülâhir ayında (Nisan-Haziran 635) şehre varmıştı. Yeni vâli Basra’ya varıp yerleştikten bir ay sonra Übülle halkı onun üzerine yürüdüler. Übülle’de şehri savunmak için 500 tane süvari vardı ve kent Çin’den gelen gemilerin limanı idi. Utbe b. Gazvân onlarla savaşmış ve müşrikleri bozguna uğratarak şehre çekilmek zorunda bırakmıştı. Allah, Farslıların kalplerine korkuyu yerleştirence onlar ağır olmayan eşyalarını yanlarına alıp denizi geçtiler ve Übülle’yi boşalttılar. Müslümanlar arkalarından şehre girdiler. Orada pek çok mal, silâh ele geçirdiler ve birçok esir aldılar. Bunları kendi aralarında paylaştılar ve bu ganimetlerden beşte birini ayırdılar. Müslümanların sayısı ise 270⁹ idi. Buranın fethi ya Receb (Ağustos-Eylül 635) ya da Şâban*

6 Archibald Rose Lewis, “Byzantine and Moslem Shipping in the Mediterranean, 500-1250”, *The American Neptune* 47, 1987, s. 158.

7 Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim, Kahire t.y., III, 343, 347.

8 Übülle ilk olarak Hz. Ebû Bekir devrinde fethedilmiştir. Tafsîlâtı bilgi için bkz. Mahmut Kelpetin, “Hz. Ebû Bekir Dönemi Fetihleri”, *Hazreti Ebû Bekir*, Sivas 2019, s. 149-150; ayn.mlf., “Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri”, *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 14/43 (Bahar 2010), s. 267-288.

9 İbnü’l-Esîr, askerlerin mevcudu hakkında 300 sayısını zikretmektedir (*İslâm Tarihi İbnü’l-Esîr el-Kâmil fi’l-târih Tercümesi*, Türkçe trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986, II, 447).

(Eylül-Ekim 635) ayında gerçekleşti.”¹⁰ Müelliflerin verdiği bilgilerden Basra Körfezi’ndeki Übülle’nin önemli bir ticaret ve denizcilik merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Müslümanların mezkûr fetih esnasında gemi kullandığına dâir bir ibare olmamasına rağmen bu kadar geniş ve koruyucu surlara sahip bir bölgeyi ele geçirmek için denizden de manevra yapmış oldukları düşünülmektedir.

Önemli bir liman olan Übülle’nin ele geçirilmesinin akabinde Hz. Ömer, 15 (636) yılında Osmân b. Ebû’l-Âs es-Sakafî’yi Bahreyn ve Uman’a vâli tayin etti. Osmân ise kardeşi el-Hakem’i Bahreyn’e gönderdi ve kendisi Uman’a gitti. Bununla birlikte vâlinin kardeşi, askerlerinin bir kısmını Bombay yakınındaki Tâna (Thana) Adası’na gönderdi. Askerleri oradan dönünce, başarı ile neticelenen seferi bildirmek üzere Hz. Ömer’e mektup yazıldı. Halife ise ona şu mektubu gönderdi: “*Ey Sakif’in kardeşi! Sen, böcekleri tahta parçası üzerine yükledin; Allah’a yemin ederim ki, eğer gönderdiğin askerler ölmüş olsalardı, kabilenden onların sayısınca insan alırdım!*”¹¹ Hz. Ömer’in denizde kendisinden habersiz bir şekilde yapılan bu sefere verdiği tepki açıktır. Kazanılan başarıya sevinmek bir yana halife öfkesini oldukça da edebî bir dille ifade etmiştir. Bununla birlikte Belâzürî (ö. 279/892-893), bu bilginin hemen ardından şu mâlûmatı da zikretmektedir: “*Osmân, el-Hakem’i Bervas’a ve diğer kardeşi el-Muğire b. Ebû’l-Âs’ı da [Sind¹² kıyısındaki] Havru’d-Deybül’e (ed-Deybül sahiline) gönderdi.*”¹³ Nedvî ise bu yapılan harekâtlar hakkında şöyle bir yorumda bulunmaktadır: “*Müslüman Araplar ya mezkûr bölgeleri biliyorlardı ya da Farslı denizci ve gemicilerden bu bölgelerin tespiti için yardım almışlardı.*”¹⁴

Bilâdü’ş-Şâm’da Bizans egemenliğini sona erdiren ve 15 (636) yılında Müslümanların bölgeye hâkim olmasını sağlayan Yermük Savaşı ise İslâm güçlerinin Akdeniz ile tanıştığı bir muharebe olarak tarihte yerini almıştır. Müslümanlar bu muharebenin neticesinde Bizans’a ait Antakya, Halep, Kudüs, Kaysâriye, Urfa dahil el-Cezîre bölgesi şehirlerinin yanı sıra

10 Taberî, *a.g.e.*, III, 594-595; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, II, 447. Belâzürî (*Fütûhu’l-Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, *Fütûhu’l-Büldân-Ülkelerin Fetihleri*, İstanbul 2013, s. 390) bu fetih hakkında sadece şu bilgiyi vermektedir: “*Utbe b. Gazvân Übülle üzerine yürüdü ve orasını savaş yoluyla fethetti. O; halifeye yazdığı mektupta, bu fethi bildirdi ve Übülle’nin Bahreyn, Uman, Hind ve Çin’in limanı olduğu haberini verdi.*” Syed S. Nadvî (*The Arab Navigation*, İngilizce trc. Syed Şabâhuddîn ‘Abdur Rahmân, Lahore 1966, s. 36) Basra Körfezi’nin en önemli ticaret merkezinin Müslümanların eline geçtiğini ifade etmektedir. Ayrıca Übülle hakkında bkz. Nadvî, *a.g.e.*, s. 37-38. Farslıların denizlerde gemileri etkin kullandıklarını gösteren bir kayıt yine Taberî tarafından zikredilmektedir; *a.g.e.*, IV, 8-9.

11 Belâzürî, *a.g.e.*, s. 495. Krş. Nadvî, *a.g.e.*, s. 39; Hourani, *a.g.e.*, s. 53; H. Kindermann-C. E. Bosworth, “Safîna”, *EI2*, VIII, 809.

12 Hindistan’ın alt kıtasında tarihi bir bölge ve günümüzde Pakistan’da bir eyalet olan Sind hakkında tafsilâtlı bilgi için bkz. Azmi Özcan, “Sind”, *DİA*, XXXVII, 244-247. Aynı şekilde Hz. Ömer, Uman’a gönderdiği Arfece b. Herseme el-Ezdi’nin kendisinin tembihlerini dinlemeyerek denizde savaşa girmesini de oldukça sert bir şekilde eleştirmiştir. İbn Haldûn, *Mukaddime*, Türkçe trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 2005, I, 502. İbn Haldûn bu hadise için yıl belirtmemiştir.

13 Belâzürî, *a.g.e.*, s. 495. Krş. Nadvî, *a.g.e.*, s. 39.

14 Nadvî, *a.g.e.*, s. 39.

İrmîniye'yi de ele geçirdiler¹⁵. Ardından ise Mısır'ın fethine yöneldiler. Yermük Muharebesi sonrasında Hz. Ömer'in Bilâdü'ş-Şâm'ın sahil şehirlerinde icrâ edilmesini uygun gördüğü denizcilik faaliyetleri hususuna ise çalışmanın son safhasında değinilecektir.

Hicretin 17. yılında (638-639) Kûfe'nin inşası esnasında ise Hz. Ömer'in şöyle bir cümle sarf ettiği kaynaklar tarafından zikredilmektedir: "*Selmân ve Huzeife'yi öncü olarak gönder. Onlar hem kara hem de deniz havasını taşıyan bir yer seçsinler. Benimle sizin aranızda ne bir deniz olsun ne de bir köprü bulunsun.*"¹⁶ Hz. Ömer'in kurulan şehirler ile hilâfet merkezi arasında bağlantıyı sağlayan köprüleri veyahut denizi ya da nehirleri istememesi oluşabilecek herhangi bir yardım durumunda karadan orduları göndermek istemesiyle alâkalı olmalıdır ki bu hususta oldukça bariz bir örnek birazdan ele alınacak olan 'Alâ b. Hadramî'nin bizatihi yaşadığı durumdur.

Hz. Ömer, aynı yılda kendisinden izin almadan gaza amacıyla denize açılan ve İran'ın İstahr bölgesinde bir deniz harekâtına girişen, ancak yenilgiye uğrayan Bahreyn Vâlisi'nin birliklerini, karadan gönderdiği takviye kuvvetleriyle önce kurtardı, sonrasında Bahreyn vâililiğine tayin etmiş olduğu 'Alâ b. Hadramî'yi görevinden azletti. Bu hadisenin başlangıcı gelişimi ve sonuçları hakkında İslâm kaynakları detaylı bilgi sunmaktadırlar. Kaynakların verdiği bilgilere göre: "*'Alâ b. Hadramî, irtidat edenlerle yapılan savaşlarda gerçekten üstünlükler göstermişti. Sa'd b. Ebû Vakkâs Kâdisiye halkına karşı zafer kazanıp Kıs râları yolundan kaldırıncaya onun bu başarıları 'Alâ'nın yaptıklarından daha büyük görünmeye başlamıştı. Bunun üzerine Basra Vâlisi, Farslara bir şey yapmak istemişti. Hem kendisine hem de başkalarına isyan etmek gibi bir şeyi gözünün önüne getirmemişti. Fakat 'Alâ, halkı Farslara karşı savaşa çağırınca talebi kabul görmüştü. Onları birkaç ayrı bölüğe ayırıp bunlardan birinin başına Cârûd b. Muallâ, diğerinin başına Suvâr b. Hemmân, bir başka gruba Huleyd b. Münzir b. Sâvi'yi getirmişti. Huleyd'i de bütün orduların komutanı olarak görevlendirmiş ve onları deniz yoluyla Hz. Ömer'in izni olmadan Fars ülkesine götürmüştü. Askerler Bahreyn'den Fars bölgesine geçmiş ve İstahr'da kıyıya çıkmışlardı. Karşılarında ise başlarında Hirbiz olmak üzere Farslar bulunuyorlardı. Farslar, Müslümanlarla gemileri arasında karışınca donanma ve ordu kumandanı Huleyd, Müslümanların arasında kalkıp konuşma yapmış ve onlara şöyle demişti: 'Şimdi bu kavmin sizleri kendileriyle savaşmak üzere çağırmadığı hâlde sizler onlarla muharebe*

15 Bu savaş hakkında bkz. Mustafa Fayda, "Yermük", *DİA*, XL, 485-486.

16 Taberî, *a.g.e.*, IV, 41; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, 483. Krş. Belâzürî, *a.g.e.*, s. 313. Belâzürî verdiği bilginin dışında Medâin ve birkaç diğer bölgenin fethi sonrasında Hz. Ömer'in söylediği ilginç bir rivayeti de nakletmektedir: "*Sivrisinekler askerleri rahatsız edince Sa'd b. Ebû Vakkâs, Hz. Ömer'e yazdığı mektupta halkı sivrisineklerin sokuğunu ve onların bundan rahatsızlık duyduklarını bildirdi. Bunun üzerine halife ona şu mektubu yazdı: 'Araplar deve ile yaşarlar; deveye yarayan yerler ancak onlara da fayda verir. Bunun için sen, onlara acımtrak ot biten bir yer bul; ancak benimle onlar arasında deniz olmasın!'*" Hz. Ömer'in böyle bir ifade kullanmasının bir sebebi de 13 (634) yılındaki Köprü Savaşı olmalıdır. Nitekim Fırat Nehri'ni bir köprü vasıtasıyla geçerek Sâsânîlere karşı savaşmak isteyen Müslümanlardan hem muharebe esnasında hem de nehirde boğularak ölen 4.000 kişi olduğu rivayet edilir. Geniş bilgi için bkz. Taberî, *a.g.e.*, III, 454-459; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, 400-403. Krş. Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, İstanbul 2012, s. 186-188.

etmek için gelmiş bulunuyorsunuz. Gemiler de topraklar da elbette galip gelenlerin olacaktır. O hâlde ‘Sabır ve namaz ile yardım isteyiniz. Gerçekten o namaz, ancak Allah’a derin saygı ve bağlılık gösteren kişilerin yapabileceği büyük bir iştir.’¹⁷ Askerler onun bu davetini kabul ederek öğle namazını kıldıktan sonra düşman üzerine atıldılar ve iki taraf Tâvûs diye bilinen bir yerde çok çetin bir çarpışmaya tutuştular. Orada [iki bölüğün başındaki] Suvâr ile Cârûd öldürüldü. Huleyd ise kendi askerlerine piyade olarak çarpışmalarını emretmiş, onlar da o şekilde yaparak Farslardan büyük ölçüde askerleri öldürmüşlerdi. Daha sonra ise denize geri dönmek için yol bulamadıklarından Basra’ya doğru gitmek üzere yola koyulmuşlardı. Ancak Farslar onların önlerini kesmişti. Hz. Ömer, Basra Vâlisi’nin yaptıklarını haber alınca Utbe b. Gazvân’a haber göndererek helâk olup gitmeden önce kesif bir Müslüman ordusu olarak Fars diyarına gidip Müslümanları kurtarmasını emretmişti. Diğer taraftan halife ‘Alâ’ya¹⁸ da en ağır gelebilecek bir karar alıp onu Sa’d’ın emri altına vermişti. Bunun üzerine o beraberindekilerle birlikte onun yanına gitmek zorunda kalmıştı.¹⁹ Görünen o ki, Müslümanlar denizcilikle ilgili ilk teşebbüslerini daha çok doğuda ve güneyde, yani Basra Körfezi ile Hint Okyanusu’nda

17 Bakara, 45.

18 ‘Alâ’nın denizlerde yaptığı bazı faaliyetler hakkında kaynaklar muhtelif rivayetler sunmaktadırlar. İbn Sa’d (et-Tabakâü’l-Kübrâ, Beyrut t.y., IV, 362) Basra Körfezi’nin doğu yakasındaki Dârin ile savaşçı onları yenen ‘Alâ’nın, Arfece b. Herseme’yi İran sahillerine gönderdiğini ifade ederken giden bu grubun İran’da bir adayı fethettiğini ayrıca Bârihân’a hücum ettiğini zikretmektedir (14/635-636). Belâzürî (a.g.e., s. 444) İbn Sa’d’ın cümlelerini şöyle tamamlar: “Ömer b. el-Hattâb’ın Bahreyn Vâlisi ‘Alâ b. Hadramî, el-Ezd Kabilesinden Hersem b. Arfece el-Bârikî’yi fethit için gönderdi; o da Fâris yakınındaki bir adayı fethetti. Daha sonra Hz. Ömer; ‘Alâ’ya mektup yazıp Utbe b. Ferkad es-Sülemî’yi ona yardıma göndermesini istedi. ‘Alâ bu emri yerine getirdi.” Aynı müellif (a.g.e., s. 101) ‘Alâ b. Hadramî’nin Hz. Ömer’in hilâfeti zamanında Dârin’in fethi hususunda da bazı rivayetleri zikretmektedir: “Komutan, yanına aldığı bazı Müslümanlarla denize açıldı. Dârin halkı, baskına uğradıklarını Müslümanların tekbir sesleriyle anladılar ve şehirden çıktılar. Müslümanlarla üç koldan muharebe edenler öldürüldüler; kadın ve çocuklar ise ele geçirildiler. O sırada Müslümanlara yardım etmiş olan Kerrâzî’n-Nükrî şu şiiri okumuştur: ‘Alâ, zorluktan çekindiği için denize girmekten korktu. Dârin kâfirlerinin üzerine yürümek üzere askerin başında denize daldım.’” ‘Alâ’nın denize girmekten korkması ya halifeyle ilgili ya da kendi çekincelerinden dolayı olsa gerektir. Yâkût el-Hamevî (Mu’cemü’l-Büldân, nşr. Heyet, Beyrut 1977, I, 320) Bahreyn’deki Bârinân’ın hicri 13 veya 14 yılında ‘Alâ tarafından Ömer b. el-Hattâb zamanında ele geçirildiğini zikrederken yer ismini İbn Sa’d’tan farklı bir şekilde kaydetmektedir. Aynı müellif (a.g.e., II, 139) Hz. Ömer zamanında Osmân b. Ebü’l-Âs es-Sakafî’nin Bahreyn ve Uman arasındaki Ebrkâvan Adası’nı ele geçirdiğini de zikretmektedir. Belâzürî (a.g.e., s. 444) ise aynı adanın fethi ve sonrası hakkında şu bilgileri nakleder: “Akabinde Hz. Ömer; Osmân b. Ebî’l-Asî es-Sakafî’yi Bahreyn ve Uman’a vâli tayin etti; Osmân bu iki bölgeyi hâkimiyeti altına aldıktan ve kendisine itaati sağladıktan sonra, kardeşi Hakem b. Ebü’l-Âs’ı Abdulkays, Ezd, Temim, Benî Naciye ve diğer kabilelerden meydana gelen büyük bir ordunun başında, deniz yoluyla Fâris’e gönderdi. O, Ebrkâvan Adası’nı fethetti. Osmân b. Ebî’l-Asî bizzat kendisi denizi geçerek Fâris’e gitmek üzere hareket etti; Tevvec’e indi ve orasını fethetti. Bu bölgede camiler yaptırdı ve orasını Müslümanların yurdu hâline getirdi.” Belâzürî, Hz. Ömer’in deniz üzerinden yapılacak seferlerden memnuniyet duyduğu şeklinde yorumlanabilecek rivayetlerde bulunmuştur.

19 Taberî, a.g.e., IV, 79-81; İbnü’l-Esîr, a.g.e., II, 492-493; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., IV, 8; İbn Kesîr, el-Bidâye ve’n-nihâye, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1994, VII, 138; Makrizî, el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi-(fi) zikri’l-hutat ve’l-âsâr, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, London 2002-2004, III, 602-603. Bu yardımdan sonra Utbe b. Gazvân’ın beraberindeki birliklerle Farslılardan almış olduğu intikam hakkında bkz. Taberî, a.g.e., IV, 81-82; İbnü’l-Esîr, a.g.e., II, 493-494; İbn Kesîr, a.g.e., VII, 138-139; Makrizî, a.g.e., III, 603. Yukarıda anlatılan hadiseler hakkında ayrıca bkz. Nadvî, a.g.e., s. 34-35; Hourani, a.g.e., s. 53; ‘Aly Muhammad Fahmy, “The Muslim Navy during the Days of the Early Caliphate”, The Islamic Review XV/III, London 1952, s. 24.

gerçekleştirmişlerdir. Diğer yandan girişimlerin Hz. Ömer'in izni olmadan gerçekleştiği ve bu harekâtlara kalkışan vâlilerin İslâm'ı yüceltmek için bahsi geçen faaliyetleri yürüttüğü hesaba katılacak olursa Hz. Ömer'in denize dâir çekincelerinden kuvvetle muhtemel haberdâr olduklarını söylemek mümkündür.

Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra hicretin 18. yılında²⁰ (639-640) Müslümanlar Hicaz'da büyük bir açlık, susuzluk ve kıtlık musibetiyle karşı karşıya kaldılar, hatta öyle ki bu seneye "Remade (Kıtlık ya da Felâket) Yılı" adı verilmişti. Hz. Ömer diğer bölge vâlilerine haber salarak Medine halkı ve çevresinde bulunanlar için yardım isteyip imdada yetişmelerini talep etti. Kara yoluyla gelen yardımlar olduğu gibi deniz yoluyla da bazı gıda maddeleri Hicaz'a gönderilmişti. Mısır Vâlisi Amr b. Âs, Kızıldeniz'de mevcut olan kanalda gerekli termimi yaparak deniz yoluyla Medine'ye yiyecek yardımında bulunmuş ve böylelikle Medine'de yiyecek fiyatları Mısır'dakiyle aynı seviyeye gelmişti²¹. Bu kanalın hacıların Mekke'ye

20 Remade'nin vuku bulduğu sene hususunda İslâm müverrihleri tarafından farklı yıllar zikredilmektedir. Bu senenin hicri 16, 17, 18, 20 yıllarına tekabül ettiğini kaydeden müellifler vardır.

21 Taberî, a.g.e., IV, 100; İbnü'l-Esir, a.g.e., II, 507-508, 515. Krş. İbn Kesir, a.g.e., VII, 149. İbn Sa'd (a.g.e., III, 311, 315) yazılan mektup sonrasında Amr b. Âs'ın hem kara hem de deniz yoluyla gıda yardımında bulunduğunu zikrederken denizden 20 gemi ile yapılan yardımda un ve yağın taşındığını kaydetmektedir. Ebû'l-Kâsım İbn Abdülhakem (Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib, nşr. Abdülmü'nim Amir, Kahire t.y., s. 218-223) Remade yılındaki hadiseyi şöyle anlatmaktadır: "Hz. Ömer çevre bölgelere yazılar göndererek yardım istemişti. Yardım eden bölge liderleri arasında Amr b. Âs da vardı. Mısır Vâlisi Hz. Ömer'e bir yazı göndererek "Başı bende sonu sende olacak kadar gıda yardımı yapacağım." demiştir. Halifenin talebi üzerine kadim bir kanalı ıslah etti. Bu kanal Nil Nehri ile Kızıldeniz'i birbirine bağlamaktaydı. Bu kanal vasıtasıyla gemilerle gıda taşınmış ve kanal daha sonra Emîrî'l-Mü'minin Körfezi olarak tanınmıştır. Hz. Ömer insanlara "Firavun'un memleketinden Allahu Teâlâ'nın bize ulaştırdığı şu gemilere bakalım" diyerek insanları çağırmış. Câr'a geldiği zamanda mendil istemiş ve insanlara deniz suyuyla gısl alın çünkü deniz suyu mübarektir demiş. Sonra bu gıda ile ilgili birini görevlendirerek ürünlerin Mısır'daki fiyatıyla satılmasını sağlamıştır." Krş. Süyûtî, Hüsnü'l-Muhâdâra fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl, Kahire 1967, I, 156-158. Belâzürî (a.g.e., s. 247) ise yapılan yardım hakkında şunları zikretmektedir: "Hz. Ömer, hicri 21 yılında Amr b. Âs'a yazdığı mektupta Medine halkının içinde bulunduğu darlık ve sıkıntıyı ona bildirdikten sonra haraç vergisinden toplanan yiyeceklerden fazla olanlarını deniz yoluyla Medine'ye göndermesini emretti. Bu şekilde hububat ve bununla birlikte zeytinyağı da gönderildi. Hububat Câr Limanı'na ulaşınca Sa'du'l-Câr bunları teslim aldı. Sonra bu malzemeler Medine'deki bir eve bırakıldı ve halka ölçü ile taksim edildi. Mısır ile Medine arasındaki bu ulaşım, ilk fite sırasında (Hz. Osmân'ın katli) kesildi. Sonra Muâviye ve Yezid'in iktidarları döneminde devam etti..." Burada dikkati çeken ibare Hz. Ömer'in Mısır Vâlisi'nden deniz yoluyla yardım göndermesini talep etmesidir. Bu durum şunu göstermektedir ki, Hz. Ömer Müslümanların güven içinde olduğundan emin olduğunda denizcilik faaliyetlerinde bulunulmasında herhangi bir beis görmemiştir. Ya'kübi (Târîhu'l-Ya'kübi, nşr. Muhammed Sâdik Bahrülululm, Necef 1964, II, 144-145) istenilen yardım ve Amr b. Âs'ın yardımı hakkında şunları kaydetmektedir: "Amr b. Âs, Mısır'ın fethinden sonra Hz. Ömer'e Muaviye b. Hudeyc el-Kindî'yi gönderdi. Elçi halifenin yanına gelip bu haberi verince Hz. Ömer secde etti. Daha sonra halife, Amr b. Âs'a Medine'ye Müslümanlara yetecek kadar erzak taşınmasını talep etti. Bu istek üzerine Mısır fâtihî Câr ve Kulzum'e 20 gemiyle 3.000 irdeb miktarda gıda malzemesi gönderdi. Bunun üzerine Hz. Ömer ve bazı sahabeler gemileri karşılamak için Câr'a geldiler. Hz. Ömer gelen yemeklerin dağıtımını için birini görevlendirdi ve burada iki mekân inşa ettirerek yiyeceklerin kurulan yerlere konulmasını sağladı." Makrûzî (a.g.e., I, 191) Halicü'l-Kahire olarak bilinen bu kanalın Hz. Ömer'in emriyle inşa edildiğini, yapımının altı ay sürdüğünü ve gemilerle Hicaz'a hububatın taşındığını kaydeder. Modern eserlerin verdiği bilgiler hakkında bkz. Nadvî, a.g.e., s. 35-36; Hourani, a.g.e., s. 60; Muhammed Hamîdullah, İslâm'da Devlet İdaresi, Türkçe trc. Hamdi Aktaş, İstanbul 1998, s. 118, 284; Hassân S. Khalilieh, Islamic Maritime Law-An Introduction, Leiden-Boston-Köln 1998, s. 5. Fahmy denizde güvenli olarak yön bulma ya da seyir faaliyetlerinin Müslümanlarda Hz. Ömer döneminde başladığını ifade etmektedir (a.g.m., s. 24). Eskiden Medine'nin Kızıldeniz kıyısındaki zahire ithal limanı olan ve bugün el-Büreyke adıyla anılan küçük bir yerleşim merkezi olan Câr hakkında bkz. Nadvî, a.g.e., s. 37; Abdülkerim Özyayın, "Câr", DİA, VII, 157-158. Ortaçağ'da bir irdeb = 72,3 ya da 68,8 kilogramdır. Khalilieh, a.g.e., s. 5; E. Ashtar, "Makâyil", EI2, VI, 119.

taşınmasında kullanıldığı ve yapılan aktarımlar esnasında büyük gemilerden istifade edildiği de zikredilmektedir²². Hz. Ömer, daha sonraları Amr b. Âs'ın Akdeniz'i Kızıldeniz'e kanalla bağlama teklifini Bizans donanması Kızıldeniz'e doğru yol alabilir korkusu ve hac yolculuğu kesintiye uğrayabilir düşüncesi ile reddetti²³. Diğer yandan Hz. Ömer'in Kızıldeniz'de kanal yapılmasını ve ileride de ğinileceği üzere Akdeniz'de deniz seferlerinin düzenlenmesini kabul etmemesi, gemicili ğin toptan reddedilmesi şeklinde yorumlanmamalıdır²⁴.

Halifenin denizlerle ilgili tutumunu en çok etkileyen ve deniz seferlerine karşı kesin bir tavır almasına sebep olan hadise ise hicretin 20. yılında (641) ortaya çıkmış olmalıdır. Bu yılda Hz. Ömer tarafından Alkame b. Mücezziz el-Müdlıcî kumandasındaki 20 gemi Bizans ile savaşmak için harekete geçmiş; ancak gönderilen birliklerin başına felâketler gelince halife bir daha deniz yoluyla kimseyi sefere göndermeme konusunda yemin etmiştir²⁵. Belâzürî²⁶, Hz. Ömer tarafından gönderilenlerin hepsinin helâk olduğunu ifade etmekte ve şair el-'Uzrî'nin, Alkame'yi öven şiirini aktarmaktadır:

إن السلام وحسن كل تحية تغدو على ابن مجزر وتروح

Selam ve her türlü güzel esenlik, daima İbn Mücezziz'e gider gelir:

Bu dönemde her ne kadar Afrika kıtasının sahil kesimlerinde gerçekleştirilen fetih hareketlerinde denizcilik hakkında kayıtlar olmasa dahi, bahsi geçen coğrafyada yürütülen cihâd faaliyetleri Hz. Ömer devrinden sonra yapılacak olan denizcilik harekâtları için temel oluşturmuştur. Hicretin 21. yılında (641-642) Amr b. Âs, Ukbe b. Nâfi' el-Fihri'yi Züveyle'ye göndermiş ve Nâfi', Züveyle'yi sulh yoluyla ele geçirmişti. Böylece Berka ve Züveyle arasındaki bölge Müslümanlara teslim olmuştu²⁷. Hicretin 22. yılında (642-643)

22 Süyûtî, *a.g.e.*, I, 158.

23 Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. A. P. V. Leeuwen-A. Ferre, Tunus 1992, I, 199; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, nşr. Par M. Reianud-M. G. D. Slane, Beyrut t.y., s. 106; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi Sinâ'ati'l-inşâ*, Kahire 1914, III, 246; Nadvî, *a.g.e.*, s. 36; Hamîdullah, *a.g.e.*, s. 118, 284; Hourani, *a.g.e.*, s. 60; Khalilieh, *a.g.e.*, s. 5; Fahmy, *a.g.m.*, s. 24. Bununla birlikte Hz. Ömer devrinde muhtelif bölgelerde açılmasına izin verdiği kanallar da olmuştur. Bkz. Belâzürî, *a.g.e.*, s. 407-409.

24 Khalilieh, *a.g.e.*, s. 6.

25 Ya'kübi, *a.g.e.*, II, 146; Fahmy, *a.g.e.*, s. 74; Hourani, *a.g.e.*, s. 54; Khalilieh, *a.g.e.*, s. 5; Fahmy, *a.g.m.*, s. 24. İbn Ebü Hayseme (*et-Târîhu'l-Kebîr*, nşr. Salâhaddîn Fethî Hilâl, Kahire 2006, s. 50) şu bilgileri vermektedir: Alkame'nin yanında 300 Müslüman vardı ve hepsi bo ğulmuştu. Taberî (*a.g.e.*, IV, 112) ve İbnü'l-Esîr (*a.g.e.*, II, 519) Alkame b. Mücezziz el-Müdlıcî'nin Habeşistan'a gittiğini, burasının İslâm diyarına girdiğini ancak Habeşlilerin Müslümanlara zarar verdiğini, bu yüzden Hz. Ömer'in artık ebediyen deniz savaşlarına girmemeye karar verdiğini belirtmektedirler. Bahsi geçen hadise için ise hicrî 31 yılını zikretmektedirler. İbn Kesir (*a.g.e.*, VII, 169) Alkame'nin beraberindeki birliklerle birlikte bo ğuldu ğunu zikretmekte, Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi hicrî 31 yılında vuku bulmuş olabileceğini kaydetmektedir.

26 *Ensâbü'l-Eşraf*, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, Beyrut 1996, XI, 135. Bekrî, yolculu ğa çıkanlardan ço ğunun bo ğuldu ğunu ve hadisenin hicrî 20 yılında vuku buldu ğunu rivayet etmektedir (*Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi' (mevâki')*, Mustafâ es-Sekka, Kahire 1945-1951, I-IV, 632-633).

27 Belâzürî, *a.g.e.*, s. 256-257; Taberî, *a.g.e.*, IV, 144; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, Türkçe trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1986, III, 26.

Amr b. Âs, Mısır'dan Berka üzerine yürüyüp şehir halkıyla cizye ödemeleri ve ahâlisinden istedikleri kimseleri satmaları mukabilinde barış yaptı. Berka'yı ele geçiren Mısır hâkimi, akabinde Trablusgarp üzerine yürüyüp burayı tam bir ay muhasara altında tuttu. Fakat bir türlü neticeye ulaşamadı. Bir ara Benî Müdlic Kabilesi'nden bazı kimseler gitmiş oldukları avdan dönerken şehir surlarının sahilden denize bitişik olmadıklarını ve Bizans gemilerinin şehrin karşısındaki denizde demirlediklerini görmüşlerdi. Benî Müdlic'e mensup olan bu şahıslar şehir surları ile deniz arasında bir menfez bulunca oradan kente girmiş ve surların üzerine çıkıp tekbir getirmeye başlamışlardı. Bu arada gemilerinden başka sığınacak yerleri olmayan Bizanslılar ise Müslümanların şehre girdiklerini zannetmişlerdi. Amr b. Âs kent surları üzerinde kılıç seslerini, şehirde çarpışmanın meydana geldiğini ve tekbir seslerini duyunca hemen askerleriyle kente hücum etmişti. Meydana gelen çatışmalar sırasında gemilerine kaçıp sığınanların dışında Bizanslılardan kurtulan olmamıştı²⁸. Yapılan bu fetihlerin Hz. Osmân devrinde gerçekleştirilen bahrî çıkarmalarda çok önemli bir yeri vardır. Nitekim Batı Akdeniz cihetindeki sahil şehirlerinin ele geçirilmesiyle birlikte Müslümanlar Hz. Osmân döneminde²⁹ Sicilya ve Endülüs'e çıkarma harekâtında bulundular ve Batı Akdeniz'de denizcilik faaliyetlerini yürütür hâle geldiler.

Hicretin 23. yılında (644) İstahr ahâlisinin akdedilen barış anlaşmasının hükümlerini çiğnemesi üzerine 'Alâ b. Hadramî'nin, Bahreyn diyarından denizi geçerek İstahr'a ulaştığı ve Tâvûs denilen bölgede şehir halkıyla muharebe ederek kenti ikinci defa ele geçirdiği rivayet edilenler arasındadır³⁰.

Genel itibarıyla Hz. Ömer devrinde Basra Körfezi, Hint Okyanusu ve Kızıldeniz'de yürütülen denizcilik faaliyetleri hakkındaki mevcut bilgilere ilâveten Bilâdu's-Şâm'ın sahil kesimlerinden Akdeniz cihetinde denizcilik faaliyetleri yürütme isteği içinde olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680) ısrarlı talebinin olduğu da görülmektedir.

Bizans'ın denizdeki üstünlüğü devam ettiği sürece Suriye ve Mısır'daki hâkimiyetlerinin tehdit altında olduğunu anlayan ve Hz. Ömer döneminde Bizans'a karşı mücadelenin

28 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 31. Krş. Belâzürî, *a.g.e.*, 258. Aynı müellif eserinde şu bilgileri de nakletmektedir: "Amr'ın halifeye mektup yazarak İslâm ordusunun Trablus'a ulaştıklarını bildirdiğini; orası ile Kuzey Afrika arasının dokuz günlük bulunduğunu ve eğer kendisinin (Hz. Ömer'in) orada savaşmak üzere izin vermesi durumunda isteğinin yerine getirileceğini haber vermesi üzerine halifenin onu bundan menettiğini ve şöyle yazdığını zikretmektedir: "İfrikiye nedir? Orası parçalanmış, hıyanet etmiş ve hıyanete uğramış bir yerdir!" İbn Abdülhâkem (*a.g.e.*, s. 229-232) ve Ya'kûbî'nin (*a.g.e.*, II, 146) eserlerinde Berka ve Trablus'u fethettikten sonra İfrikiye'nin fethi hususunda izin isteyen Amr b. Âs'a Hz. Ömer izin vermeyerek konunun İfrikiye ile alakalı olmayıp ayrılığa sebebiyet verecek bir şey olduğunu söylediği kaydedilmiştir. Buradaki kasıt deniz olmalıdır.

29 Hz. Osmân devrinde yürütülen denizcilik faaliyetleri hakkında bkz. Murat Öztürk, "Hz. Osmân Dönemi (23-35/644-656) Denizcilik Faaliyetleri ve Bahrî Seferler", *Hz. Osman*, Sivas 2020, s. 113-140; Murat Öztürk-İsmail Koçuk, "Zâtü's-Savârî Deniz Muharebesi (34/654-655)", *Tarihe Yön Veren Savaşlar*, ed. Osman Gazi Özgüdenli, [Basım aşamasında].

30 İbn Kesîr, *a.g.e.*, VII, 215. Taberî ve İbnü'l-Esîr İstahr'ın ele geçirilişinden bahsederken İbn Kesîr'in zikrettiği gibi bir anlatım sunmamaktadırlar.

donanmanın desteği olmadan yürütülemeyeceğini fark eden ilk devlet adamı Muâviye b. Ebû Süfyân oldu. Bilâdü’ş-Şâm (Suriye) Vâlisi iken Hz. Ömer’e yazdığı, “*Sahildeki köylerden birinde oturan Müslümanlar bu adada³¹ yaşayan Rumların köpeklerinin ulumalarını ve horozlarının ötüşlerini bile duyuyorlar...*” şeklindeki mektubu denize açılma izni isteyen Muâviye’nin bunun için bir hazırlık içerisinde olduğunu göstermektedir. Muâviye’nin ısrarlı talepleri üzerine halife, Mısır Vâlisi Amr b. Âs’a³² gönderdiği bir mektupla ondan deniz hakkında bilgi istedi. Amr b. Âs’ın “*Ey mü’minlerin emîri! Ben denizde kalabalık insanların küçücük bir şeye bindiklerini gördüm. Denizde olanın etrafında su ve semâdan başka bir şey bulunmaz. Deniz sakinleştiği zaman kalplere hüznün verir, dalgalandığı zaman da insanların aklını çeler. Böyle bir anda insanların Allah’a olan bağlılığı biraz daha artar, fakat korkuları da çok olur. O anda denize açılmış insanların durumu bir dal üzerine oturmuş kurtçukların hâline benzer. Eğer kıpırdayacak olursa batır, kurtulursa da korkudan ve dehşetten gözleri görmez hâle gelir.*” cevabı üzerine Hz. Ömer, Muâviye’ye “*Hz. Muhammed’i hak ile gönderen Allah’a yemin ederim ki, hayatta olduğum müddetçe hiçbir Müslümanı bu denize sokmayacağım. İştittigime göre Akdeniz yeryüzündeki denizlerin en büyüklerinden birisiymiş. Böyle tehlikeli bir sefere ben Müslümanları nasıl çıkarıp kâfirler üzerine göndereyim? ‘Alâ’yı hatırla! Vallahi benim için tek bir Müslüman, Bizans’tan ve Bizans’ın içinde bulunan her şeyden çok daha kıymetli ve önemlidir. Sakın bana deniz hakkında bir daha bir şey sormayasın. Sen bu konuda nasıl bir davranışta bulunacağımı benden iyi bilirsin!*” şeklinde cevap vermiştir³³. İbn A’sem el-Kûfî³⁴ (ö. 320/932’den sonra) ise verilen bu cevap sonrasında halifenin Amr b. Âs tarafından yönlendirildiğini düşünen Muâviye’nin, Mısır Vâlisi’nin Kıbrıs’ın kendisi tarafından fethini istemediğini kaydetmektedir. Yazara göre; eğer bu vazife halife tarafından Amr’a verilseydi onun bu fırsatı değerlendirip adaya gideceğini belirten sözleri Hz. Ömer’e ulaştığında halife “*Biz ona emir verseydik o giderdi.*” demişti.

İfade etmek gerekir ki, Arapların İslâmiyet öncesinde yürütmüş oldukları denizcilik faaliyetleri Akdeniz’de değildi. Nitekim İslâmiyet sonrasında ise Müslümanlar bu denize

-
- 31 Muâviye b. Ebû Süfyân’ın *bu ada* diye kastettiği Tartûs şehrinin karşısındaki Ervâd (Arvad) Adası olmalıdır. Antartus (Antarsus), Antarados, Konstantia, Tortosa (Tortouse) adlarıyla da anılan Tartûs, Suriye’nin sahil kesiminde kıyı çizgisinin iki (2) mil kadar yakınında bulunan Ervâd Adası’nın karşısında yer alır. Abdülkerim Özaydın, “Tartûs”, *DİA*, XI, 116.
- 32 Suâd Mâhir (*el-Bahriyye fî Mısır’l-İslâmiyye ve âsârühe’l-bâkiye*, Cidde 1979, s. 64) Hz. Ömer’in Amr b. Âs’a bu soruyu tevcih etme sebebini şu şekilde açıklamaktadır: “*Çünkü o Mısır’daydı ve Mısır’ın Suriye (Şâm) gibi Akdeniz’e sahilleri vardı.*”
- 33 Birbirine yakın ve benzer ibareler kimi zaman ağıdalı kimi zaman da kısa anlatımlarla İslâm kaynakları tarafından aktarılmıştır. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 258-259; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, III, 101-102. Krş. İbn Sa’d, *a.g.e.*, III, 285; İbn A’sem el-Kûfî, *Kitâbü’l-Fütûh*, nşr. ‘Ali Şîrî, Beyrut 1411, I, 264-265; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VII, 251; İbn Haldûn, *a.g.e.*, I, 502; Makrîzî, *a.g.e.*, III, 604; Nadvî, *a.g.e.*, s. 34; ‘Aly Mohamed Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A. D.*, London 1980, s. 51; Hourani, *a.g.e.*, s. 54-55; Fahmy, *a.g.m.*, s. 24.
- 34 *a.g.e.*, I, 265. Şii rivayetleriyle mâruf İbn A’sem el-Kûfî hakkında bkz. Mahmut Kelpetin, *İbn Asem el-Kûfî’nin Kitâbü’l-Fütûhunda Hz. Ebû Bekir Dönemi*, İstanbul 2010, s. 19-25; Mustafa Fayda, “İbn A’sem el-Kûfî”, *DİA*, XIX, 325-326.

15 (636) yılındaki Yermük Savaşı ile hudut olmuşlardır. Hz. Ömer'in fikir edinmek için Akdeniz'e kıyısı olan Mısır'ın vâlisine danışmasından daha doğal bir şey olamazdı. Diğer taraftan halifenin Bizans'ın bu denizde üstün güç durumunda olduğunu tahmin etmemiş olması mümkün görünmemektedir ki, Muâviye'ye verdiği cevap da aslında hakikati bilmesiyle ilgilidir. Diğer önemli gerekçesi ise Müslümanların sayısı ve değeriyle ilgiliydi. Bununla birlikte halifenin Şâm (Suriye) sahilleri ile ilgilendiğine dâir önemli bir kaydı Taberî ve İbnü'l-Esir bizlere sunmaktadırlar: *"Halife, Şâm bölgesinin askerî bakımdan ihtiyaç sayılabilecek eksiklerini karşıladı ve gerekli silâhlı asker ihtiyacını da temin ettikten sonra bölgeyi dolaşmaya başladı. Abdullah b. Kays'ı bütün sahil bölgelerinin başına getirdi."*³⁵ Bu ifade, her ne kadar Bizans ile ilgili çekinceleri olsa bile sahil şehirlerine ve denizcilğe verdiği önemi ispatlar niteliktedir. Bununla birlikte bazı tarihçiler tarafından, Müslüman Arapların Bizanslılarla mücadele etmek için hazırlıklı olmadıkları ve bu durumun Hz. Ömer tarafından bilindiği zikredilmektedir. Nitekim aynı müelliflere göre Hz. Ömer'in denizdeki faaliyetleri yasaklamasının sebebi ise Bizanslılar ve Farslılara oranla Arapların deniz savaşlarında tecrübesizliğinin farkında olmasıdır³⁶.

Genelde kabul görüldüğü üzere Arapların Bilâdü's-Şâm bölgesindeki şehirlerin fetihlerinin kronolojisi belirsiz ve sahil şehirlerinin Müslümanlar tarafından zabtı tam anlamıyla muammadır. Kâh fethedilen kâh Bizans İmparatorluğu tarafından tekrar ele geçirilen kıyı kentleri hususunda tam anlamıyla bir hâkimiyet ancak Hz. Osmân devrinde özellikle Muâviye b. Ebû Süfyân'ın çabaları sayesinde tesis edilmiştir. İlgili bağlamda Belâzürî, Hz. Ömer devrinde Bilâdü's-Şâm'daki kıyı şehirlerinin durumu ve bu coğrafyada gerçekleştirilen faaliyetler hakkında teferruatlı mâlûmat vermektedir. Müellifin kayıtlarına göre; *"Hz. Ömer zamanında Askalan sulh yoluyla Muâviye tarafından yeniden fethedildi. Ürdün sahilleri Bizans'tan devamlı yardım aldığı için Yezîd b. Ebû Süfyân ile Amr b. el-Âsî tarafından ele geçirildi. Muâviye de bu fetihlerde güçlülere katlanmış ve yararlılıklar göstermiştir. Sûr şehrinde Rum cemaati vardı ve daha sonra Sûr şehri ve sahillerine adamlar yerleştirildi. Muâviye'nin kardeşi Yezîd Dimaşk şehrinin fethinden sonra Sayda, Irka, Cübeyl ve Beyrut üzerine yürüdü; nitekim bu bölgeler sahildedir. Öncü kuvvetinin başında kardeşi Muâviye vardı. Buraları kolayca fethetti ve halkından birçok kimseyi bu şehirlerden sürdü. Irka'nın fethini Yezîd'in³⁷ başkumandanlığı altında bizzat Muâviye gerçekleştirdi. Ancak Ömer b. el-Hattâb'ın halifeliliğinin son, Osmân b. Affân'ın halifeliliğinin ilk günlerinde Bizanslılar bu sahilleri ele geçirdiler. Muâviye onların üzerine yürüdü ve söz konusu sahilleri yeniden fethetti. Bu bölgelere asker yerleştiren Muâviye*

35 Taberî, *a.g.e.*, IV, 64, 67; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, II, 513. Taberî eserinin başka bir sayfasında (*a.g.e.*, IV, 144) hicri 21 yılı olayları içinde Muâviye'nin sahil bölgelerinden sorumlu olduğunu zikretmektedir.

36 Fahmy, *a.g.e.*, s. 105; Nadvî, *a.g.e.*, s. 34; Hourani, *a.g.e.*, s. 55; Fahmy, *a.g.m.*, s. 24.

37 Belâzürî (*a.g.e.*, s. 151), Muâviye'nin kardeşi Yezîd'in ölümünden sonra halifeye mektup yazdığını ve sahillerin durumunu anlattığını, Hz. Ömer'in de ona yazdığı mektupta kaleleri tamir ettirmesini ve oralara asker yerleştirmesini; gözetme yerlerine bekçiler ve fenerler koymasını istediğini kaydetmektedir. Krş. Fahmy, *a.g.e.*, s. 51.

ayrıca onlara iktâ³⁸ yoluyla topraklar verdi.”³⁹ Bu noktada dikkat edilmesi gereken bir gerçek var ki, Hz. Ömer devrinde kıyı limanlarının güçlendirilmesi, istihkâmların ve surların tamir ettirilmesi, iktâ yoluyla toprakların verilmesi hususu Hz. Osmân zamanında da sürdürülmüştür. Bu cihetten bakıldığı zaman bile Hz. Ömer döneminde denizcilik bağlamında sahil şehirlerinde gerçekleştirilen faaliyetler halefine örnek teşkil etmiş görünmektedir. Nitekim Muâviye'nin ısrarlı talepleri ancak Hz. Ömer devrinden sonra bazı şartlarla kabul görmüştür.

Hz. Ömer'in Deniz ve Denizciliğe Bakışına Dâir Diğer Rivayetler

Müslümanların Hz. Osmân zamanına değin denizcilik faaliyetleri hususunda bilgisiz olduğu konusundaki rivayetlerin doğruluk payının bulunmadığı kaynakların verdiği bilgiler ışığında açıkça ortadadır. Bununla birlikte bazı örneklerle bu durumu daha da kuvvetlendirmek mümkün görünmektedir.

Hicretin 16. yılının Safer ayında (Mart-Nisan 637) Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın kumandanlığında gerçekleştirilen Sâsânîlerin başkenti Medâin'in fethinden önce İslâm ordusunun komutanının askerleriyle yaptığı şu konuşması aslında İranlıların sahip olduğu deniz gücünü göstermesi bakımından önemlidir: “Sizin düşmanınız şu nehir ile kendisini korumaktadır. Karşınızda bu nehir bulduğça sizler düşmanınızın yanına varamazsınız, fakat onlar arzu edecek olurlarsa gemileriyle yanınıza gelip sizinle çarpışsınlar!”⁴⁰ Nitekim İslâm ordusunun kumandanının bu ifadesi, Sâsânîlerin sahip olduğu deniz gücünü göstermesi bakımından önemlidir. Muhtemelen Hz. Ömer de Bizans İmparatorluğu gibi Sâsânîlerin de sahip olduğu denizcilik geleneklerinin farkında idi. Halifenin deniz seferlerine sıcak bakmaması Müslümanların karşısındaki gücün sahip olduğu bahrî kuvvet ile ilgili olsa gerektir. Bu da Hz. Ömer'i ihtiyatlı davranmaya ve Müslümanların hayatını düşünmeye itmiş görünmektedir.

38 Belâzürî (a.g.e., s. 168, 172), Askalan ve Antakya'da iktâ olarak verilen topraklar hakkında da bilgileri sunmaktadır: “Askalan'da çeşitli yerlerde Hz. Ömer ve Hz. Osmân'ın emriyle iktâ yoluyla verilmiş topraklar vardır. Ayrıca Antakya'nın her iki halife nezdinde büyük bir ehemmiyeti vardı. Orası fethedilince Hz. Ömer, Ebû Ubeyde'ye mektup yazıp Antakya'ya iyi niyetli ve tedbirli Müslümanlardan bazı kimseler, yerleştirmesini; onları savaşa hazır hâlde olmasını; aylıklarını kısmamasını emretti. Muâviye vâli olunca da aynı emirleri ona da yazdı. Daha sonra Hz. Osmân da Muâviye'ye mektup yazıp orada devamlı asker bulundurmasını ve kendilerine iktâ yoluyla topraklar vermesini emretti.”

39 Belâzürî, a.g.e., s. 138, 149, 166. Krş. İbnü'l-Esîr, a.g.e., II, 394-395, 452. Benzer fakat daha kısa bilgiler için bkz. Fahmy, a.g.e., s. 52. Vassilios Christides tarafından kaleme alınmış olan makale de Bilâdü's-Şâm'daki sahil kentlerinin genel panoramasını ortaya koymaktadır. “The Coastal Towns of Bilâd al-Shâm at the Time of the Râshidûn (632-661). Defence and Trade”, *Epeteris tou Kentrou Epistemonikon Ereunon 13-16 (1984-1987)*, Atina 1988, s. 49-62.

40 Taberî, a.g.e., IV, 9; İbnü'l-Esîr, a.g.e., II, 469. Krş. İbn Kesîr, a.g.e., VII, 109. Belâzürî (a.g.e., s. 299) sadece Medâin ile ilgili kısımda şu bilgileri vermektedir: “Müslümanlar daha sonra yüzerek ırmağı geçtiler ve şehrin doğu tarafını da fethettiler.” İbn A'sem (a.g.e., I, 155, 168) ise bu hususta şunları nakletmektedir: “Sa'd b. Ebû Vakkâs, Medâin'deki Yezdicerd b. Şehriyar'a bir grubu davet amaçlı gönderdi. Önce Fırat'a oradan da Dicle'ye giden heyet sonra kayıklarla Medâin'deki Yezdicerd'e geçtiler. [Gelişen hadiselerin akabinde Yezdicerd ile muharebe etmek için harekete geçen İslâm ordusunun başındaki] Sa'd b. Ebû Vakkâs Dicle'ye ulaştığında suların fazlalığı sebebiyle köprü kurulmasını istedi, ancak askerlerden biri atlarla karşı tarafa geçebileceğini ifade edip izin isteyince verilen müsaade sonrasında atıyla karşı tarafa geçti.”

Fahmy'e göre⁴¹, Hz. Ömer Mısır'ın fethi sonrasında Ptolemy, Roma ve Bizans yöneticilerine başkent olarak hizmet veren İskenderiye'yi bir kenara bıraktı. Nitekim deniz gücünü elinde tutan Bizans İmparatorları için şehrin başkent olmasının belli avantajları vardı; ancak o zamanda bahrî gücü eksik olan Müslümanlar için İskenderiye, denizden gelen saldırılara çok açık bir yerdi. Bu sebeple Mısır'daki yönetim merkezinin İskenderiye yerine Babilon yakınlarında [Fustat'ta] tesis edilmiş olmasında halifedeki tedirginlik etkili olmuştur. Bununla birlikte Fahmy'nin mezkûr yorumu yapmasında İbn Abdülhakem'in (ö. 257/870) eserinde geçen bir kayıt rol oynamış görünmektedir. Amr b. Âs, ele geçirdiği Mısır'ın başkenti olarak İskenderiye'de yerleşmek için izin istediğinde, Hz. Ömer ona şöyle cevap vermiştir: "İster yaz ister kış olsun, ne zaman onları görmek istersem benimle Müslümanlar arasında hiçbir suyun varlığını istemem."⁴² Hz. Ömer'in bölgeyi tanımadığı ve Amr'dan fethettiği bölgeler hakkında bilgi vermesini istediği anlaşılmaktadır.

Taberî ve İbnü'l-Esîr eserlerinde 23 (643-644) yılı olaylarını rivayet ederken Hz. Ömer ile ilgili bir hadise şu şekilde zikredilmektedir: "Bir gün Hz. Ömer'e bir heyet gelir, şöyle derler: "Çoluk çocuğumuz bir hayli arttı. Zorluklar gittikçe şiddetlenip duruyor. Bunun için bize bir miktar yiyecek ver." Hz. Ömer şöyle cevap verir: "Evet, doğruyu söylediniz! Başınıza gelenler öyledir, fakat siz bir sürü dul kadın edinmiş, sonra da Allah'ın malından geçinmeyi alışkanlık hâline getirmişsiniz. Ben sizinle birlikte denizin ortasında doğuya ve batıya doğru yönelmiş giden bir gemide beraber olsaydım da orada insanlar kendilerine emir verecek ve onları yönetecek bir adam seçselerdi, bu kişi onlara doğruyu gösterdiği ve kendisi doğruca davrandığı takdirde ona tâbi olur, doğruluktan ayrılması hâlinde onu öldürürlerdi!"⁴³ Hz. Ömer'in karşılaştığı böylesi bir olayda hüküm verirken denizden ve gemiden bahsetmesi deryadan korkmadığını, misal verecek kadar denizi içselleştirip tanıdığını göstermesi bakımından ehemmiyet kesbetmektedir.

Hz. Ömer'in şu iki sözü de kaynaklar tarafından rivayet edilmektedir: "Allahu Teâlâ Müslümanların denize açılmalarından dolayı bana hesap sormasın?"⁴⁴ ve "Ben ümmetimi bir levha üzerinde taşıtıp boğayım mı? Allah'a yemin olsun ki böyle bir şey yapmam!"⁴⁵ Nitekim Makrîzî⁴⁶ (ö. 845/1442) açık bir şekilde halifenin denizlerde yapılmak istenen seferlerle ilgili yasaklayıcı tutumunun İslâm ordusunun boğulma ihtimâlinde kaynaklandığını belirtmektedir.

41 Fahmy, a.g.m., s. 24.

42 İbn Abdülhakem, a.g.e., s. 132-133. Aynı müellif eserinin 131. sayfasında Kıptilerin gemilerde çalıştığına dâir bilgi de sunmaktadır.

43 Taberî, a.g.e., IV, 213; İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 67.

44 İbn Sa'd, a.g.e., III, 284; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, X, 316.

45 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, X, 316.

46 Makrîzî, a.g.e., III, 603.

Ya'kübî'nin (ö. 292/905'ten sonra) kaydına göre ise Hz. Ömer vefat anında şöyle demiştir: “Birçok şehirler kurdum, birçok dîvânlar tesis ettim, birçok ihsanlarda bulundum, karada ve denizde savaştım...”⁴⁷ İfadenin kendisi başlı başına Hz. Ömer devrinde denizcilik faaliyetinden korktuğu yönündeki anlayışı yıkar niteliktedir.

Belirtmek gerekir ki, Hz. Ömer'in kumandan veyahut vâlilerine deniz seyahatleri yapma konusunda izin vermedeki isteksizliği dinî gereklerden kaynaklanmıyordu. Peygamberin sünneti, örneğin yaptıkları, söylemleri ve *Kur'ân-ı Kerîm* Müslümanların denizde yolculuk yapmalarını yasaklamamıştır. *Kur'ân-ı Kerîm*, Müslümanları denizlere açılmaya ve deryanın zengin kaynaklarından yararlanmaya sevk etmektedir. Aynı biçimde *hadislerde* de Müslümanların deniz seyahatleri organize etmeleri, hac için Mekke'ye gitmeleri, deniz kaynaklarından yararlanmaları ve denizaşırı ticareti geliştirmeleri tavsiye edilmiştir⁴⁸.

Yine Makrîzî, Hz. Ömer'in şöyle bir cümle sarf ettiğini rivayet etmektedir:

“لولا آية في كتاب الله تعالى لعوت ركب البحر بالدرّة”

“Allah'ın kitabında bir ayet olmasaydı, denize açılma kırbaçla vururdum.”

Makrîzî'nin zikrettiği bu kayıt da Hz. Ömer'in denize karşı tutumunun dinî gerekçeler sebebiyle değil de kendi çekincelerinden kaynaklandığını göstermekle birlikte denizde yapılan seferlere yine *Kur'ân-ı Kerîm*'e istinaden müsaade ettiğinin bir kanıtı olarak da değerlendirilebilir.

Hz. Ömer devrinde İslâm devletinin sınırları Bilâdü'ş-Şâm ve Mısır'a kadar uzanmıştı. Diğer yandan o, hilâfeti zamanında İran coğrafyasında fethedilen bölgelerdeki sahil şehirlerinin muhafaza edilmesi açısından elinden gelen bütün gayreti sarf etmişti. Esasında İslâm tarihi kaynaklarının verdiği bilgilere istinaden Müslümanların Hz. Ömer döneminde denizcilik faaliyetlerine fiilî olarak başladıklarını söylemek mümkün görünmektedir. Hz. Ömer'in kendisinden izin alınmaksızın gerçekleştirilen deniz harekâtlarına tepki göstermesinin ve Müslümanların denizlere açılması hususunda tereddüt duymasının sebebi, karşılaşılması muhtemel ölümcül sonuçlardır. Muâviye b. Ebû Süfyan'a verilen cevap da Hz. Ömer nezdinde Müslüman askerlerin hayatı ve hatta sayısı hususundaki hassasiyeti göstermesi nasıl bir güçle karşı karşıya olduğunu tahmin etmesi ya da bilmesiyle ilgilidir. Hz. Ömer, Bizans'ın sahip olduğu donanma kuvveti sebebiyle her ne kadar Muâviye'ye Akdeniz'de yapmak istediği seferler için izin vermese de sahil bölgelerinde garnizonların güçlendirilmesi ve şehirlerin kontrol altında tutulması emrini vermiştir. O, denize açılma hususunda tereddütler yaşamış olmasına rağmen kıyı şehirlerinin korunması bağlamında muhtelif girişimlerde bulunmuştu.

47 Ya'kübî, *a.g.e.*, II, 150.

48 Khalilieh, *a.g.e.*, s. 1. Denizlerle ilgili bazı âyet ve hadisler hakkında bkz. Murat Öztürk, *Fâtımiler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 16-17. Müslümanların Hz. Peygamber döneminde Habeşistan'a düzenlenmiş oldukları iki seferi göz ardı etmemek gerekmektedir.

Sonuç itibariyle bilhassa şu hususun altını çizmek gerekmektedir; bu devirde Müslümanların denizcilik faaliyetinde bulunmadıklarını söylemek mümkün değildir. Hz. Osmân devrinde Akdeniz'de *de facto* bir şekilde yürütülecek denizcilik faaliyetlerinin temeli selefi döneminde atılmıştır. Nitekim Hz. Ömer zamanında Kızıldeniz, Uman, Basra Körfezi ve Hindistan'da deniz harekâtları nispeten yoğunlaşmışken, Hz. Osmân'ın halifelîği sırasında deniz seferlerinin Akdeniz'e odaklanmış olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Muâviye b. Ebû Süfyân gibi bir kumandanın/amiralin Akdeniz'de yürütmek istediği deniz seferlerine izin vermeyen ve kendi hilâfeti devrinde bahrî faaliyetleri kısıtlayan Hz. Ömer'in tavrı, idaresi altında bulunan Müslümanların zarar görme riskinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında Müslümanların sayısının azlığı ve deniz seferlerinin kara savaşlarından daha ölümcül neticeleri olduğunun bilincindeki halife, toplu ölümlere müsaade etmeme adına ihtiyatlı bir tavrı tercih etmiş olmalıdır. Hz. Ömer'in deniz hususunda daha az müsamahakâr davranmasının en temel sebebi Bizans ve Farşlıların denizcilikte sahip oldukları tecrübelerdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Ashtor, E., "Makâyil", *EI2*, VI, 117-122.

Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. A. P. V. Leeuwen-A. Ferre, I, Tunus 1992.

_____, *Mu'cemü'l-me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi' (mevâki')*, Mustafa es-Sekka, Kahire 1945-1951, I-IV.

Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-Büldân-Ülkelerin Fetihleri*, İstanbul 2013.

_____, *Ensâbü'l-Eşraf*, nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, Beyrut 1996, X-XI.

Bowen, R. L. B., "Maritime Superstitions of the Arabs", *American Neptune* 15, 1955, s. 5-48.

Christides, V., "The Coastal Towns of Bilâd al-Shâm at the Time of the Râshidûn (632-661). Defence and Trade", *Epeteris tou Kentrou Epistemonikon Ereunon 13-16 (1984-1987)*, Atina 1988, s. 49-62.

Conrad, L. I., "Islam and the Sea: Paradigms and Problematics", *Al-Qantara XXIII/1*, Madrid 2002, s. 123-154.

Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-büldân*, nşr. Par M. Reianud-M. G. D. Slane, Beyrut t. y.

Ebü'l-Kâsım ibn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, nşr. Abdülmü'nim Âmir, Kahire t.y.

Fahmy, 'A., M., *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A. D.*, London 1980³.

- _____, “The Muslim Navy during the Days of the Early Caliphate”, *The Islamic Review XV/III*, London 1952, s. 24-25.
- Fayda, M., “İbn A’sem el-Kûfî”, *DİA*, XIX, 325-326.
- _____, “Yermük”, *DİA*, XL, 485-486.
- el-Hamevî, Yâkût, *Mu’cemü’l-büldân*, nşr. Heyet, Beyrut 1977, IV.
- Hamîdullah, M., *İslâm’da Devlet İdaresi*, Türkçe trc. Hamdi Aktaş, İstanbul 1998.
- Hourani, G. F., *Arab Seafaring*, Princeton 1995, s. 106.
- İbn A’sem el-Kûfî, *Kitâbü’l-Fütûh*, nşr. ‘Ali Şîrî, Beyrut 1411, I.
- İbn Ebû Hayseme, *et-Târihu’l-Kebîr*, nşr. Salâhaddîn Fethî Hilâl, Kahire 2006.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1994, VII.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, Türkçe trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 2005, I.
- İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut t. y., III-IV.
- İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü’l-Esîr el-Kâmil fi’t-târih Tercümesi*, II, Türkçe trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986, III, Türkçe trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1986.
- Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ fi Sinâ’ati’l-inşâ*, Kahire 1910-1920, III.
- Kelpetin, M., *İbn Asem el-Kûfî’nin Kitâbü’l-Fütûhunda Hz. Ebû Bekir Dönemi*, İstanbul 2010.
- _____, *Hulefâ-yi Râşîdîn Dönemi Tarihi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, İstanbul 2012.
- _____, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, İstanbul 2016.
- _____, “Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri”, *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 14/43 (Bahar 2010), s. 267-288.
- _____, “Hz. Ebû Bekir Dönemi Fetihleri”, *Hazreti Ebu Bekir*, Sivas 2019, s. 147-158.
- Khalilieh, H. S., *Islamic Maritime Law-An Introduction*, Leiden-Boston-Köln 1998.
- Kindermann, H.-C. E. Bosworth, “Safîna”, *EI2*, VIII, 808-811.
- Lewis, Archibald Rose, “Byzantine and Moslem Shipping in the Mediterranean, 500-1250”, *The American Neptune* 47, 1987, s. 157-167.
- Mâhir, S., *el-Bahriyye fi Mısri’l-İslâmiyye ve âsârühe’l-bâkiye*, Cidde 1979.
- Makrîzî, *el-Mevâ’iz ve’l-i’tibâr bi-(fi) zikri’l-hitat ve’l-âsâr*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, London 2002-2004, III.
- Mes’ûdî, *Mürûcü’z-zehab ve Me’âdinü’l-cevher*, nşr. Saîd Muhammed el-Hâm, Beyrut 1997, II.
- Nadvî, S. S., *The Arab Navigation*, İngilizce trc. Syed Şabâhuddîn ‘Abdur Raḥmân, Lahore 1966.
- el-Omerî, A. M., “İşkâliyyetü’l-bahriyyeti’l-islâmiyye fi ahdi’l-halife Umar b. el-Hattâb “Kera’a fi’r-Rivâyât””, *Mecelletü it tihâdi’l-camiati’l-Arabîyye – el-Ürdün*, III/1 (2006), s. 137-157.
- Özaydın, A., “Câr”, *DİA*, VII, 157-158.
- _____, “Tartûs”, *DİA*, XL, 116-118.
- Özcan, A., “Sind”, *DİA*, XXXVII, 244-247.
- Öztürk, M., *Fâtümîler’in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

_____, "Hz. Osmân Dönemi (23-35/644-656) Denizcilik Faaliyetleri ve Bahrî Seferler", *Hazreti Osman*, Sivas 2020, s. 113-140.

_____ - İsmail Koçuk, "Zâtü's-Savârî Deniz Muharebesi (34/654-655)", *Tarihe Yön Veren Savaşlar*, ed. Osman Gazi Özgüdenli, [Basım aşamasında].

Sü'yûtî, *Hüsnü'l-Muhâdâra fî Târîhi Mısr ve'l-Kahire*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl, Kahire 1967, I.

Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire t. y., III-IV.

Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, nşr. Muhammed Sâdık Bahrülulul, Necef 1964, II.

EK:

Resim 1

H. Ömer devrinde Bizans İmparatorluğu'yla yapılan ve Müslüman Arapların peyderpey Bilâdü's-Şâm'ın [Suriye] sahil şehirlerini ele geçirmesine vesile olan Yermük Muharebesi'nin (h. 15 / m. 36) gerçekleştiği saha.

[Suriye'nin Der'â kenti / İslâm denizcilik tarihi için dönüm noktası]

Fotoğraf: Murat ÖZTÜRK

Resim 2
Suriye'deki Tartûs şehrinin takrîbi iki (2) mil kadar açığında bulunan Ervâd Adası.
Muâviye'nin yakınlığı sebebiyle Hz. Ömer'e bahsetmiş
olduğu düşünölen cezire.

Fotoğraf: Murat ÖZTÖRK

Resim 3 ve 4

Hız. Ömer'in isteği üzerine Babilon yakınlarında Amr b. Âs tarafından tesis edilmiş olan Fustat şehrinin civarındaki Babilon kent kalıntıları.

Fotoğraflar: Murat ÖZTÜRK

Abbâsîler'in Son Veziri İbnü'l-Alkamî (ö. 656/1258) ve Moğollar'la İlişkisi

Ibn al-Alqamî (d. 656/1258), The Last Vizier of Abbâsîd, and His Relationship with The Mongols

Halil İbrahim Hançabay*

*Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: H.I.H. 0000-0002-0387-0824

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Halil İbrahim Hançabay,
İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: halilhançabay@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.04.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.09.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.10.2020

Kabul/Accepted: 15.10.2020

Atıf/Citation:

Hançabay, Halil İbrahim. "Abbâsîler'in Son Veziri İbnü'l-Alkamî (ö. 656/1258) ve Moğollar'la İlişkisi" *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020): 45-76. <https://doi.org/10.26650/iutd.727887>

ÖZ

Beş asırdan daha uzun bir süre tarih sahnesinde kalan Abbâsîler, İlhanlı hükümdarı Hülâgü'nün Bağdat'ı işgal etmesiyle yıkılmıştır. Bu çalışma Moğollar'ın Abbâsîler'e yönelik tehditlerini giderek artırdığı bir dönemde Abbâsî idaresinde Dârü'tteşrifât başkanlığı (teşrifât nâzirliği), üstadârlık ve vezirlik yapan Müeyyedüddin İbnü'l-Alkamî'nin siyasî ve idarî faaliyetlerini mercek altına almayı hedeflemektedir. İbnü'l-Alkamî'nin Moğol tehlikesine karşı alınması gereken tedbirler kapsamında ortaya koyduğu görüşler ve bununla irtibatlı olarak kendisi hakkında ileri sürülen iddialar bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Bunun için öncelikle İbnü'l-Alkamî'nin yetişmesi ve üstadârlık görevini üstlenmesi incelenmiş, ardından vezirliği, Moğollar'la ilişkisi ve vefatı üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Abbâsîler, İbnü'l-Alkamî, Bağdat, Hülâgü, Moğollar, Vezirlik

ABSTRACT

The rule of the Abbâsîd that lasted for more than five centuries declined after Hulâgü's destruction of Baghdâd. This paper intends to scrutinize the administrative and political activities of Muayyad al-Din Ibn al-Alqamî who served as the head of the dâr al-tashrifât and became üstadâr then vizier when the Mongolian threat to the Abbâsîds increased. The main concern of this study is the opinions put forward by Ibn al-Alqamî about the measures which had to be taken against the Mongols, and criticisms raised against him regarding his ideas. That is why the subject to be initially addressed in this article is Ibn al-Alqamî's apprenticeship as a clerk (kâtib) and then his appointment as the üstadâr. Subsequently, this will be followed by his vizierate, his relationship with the Mongols and his death.

Keywords: Abbâsîd, Ibn al-Alqamî, Baghdâd, Hülâgü, Mongols, Vizierate

Extended Abstract

The Mongols that carried out one of the biggest invasions in world history, deeply affected the history of Islam due to the destruction they caused in the geographies where Muslims lived. After Genghis Khan (602-624/1206-1227), the Mongol ruler Mōngke (649-657/1251-1259) commissioned his brother Hülägü (654-663/1256-1265) to capture Iran, Iraq, Syria, Egypt, Caucasus and Anatolia, and also Mōngke assigned Hülägü to rule these regions as a subordinate “*ilkhān*” (ruler of the region). Thus, the state, whose administrative center was Tabriz and was established in 654 (1256), became independent in 695 (1295) and was named Ilkhānids (654-754/1256-1354) in relation to the title of *ilkhān* carried by Hülägü. Hülägü captured Alamut and its surrounding castles in 654 (1256) as a duty given to him, invaded Baghdad two years later and eliminated the Abbāsīds (132-656/750-1258). The present study deals with the political and administrative activities of Ibn al-Alqamī in a period when the threats of the Mongols against the Abbāsīds increased. The views put forward by Ibn al-Alqamī within the scope of the measures which needed to be taken against the Mongolian danger and the allegations made about him in connection with these measures constitute the focus of this study.

Ibn al-Alqamī started his administrative career as a clerk under the auspices of his uncle, Ustādār Adūd al-Dīn Abū Nasr al-Mubārak and he was promoted to the head of *Dār al-tashrifāt* and then to *ustādār* and lastly to vizier, respectively. It can be said that in the appointment of Ibn al-Alqamī to the vizierate, the highest position after the caliphate under the Abbāsīd administration, his skill in the profession of clerk and his successful fulfillment, as well as his good relationship with the Ustādār Ibn al-Nākīd and the patronage of ustādār were effective. It is possible that some practices that had become relatively basic in the Abbāsīd administration history since 6th/12th century could be considered in his appointment. At this point, it should be emphasized that it was important for Ibn al-Alqamī to fulfill his duty as an ustādār. As a matter of fact, some people such as Nizām al-Dīn Ibn Jahīr (d. 549/1154) and Abū al-Faraj Adūd al-Dīn Ibn al-Muslimah (d. 573/1178), who were the predecessors of Ibn al-Alqamī, rose from ustādār to vizierate. It can be said that a similar statement is also valid in terms of the sectarian affiliation of viziers. Especially since the Caliph al-Nāsır-Lidīn Allāh, in order to establish the authority of the caliphate over all Shiite and Sunni groups, people from Hanafī and Shafīi sects were appointed to some high-level positions while persons from Shiite thought such as Ibn al-Qassāb (d. 592/1196), Nāsır al-Lidīn Nāsır ibn al-Mahdī (d. 617/1220) and Muayyad al-Dīn al-Qummī (d. 630/1232) were assigned as vizier. In this sense, it can be thought that the fact that Ibn al-Alqamī was Shiite, was effective in his appointment to the vizierate. It is seen that Ibn al-Alqamī, who had a very close relationship with the Caliph Musta‘sim in the first period of his vizierate, gained an important administrative influence. Apart from the Caliph, it is understood that Ibn al-Alqamī

wanted to establish close relations with other high-level state leaders such as Davātdār al-Sagīr Mucāhid al-Dīn Aybag and Davātdār al-Kabīr Amīr Alā al-Dīn al-Taybarsī, but he was not successful in this matter. In addition to Aybag and al-Taybarsī, some people in the close vicinity of the caliph were distant to Ibn al-Alqamī after he was appointed to the vizierate. The attitudes of these people against Ibn al-Alqamī caused him to lose his position next to the caliph and to keep relatively in the background in terms of administration. In Karkh, Aybag and Abu Bakr's, the son of the caliph, excessive behavior towards the Shiites and Ibn al-Alqamī's inability to prevent these behaviors as a vizier caused the hostility between Ibn al-Alqamī and Aybag to become inconclusive. While Ibn al-Alqamī accused Aybag of trying to dethrone the caliph, Aybag accused Ibn al-Alqamī of secretly meeting with Hūlāgū. Aybag's claims about Ibn al-Alqamī were not limited to this and it is mentioned that Ibn al-Alqamī disbanded the Abbāsīd army and left Baghdad defenseless, and tried to establish a Shiite state by eliminating the Sunni Abbāsīd caliphate. Mamlūk sources used expressions such as "traitor", "enemy of Islam" about Ibn al-Alqamī. It can be said that one of the possible reasons why Mamlūk historians took such a harsh attitude towards Ibn al-Alqamī, who was known as being Shiite, was sect fanaticism. However, it should not be forgotten that these authors, who wrote their works in a period when the destruction of the Mongols was still happening and in a geography where there was the possibility of encountering a new Mongol attack at any moment, had an extremely negative opinion about the Mongols. In other words, since the Mongols were perceived as a chronic enemy in terms of Mamlūks, bad opinions and thoughts about the Mongols were also reflected in the works that were written in this period. Therefore, it should be considered that the opinions of Mamlūk historians about the Mongols, regardless of the sect's fanaticism, may have been reflected in the records they narrated about Ibn al-Alqamī. Apart from the Mamlūk sources, there is no information about Ibn al-Alqamī's correspondence with Hūlāgū in the accounts of historians such as Rāshīd al-Dīn Fazl Allāh, Atā Malik el-Cuvaynī, Ibn al-Tiktakā and in the work named *Havādis al-Cāmi'a*. At this point, it can be assumed that Ibn al-Tiktakā, just like the Mamlūk historians, acted with sectarian fanaticism. That is, Ibn al-Tiktakā may not have included the narrations expressing a negative opinion about Ibn al-Alqamī in his work because he belonged to the same sect. It is not possible to be content with the records of the Ilkhānid historians about Ibn al-Alqamī's administrative career and his relations with the Mongols. In addition, the narrations for and against Ibn al-Alqamī cannot be matched with each other and these narrations alone are far from convincing. However, according to what historians who had different views about Ibn al-Alqamī unanimously stated, it is understood that when the Mongols were besieging Baghdad, Ibn al-Alqamī persistently wanted to send a large amount of money and gifts to Hūlāgū, but al-Mustansir, due to the influence of his close circle, especially Aybag, did not accept the opinion of his vizier. This situation reveals that Ibn al-Alqamī lost his power in terms of administration, and he wanted the Mongol danger to be overcome with the least

damage with the gifts sent to Hülâgû. It should also be considered that this attitude of Ibn al-Alqamî may have been reflected in the Mamlûk sources as he collaborated with the Mongols.

Ibn al-Alqamî's loss of effectiveness and the presence of commanders such as Aybag and Suleyman Shah, who insisted on waging war against the Mongols, show that it is not possible for Ibn al-Alqamî to detract the Abbâsîd army from Baghdad. At this point, it should be noted that the number of one hundred thousand given by some Mamlûk historians for the Abbâsîd army does not reflect the truth. Again in this period, the fact that there were no problems between the Abbâsîd and the Shiites other than the events in the Karkh and the fact that the Mongols carried out a great massacre after the invasion without a distinction between Shiite and Sunni weakens the claim that Ibn al-Alqamî corresponded with Hülâgû in order to establish a Shiite state. On the other hand, unlike many statesmen, it is unlikely that Ibn al-Alqamî was not killed by the Mongols and left in his former position as evidence of his cooperation with Hülâgû because the Mongols did not kill many other Abbâsîd statesmen, they left some of them in their former duties, and they did not show the necessary respect to Ibn al-Alqamî as a vizier.

As a result, it should be stated that it is not an easy conclusion to describe this attitude of Ibn al-Alqamî, who desired to contact Hülâgû at every opportunity, as treason since he thinks that the Mongol danger could be eliminated by sending various gifts.

Giriş

Dünya tarihinin en büyük istilâ hareketlerinden birisini gerçekleştiren Moğollar, müslümanların yoğun olarak yaşadıkları coğrafyalarda meydana getirdikleri tahribatlar sebebiyle İslâm tarihini derinden etkilemişlerdir. Cengiz Han'dan (602-624/1206-1227) sonra Moğol hükümdarı olan Möngeke (649-657/1251-1259) kardeşi Hülâgû'yu (654-663/1256-1265) İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir "ilhan" (bölge hükümdarı) olarak idare etmek üzere görevlendirmiştir. Böylece yönetim merkezi Tebriz olan ve 654 (1256) yılında kurulan devlet 695 (1295) yılından itibaren bağımsız hale gelmiş ve Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nispetle İlhanlılar (654-754/1256-1354) adını almıştır¹. Kendisine verilen görev icabı 654 (1256) yılında Alamut ve çevresindeki kaleleri ele geçiren Hülâgû, iki yıl sonra Bağdat'ı işgal ederek beş asırdan daha uzun bir süre tarih sahnesinde kalan Abbâsiler'i (132-656/750-1258) ortadan kaldırmıştır.

Elinizdeki çalışma Moğollar'ın Abbâsiler'e yönelik tehditlerinin giderek arttığı bir dönemde Dârütteşrifât² başkanlığı (teşrifât nâzırlığı), üstâdârlık³ ve vezirlik gibi önemli görevler üstlenen Müeyyedüddîn İbnü'l-Alkamî'nin siyasî ve idarî faaliyetlerini mercek

1 Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 102-105.

2 Halife nezdinde elçi olarak görevlendirilen kişileri karşılamak ve ağırlamak için kurulan Dârütteşrifât'ın Abbâsî idaresinde resmî bir makam olarak ne zaman ortaya çıktığına dair kaynaklarda kesin bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte önceki dönemlerdeki uygulamalara bakılacak olursa elçilerin karşılanmasıyla ilgili görevin vezirin uhdesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 363-366. VI (XII.) asrın sonlarında Bağdat'ta Dârütteşrifât'ın resmî bir makam olarak faaliyette bulunduğu dair kaynaklarda bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Eneceb el-Bağdâdî İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-muhtasar*, nşr. Mustafa Cevâd, IX. cilt, el-Matba'atü's-Süryâniyye, Bağdat 1934, s. 264; Salâhüddîn Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaud - Türkî Mustafa, I-XIX, Dâru İhyâ'it-türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, XXVII, 57. VI (XII.) asr öncesi Dârütteşrifât adı zikredilmeksizin Bağdat'a gelen elçiler için tertip edilen karşılama merasimleri hakkında bazı bilgiler için bk. Ebû Alî Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi'l-Ümem*, nşr. Henry Frederick Amedroz & David Samuel Margoliouth, I-II, Matba'atü's-şeriketi't-tameddün, Kahire 1914, I, 53-54, 55; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, I-XIX, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1992, XV, 348-349; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi'l-târih*, nşr. Carl Joan Tornberg, I-XII, Dâru sâdir & Dâru Beyrut, Beyrut 1965, IX, 610-611; Kıvâmüddîn Ebü İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 7. Müstansır-Billâh döneminde Dârütteşrifât'ın karşılama merasimlerini düzenlemesiyle ilgili bazı örnekler için bk. Yasemin Sarı, *Müstansır-Billâh ve Dönemi (623-640/1226-1242)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 70-71.

3 Abbâsiler'de halife sarayının idaresinden sorumlu olan ve "kahramâne" adı verilen kadın görevlinin yerine VI. (XII.) asrın başlarından itibaren "üstâdâr" olarak isimlendirilen erkek görevli tayin edilmeye başlanmıştır. Üstâdârlık adı verilen bu yeni kurum devletin yıkılışına kadar varlığını devam ettirmiştir. Üstâdâr kelimesinin kökeni ve üstâdârlık kurumunun Abbâsiler'de ortaya çıkışı hakkında geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz, "Abbâsiler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 21 (2009), s. 1-24; Fatih Yahya Ayaz, "Üstâdüddâr", *DİA*, c. XXXII, s. 392-395. Kahramâne adı verilen kadın görevlilerin IV. (X.) asırda Abbâsî sarayındaki konumlarını ve faaliyetlerini ele alan bir makale için bk. Nadia Maia El-Cheikh, "The Qahramâna in Abbasid Court: Position and Functions", *Studia Islamica*, sayı 97 (2003), s. 41-55.

altına almaktadır. İbnü'l-Alkamî'nin meslekî kariyeri ve Moğollar'la ilişkisine dair bazı çalışmalar bulunmaktadır. H. Ahmet Özdemir'in doktora tezi olarak hazırladığı ve *Moğol İstîlâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı* üst başlığıyla kitap olarak yayınladığı çalışmada İbnü'l-Alkamî'nin Moğollar'la ilişkisi ayrı bir başlıkta incelenmiştir⁴. Fatih Yahya Ayaz'ın erken dönem Memlük tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali hakkındaki rivayet ve yorumlarını ele aldığı çalışmada İbnü'l-Alkamî'nin bu süreçteki tavrıyla ilgili bazı bilgiler verilmiştir⁵. Bu iki çalışma İbnü'l-Alkamî'nin halife ve diğer devlet adamlarıyla kurduğu ilişkilere ve üstlendiği idarî görevlere çok muhtasar bir şekilde işaret etmektedir. Bununla birlikte söz konusu müelliflerin yorumlarından özellikle çalışmamızın ikinci kısmında istifade ettik. Diğer taraftan Hanefî Şahin'in Abbâsîler'in yıkılışından İlhanlılar'ın sonuna kadar Şîî-Sünnî ilişkilerini incelediği makalede İbnü'l-Alkamî'nin Bağdat'ın düşmesindeki rolü üzerinde kısmen durulmuştur⁶. Mustafa Aylar'ın makalesi ise doğrudan bizim konumuzla ilgilidir⁷. Aylar İbnü'l-Alkamî'nin ihanetle suçlanmasının doğru olmadığı sonucuna ulaşmış, ancak farklı bakış açısına sahip tarihçilerin görüşlerini değerlendirmekten ziyade ilgili rivayetleri doğrudan ve uzun alıntılar şeklinde aktarmakla yetinmiştir.

Geç dönem Abbâsî siyasî ve idarî tarihine dair nispeten kısıtlı çalışmanın yapıldığı ülkemizde, yukarıda zikredilenler dışında, İbnü'l-Alkamî hakkında müstakil bir araştırmanın bulunmayışı bizi böyle bir konuyu incelemeye sevk etmiştir. İbnü'l-Alkamî'nin Moğol tehlikesine karşı alınması gereken tedbirler kapsamında ortaya koyduğu görüşler ve bununla irtibatlı olarak kendisi hakkında ileri sürülen iddialar bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Bunun için öncelikle İbnü'l-Alkamî'nin yetişmesi ve Abbâsî idaresinde üstlenmiş olduğu görevler incelenmiş, ardından Moğollar'la ilişkisi ve vefatı üzerinde durulmuştur.

Yetiştirilmesi ve Devlet Kademelerinde Görevlendirilmesi

Tam adı Ebû Tâlib Müeyyedüddîn Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Ebû Tâlib b. el-Alkamî el-Bağdâdî er-Râfîzî⁸ olup kaynaklarda daha çok dedesine nispetle İbnü'l-Alkamî olarak anılmaktadır. İbnü'l-Alkamî'nin dedesi Fırat nehrinin doğu yakasında Alkamî adıyla

4 H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstîlâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülagû Dönemleri (612-656-1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 288-298.

5 Fatih Yahya Ayaz, "Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstîlâsıyla Alâkalı Rivayet ve Yorumları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün, I-II, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, İstanbul 2011, I, 261-282.

6 Hanefî Şahin, "Abbâsîlerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şîî-Sünnî İlişkileri", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, sayı 2 (2013), s. 17-42.

7 Mustafa Aylar, "Son Abbâsî Veziri İbnü'l-Alkamî ve İhaneti Hakkında", *Akademik Sosyal Araştırmalar (ASOS) Dergisi*, sayı 57 (2017), s. 527-542.

8 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût-vd., I-XXV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1403/1983, XXIII, 361-362; Safedî, *el-Vâfi*, I, 151.

bilinen bir kanal açtığı için bu nisbeyle meşhur olmuş, onun soyundan gelen kişiler de İbnü'l-Alkamî lakabıyla tanınmışlardır⁹. İbnü'l-Alkamî'nin menşesine dair kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. İbnü't-Tıktakâ onun Benû Esed kabilesine mensup olduğunu ve ailesinin kökeninin Kûfe yakınlarındaki en-Nîl isimli köye dayandığını söylemektedir¹⁰. Hândmîr ise onun aslen İran'ın Kûm şehrinden olduğunu aktarmaktadır¹¹. Bu iki müellif dışında İbnü'l-Alkamî'nin kökeniyle ilgili diğer kaynaklarda herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Dolayısıyla İbnü't-Tıktakâ ve Hândmîr'in verdikleri bilgiler arasında bir tercihte bulunmak biraz zor görünmektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Alkamî'nin, aşağıda da zikredileceği üzere, çocukluk devresinde Kûfe ile Bağdat arasında bulunan Hille'de¹² bazı âlimlerden ders almış olması, İbnü't-Tıktakâ'nın rivayetinin nispeten daha makul olduğunu göstermektedir. Nitekim modern dönem biyografi âlimlerinden Ziriklî'nin de el-Bağdâfî nisbesinin yanında el-Esedî nisbesini zikretmesi¹³ İbnü'l-Alkamî'nin Benû Esed kabilesine mensubiyetini güçlendirmektedir.

İbnü'l-Alkamî çocuk sayılabilecek yaşta nahiv ve edebiyatla ilgilenmiş, Hille'de ikamet ettiği sırada fakîh ve dil âlimi Amîdürrüesâ Ebû Mansûr Hibetullah b. Hâmid el-Hillî'nin¹⁴ (ö. 610/1213-1214) öğrenciliğini yapmıştır. Hille'deki bu ilk tahsilinin ardından Bağdat'a gelen İbnü'l-Alkamî, Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullah b. el-Hüseyn el-Ukberî¹⁵ (ö. 616/1219) ve Radiyüddîn Alî b. Mûsâ b. Tâvûs'tan¹⁶ (ö. 664/1266) ders okumuştur¹⁷. Hadis ilmiyle de meşgul olduğu söylenen İbnü'l-Alkamî'nin Muhammed b. Ebû'l-Berekât es-Sâgânî'den hadis rivayet ettiği ve bu konuda kendisinden icazet aldığı zikredilmektedir¹⁸.

Bağdat'a geldikten sonra dayısı ve aynı zamanda dönemin üstadı Adudüddîn Ebû Nasr el-Mübârek b. ed-Dahhâk'ın himayesine giren İbnü'l-Alkamî, onun yanında yazı sanatının inceliklerini öğrenerek kâtiplik mesleğindeki maharetini geliştirmiştir. Ayrıca Dîvânü'l-

9 Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Alî b. Tabatabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Dâru sâdir, Beyrut [ts.], s. 337.

10 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 337.

11 Gıyâsüddîn b. Hümâmidîn Hândmîr, *Düstürü'l-viżerâ*, Arapça'ya çev. Harbî Emin Süleyman, el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire 1970, s. 205. Ayrıca bk. Abdülkerim Özyayın, "İbnü'l-Alkamî", *DİA*, c. XX, s. 483-484.

12 Irak coğrafyasında farklı yerleşim yerlerinin adıdır. En meşhur olanı Kûfe ile Bağdat arasında bulunan büyük bir şehirdir. Geniş bilgi için bk. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru sâdir, Beyrut 1977, II, 294-295.

13 Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I-VIII, Dârü'l-ilm li'l-melâiyîn, Beyrut 2006, V, 321.

14 Hayatı hakkında bk. Safedî, *el-Vâfi*, XXVII, 153-154.

15 Hayatı hakkında bk. Selami Bakırcı, "Ukberî", *DİA*, c. XXXII, s. 66-67.

16 Hayatı hakkında bk. Mustafa Öz, "İbn Tâvûs", *DİA*, c. XX, s. 388-389.

17 Safedî, *el-Vâfi*, I, 152; el-Melikü'l-Eşref İsmâil b. Abbâs el-Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk ve'l-cevherü'l-mahkûk fi tabakâti'l-hulefâ ve'l-mülûk*, nşr. Şâkir Mahmûd Abdülmünim, Dârü't-türâsi'l-İslâmî-Dârü'l-beyân, Beyrut-Bağdat 1975, s. 640.

18 Subhî Mahmûd el-Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (h. 447-656/m. 1055-1258)*, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-dirâsâti'l-ulyâ, Doktora Tezi, Amman 2000, s. 217.

ebniyye'de¹⁹ dayısı Aduddüddîn Ebû Nasr'ın vefatına kadar ona vekâleten kâtiplik yapmış, ancak onun ölümünden sonra buradaki görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır²⁰. Aduddüddîn Ebû Nasr'ın ardından 627 (1229-1230) yılında üstâdârlık görevinin yanı sıra halifeye vekâlet etmekle²¹ görevlendirilen Ebü'l-Ezher Nizâmüddîn (Şemsüddîn) Ahmed b. Nâkîd (İbnü'n-Nâkîd), İbnü'l-Alkamî'yi Dârütteşrifât'ın başına getirmiştir²².

Kaynaklarda zikredildiğine göre Dârütteşrifât'taki görevi sırasında İbnü'l-Alkamî, Üstâdâr İbnü'n-Nâkîd ile birlikte, Nâibülvezîr Müeyyedüddîn el-Kummî'yi gözaltına almakla görevlendirilmiştir. İbnü'l-Alkamî ve İbnü'n-Nâkîd, aynı anda üç ayrı muhafız birliği görevlendirerek Kummî'nin yanı sıra oğlu Ebü'l-Fazl Ahmed ve ağabeyini, hanımlarını, çocuklarını ve yakın çevresindeki kişileri kısa bir süre içinde yakalamayı başarmışlardır. Yakalandıktan sonra malları müsadere edilen Kummî önce Dârülhilâfe'de²³ gözaltında tutulmuş, ardından hapse atılmıştır. Ancak hapisteyken hastalanıp vefat etmiştir (630/1232). Gözaltına alındıktan sonra serbest bırakılan oğlu Ebü'l-Fazl ise bir yıl sonra ölmüştür

19 Kaynaklarda Dîvânü'l-ebniyye veya Dîvânü'l-ebniyyeti'l-mî'mâriyye şeklinde zikredilen ve bünyesinde marangozlar, sanatkarlar ve yapı ustalarının görev yaptığı bu divan şehirdeki surlar, evler ve diğer mimarî yapıların bakım ve onarımından sorumluydu. Ebü'l-Meâlî el-Melikü'l-Mansûr Nâsîrüddîn Muhammed b. Ömer b. Şâhinşâh el-Eyyûbî, *Mizmârü'l-hakâik ve sırrü'l-halâik*, nşr. Hasan Habeşi, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmme li'l-Kitâb, Kahire 2005, s. 118. Kaynaklarda Abbâsîler'in erken dönemlerinden itibaren böyle bir divanın varlığına işaret eden bilgiler bulunmaktadır. Bk. Safedî, *el-Vâfi*, VI, 71.

20 Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 640.

21 *el-Havâdisü'l-câmi'a ve'l-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*, nşr. Mehdi en-Necm, Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 2003, s. 26. Metinde İbnü'n-Nâkîd'ın halifeye vekâlet etmesi şeklinde geçen ifadenin iki şekilde anlaşılması mümkündür. Birincisi bazı antlaşmalarda ve biat merasimlerinde halife adına hazır bulunma (*el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 26, neşreden notu 5), ikincisi ise halife sarayının idaresinden sorumlu (üstâdâr) olduğu için halifenin malî işlerdeki temsilciliğini yapma, yani sarayın gelir gideriyle ilgilenme. Daha önce Nâsir-Lidînillâh'ın annesi Zümürüt (Zümürüt) Hatun'un vekilliğini üstlenen Yûnus b. Ahmed'in malî işlerde onun temsilciliğini yerine getirdiği bilinmektedir. Abdurrahman b. Ahmed b. Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, I-V, Mektebetü 'ubeykân, Beyrut 2005, II, 434. *el-Havâdisü'l-câmi'a*'nın İbnü'l-Fuvatî'ye aidiyeti konusunda bazı şüpheler bulunmaktadır. Son dönemlerde yapılan çalışmalarda bu eserin yanlışlıkla İbnü'l-Fuvatî'ye nispet edildiği, aslında onun VIII. (XIV.) yüzyılda yaşamış adı bilinmeyen başka bir müellife ait olduğu ortaya konmuştur. Geniş bilgi için bk. Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fuvatî", *DİA*, c. XXI, s. 47-49. Bizim kullandığımız neşirde eser her ne kadar İbnü'l-Fuvatî'ye nispet edilmişse de söz konusu şüphe den dolayı kaynak gösterirken sadece kitabın adını vermeyi uygun gördük.

22 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 44; Zehebî, *Târîh: sene 621-630*, s. 47; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 640.

23 Abbâsîler döneminde halife sarayını ve müştemilatını ifade etmek için kullanılan Dârülhilâfe, devletin erken döneminde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) Dicle nehrinin batısında yaptırdığı, etrafı surlarla çevrili dairevî şehrin içinde bulunuyordu. Mehdi-Billâh (158-169/775-785) halife olunca Dârülhilâfe'yi nehrin doğusunda bulunan Rusâfe'ye taşıdı. Hadî-İlelhâk (169-170/785-786) halife olunca o da burada ikâmet etti. Ancak Hârûnürreşîd'le (170-193/786-809) birlikte tekrar Dicle'nin batı yakasına nakledilen Dârülhilâfe, Sâmerrâ'dan sonra Bağdat'ın yeniden devlet merkezi olmasıyla (279/892) nehrin doğu tarafına taşındı. Bu süreçte halife sarayı ve sarayın etrafında bulunan yerleşim yerlerini içine alacak şekilde anlamı ve sınırları genişleyen Dârülhilâfe, Rusâfe'nin güneyindeki Sûkusselâse'nin aşağı kısmında teşekkül etmeye başladı ve devletin yıkılışına kadar burada kaldı. Geniş bilgi için bk. Abdulhamit Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bilecik 2019, s. 57, 85, 134-136; Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *DİA*, c. VIII, 538-539.

(630/1232)²⁴. Abbâsî halifeleri Nâsır-Lidînillâh (ö. 575-622/1180-1225), Zâhir-Biemrillâh (ö. 622-623/1225-1226) ve Müstansır-Billâh (623-640/1226-1242) dönemlerinde yirmi üç yıl boyunca (Rebiülâhîr 606-17 Şevvâl 629/Ekim 1209-6 Ağustos 1232) nâibülvezirlik yapan Kummî'nin özellikle Müstansır döneminde devlet adamlarına yönelik çok sert muamelelerde bulunması, ayrıca oğlu Ebü'l-Fazl Ahmed'in Bâbünnübî'de hâciblik yaparken babasının nüfuzundan istifade ederek benzer tavırlar sergilemesi cezalandırılmalarının sebebi olarak gösterilmektedir²⁵.

Dârütteşrifât'ın başında bulunan İbnü'l-Alkamî'nin Nâibülvezîr Kummî'nin gözüaltına alınması için görevlendirilmesi dikkat çekmektedir. Zira daha çok Bağdat'a gelen elçilerin karşılanması için düzenlenen törenlerden sorumlu olan teşrifât nâzirının devlet memurlarının gözüaltına alınması ve mallarının müsadere edilmesinde görev aldığına dair kaynaklarda başka bir örneğe tesadüf edilememiştir. İbnü'l-Alkamî'ye böyle bir görev verilmesi İbnü'n-Nâkîd'la ilişkili olmalıdır. Zira Abbâsî bürokrasisinde esas görevi Dârülhilâfe'nin idaresinden sorumlu olan üstâdârlar zaman zaman resmî makamlara yapılan atamalarda veya görevlerinden azledilen kişilerin gözüaltına alınmasında etkili olmuşlardır. Nitekim yukarıda zikredilen İbnü'n-Nâkîd dışında Halife Müstencid-Billâh (555-566/1160-1170) döneminin üstâdârlarından Adududdîn İbnü'l-Müslime de bazı devlet adamlarının gözüaltına alınıp mallarının müsadere edilmesinde önemli bir rol oynamıştır²⁶.

İbnü'l-Alkamî Şevvâl 629 (Temmuz-Ağustos 1232) tarihinde Üstâdâr İbnü'n-Nâkîd'ın nâibülvezirliğe tayin edilmesiyle üstâdârlık görevini üstlenmiştir²⁷. Yeni görevine başlaması münasebetiyle Dârülvezîr'e çağrılan İbnü'l-Alkamî için bir tören düzenlenmiş ve kendisine hil'at verilmiş, ayrıca resmî konut olarak Dârülhilâfe kapılarında Bâbülfirdevs'in karşısında bulunan bir ev tahsis edilmiştir (17 Şevvâl 629/6 Ağustos 1232)²⁸.

İbnü'l-Alkamî'nin üstâdârlık gibi önemli bir vazifeye tayin edilmesinde şahsî özellikleri ve tecrübesinin²⁹ yanı sıra kabiliyetli bir kâtip olması ve üstlendiği görevleri başarılı bir şekilde yerine getirmesinin etkili olduğu söylenebilir. Diğer taraftan nâibülvezirliğe tayin edilen İbnü'n-Nâkîd'la münasebetlerinin iyi olmasının da bu noktada belirleyici olduğu düşünülebilir.

24 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 43-44. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 328; Zehebî, *Târih: sene 621-630*, s. 408-410; Safedî, *el-Vâfî*, I, 128-129; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 246-247; Sarı, *Müstansır-Billâh ve Dönemi*, s. 74-75.

25 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 247.

26 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 152, 155, 164.

27 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 44; Zehebî, *Târih: sene 621-630*, s. 47; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 640.

28 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 44; Sarı, *Müstansır-Billâh ve Dönemi*, s. 78.

29 Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, nşr. Muhammed Berakât-vd, I-XXIII, er-Risâletü'l-âlemiyye, Dimaşk 2013, XXII, 383; Zehebî, *Târih: sene 651-660*, s. 290; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 640; Ebü Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Uyûnu'l-tevârîh*, nşr. Faysal es-Sâmîr - Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, XXI. cilt, Dârü'r-reşîd li'n-neşr, Bağdat 1970, s. 192; ayn.mlf., *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl aleyhâ*, nşr. İhsan Abbâs, I-V, Dâru sâdir, Beyrut [ts.], III, 252; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 337; Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 204.

Üstâdârlık görevine tayin edildikten sonra İbnü'l-Alkamî'nin üstlendiği en önemli sorumluluklardan birisi Halife Müstansır-Billâh tarafından Bağdat'ın doğu yakasında yaptırılan Müstansiriyye Medresesi'nin inşasıyla görevlendirilmesidir. *el-Havâdisü'l-câmi'a* müellifinin verdiği bilgiye göre inşasına 625 (1227) yılında başlanan medresenin yapımı 15 Cemâziyelâhir 631 (18 Mart 1234) tarihinde tamamlanmış, açılışı ise 5 Recep 631 (6 Nisan 1234) tarihinde gerçekleştirilmiştir. Medresenin açılışından önce son halini görmek için Nâibülvezîr İbnü'n-Nâkıd, medresesinin inşasından sorumlu olan Üstâdâr İbnü'l-Alkamî ile birlikte binayı ziyaret etmişlerdir. Açılış sırasında ise büyük bir tören düzenlenerek başta Üstâdâr İbnü'l-Alkamî olmak üzere kardeşi Ebû Ca'fer Alemüddîn İbnü'l-Alkamî ve hâcibi Abdullah b. Cumhûr'a, müderrislere, medresenin inşasında emeği geçen sanatkârlara, mimarlara ve daha pek çok kimseye hil'at takdim edilmiştir³⁰. Bu noktada şunu da eklemek gerekir ki, kaynaklarda geçen bilgilere bakılacak olursa İbnü'l-Alkamî'nin medresenin inşasıyla görevlendirilmesi Şevvâl 629 (Temmuz-Ağustos 1232) tarihinde üstâdârlık makamına atandıktan sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Zira medresenin yapımına karar verildiği 625 (1227) yılında Dârütteşrifât'ın nazırlığını yapan İbnü'l-Alkamî'ye böyle bir görev verildiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla İbnü'l-Alkamî'nin medrese inşaatının son zamanlarında yaklaşık bir buçuk yıl bu görevi üstlendiği söylenebilir.

Müstansır döneminde on yılı aşkın üstâdârlık yapan İbnü'l-Alkamî bu süre zarfında halifeye yakın ilişki içinde olmuş ve hanedan ailesinden bazı kişilerin cenaze namazlarını kıldırmakla görevlendirilmiştir. Nitekim Zâhir-Billâh'ın Bâbu Cevher lakabıyla tanınan Cihet isimli cariyesinin cenazesini kıldıran İbnü'l-Alkamî, onu Rusâfe'de defnetmiştir (11 Muharrem 637/1239)³¹.

Müstansır'ın vefatından sonra oğlu Ebû Ahmed Abdullah Müsta'sım-Billâh lakabıyla Abbâsî halifesi olmuştur (10 Cemâziyelâhir 640/5 Aralık 1242). Bu süreçte dönemin önde gelen askerlerinden Şerefüddîn İkbâl eş-Şerâbî, Nâibülvezîr İbnü'n-Nâkıd ve Üstâdâr İbnü'l-Alkamî, Müstansır'ın vefat haberini bir müddet gizli tutarak Bağdat'ta yaşanması muhtemel bir kargaşanın önüne geçmişlerdir. Yeni halifeye ilk biat eden kişilerin arasında yer alan Üstâdâr İbnü'l-Alkamî, hanedân mensuplarının biatlarını (el-bey'atü'l-hâssa) sunmalarından sonra, önde gelen şahsiyetlerin, müderrislerin, ribâtlarda görevli şeyhlerin ve diğer devlet erkânının katıldığı genel biat merasiminde (el-bey'atü'l-âmme) Nâibülvezîr İbnü'n-Nâkıd'la birlikte hazır bulunmuştur. Ancak eklemelerindeki rahatsızlık sebebiyle ayakta durmakta zorlanan İbnü'n-Nâkıd'ın yerine sunulan biatları Üstâdâr İbnü'l-Alkamî kabul etmiştir³².

30 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 58-59. Ayrıca bk. Zehebî, *Târih: sene 631-640*, s. 6-7; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 458; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, I-XX, Hier li't-tubâ'a ve'n-neşr, Cize 1997, XVII, 212-213; Sarı, *Müstansır-Billâh ve Dönemi*, s. 172, 175-176.

31 Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb el-Bağdâdî İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-hulefâ*, nşr. Mustafa Cevâd, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1993, s. 124; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 251.

32 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 130-131. Ayrıca bk. Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbut el-Erbilî, *Hulâsatü'z-zehebi'l-mesbûk muhtasar min Siyeri'l-mülûk*, nşr. Mekki es-Seyyid Câsim, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat [ts.], s. 290; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XXIII, 109; Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 44.

Biat ve taziye törenlerinden sonra üst düzey devlet ricâliyle birlikte Dârülvezîr'e giden İbnü'l-Alkamî, burada yeni halife tarafından Nâibülvezîr İbnü'n-Nâkîd ile birlikte mevcut görevlerine tekrar atandıklarına dair bilgilendirilmiştir. Halifenin İbnü'l-Alkamî'ye ihsan ettiği hil'at Nâibülvezîr İbnü'n-Nâkîd tarafından kendisine sunulmuştur (17 Cemâziyelâhir 640/12 Aralık 1242)³³.

Müstansır'ın halifelüğünün son zamanlarında ortaya çıkan hastalığından dolayı neredeyse hareket edemez hale gelen Nâibülvezîr İbnü'n-Nâkîd 6 Rebülevvel 642 (12 Ağustos 1244) tarihinde vefat etmiş ve cenazesi Bağdat'ın batı yakasında bulunan Musâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) türbesinin yanındaki kabristana defnedilmiştir³⁴.

Müsta'sım-Billâh, İbnü'n-Nâkîd'ın vefatıyla boşalan vezirlik makamına Şeyh Şemsüddîn (Sadrüddîn) Ebü'l-Muzaffer Alî b. en-Neyyâr'ı (ö. 656/1258) tayin etmek istedi. Ancak İbnü'n-Neyyâr bu teklifi geri çevirdi³⁵. Bunun üzerine 8 Rebülevvel 642 (14 Ağustos 1244) tarihinde halife tarafından saraya çağrılan Üstâdâr İbnü'l-Alkamî, konağından ayrılarak kendisine eşlik eden hâciblerle birlikte yola çıktı. Saraya yaklaştıklarında Bâbünnübî hâcibi Tâcüddîn Alî İbnü'd-Devâmî tarafından karşılanan İbnü'l-Alkamî, daha sonra yine önünde hâcibler olduğu halde saraya girdi. Önce halifenin huzuruna çıktı ve kendisine şifâhî olarak vezirliğe tayin edildiği bildirildi, ardından Dârülvezîr'e gitti. Buradaki merasimde vezirlik tahtına oturarak önde gelen devlet ricalinin tebriklerini kabul etti. Ardından halife

33 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 133.

34 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 159.

35 *el-Havâdisü'l-câmi'a* müellifinin verdiği bilgiye göre Müsta'sım-Billâh, İbnü'n-Nâkîd'ın vefatıyla boşalan vezirlik makamına Şeyh Şemsüddîn (Sadrüddîn) Ebü'l-Muzaffer Alî b. en-Neyyâr'ı (ö. 656/1258) tayin etmek istedi. İbnü'n-Neyyâr ise mutasavvıfların giymiş olduğu elbiseyi çıkarmamak üzere Allah'a söz verdiğini söyleyerek kendisine yapılan teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine söz konusu elbiseyi çıkarmadan, yani vezirlik alameti sayılan bir çeşit cübbe ve sarığı giymeden de bu görevi yerine getirebileceği söylendi. Fakat yine de İbnü'n-Neyyâr vezirlik teklifini geri çevirdi. Ardından Bağdat'taki şeyhüşşüyühluk (veya meşihatüşşüyühluk) makamına atandı ve vezirlik divanında bir tören düzenlenerek kendisine bir hil'at takdim edildi, ayrıca Halife Nâsır-Lidînillâh'ın annesi Zümrüt Hatun'un yaptırmış olduğu ribat verildi. *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 154. Ayrıca bk. Zehebî, *Târih: sene 651-660*, s. 277; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 273; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 251. Şeyhüşşüyüh hangâh, zâviye ve ribâtların idaresinden sorumlu süfi ve âlimlerle fütüvvet teşkilâtının en üst makamında bulunan kimselere verilen unvandır. Kelimenin anlamı ve müessese olarak ortaya çıkışıyla ilgili geniş bilgi için bk. Nathan Hofer, "The Origins and Development of the Office of the "Chief Sufi" in Egypt, 1173–1325", *Journal of Sufi Studies*, sayı 3 (2014), s. 1-37; Harun Yılmaz, "Meşihatüşşüyüh'un Doğuşu ve Mısır'da İki Hankah: Sa'îdü's-Sü'adâ ve Siryâkûs", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, XXXIV/2 (2014), s. 1-21; ayn.mlf., "Şeyhüşşüyüh", *DİA*, c. EK-2, s. 562-563.

takdim edilmek üzere bir *inhâ*³⁶ metni yazıldı. Yûsuf Süresi'nin 101. ayetiyle (*Ey rabbim! Bana iktidar verdin ve bana rüyaların yorumunu da öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Dünyada da âhirette de beni yönetip himaye eden sensin.* [Müslüman olarak canımı al ve beni iyi kulların arasına kat!]) başlayan metnin ilk kısmında ayetin başına atıfla Allah Teâlâ'nın hilafet divanında hizmet etmesi için Müsta'sım'a birçok memlûk verdiği, kendisini desteklediği, ailesini ve İslâm'ı muhafaza ettiği söylenmiştir. Daha sonra İbnü'l-Alkamî kastedilerek, halifenin hizmetine girdiği için şereflendiği, mahzâ Allah'a kulluk yapacağı ve bundan bir an olsun ayrılmayacağı zikredilmiştir. Son kısımlarda ise Allah Teâlâ'nın kendisini hidayete ulaştırması, Halife Müsta'sım'ın görüşlerinin yol gösterici olması için duacı olduğu yazılmıştır. Kaleme alındıktan sonra halifeye takdim edilen metnin baş tarafına Müsta'sım tarafından bir olur yazısı ilave edildi, ardından oradaki kalabalığa okunması için Dârütteşrifât nâzırı Fahrüddîn Ebû Sa'îd el-Mübârek İbnü'l-Mahremî'ye gönderildi. Olur yazısının ilk kısmında İbnü'l-Alkamî'nin göreve atanmasının halife tarafından onaylandığı belirtilmekte, son kısmında da Allah Teâlâ'nın ipine sarılma ve doğru yola ulaştırma konusunda Allah'ın kendisini rızıklandırması temenni edilmektedir³⁷.

Müsta'sım'ın vezir olarak İbnü'l-Alkamî'yi tercih etmesinde, daha önce de zikredildiği üzere, kâtiplik mesleğindeki maharetinin ve üstlenmiş olduğu görevleri başarılı bir şekilde yerine getirmesinin etkili olduğu söylenebilir. Diğer taraftan VI. (XII.) asırdan itibaren halife

36 Abbâsîler döneminde vezirliğe yapılan atamalar için halifenin emriyle yazılan metinlere genellikle tevkî' adı verilmiştir. Her vezirin tayini için bir tevkî' çıkarılmış olsa da, kaynaklarda çoğu zaman halifenin sadece tevkî' çıkardığı söylenmiş, tevkî'lerin muhtevasıyla ilgili ise birkaçı dışında hemen hemen hiçbir bilgi verilmemiştir. Halifenin tevkî' çıkardığına dair kaynaklarda geçen bazı ifadeler için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 331; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 35. Bazı kaynaklarda zikredilen tevkî' metinlerinin muhtevası için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 196; Ebû Sa'd Eminüddeve Alâ b. Hasan b. Vehb b. el-Mûsalâyâ, *Resâilü Eminiddeve İbni'l-Mûsalâyâ*, nşr. İsmâ Mustafa Abdülhâdi Ukle, Merkezü Zâyid li't-türâs ve't-târîh, Ayn 2003, s. 222-223, 226-229. İbnü'l-Alkamî'nin vezirliğe atandığına dair *el-Havâdisü'l-câmi'a* müellifinin aktardığı bilgilerde *inhâ* kelimesinin geçmesi Abbâsîler'in son dönemlerinde söz konusu metinler için bu tabirin kullanıldığını akla getirmektedir. Osmanlı dönemine gelindiğinde ise yüksek rütbeli görevlilerin kendilerinden aşağı mevkilerde bulunanlara gönderdikleri ve *buyruldu* denilen emirlerde "inhâ olunur ki" yahut "ba'de't-tahiyye (ba'de's-selâm) inhâ olunur ki" ifadeleri kullanılmıştır. Osmanlı döneminde diplomatik yazışmalarda *buyruldu* teriminin anlamı ve kullanımıyla ilgili bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Buyruldu", *DİA*, c. VI, s. 478-480.

37 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 152. İbnü'l-Alkamî'nin vezirliğe atanmasıyla boşalan üstâdârlık makamına İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) oğlu Ebû Muhammed Muhyiddîn Yûsuf b. Abdurrahman İbnü'l-Cevzî atandı (9 Rebûllevvel 642/15 Ağustos 1244). Kendisi için herhangi bir merasim düzenlenmeden üstâdârın resmî konutu olarak İbnü'l-Alkamî'ye tahsis edilen Bâbülfirdevs'in karşısındaki konağa çağrılan Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'ye şifahi olarak üstâdârlığa tayin edildiği bildirildi. *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 153; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 528; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 273. Cengiz Kallek, "İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed", *DİA*, c. XX, s. 542-543. Ebû Muhammed'in oğlu Şerefüddîn Ebû'l-Fazl Abdullah b. Yûsuf İbnü'l-Cevzî de Dârülvezîr'e çağrılarak muhtesibliğe tayin edildi. Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 529. Gassânî'nin eserinde Ebû'l-Fazl Abdullah, Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin kardeşi olarak zikredilmiştir. Ancak bunun bir zuhul eseri olduğu anlaşılmaktadır. Zira Gassânî, bir başka yerde Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin kendisi ve çocuklarıyla ilgili bilgi verirken Ebû'l-Fazl Abdullah'ın Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin oğlu olduğunu söylemiştir. Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 635-636. Zehebî de benzer bir rivayet aktarmıştır. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XXIII, 372-374.

sarayının idaresinden sorumlu bir makam olarak ihdas edilen üstâdârlık kurumunun başındaki bazı kişilerin teamülen vezirliğe atanmalarının da bu noktada dikkate alındığı düşünülebilir. Nitekim İbnü'l-Alkamî'nin seleflerinden Nizâmüddîn Ebû Nasr el-Muzaffer b. Alî b. Cehîr on yılı aşkın bir süre (523-535/1128-1140) üstâdârlık yaptıktan sonra 535 (1140) yılında vezir olarak görevlendirilmiştir. Yine Ebü'l-Ferec Adudüddîn İbnü'l-Müslime, Müstâzî-Billâh (566-575/1170-1180) döneminde üstâdârlıktan vezirliğe terfi ettirilmiştir.

Vezirlik görevini üstlendikten sonra halifeyle yakın bir ilişki içinde olan İbnü'l-Alkamî'nin neredeyse vaktinin büyük bir kısmını Halife Müs'tasım'la birlikte geçirdiği ve bu sayede idarî açıdan önemli bir nüfuz elde ettiği zikredilmektedir³⁸. Müsta'sım'ın da kendisine büyük bir teveccüh gösterdiği belirtilmektedir³⁹. Nitekim Müs'tasım, vezirliğe tayin edildikten kısa bir süre sonra İbnü'l-Alkamî'ye gümüşle tezyin edilmiş eşsiz güzellikte bir divit takımı hediye etmiş, şairler de bu durumu anlatan pek çok şiir yazmıştır⁴⁰. Yine sabık nâibülvezirlerden Kummî'nin müsadere edilen mallarının bir kısmının satılması gündeme gelince Müsta'sım bu malların Kummî'nin vârislerine verilmesini emretmiştir. *el-Havâdisü'l-câmi'a* müellifine göre Müsta'sım'ın böyle bir karar vermesinin esas sebebi Kummî'nin kızlarından büyük olanıyla İbnü'l-Alkamî'nin, küçük olanıyla da İbnü'l-Alkamî'nin oğlu İzzüddîn Ebü'l-Fazl Muhammed'in evli olmasıydı⁴¹.

Halife dışında dönemin önde gelen devlet ricaliyle de iyi ilişkiler geliştirmeye çalışan İbnü'l-Alkamî, bunun için Devâtdâr-ı sagîr⁴² Mücâhidüddîn Aybeg'in oğlu Güçlühân'ı Dârülvezîr'e çağırarak kendisine atlastan bir kaba, büyük bir serpuş ve üzengisi altından mamul bir at hediye etmiştir. Ayrıca Halife Zâhir-Billâh'ın mevlâsı (memlûkü) Devâtdâr-ı kebîr Emîr Alâüddîn et-Taybersî'nin iki oğlu er-Rükn Abdullah ve eş-Şerîf İshâk'a da emîrlik hil'atı vermiş ve at hediye etmiştir⁴³. İbnü'l-Alkamî'nin hil'at verdiği kimseler bunlarla sınırlı kalmamıştır. Gassânî (ö. 803/1400) onun maiyeti ve hizmetçileri başta olmak üzere toplam yüz seksen kişiye hil'at verdiğini zikretmektedir⁴⁴.

İbnü'l-Alkamî'nin Aybeg ve Taybersî ile aralarında öteden beri var olan husumeti gidermek için bu şekilde ihسانlarda bulunduğu söylenebilir. Zira vezirliğe atandığı sırada İbnü'l-Alkamî için düzenlenen hil'at merasimine kâtipler, hâcibler, kadılar ve diğer önde gelen devlet ricali

38 Hândmîr, *Düstûrû'l-vüzerâ*, s. 204-205.

39 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 252.

40 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 174-175; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 562.

41 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 221.

42 Arapça devât (divit) ile Farsça dâr (tutan) kelimelerinden meydana gelmiş olup düvâdâr, devâdâr, devîdâr, düveydâr ve divitdâr şeklinde kullanılmıştır. Bazı İslâm devletlerinde başlangıçta hükümdarın divit takımından sorumlu olan devâtdâr, daha sonraki dönemlerde siyasî ve askerî açıdan çok çeşitli ve önemli vazifeler üstlenmiştir. Geniş bilgi için bk. Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye ve'l-vezâif ale'l-âsâri'l-Arabiyye*, I-III, Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, Kahire 1966, II, 519-536; Asri Çubukçu, "Devâtdâr", *DIA*, c. IX, s. 211-222.

43 Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 588-589.

44 Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 604.

katılmasına rağmen Mücâhiddüddîn Aybeg ve Taybersî katılmamıştır⁴⁵. Söz konusu emirlerin hil'at merasimine katılmayarak İbnü'l-Alkamî'ye karşı neden böyle bir tavır sergilediklerine dair mevcut veriler doğrultusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte bazı devlet adamlarının baştan beri İbnü'l-Alkamî'ye karşı mesafeli davrandıkları, hatta bir kısmının onunla konuşmadıkları zikredilmektedir⁴⁶. Detayları hakkında herhangi bir malumat vermemekle birlikte Zehebî'nin aktardığı bilgilere göre vezirliğe atandıktan sonra devletin gelirleri ve merkezî idaredeki tahakkümâne tavırları sebebiyle halifenin yakın çevresiyle ters düşen İbnü'l-Alkamî'nin bundan dolayı Devât-dâr-ı kebîr Emîr Alâuddîn et-Taybersî ile de arası açılmıştır⁴⁷. Ne var ki Zehebî'nin rivayeti de vezirlik öncesi döneme kadar giden bu kırgınlığı açıklamamaktadır. İbnü'l-Alkamî'nin muhtemelen kendisine karşı oluşan bu menfî havayı biraz olsun yumuşatmak için gösterdiği çaba sonuçsuz kalmıştır.

Moğollar'la İlişkisi

İbnü'l-Alkamî'nin Moğollar'la ilişkisi olduğuna dair ilk söylentiler, daha önce aralarında husumet olduğunu belirttiğimiz Aybeg ile yaşadığı mücadele sırasında ortaya atılmıştır. Bu mücadele ayrıca ikisi arasındaki kırgınlık ve çekişmeyi düşmanlığa dönüştürmüştür. Reşidüddîn Fazlullâh'ın (ö. 718/1318) aktardığı bilgiye göre 654 (1256) yılında Bağdat'ta elli gün boyunca devam eden büyük bir sel meydana gelmiş ve birçok kişi bu selde boğulmuştur. Irak topraklarının neredeyse yarısının harap olduğu bu sel, sonraki yıllarda Müsta'sım seli diye meşhur olmuştur. Sel felaketinin yaşandığı günlerde ayak takımından bazı kişiler masum insanların mallarını gasp etmişlerdir. Bu kişilere yakın davranarak kendisi için bir güç devşiren Mücâhiddüddîn Aybeg, önde gelen bazı kişileri de yanına alarak Müsta'sım'ın âciz bir insan olduğunu ve bundan dolayı onun yerine bir başkasının halifelik makamına gelmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bunun üzerine halife, Aybeg'le görüşmüştür. Aleyhindeki bu söylentilerin Vezir İbnü'l-Alkamî tarafından ortaya atıldığını söyleyen Aybeg, aslında onun İlhanlı Hükümdarı Hülâgû ile gizlice yazıştığını ve töhmet altında kalmamak için kendisiyle ilgili bu haberleri yaydığını ifade etmiştir. Sonuç itibarıyla halife bu söylentilerin doğru olmadığına kani olmuş ve Aybeg'e olan güveninin bir göstergesi olarak hutbelerde kendi isminden sonra onun isminin okunmasını söylemiştir⁴⁸. Kısmen benzer bilgiler veren Cûzcânî'ye göre de Aybeg ve halifenin yakın çevresinde bulunan kişiler, Hülâgû ile yazıştığı gerekçesiyle İbnü'l-Alkamî'yi halifeye şikâyet etmiş, bunun üzerine İbnü'l-Alkamî, Aybeg'in halifeyi tahttan indirip yerine bir başka kişiyi geçirmeyi düşündüğünü söylemiştir. Ancak tarafları dinleyen Müsta'sım hiç birinin sözüne önem vermemiş, hatta vezirin Hülâgû ile yazışmak gibi bir işe başvurmayacağını söylemiştir⁴⁹.

45 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 152.

46 Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 205.

47 Zehebî, *Târih: sene 651-660*, s. 280. Ayrıca bk. Kütübî, *Uyûnu'l-tevârih*, XXI, 194.

48 Reşidüddîn Fazlullâh el-Hemedânî, *Câmi'ü'l-tevârih (Târihu Mogûl)*, Arapça'ya çev. Muhammed Sadık Neş'et vd., II/1-2, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, Kahire [ts.], II/1, 262-264.

49 Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî, *Tabakâtu Nâsiri*, Arapça'ya çev. Afâf es-Seyyid Zeydân - Melke Alî et-Türkî, I-II, el-Merkezü'l-kavmî li't-terceme, Kahire 2012, II, 207-208.

el-Havâdisü'l-câmi'a müellifinin ve Gassânî'nin kayıtlarına göre ise Mücâhidüddîn Aybeg'in Halife Müsta'sım ve İbnü'l-Alkamî'ye bir suikast düzenleyerek onları ortadan kaldırmayı, ardından Müsta'sım'ın büyük oğlunu [Ebü'l-Abbâs Ahmed] hilafet makamına geçirmeyi düşündüğüne dair bazı söylentiler ortaya çıkmıştır. Ancak hakkında çıkan haberleri yalanlayan ve bu iddiaları ortaya atanların kendisiyle yüzleştirilmesini isteyen Aybeg, gözaltına alınma veya öldürülme endişesinden dolayı emrindeki askerleri toplamış, Vezir İbnü'l-Alkamî'nin memlûkleri, hizmetçileri ve yakın çevresi de olası bir kargaşa ortamında veziri korumak için Dârülvézîr'de bir araya gelmişlerdir. Bunun üzerine Müsta'sım, Abdülganî b. ed-Derbûş (ed-Dernûs)⁵⁰ adındaki adamını Aybeg'e göndererek kendisini teskin etmesini istemiştir. Ancak buna rağmen teskin olmayan Aybeg, bu iddiaları ortaya atan kişilerle yüzleşmek istediğini söylemiştir. Taraflar arasındaki bu düşmanlık halk arasında büyük bir kargaşaya sebep olmuş ve çıkan hadiselerde birçok kişi ölmüştür. Yaşanan bu karışıklık ortamında sorumluların bulunup cezalandırılmasını isteyen İbnü'l-Alkamî ise Müsta'sım'a bir mektup göndererek Aybeg'e destek olan kişilerin tespit edilmesini ve kendilerine engel olunmasını söylemiştir. Ancak zanla hareket ederek herhangi bir kişinin töhmet altında bırakılmasının doğru olmadığını belirten halife, İbnü'l-Alkamî'nin teklifini geri çevirmiş, ardından sulh amacıyla Fahrüddîn Alî b. ed-Dâmegânî'yi Aybeg'e göndermiştir. Fahrüddîn ed-Dâmegânî ile birkaç kez görüşen Aybeg sonunda halifenin bilgisi dâhilinde kendisine bir emân verilmesini ve bu emânın herkese duyurulmasını istemiştir. Halifenin emriyle bir emân yazılmış ve bundan böyle Aybeg'in halifenin emânı altında olduğu duyurulmuştur. Emân aldıktan sonra iki oğlu Güclühân ve Gâzî ile birlikte Dârülhilâfe'ye giden Aybeg halife tarafından büyük bir teveccühle karşılanmış, ayrıca hem kendisine hem de iki oğluna çeşitli hediyeler verilmiştir. Böylece Müsta'sım'la Aybeg arasında çıkması muhtemel çatışma sulhla neticelenmiştir⁵¹.

el-Havâdisü'l-câmi'a isimli eserde ve Gassânî'nin kitabında Aybeg'le ilgili iddiaların kim tarafından ortaya atıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmazken, Reşidüddîn ve Cûzcânî bu sözlerin İbnü'l-Alkamî'ye ait olduğunu söylemektedir. Ancak neticede gelişen olaylar Reşidüddîn ve Cûzcânî'nin aktardıklarını teyit eder mahiyettedir. Zira bu hadiseden sonra hem halifenin etrafındaki kişilerin İbnü'l-Alkamî aleyhindeki faaliyetlerini artırdıkları hem de vezir ile Aybeg arasındaki düşmanlığın dönülmez bir noktaya ulaştığı tespit edilmektedir. İbnü't-Tıktakâ, halifenin yakın çevresinde bulunan kişilerin hemen hepsinin aleyhte tavır takınmaları sebebiyle İbnü'l-Alkamî'nin

50 İbnü't-Tıktakâ'nın verdiği bilgiye göre ismi Abdülganî İbnü'n-Dernûs olan bu kişi önceleri hamallık yaparken Halife Müstansır döneminde Dârülhilâfe'deki bazı burçların yapımında çalışmış, zamanla Müsta'sım'ın dostluğunu kazanmıştır. Halifeyle kurduğu bu yakın ilişki sayesinde önce ustabaşı olmuş, daha sonra halifenin hâcibliğine kadar yükselmiştir. Bundan sonraki süreçte saraydaki etkinliği giderek artan İbnü'd-Dernûs vezir tarafından da büyük bir saygı görmüş ve kendisine Necmüddîn el-Hâs lakabı verilmiştir. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 37.

51 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 214-216: Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 616-619.

resmî işlerin birçoğundan el çekti(rildi)ğini aktarmaktadır⁵². Nitekim 655 (1257) yılının başlarında Bağdat'ın Kerh semtinde Sünnîler'le Şiîler arasında yaşanan kargaşa sonrası askerlerle buraya giden Mücâhidüddîn Aybeg ile halifenin oğlu Ebû Bekir⁵³ aralarında İbnü'l-Alkamî'nin akrabalarının da bulunduğu Şiîler'den birçok kişiyi öldürmüştür. Yaşanan hadiselerden dolayı büyük bir üzüntü duyan ve bir vezir olarak Aybeg ve Ebû Bekir'e engel olamayan İbnü'l-Alkamî, Kerh halkına sadece sabretmelerini söylemiştir⁵⁴. Şiî düşünceye sahip İbnü'l-Alkamî Kerh'te yaşanan hadiselerle engel olamamanın üzüntüsünü o kadar derinden hissetmişti ki, halifenin Erbil'deki nâibi (valisi) Tâcüddîn Muhammed b. Nasr b. Salâyâ'ya⁵⁵ gönderdiği mektupta Kerh'in harap olduğunu ve yapılanların bunlarla sınırlı kalmayacağını, dahası Aybeg ve Ebû Bekir'in Hille ile en-Nîl'e de saldıracaklarını söylemiştir. İbnü'l-Alkamî ayrıca Neml Sûresi'nin 37. ayetinden⁵⁶ mülhem olarak yapılanlara karşı sessiz kalmayacağını ve bunların intikamını alacağını belirtmiştir⁵⁷.

Bazı kaynaklar bu olaylardan sonra İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû ile yazıştığını ve onu Bağdat'a davet ettiğini zikretmektedir⁵⁸. Zehebî ise kronolojik açıdan İbnü'l-Alkamî'nin Kerh'teki hadiselerden daha önce de Moğollar'la görüştüğüne dair bazı iddialarda bulunmaktadır. Buna göre 644 (1246) yılında Berke ve Baycu isminde Moğollar'ın iki elçisi Bağdat'a gelerek hiç kimsenin haberi olmadan İbnü'l-Alkamî ile bir araya gelmişlerdir⁵⁹. 648 (1350) yılında ise ödenekleri kesilen askerler İbnü'l-Alkamî'nin gizli kışkırtmalarıyla cuma günü hutbe okunmasını engellemişlerdir. Zehebî, bütün bunların müsebbibinin İbnü'l-Alkamî olduğunu ve onun gizlice Moğollar'la görüşerek Sünnî Abbâsî hilafetinin yerine Şiî bir devlet kurmak istediğini ileri sürmüştür⁶⁰.

52 İbnü'l-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 338. Kütübî ve İbn Tağrıberdî de benzer bir hususa işaret ederek bu süreçte yaşanan hadiselerden dolayı İbnü'l-Alkamî'nin gücünün azaldığını ve Aybeg'in nüfuzunun arttığını zikretmektedir. Bk. Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, III, 252, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, I-VII, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-İlâmme li'l-kitâb, Kahire 1984-1999, VIII-XIII, Dârü'l-kütübî'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 1999-2009, XI, 31.

53 İbnü'l-Tıktakâ, Müsta'sım'ın üç oğlunun bulunduğu ve isimlerinin Ebü'l-Abbâs Ahmed, Ebü'l-Fedâil Abdurrahmân ve Ebü'l-Menâkıb olduğunu söylemektedir. Ayrıca Kerh'te meydana gelen olaylar halifenin büyük oğlu Ebü'l-Abbâs Ahmed'e nispet edildiği için halk arasında onun Ebû Bekir ismiyle tanındığını aktarmaktadır. İbnü'l-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 338.

54 Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed el-Yûnîni, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, I-IV, Dâiretü'l-ma'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad 1954, I, 86; Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî el-Eyyûbî, *Târihu Ebi'l-Fidâ el-müsemme fi ahbâri'l-beşer*, nşr. Mahmûd Deyyûb, I-II, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1997, II, 302; Zehebî, *Târih: sene 651-660*, s. 34, 291.

55 Hayatı hakkında bk. Safedî, *el-Vâfi*, V, 88.

56 “Onlara dön; iyi bilirler ki asla karşı koyamayacakları ordularla üzerlerine gelir, muhakkak surette onları yenilmiş ve küçük düşürülmüş olarak oradan çıkarırız!”

57 Zehebî, *Târih: sene 651-660*, s. 291-292; Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, I-II, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1996, II, 189-190; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 258.

58 Cüzcânî, *Tabakâtu Nâsiri*, II, 206; Ebü Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim eş-Şâfi İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürüb fi ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 2004, s. 214; Yûnîni, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, I, 86; Ebü'l-Fidâ, *Târih*, II, 302; Zehebî, *Târih: sene 651-660*, s. 280; İbnü'l-Verdî, *Târih*, II, 189; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 625-626.

59 Zehebî, *Târih: sene 650-661*, s. 29.

60 Zehebî, *Târih: sene 641-650*, s. 63.

Zehebî'nin muâsırı İbnü'd-Devâddârî Moğollar'ın 652 (1254) yılında elçileri vasıtasıyla İbnü'l-Alkamî ile tekrar görüştüğünü söylemektedir⁶¹. Yine İbnü'd-Devâddârî ve müellifi meçhûl *Muhtasaru ahbari'l-hulefâ* isimli eserde yer alan bir başka kayda göre 654 (1256) yılında tüccar kılığında Bağdat'a gelen Hülâgû, İbnü'l-Alkamî ve halifenin nedimi (hâcibi) İbnü'd-Dernûs'un dışında diğer bazı devlet adamlarıyla da görüşmüştür⁶². İbnü'd-Devâddârî'den sonraki dönemde yaşamış Makrizî'nin kayıtlarına göre 654 (1256) yılında Bağdat'a gelen Moğol casusları İbnü'l-Alkamî ve bazı emirlerle görüşerek onlara birtakım vaatlerde bulunmuşlardır. Bütün bu olup bitenlerden habersiz olan Müsta'sım'ın ise günlerini zevk ü sefâ içinde geçirdiği zikredilmektedir⁶³.

Ayaz, Hülâgû'nun tüccar kılığında Bağdat'a geldiğine dair İbnü'd-Devâddârî tarafından aktarılan rivayetin daha önceki Memlûk tarihçilerinin eserlerinde yer almadığını ve bu bilginin kaynağının muhtemelen Abbâsî tarihçilerinden İbnü's-Sâî'ye nisbet edilen *Muhtasaru ahbâri'l-hulefâ*⁶⁴ isimli eser olduğunu belirtmektedir. Ayaz ayrıca doğruluğu tartışmalı olan bu rivayetin, yine aynı dönemde Moğol casuslarının Bağdat'a gelerek İbnü'l-Alkamî ve diğer bazı devlet adamlarıyla görüştüklerine dair Makrizî tarafından aktarılmış halinin daha makul olduğunu söylemektedir⁶⁵. Gerçekten de Hülâgû'nun bu süreçte Bağdat'a geldiğine dair nakledilen bilginin diğer kaynaklardaki rivayetlerle teyit edilmesi mümkün görünmemektedir. Bu da söz konusu rivayetin bir karışıklık sonucu bu şekilde aktarılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Diğer taraftan *Muhtasaru ahbâri'l-hulefâ* isimli İbnü's-Sâî'ye nispet edilen eserin, yapılan son çalışmalarda İbnü's-Sâî'den çok daha sonra kaleme alındığı ve yanlışlıkla ona nispet edildiği ortaya konmuştur⁶⁶. Dolayısıyla telif tarihiyle ilgili kesin bir bilgi verilmemekle birlikte söz konusu eserin İbnü'd-Devâddârî'den de sonra yazılmış olması mümkündür. Bu durum İbnü'd-Devâddârî'nin aktardığı bilginin kaynağının *Muhtasaru ahbâri'l-hulefâ* olma ihtimalini şüpheli hale getirmektedir.

Yukarıdaki rivayetlerin dışında İbnü'l-Alkamî'nin Moğollar'la yapmış olduğu görüşmelerin muhtevasıyla ilgili de kaynaklarda bazı bilgiler verilmiştir. Diyarbekrî'deki kayıtlara göre Hülâgû'ya bir mektup gönderen İbnü'l-Alkamî onu Bağdat'a çağırmıştır. Ancak Bağdat'ta çok sayıda Abbâsî askeri olduğunu söyleyen Hülâgû, şayet sözlerinde samimi ise İbnü'l-Alkamî'den bu askerleri dağıtmasını istemiştir. Bunun üzerine halife ile görüşen İbnü'l-Alkamî ona asker sayısının çok olduğunu ve bunun devlete büyük bir külfet

61 Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybeg ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, VIII. cilt, nşr. Ulrich Haarmann, Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1971, s. 24.

62 İbnü'd-Devâddârî, *Kenzü'd-dürer*, VIII, 29; *Muhtasaru ahbâri'l-hulefâ*, Bulak, Kahire 1309, s. 126.

63 Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alf el-Makrizî, *es-Sülûk li ma'rifeti dâveli'l-mülûk*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, I-VIII, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1997, I, 490-491.

64 *Muhtasaru ahbari'l-hulefâ*, s. 126.

65 Ayaz, "Erken Dönem Memlûk Tarihçileri", s. 270.

66 Abbâs el-Azzâvî, *et-Ta'rif bi'l-müerrihin fi ahdi'l-Mogül ve'l-Türkmân*, Şirketü't-ticâre, Bağdat 1957, s. 94; Sabri Hizmetli, "İbnü's-Sâî", *DİA*, c. XXI, s. 195-196.

getirdiğini söyleyerek halifeden orduyu dağıtmasını istemiştir. Daha sonra Müsta'sım'ın da muvâfakatıyla Dîvânü'l-ceyş'e kayıtlı askerlerin isimlerini silen İbnü'l-Alkamî, bu askerlerin Bağdat'ta kalmasına müsaade etmemiştir. Yaklaşık bir ay sonra bu sefer yirmi bin civarında askerinin daha ismini divandan silmiş ve durumu Hülâgû'ya bildirmiştir⁶⁷. Yûnînî ve İbnü'l-Verdî bahsi geçen bu süreçte Bağdat'taki Abbâsî ordusunun sayısının yüz bin olduğunu ve İbnü'l-Alkamî'nin askerlerin ödeneklerini keserek bu sayıyı yirmi binin altına indirdiğini söylemektedir⁶⁸. Abbâsî ordusunun Bağdat'tan ayrılmasıyla ilgili halifeyi ikna eden İbnü'l-Alkamî, ayrıca ordunun önde gelen komutanlarının çevre bölgelere gönderilmesine karar vererek başkenti neredeyse tamamen askerden arındırmıştır⁶⁹. Yine Musul emîri Bedrüddîn Lü'lü, Bağdat'a doğru sefere çıkmaya hazırlanan Moğollar'ın ordunun teçhizatı için kendisinden yardım talep etmesi üzerine durumu gizlice Müsta'sım'a bildirmek istemiş, ancak İbnü'l-Alkamî haberin halifeye ulaşmasını engellemiştir⁷⁰.

Yukarıda bazı örneklerine işaret edilen Memlûk kaynaklarının hemen tamamında İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû ile gizlice haberleştiği ve Moğollar'ı Bağdat'a gelmeye teşvik ettiği zikredilmektedir. Ayrıca bu müelliflerin bir kısmının İbnü'l-Alkamî'ye "hain", "İslâm düşmanı" şeklinde çok sert tenkitler yönelttikleri de görülmektedir⁷¹.

Bu müelliflerin Şîit olmasıyla tanınan İbnü'l-Alkamî'ye karşı bu kadar sert bir tavır takınmalarının muhtemel sebeplerinden birisinin mezhep taassubu olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Ayaz'ın da belirttiği üzere⁷² bu tarihçilerin bir kısmının Moğollar'ın ele geçirdikleri bölgelerde gerçekleştirdikleri zulümlerin etkisinin devam ettiği bir dönemde ve her an yeni bir Moğol saldırısıyla karşılaşma ihtimalinin bulunduğu bir coğrafyada yaşadıkları, bundan dolayı Moğollar'a karşı son derece olumsuz bir bakış açısına sahip oldukları bilinmektedir. Dolayısıyla Moğollar'ın Bağdat'ı istilâ etmesiyle ilgili nakledilen rivayetlerde bu tarihçilerin olayları abartısız bir şekilde aktarmalarının mümkün olmadığı ifade edilmelidir. Bu noktada Memlûk tarihçilerinin içinde buldukları bu halet-i ruhiyenin mezhep taassubundan bağımsız olarak İbnü'l-Alkamî ile ilgili verdikleri bilgilere yansımış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

67 Hüseyin b. Muhammed ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Dârü sâdir, Beyrut [ts.], II, 375-376.

68 Yûnînî, *Zeylü mir'âti'z-zamân*, I, 86, 255; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, II, 190.

69 Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ*, s. 206.

70 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, s. 215; Yûnînî, *Zeylü mir'âti'z-zamân*, I, 87; Zehebî, *Târîh: sene 650-661*, s. 35.

71 Bazı örnekler için bk. Yûnînî, *Zeylü mir'âti'z-zamân*, I, 255; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*, nşr. Necîb Mustafa Fevâz - Hikmet Küşlî Fevâz, I- XXXIII, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2004, XVII, 258; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, III, 252; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 273; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebü Bekir es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Katar 2013, s. 710.

72 Ayaz, "Erken Dönem Memlûk Tarihçileri", s. 281.

Bu kaynakların dışında İlhanlılar döneminde resmî görevler üstlenen ve aynı zamanda tarihçi kimliği ile de tanınan Atâ Melik Cüveynî (ö. 681/1283) ve Reşîdüddîn Fazlullâh'ın (ö. 718/1318) İbnü'l-Alkamî hakkında verdikleri bilgilere de burada işaret edilmelidir. Cüveynî'nin aktardığı rivayete göre 654 (1256) yılında Alamut ve çevresindeki kaleleri ele geçirmek üzere sefere çıkan Hülâgû, Müsta'sım'a haber göndererek kendisine askerî açıdan destek olmasını istedi.⁷³ Ancak Hülâgû'nun teklifini önce kabul eden Müsta'sım, daha sonra yakın çevresinin Hülâgû'nun böyle yaparak Bağdat'ı askerden arındırmayı ve kolayca ele geçirmeyi düşündüğünü söylemesi üzerine bu kararından vazgeçti. İsfahan'a döndükten sonra sert bir mektup gönderen Hülâgû'nun tepkisi karşısında bu sefer endişeye kapılan Müsta'sım, Vezir İbnü'l-Alkamî ile istişare etti. İbnü'l-Alkamî, Hülâgû'ya para, mücevher, süslü silahlar, kıymetli elbiseler, at, deve ve kölelerden müteşekkil bir hediye göndermesini tavsiye etti. Daha önce olduğu gibi vezirinin görüşünü benimseyen Müsta'sım, Devâtdâr-ı sagîr Aybeg'in İbnü'l-Alkamî'nin kendisini kurtarmak ve Türkler'le [Moğollar] kendilerini karşı karşıya getirmek için böyle davrandığını söylemesi üzerine Hülâgû'ya basit hediyeler gönderdi. Bunun üzerine daha da öfkelenen Hülâgû, Bağdat'ı ele geçirmek üzere sefere çıktı⁷⁴.

Detayları açısından Cüveynî'nin rivayetinden kısmen farklı olan, ancak İbnü'l-Alkamî'nin tavrı bakımından benzer özellikler taşıyan Reşîdüddîn'in verdiği bilgilere göre ise Moğol tehlikesinin yaklaştığı dönemde yakın çevresiyle istişare eden Müsta'sım, İbnü'l-Alkamî'nin tavsiyesiyle Hülâgû'ya bol miktarda hediye göndermeyi ve onun adına sikke bastırıp hutbe okutmayı kabul etmiştir. İbnü'l-Alkamî böylece Moğol tehlikesinin bertaraf edilebileceğini düşünmüştür. İlk anda vezirinin tavsiyesini beğenen ve yerine getirilmesini isteyen Müsta'sım, daha sonra Devâtdâr-ı sagîr Aybeg'in karşıt görüş bildirmesiyle kararından vazgeçmiş ve Moğollar'ın kendileriyle dost olduğunu, dolayısıyla Bağdat'a saldırmayacaklarını ifade etmiştir. Aybeg ise İbnü'l-Alkamî'nin kendi maslahatı için böyle davrandığını, çünkü onun Hülâgû'ya yaklaşmak istediğini ileri sürmüştür⁷⁵.

Bu görüşmeden sonra içlerinde Süleyman Şah b. Bercem ve Aybeg gibi önde gelen emîrlerle bir araya gelen İbnü'l-Alkamî alınması gereken tedbirleri görmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla halifenin tavrından dolayı rahatsız olan emîrler onun şarkıcılarla dostluk kurduğunu, askerlerin ve ordunun düşmanı olduğunu söylemişlerdir. Bunlara ilave olarak Süleyman

73 Hülâgû'nun bu tavrının yerel askerî güçleri kendi ordusunun bir parçası haline getirme siyasetinin bir göstergesi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Bağdat'ın işgali sırasında Abbâsî ordusu içinde yer alan bazı emîrleri kendi safına çekerek bir kısmını Şam ve Mısır üzerine gerçekleştireceği seferde kullanmak isteyen Hülâgû (Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü'l-tevârih*, II/1, 283-284; Özdemir, *Moğol İstîlâsı*, s. 266-267) benzer şekilde Halep'i ele geçirdikten sonra el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf (633-658/1236-1260) döneminde hapse atılan dokuz Memlük emîrini serbest bırakarak himayesine almıştır. Harun Yılmaz, "Dimaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 37 (2017), s. 77.

74 Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ Melik b. Bahâüddîn Muhammed el-Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 592-596.

75 Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü'l-tevârih*, II/1, 272-273.

Şah, Moğollar'ın çevre bölgeleri kuşatmadan Bağdat dışındaki yerlerden asker toplanması gerektiğini ve ani baskınlarla Moğollar'ın durdurulmasının mümkün olacağını belirtmiştir. Süleyman Şah'ın görüşünden etkilenen Müsta'sım, İbnü'l-Alkamî'ye emir vererek asker toplanmasını istemiştir⁷⁶. Rivayette Aybeg'in, İbnü'l-Alkamî'nin görüşüne önce karşı çıkıp daha sonra diğer emirlerle birlikte halifeyi eleştirmesi dikkat çekmektedir. Mevcut bilgiler doğrultusunda Aybeg'in bu davranışının sebebini kesin olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Alkamî ile aralarında eskiden beri devam eden gelen husumetten dolayı onun böyle bir tavır sergilediği söylenebilir.

Asker toplanmasını istemesine rağmen Müsta'sım'ın gerekli parayı vermeyeceğini bilen ve bunu açıkça ifade etmekten çekinen İbnü'l-Alkamî, yine de ârizülceyşe⁷⁷ emir vererek asker toplamasını söylemiştir. Nihayet beş ay gibi kısa bir sürede istenilen sayıda asker toplanınca ârizülceyş, halifenin gerekli parayı vermesini istemiştir. İbnü'l-Alkamî de durumu Müsta'sım'a bildirmiş, ancak tahmin ettiği gibi halife söz verdiği halde askerler için gerekli ödemeyi yapmamıştır. Bu süreçte Aybeg ve adamları ise vezire olan düşmanlıklarından dolayı insanlar arasında İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû ile ittifak halinde olduğu ve halifeliğin Moğollar karşısında yenilgiye uğramasını istediğini yaymışlardır⁷⁸. Yine İbnü'l-Alkamî'nin bu süreçteki tavrına ışık tutan Reşîdüddîn'in bir başka rivayetine göre Hülâgû'nun Bağdat'ı ele geçirmesinin ardından bütün ümidini kaybeden Müsta'sım bir kez daha İbnü'l-Alkamî'ye yapılabilecek bir şeyin olup olmadığını sorduğunda, İbnü'l-Alkamî atılması gereken adımları ve alınması gereken tedbirleri daha önce söylediğini, fakat halifenin kendi görüşüne uymayıp Aybeg'in görüşünü benimsediğini söylemiştir⁷⁹.

Reşîdüddîn'in rivayetinin baş tarafında verilen bilgilerin bir benzerini *el-Havâdisü'l-câmi'a* müellifi ile Zehebî de aktarmıştır. Buna göre Hülâgû 655 (1257) yılında Hemedân'dan Irak'a doğru hareket edince Vezir İbnü'l-Alkamî, Hülâgû'ya onun ilgisini çekecek bol miktarda hediye ve çeşitli eşyalar gönderilmesini tavsiye etmiştir. Müsta'sım vezirin görüşünü benimsemiş, ancak Aybeg ve diğer bazı kişiler İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû ile arasını iyi tutmak için böyle davrandığını söyleyerek halifeyi bu işten vazgeçirmişlerdir. Halife de

76 Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü'l-tevârih*, II/1, 273-274.

77 İslâm tarihinin erken dönemlerinde ordunun idarî, malî ve hukukî işleriyle ilgilenmek üzere kurulan divana Dîvânü'l-ceyş, Dîvânü'l-cünd veya Dîvânü'l-arz şeklinde isimler verilmiş, başında bulunan kişiye de sâhibü dîvânî'l-ceyş, sâhibü dîvânî'l-arz, ârizülceyş veya âriz denilmiştir. Abbâsiler'in erken dönemlerinde daha çok Dîvânü'l-ceyş olarak isimlendirilen bu yapıyı Irak Büveyhîleri, Türkler ve Deylemler için ikiye ayırarak Dîvânü'l-Ceyşeyn olarak adlandırmışlar, başında bulunan kişiye de âriz demişlerdir. Irak Büveyhîleri'nden sonra diğer İslâm devletlerinde bu divan daha çok Dîvanü'l-arz şeklinde yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Geniş bilgi için bk. Fuat Köprülü, "Arz", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, I, 657-660; Erdoğan Merçil, "Âriz (Tarih)", *DİA*, c. III, s. 359; Abdülazîz ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, c. IX, s. 380; Aydın Taneri, "Divan (Büyük Selçuklular'da Divan)", *DİA*, c. IX, s. 384; Erdoğan Merçil, "Selçuklular (Selçuklular'da Devlet ve Teşkilat)", *DİA*, c. XXXVI, s. 390.

78 Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü'l-tevârih*, II/1, 274

79 Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü'l-tevârih*, II/1, 293.

bunun üzerine Üstâdâr Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin oğlu Abdullah b. Yûsuf İbnü'l-Cevzî'yi basit hediyelerle Hülâgû'ya göndermiş, ancak Hülâgû bu hediyelerden dolayı öfkelenmiştir. Daha sonra halife, Aybeg ve diğer bazı emirleri tekrar Hülâgû'ya göndermek istemişse de bu kişiler halifenin isteğini yerine getirmemişlerdir⁸⁰.

Moğollar'la ilgili meselede İbnü'l-Alkamî'yi töhmet altında bırakmayan İbnü't-Tıktakâ'nın verdiği bilgiler de büyük oranda Reşîdüddîn'in rivayetleriyle örtüşmektedir. Buna göre her fırsatta İbnü'l-Alkamî'nin devlet işlerindeki tecrübesine ve dürüst bir kişiliğe sahip olmasına vurgu yapan İbnü't-Tıktakâ, vezirin Hülâgû ile irtibat halinde olduğuna dair herhangi bir bilgi vermediği gibi, Moğol tehlikesinin Bağdat'ta duyulmaya başlandığı günlerde meselenin ehemmiyetini en iyi kavrayan kişinin İbnü'l-Alkamî olduğunu söylemektedir. Şöyle ki, Müsta'sım'a gönderdiği mektuplarla sürekli onu uyarmaya çalışan İbnü'l-Alkamî, bütün gayretlerine rağmen, halifenin yakınındaki kişilerin gafleti sebebiyle başarılı olamamıştır. Çevresindeki kişilerin korkulacak herhangi bir durum olmadığını söylemeleri Müsta'sım'ın Moğol tehlikesinin farkına varmasını engellemiştir. Diğer taraftan askerlere dağıtılmak üzere kendisine para verilmesini isteyen İbnü'l-Alkamî anlaşıldığı kadarıyla şehrin savunması için gerekli tedbirleri kendisi almaya çalışmıştır⁸¹.

Cûzcânî ve onunla aynı doğrultuda olan Memlük kaynakları İbnü'l-Alkamî'yi, Hülâgû ile mektuplaşarak veya Moğol elçileriyle gizlice görüşerek onları Bağdat'ı ele geçirmeğe teşvik etmek ve böylece Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırmaya çalışmakla suçlamaktadır. Reşîdüddîn ve İbnü't-Tıktakâ'nın anlatımlarında ise İbnü'l-Alkamî, Moğollar'a karşı Bağdat'ı savunmak için büyük bir çaba harcayan, ancak halifeyi bir türlü ikna edemeyen bir kişi olarak tavsif edilmektedir. Bu noktada İbnü'l-Alkamî'nin lehinde ve aleyhinde aktarılan rivayetlerin birbiriyle telif edilmesinin mümkün olmadığı belirtilmelidir. Bununla birlikte İbnü'l-Alkamî'nin ısrarla Hülâgû'ya hediye gönderilmesini istediği şeklinde yukarıda detaylarına işaret edilen Cüveynî ve Reşîdüddîn'in rivayetlerinin dışında *el-Havâdisü'l-câmi'a* müellifi ile Zehebî'nin de benzer bilgilere yer vermesi dikkat çekmektedir. Meseleye farklı açılardan bakan dört tarihçinin bu konuda hemfikir olmasıyla, İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû'ya hediye göndererek kendisinden gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmeye çalıştığı, ancak Aybeg gibi Müsta'sım'ın yakın çevresindeki kişilerin halifeyi etki altına almaları sebebiyle başarısız olduğu söylenebilir. Bundan sonraki süreçte, zayıf bir ihtimal de olsa, artık halife adına herhangi bir girişimde bulunmanın mümkün olmadığını düşünen İbnü'l-Alkamî'nin şahsî olarak Hülâgû ile yazıştığı veya ona hediyeler sunduğunu ifade etmek mümkündür.

Diğer taraftan yukarıda detaylarına işaret edilen Kerh'te Aybeg ve halifenin oğlu Ebû Bekir tarafından Şiîler'e yönelik işlenen cürümler sebebiyle İbnü'l-Alkamî'nin Sünnî Abbâsî

80 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 228; Zehebî, *Târîh: sene 651-660*, s. 32.

81 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 335.

halifeliğinin yerine Şîî bir devlet kurmak istediği için Hülâgû ile yazıştığına dair iddialar ise zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Öncelikle ifade edilmesi gerekir ki, İbnü'l-Alkamî'nin yaşadığı dönemde Şîîler'le (Alioğulları) Abbâsiler'in, Kerh'teki hadiseler dışında, aralarında herhangi bir sorun yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şîî bir tarihçi olmasıyla tanınan İbnü't-Tıktakâ, Müsta'sım'ın halifeliğinden bahsederken, Kerh'teki olaylar haricinde bu dönemde önemli bir hadisenin meydana gelmediğini zikretmektedir⁸². Yani devletin Şîîler'e yönelik bir baskısı veya Şîîler'le Abbâsiler'i karşı karşıya getirecek herhangi bir çatışma söz konusu değildir. Ancak işgal sonrası Moğollar'ın Bağdat'ta gerçekleştirdikleri katliamlara bakılırsa Şerefüddin İbnü's-Sadr el-Alevî, Alî b. en-Nakîbü't-tâhir el-Hüseyn b. el-Muhtâr, Ömer b. el-Celâl Abdullah b. el-Muhtâr el-Alevî gibi önde gelen Şîîler'den birçok kişinin öldürüldüğü ve Mûsâ el-Kâzım'ın türbesinin tahrip edildiği bilinmektedir⁸³. Dolayısıyla Kerh'te yaşanan olaylar sebebiyle İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû'nun da yardımıyla Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırmaya teşebbüs ettiğini söylemek kolayca varılacak bir sonuç gibi görünmemektedir.

Konuyla ilgili işaret edilmesi gereken bir başka husus İbnü'l-Alkamî'nin Abbâsî ordusunun Bağdat'taki varlığını sona erdirip erdirmediğidir. Yukarıda da geçtiği üzere Memlûk tarihçilerinin hemen hemen tamamı Abbâsî askerlerini Bağdat'tan uzaklaştıran İbnü'l-Alkamî'nin şehrin Moğollar tarafından ele geçirilmesini kolaylaştırdığını nakletmektedir. *el-Havâdisü'l-câmi'a* müellifi İbnü'l-Alkamî'nin herhangi bir dahlinin olup olmadığına işaret etmeksizin ödenekleri kesilen askerlerin Şam bölgesine gitmek zorunda kaldıklarını zikretmektedir⁸⁴. Yûnîni ve İbnü'l-Verdî gibi müellifler, daha önce de geçtiği üzere, yüz bin olan Abbâsî ordusunun sayısının yirmi bine kadar düştüğünü söylemektedir⁸⁵.

Öncelikle Abbâsî askerlerinin sayısı için verilen yüz bin rakamının, Özdemir'in de işaret ettiği üzere⁸⁶ oldukça mübalağalı olduğu belirtilmelidir. Nitekim aralarında Memlûk tarihçilerinin de bulunduğu bazı kaynaklar Müstansır döneminde Moğollar'ın Bağdat yakınlarına kadar gelerek gerçekleştirdikleri saldırıya karşı koyan Abbâsî ordusunun çevre bölgelerden temin edilen takviye birliklerle birlikte ancak yedi bin kişiye ulaştığını zikretmektedir (635/1238)⁸⁷. Yine bu hadiseden yaklaşık yirmi yıl sonra Hülâgû'nun Bağdat'a saldırdığı sırada Moğollar'la karşı karşıya gelen hilafet ordusunun sayısının

82 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 334.

83 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 235; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s. 638-639, 641; Ca'fer Hüseyn Hasbâk, *el-İrâk fi ahdi'l-Meğûli'l-İlhâniyyîn*, Matba'atü'l-ânî, Bağdat 1968, s. 38.

84 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 202.

85 Yûnîni, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, I, 255; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, II, 190.

86 Özdemir, *Moğol İstîlâsı*, s. 291.

87 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 98; Gassânî, *el-Ascedü'l-mesbûk*, s.481; Sârimüddîn İbrahim b. Muhammed el-Mısırî İbn Dokmak; *Nüzhetü'l-enâm fi târihi'l-İslâm*, nşr. Semîr Tabbâre, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1999, s. 90. Bu süreçteki gelişmeler için bk. Özdemir, *Moğol İstîlâsı*, s. 195-199; Sarı, *Müstansır-Billâh ve Dönemi*, s. 117-123.

-kaynaklarda farklı rakamlar telaffuz edilmekle birlikte- on beş ile yirmi bin arasında olduğu anlaşılmaktadır⁸⁸. Bu veriler Abbâsî ordusunun sayısının yüz bin olduğunu belirten rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Diğer taraftan, yukarıda da geçtiği üzere, Moğollar'la mücadele konusunda ısrarlı olduğu anlaşılan Aybeg, Süleyman Şah ve diğer önde gelen komutanlara rağmen İbnü'l-Alkamî'nin ordusu çeşitli vesilelerle Bağdat'tan uzaklaştırıp şehri savunmasız bırakması mümkün değildir⁸⁹. Dolayısıyla askerlerin ödeneklerinin kesilmesi ve bundan dolayı bir kısmının Bağdat'tan gitmek zorunda kalması ihtimal dâhilinde olsa bile, İbnü'l-Alkamî'nin bunda bir rolünün olduğunu düşünmek biraz zor görünmektedir.

Diğer taraftan kendilerini seçilmiş bir millet olarak gören Moğollar'ın bir dünya devleti kurma idealine sahip olmaları birçok bölgede gerçekleştirdikleri istilâlarının temelini oluşturuyordu. Nitekim Möngeke (649-657/1251-1259) tahta çıktıktan sonra ülkesinin sınırlarını genişletmeye karar verince kardeşi Kubilay'ı (658-693/1260-1294) Hint bölgesini ele geçirmekle görevlendirmiş, diğer kardeşi Hülâgû'ya da İran, Irak, Suriye ve Mısır coğrafyasını istilâ etme vazifesini vermiştir⁹⁰. Dolayısıyla bazı kaynaklarda geçtiği üzere Moğollar'ın Irak topraklarına ve dolayısıyla Abbâsîler'in başkenti Bağdat'a saldırılarının gerekçesinin İbnü'l-Alkamî'nin teşvikleri olduğunu söylemek pek mümkün değildir⁹¹. Bu noktada bir kez daha vurgulamak gerekirse İbnü'l-Alkamî'nin yapmaya çalıştığı şey kaçınılmazı mümkün olmayan Moğol saldırılarını Hülâgû ile yazışarak veya kendisine çeşitli hediyeler sunarak bertaraf etmektir.

Hülâgû'nun Bağdat'ı muhasara altına almasının ardından şehirdeki askerlerin Moğollar'a karşı koyabilecek durumda olmadığını düşünen İbnü'l-Alkamî, Müsta'sım'la görüşerek savaşın durdurulmasını istedi⁹². Esâsen İbnü'l-Alkamî'yi böyle bir tavır almaya sevk eden şey muhtemelen Aybeg komutasındaki Abbâsî ordusunun Enbâr yakınlarında Moğollar'la yaptıkları savaşta yenilmesidir (9-10 Muharrem 656/16-17 Ocak 1258)⁹³. Zira Abbâsî güçlerinin Moğollar karşısında hezimete uğramasıyla artık Hülâgû'nun önünde Bağdat'ı ele geçirmek için neredeyse herhangi bir engel kalmamış oldu.

Bu süreçte Müsta'sım'a Hülâgû ile sulh yapmasını tavsiye eden İbnü'l-Alkamî kendisini ona göndermesini istedi (14 Muharrem 656/21 Ocak 1258). Memlûkleri ve hizmetçileriyle birlikte Hülâgû'nun karargâhına gitmek için yola çıkan İbnü'l-Alkamî, bir

88 Bu rakamlar için bk. Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 268-269.

89 Benzer bir yaklaşım için bk. Hasbâk, *el-İrâk fî ahdi'l-Meğûli'l-İlhâniyyîn*, s. 40; Mustafa Taha Bedr, *Mihnetü'l-İslâmi'l-kübrâ ev zevâlü'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye min Bağdâd alâ eydiyi'l-Mogûl*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire 1999, s. 209.

90 Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü'l-tevârih*, II/1, 233-234; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 210-211.

91 Hasbâk, *el-İrâk fî ahdi'l-Meğûli'l-İlhâniyyîn*, s. 35-36; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 293-294.

92 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 260.

93 Müsta'sım döneminde Abbâsîler'le Moğollar arasındaki meydana gelen bu savaş hakkında geniş bilgi için bk. Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 262-272.

taftan da Moğollar'a karşı ok atan insanlara sulhun sağlanacağını söyleyerek saldırılarını durdurmalarını söylüyordu. Yaptığı görüşmeden sonra Müsta'sım'ın yanına dönen İbnü'l-Alkamî, Hülâgû'nun kendi kızını halifenin oğlu ile nikâhlamak istediğini ve böylece Anadolu Selçuklu sultanına⁹⁴ yaptığı gibi onu da hilafet makamında bırakacağını bildirdi. İbnü'l-Alkamî ayrıca önceki halifeler Selçuklu sultanlarına nasıl itaat ettiyse Müsta'sım'dan da Hülâgû'ya itaat etmesini istedi. Müsta'sım da önde gelen devlet ricaliyle birlikte Hülâgû'nun çadırına gitti. İbnü'l-Alkamî daha sonra çadıra gelerek nikâh akdinin yapılması için fakihleri dışarıya çağırdı. Ancak dışarıya çıkan kişiler Moğollar tarafından öldürüldü. Bu sırada Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu Bağdat'a girerek büyük bir katliam gerçekleştirdi⁹⁵. Öldürülen kişilerin arasında başta Müsta'sım olmak üzere Üstâdâr Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî ve üç oğlu da bulunuyordu. Halifenin nasıl öldürüldüğü konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, onun boğularak, tekmelenerek veya suya atılarak öldürüldüğü söylenmektedir⁹⁶.

İbnü'l-Alkamî, Müsta'sım'ın öldürüldüğü gün (14 Safer 656/20 Şubat 1258) Hülâgû tarafından vezirliğe tayin edilmiştir. İbnü'l-Alkamî'nin dışında Müsta'sım döneminde görev yapan devlet adamlarının bazılarını eski görevlerinde bırakan Hülâgû, Emîr Alî Bahâdır'ı Bağdat şahneliğine⁹⁷, Nizâmüddîn Abdülmünim el-Bendenîcîni⁹⁸yi kâdılıkudâtlığa tayin etmiş⁹⁸ ve Cemâziyelevvel 656 (Mayıs-Haziran 1258) tarihinde şehirden ayrılmıştır⁹⁹.

Bu süreçte Bağdat'ta Şîî bir halife ataması için Hülâgû'yu teşvik ettiği söylenen İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû'nun olumsuz cevap vermesiyle bu amacına ulaşamadığı ve vezirlik makamında bulunmasına rağmen Moğollar'ın arasında bir hizmetçi (gilmân) gibi yaşamak zorunda kaldığı zikredilmektedir¹⁰⁰. Sıradan Moğol askerlerinin bile binekleriyle huzuruna girip İbnü'l-Alkamî'ye istediklerini söyledikleri, hatta bu bineklerin halının üzerine pisleedikleri ve bu sırada vezirin elbisesinin kirlendiği nakledilmektedir¹⁰¹.

94 Kaynaklarda Anadolu Selçuklu sultanının kim olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte, söz konusu sultan II. İzzeddin Keykâvus, IV. Rükneddin Kılıçarslan veya II. Alâeddin Keykubad'dan birisi olabilir.

95 Moğollar'ın Bağdat'ı üç gün ile kırk gün arasında yağmaladığına dair kaynaklarda farklı bilgiler aktarılmaktadır. Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 305-310; ayn.mlf., "Moğollar Bağdat'ı Kaç Gün Yağmaladı? Bir Rivayetin Tahlili", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün, I-II, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, İstanbul 2011, I, 243-260.

96 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, s. 215-216; *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 233-236; Ebü'l-Fidâ, *Târîh*, II, 302-303; Zehebî, *Târîh: sene 651-660*, s. 37; Ayaz, "Erken Dönem Memlûk Tarihçileri", s. 274-275.

97 Şahne III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden sorumlu kişiyi ifade eden terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Şahnenin yaptığı görev daha önce sâhibü's-şurta veya sâhibü'l-maüne tarafından yerine getiriliyordu. Geniş bilgi için bk. Erdoğan Mercil, "Şahne", *DİA*, c. XXXVIII, s. 292-293.

98 Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü'l-tevârîh*, II/1, 290. Hülâgû'nun yaptığı diğer atamalar için bk. *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 237-238.

99 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 237; Zehebî, *Târîh: sene 651-660*, s. 290.

100 Zehebî, *Târîh: sene 651-660*, s. 40.

101 Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, III, 253; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, XI, 32; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 262.

İbnü'l-Alkamî'nin Şîî bir devlet kurma amacı taşımasının mümkün olmadığı yukarıda zikredilmişti. Bununla birlikte Moğollar'ın kendisine bir vezir olarak hak ettiği saygıyı göstermediği ve bu durumun İbnü'l-Alkamî'ye çok ağır geldiği söylenebilir. Diğer taraftan İbnü'l-Alkamî'nin diğer pek çok Abbâsî devlet adamının aksine Moğollar tarafından öldürülmeyip vezirlik görevinde bırakılmasını onun Hülâgû ile yazıştığının bir göstergesi olarak değerlendiren yorumlar da yapılmıştır¹⁰². Moğollar'ın başta Halife Müsta'sım olmak üzere Bağdat'ta birçok önde gelen devlet adamını öldürdüğü bilinmektedir¹⁰³. Bununla birlikte daha önce Müsta'sım'ın Aybeg'le arasındaki haberleşmeyi sağlayan Fahrüddîn Alî b. ed-Dâmegânî, halifenin hâcibi İbnü'd-Dernûs, önceki dönemde kâdilkudâtık yapmış olan Nizâmüddîn Abdülmün'im el-Bendençînî, Tâcüddîn Alî b. ed-Devâmî, Müsta'sım döneminde vergi âmilliği görevini yerine getiren Necmüddîn Ahmed b. İmrân ve diğer birçok şahıs öldürülmediği gibi bir kısmı eski görevlerinde bırakılmışlardır¹⁰⁴. Dolayısıyla İbnü'l-Alkamî'nin Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra tekrar vezir olarak görevlendirilmesini onun Moğollar'la iş birliği yaptığının bir göstergesi olarak değerlendirmenin biraz zor olacağı ifade edilebilir.

Diğer taraftan günümüz araştırmacılarından Şahin, İbnü't-Tıktakâ'dan nakille İbnü'l-Alkamî'nin Bağdat'ın işgalinden sonra siyasî olarak etkinliğinin arttığını ve İbn Tâvûs'un Hülâgû'ya karşı çıkmasında bu etkinin kendisini gösterdiğini ileri sürmektedir. Zira Hülâgû, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra “*Kafir fakat adil sultan mı, yoksa müslüman ama zalim sultan mı daha üstündür?*” diye sorunca İbn Tâvûs “*Kafir ama adil sultan daha üstündür.*” şeklinde cevap vermiştir. Yine Şahin'e göre İbn Tâvûs'un bu cevabı Abbâsîler'in müslüman olsalar da özellikle Şîîler'in haklarını korumada başarısız olduğunu, bir yönetimin meşruiyetinin dinle doğrudan alakalı olmadığını ve İbn Tâvûs'un Abbâsîler'den esirgediği yakınlığı İlhanlılar'a gösterdiğini ortaya koymaktadır¹⁰⁵.

Öncelikle ifade edilmesi gerekir ki, İbnü't-Tıktakâ'da yer alan kayıta Hülâgû'nun Müstansiriyye Medresesi'nin müderrislerini bir araya toplayıp yukarıdaki soruyu sorduğu, ancak hiçbirisi cevap vermek istemeyince İbn Tâvûs'un “*Kâfir de olsa adil sultan daha üstündür.*” dediği nakledilmektedir. İbn Tâvûs'un cevabından sonra diğerlerinin de bu fetvayı onayladıkları söylenmektedir¹⁰⁶. Dolayısıyla bu rivayetten hareketle Abbâsîler'in Şîîler'in haklarını koruyamadıkları, bir devlet açısından meşruiyetin dinle sağlanmasının mümkün olmadığı, İbn Tâvûs'un bu vesileyle İlhanlılar'a yakınlık gösterdiği ve her şeyden önemlisi İbnü'l-Alkamî'nin siyasî açıdan etkinliğinin arttığı şeklinde sonuçlar çıkarmanın mümkün

102 Ayaz, “Erken Dönem Memlük Tarihçileri”, s. 282.

103 Bu sırada öldürülen kişilerle ilgili bk. *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 234-235.

104 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 337-338; Hasbâk, *el-İrâk fî ahdi'l-Meğûli'l-İlhâniyyin*, s. 41-42; Özdemir, *Moğol İstîlâsı*, s. 296.

105 Şahin, a.g.m., s. 28

106 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 17.

olmadığı ifade edilmelidir. Daha önce de geçtiği üzere Abbâsîler'in yıkılış sürecinde Kerh'teki hadiseler dışında Abbâsîler'le Şîiler'in karşı karşıya gelmediği, hatta başta vezirlik olmak üzere bazı üst düzey görevlere Şîî düşünceye sahip kişilerin atandığı bilinmektedir. Diğer taraftan İbnü'l-Alkamî'nin işgal sonrası vezirlik makamına atanmasına rağmen Moğollar'ın kendisine gereken saygıyı göstermedikleri birçok kaynak tarafından belirtilmektedir. Dolayısıyla bütün bunlar İbnü'l-Alkamî'nin siyaseten güçlendiğini iddia etmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Son olarak İbn Tâvûs'un tavrıyla ilgili bir hususa daha işaret etmek gerekirse, onun Hülâgû'nun sorduğu soruya verdiği cevapla İlhanlılar'a yakınlık göstermekten ziyade birçok insanın canını ve malını kurtarmaya çalıştığını söylemek daha makul görünmektedir¹⁰⁷.

Vefatı

Moğollar'ın Bağdat'ı işgal etmesinin ardından yaklaşık dört ay kadar vezirlik yapan İbnü'l-Alkamî Cemâziyelâhîr 656 (Haziran-Temmuz 1258) tarihinde vefat etmiştir¹⁰⁸. Onun 657 yılı başında (Aralık 1258-Ocak 1259) vefat ettiği de zikredilmektedir¹⁰⁹. İbnü'l-Alkamî'nin Moğollar tarafından küçük düşürücü hareketlere maruz kaldığı için büyük bir üzüntü duyduğu ve bu üzüntü sebebiyle vefat ettiği söylenmektedir¹¹⁰.

Cûzcânî, İbnü'l-Alkamî'nin vefatıyla ilgili birbirinden farklı ve muhtemel gözükmeyen iki nedenden daha bahsetmektedir. Buna göre Bağdat işgal edildiğinde vadilerden birisinde gizlenerek hayatta kalmayı başaran Müsta'sım'ın on bin civarındaki memlûkü ani bir baskınla Bağdat'a girmişler ve Vezir İbnü'l-Alkamî ile Moğol komutanını öldürmüşlerdir. Yine bir diğer rivayete göre Hülâgû, Abbâsî devletine ihanet ettiği gerekçesiyle İbnü'l-Alkamî'yi öldürmüştür¹¹¹.

Bağdat'ın işgaliyle birlikte Abbâsî ordusunun neredeyse tamamen gücünü kaybettiği bilinmektedir. Dolayısıyla Müsta'sım'ın bu kadar yüksek bir sayıda memlûkünün askerî açıdan Bağdat'a saldırması pek mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan Cûzcânî ikinci rivayeti aktardıktan sonra "Allah bilir" diyerek kendisi de bu bilginin doğruluğunun şüpheli olduğunu ihsas ettirmiştir. Dolayısıyla İbnü'l-Alkamî'nin bir saldırı sonucu öldürüldüğünü veya Hülâgû'nun emriyle idam edildiğini söylemek pek mümkün değildir.

Sonuç ve Değerlendirme

Müeyyedüddîn İbnü'l-Alkamî, ilk defa dayısı Üstâdâr Adudüddîn Ebû Nasr el-Mübârek b. ed-Dahhâk'ın himâyesinde kâtip olarak başladığı idarî kariyerine sırasıyla Dârütteşrifât nazırlığı, üstâdârlık ve vezirlik yaparak devam etmiştir.

107 Benzer bir yaklaşım için bk. Öz, "İbn Tâvûs", s. 389.

108 *el-Havâdisü'l-câmi'a*, s. 240.

109 Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, III, 252.

110 Zehebî, *Târih: sene 651-660*, s. 290.

111 Cûzcânî, *Tabakâtü Nâsırî*, II, 214-215.

İbnü'l-Alkamî'nin Abbâsî idaresinde halifelikten sonra en yüksek makam olan vezirliğe tayin edilmesinde kâtiplik mesleğindeki maharetinin ve üstlenmiş olduğu görevleri başarılı bir şekilde yerine getirmesinin, ayrıca Üstâdâr İbnü'n-Nâkıd'la arasının iyi olmasının ve üstâdârın kendisini himaye etmesinin etkili olduğu söylenebilir. Bunların yanında Abbâsî idarî tarihinde VI. (XII.) asırdan itibaren nispeten teamül haline gelen bazı uygulamaların söz konusu atamada dikkate alınma ihtimali bulunmaktadır. Bu noktada İbnü'l-Alkamî'nin bizatihi üstâdârlık görevini yerine getirmesinin önemli olduğu vurgulanmalıdır. Nitekim İbnü'l-Alkamî'nin seleflerinden Nizâmüddîn Ebû Nasr el-Muzaffer b. Alî b. Cehîr (ö. 549/1154) ve Ebü'l-Ferec Adudüddîn İbnü'l-Müslime (ö. 573/1178) gibi bazı kişiler üstâdârlıktan vezirliğe yükselmişlerdir. Diğer taraftan düşük bir ihtimal olmakla birlikte benzer bir teamülün vezirlerin mezhebî mensubiyetleri açısından da geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim daha önce Halife Nâsır-Lidîmillâh döneminde bu makama atanan İbnü'l-Kassâb (ö. 592/1196), Nâsirüddîn Nâsır b. el-Mehdî el-Alevî (ö. 617/1220) ve Müeyyedüddîn el-Kummî (ö. 630/1232) (Müsta'sım zamanında nâbü'vezirlik yapmıştı) gibi kişiler Şîî düşünceye sahip olmalarıyla tanınmaktadır. Bu anlamda İbnü'l-Alkamî'nin de vezirliğe tayin edilmesinde Şîî olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Vezirliğinin ilk dönemlerinde Halife Müsta'sım'la çok yakın bir ilişkisi içinde olan İbnü'l-Alkamî'nin bu sayede idarî açıdan önemli bir nüfuz elde ettiği görülmektedir. Halife dışında Devâtâr-ı sagîr Mücâhidüddîn Aybeg ve Devâtâr-ı kebîr Emîr Alâüddîn et-Taybersî gibi diğer üst düzey devlet ricaliyle de yakınlık kurmak isteyen İbnü'l-Alkamî'nin bu konuda başarılı olamadığı anlaşılmaktadır. Aybeg ve Taybersî'nin yanı sıra halifenin yakın çevresinde bulunan bazı kişilerin vezirliğe atandığı andan itibaren İbnü'l-Alkamî'ye mesafeli davrandıkları zikredilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu kişilerin İbnü'l-Alkamî aleyhindeki tavırları onun halifenin yanındaki konumunu zamanla kaybetmesine ve idarî açıdan nispeten geri planda kalmasına neden olmuştur. Kerh'te Aybeg ve halifenin oğlu Ebû Bekir'in Şîîler'e yönelik haddi aşan davranışlar sergilemeleri ve bu davranışlara bir vezir olarak İbnü'l-Alkamî'nin engel olamaması Aybeg'le arasındaki düşmanlığın gizlenemez bir hal almasına yol açmıştır. İbnü'l-Alkamî, Aybeg'i halifeyi tahtından indirmeye çalışmakla suçlarken, Aybeg de İbnü'l-Alkamî'yi Hülâgû ile gizlice görüşmekle itham etmiştir. İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû ile görüştüğüne dair Aybeg tarafından dile getirilen iddialar bununla da sınırlı kalmamış ve kaynaklarda onun Abbâsî ordusunu dağıtarak Bağdat'ı savunmasız bıraktığı, Sünnî Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırıp yerine Şîî bir devlet kurmaya çalıştığı zikredilmiştir.

Memlük kaynakları İbnü'l-Alkamî hakkında “hain”, “İslam düşmanı” gibi ifadeler kullanmışlardır. Sünnî düşünceye sahip Memlük kaynaklarının Şîî olmasıyla tanınan İbnü'l-Alkamî'ye yönelik bu kadar sert bir tavır takınmalarının muhtemel nedenlerinden birisinin mezhep taassubu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Moğollar'ın tahribatının halen etkisini

devam ettirdiği bir dönemde ve her an yeni bir Moğol saldırısıyla karşılaşma ihtimalinin bulunduğu bir coğrafyada eserlerini telif etmiş olan bu müelliflerin Moğollar hakkında son derece olumsuz bir kanaate sahip oldukları unutulmamalıdır. Bir başka ifadeyle Memlükler açısından Moğollar müzmin bir düşman olarak telakki edildiği için onlar hakkındaki kötü kanaat ve düşünceler telif edilen eserlere de yansımıştır. Dolayısıyla onların Moğollar'la ilgili bu kanaatlerinin, mezhep taassubundan bağımsız bir şekilde İbnü'l-Alkamî ile ilgili verdikleri bilgilere de yansımış olabileceği dikkate alınmalıdır.

Memlük kaynakları dışında Reşîdüddîn Fazlullâh ve Atâ Melik el-Cüveynî gibi İlhanlı devlet adamı ve tarihçileriyle, *Havâdisü'l-câmi'a* müellifi ve İbnü't-Tıktakâ gibi tarihçilerin rivayetlerinde İbnü'l-Alkamî'nin Hülâgû ile yazıştığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu noktada İbnü't-Tıktakâ'nın da tıpkı Memlük tarihçileri gibi mezhep taassubuyla hareket ettiği varsayılabilir. Şöyle ki, İbnü't-Tıktakâ kendisiyle aynı mezhebe mensup olduğu için İbnü'l-Alkamî hakkında menfi kanaat bildiren rivayetleri eserine almamış olabilir. Diğer taraftan İbnü'l-Alkamî'nin idarî kariyeri ve Moğollar'la ilişkileri hakkında sadece İlhanlı tarihçilerinin kayıtlarıyla yetinmenin mümkün olmadığı da ifade edilmelidir. Ayrıca İbnü'l-Alkamî'nin lehinde ve aleyhinde aktarılan rivayetlerin birbiriyle telif edilemeyeceği ve bu rivayetlerin tek başına ikna edicilikten uzak olduğu belirtilmelidir. Bununla birlikte İbnü'l-Alkamî hakkında farklı görüşlere sahip tarihçilerin ittifakla belirttiklerine göre Moğollar'ın Bağdat'ı muhasara altına altıkları sırada İbnü'l-Alkamî'nin ısrarla Hülâgû'ya bol miktarda para ve hediye gönderilmesini istediği, ancak Müsta'sım'ın, başta Aybeg olmak üzere yakın çevresinin etkisiyle vezirinin görüşünü kabul etmediği anlaşılmaktadır. Bu durum İbnü'l-Alkamî'nin idarî açıdan nüfuzunu kaybettiğini göstermesinin yanında, Hülâgû'ya gönderilecek hediyelerle Moğol tehlikesinin en az hasarla atlatılmasını istediğini ortaya koymaktadır. Yine İbnü'l-Alkamî'nin bu tavrının Memlük kaynaklarına onun Moğollar'la iş birliği yaptığı şeklinde yansımış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

İbnü'l-Alkamî'nin idarî açıdan geri planda kalması ve Moğollar'a karşı savaş yapmakta ısrar eden Aybeg ve Süleyman Şah gibi komutanların varlığı İbnü'l-Alkamî'nin Abbâsî ordusunu Bağdat'tan uzaklaştırmasının mümkün olmadığını göstermektedir. Bu noktada bazı Memlük kaynaklarının Abbâsî ordusu için verdikleri yüz bin rakamının da gerçeği yansıtmadığı belirtilmelidir. Yine bu dönemde Abbâsiler'le Şiîler arasında, Kerh'teki hadiseler dışında, herhangi bir sorunun yaşanmaması ve Moğollar'ın istilâ sonrası Şiî ve Sünnî ayrımı yapmaksızın büyük bir katliam gerçekleştirmeleri İbnü'l-Alkamî'nin Şiî bir devlet kurmak amacıyla Hülâgû ile yazıştığı iddiasını da zayıflatmaktadır. Diğer taraftan İbnü'l-Alkamî'nin birçok devlet adamının aksine Moğollar tarafından öldürülmeyip eski görevinde bırakılmasının onun Hülâgû ile iş birliğine delil teşkil etmesi de düşük bir ihtimal olarak görünmektedir. Zira Moğollar, İbnü'l-Alkamî gibi daha birçok Abbâsî devlet adamını

öldürmedikleri gibi, bir kısmını eski görevlerinde bırakmışlar, ayrıca bir vezir olarak İbnü'l-Alkamî'ye gereken saygıyı göstermemişlerdir.

Netice itibariyle her fırsatta Hülâgû ile irtibat kurulmasını isteyen ve ona çeşitli hediyeler göndererek bu şekilde Moğol tehlikesinin bertaraf edilebileceğini düşünen İbnü'l-Alkamî'nin bu tavrını hainlik olarak nitelendirmenin kolay varılacak bir sonuç olmadığı belirtilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ayaz, Fatih Yahya, “Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat’ın Moğollar Tarafından İstilâsıyla Alâkalı Rivayet ve Yorumları”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün, I-II, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, İstanbul 2011, I, 261-282.
- _____, “Üstâdüddâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXII, s. 392-395.
- Aylar, Mustafa, “Son Abbasi Veziri İbnü'l-Alkamî ve İhaneti Hakkında”, *Akademik Sosyal Araştırmalar (ASOS) Dergisi*, sayı 57 (2017), s. 527-542.
- Azzâm, Subhî Mahmûd, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (h. 447-656/m. 1055-1258)*, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-dirâsâti'l-ulyâ, Doktora Tezi, Amman 2000.
- Azzâvî, Abbâs, *et-Ta'rif bi'l-müerrihîn fi ahdi'l-Mogûl ve'l-Türkmân*, Şeriketü't-ticâre, Bağdat 1957.
- Bakırcı, Selami, “Ukberî”, *DİA*, c. XXXXII, s. 66-67.
- Bâşâ, Hasan, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye ve'l-vezâif ale'l-âsâri'l-Arabîyye*, I-III, Dârü'n-nehdati'l-Arabîyye, Kahire 1966.
- Bedr, Mustafa Taha, *Mihnetü'l-İslâmi'l-kübrâ ev zevâlü'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye min Bağdâd alâ eydiyi'l-Mogûl*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire 1999.
- Bündârî, Kıvâmüddîn Ebü İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Cûzcânî, Ebü Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed, *Tabakâtu Nâsiri*, Arapça'ya çev. Afâf es-Seyyid Zeydân - Melke Alî et-Türki, I-II, el-Merkezü'l-kavmî li't-terceme, Kahire 2012.
- Cüveynî, Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ Melik b. Bahâüddîn Muhammed, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Çubukçu, Asri, “Devâtdâr”, *DİA*, c. IX, s. 211-222.

- Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu 'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Dâru sâdır, Beyrut [ts.].
- Dürî, Abdülazîz, "Divan", *DİA*, c. IX, s. 377-381.
- Dündar, Abdulhamit, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bilecik 2019.
- Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî el-Eyyübî, *Târîhu Ebi'l-Fidâ el-müsemme fî ahbâri'l-beşer*, nşr. Mahmûd Deyyûb, I-II, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.
- El-Cheikh, Nadia Maria, "The Qahramâna in Abbasid Court: Position and Functions", *Studia Islamica*, sayı 97 (2003), s. 41-55.
- el-Havâdisü 'l-câmi'a ve 'l-tecâribü 'n-nâfi'a fî 'l-mi'eti's-sâbi'a*, nşr. Mehdî en-Necm, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2003.
- Erbilî, Abdurrahman b. İbrahim b. Sunbut, *Hulâsatü 'z-zehebi 'l-mesbûk muhtasar min Siyeri 'l-mülûk*, nşr. Mekkî es-Seyyid Câsim, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat [ts.].
- Gassânî, el-Melikü'l-Eşref İsmâil b. Abbâs, *el-Ascedü 'l-mesbûk ve 'l-cevherü 'l-mahkûk fî tabakâti 'l-hulefâ ve 'l-mülûk*, nşr. Şâkir Mahmûd Abdülmünim, Dârü't-türâsi'l-İslâmî-Dârü'l-beyân, Beyrut-Bağdat 1975.
- Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn, *Düstürü 'l-vüzerâ*, Arapça'ya çev. Harbî Emîn Süleyman, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire 1970.
- Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- Hasbâk, Ca'fer Hüseyin, *el-İrâk fî ahdi 'l-Meğûli 'l-İlhâniyyin*, Matba'atü'l-ânî, Bağdat 1968.
- Hizmetli, Sabri, "İbnü's-Sâî", *DİA*, c. XXI, s. 195-196.
- Hofer, Nathan, "The Origins and Development of the Office of the "Chief Sufi" in Egypt, 1173-1325", *Journal of Sufi Studies*, sayı 3 (2014), s. 1-37.
- İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrahim b. Muhammed el-Mısrî; *Nüzhetü 'l-enâm fî târihi 'l-İslâm*, nşr. Semîr Tabbâre, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1999.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhîsin et-Türkî, I-XX, Hicr li't-tubâ'a ve 'n-neşr, Cize 1997.
- İbn Miskeveyh, Ebü'Alî Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü Tecâribi 'l-Ümem*, nşr. Henry Frederick Amedroz - David Samuel Margoliouth, I-II, Matba'atü'ş-şeriketi't-temeddün, Kahire 1914.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf, *el-Menhelü's-sâfi ve 'l-müstevfi ba'de 'l-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, I-VII, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire 1984-1999, VIII-XIII, Dârü'l-kütübi'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 1999-2009.
- İbn Vâsıl, Ebü'Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim eş-Şâfi, *Müferricü 'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyüb*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 2004.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târihi 'l-mülûk ve 'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, I-XIX, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1992.
- İbnü'd-Devâdârî Seyfüddîn Ebü Bekr b. Abdillâh b. Aybeg, *Kenzü 'd-dürer ve câmi 'u'l-gurer*, VIII. cilt, nşr. Ulrich Haarmann, Matba'atü'İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1971.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed, *el-Kâmil fî 'l-târih*, nşr. Carl Joan Tornberg, I-XII, Dâru sâdır & Dâru Beyrut, Beyrut 1965.

- İbnü'l-Mûsalâyâ Ebû Sa'd Emînüddeve Alâ b. Hasan b. Vehb, *Resâilü Emîniddevle İbni'l-Mûsalâyâ*, nşr. İsmâ Mustafa Abdülhâdî Ukle, Merkezü Zâyid li't-türâs ve't-târîh, Ayn 2003.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, I-V, Mektebetü 'ubeykân, Beyrut 2005.
- İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Tâciüddîn Alî b. Enceb el-Bağdâdî, *el-Câmiu'l-muhtasar*, nşr. Mustafa Cevâd, IX. cilt, el-Matba'atü's-Süryâniyye, Bağdat 1934.
- _____, *Nisâü'l-hulefâ*, nşr. Mustafa Cevâd, Dârü'l-ma'ârif, Kahire 1993.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddin Muhammed b. Alî b. Tabatabâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Dâru sâdır, Beyrut [ts.].
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I-II, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1996.
- Kallek, Cengiz, "İbnü'l-Cevzi, Ebû Muhammed", *DİA*, c. XX, s. 542-543.
- Köprülü, Fuat, "Arz", *İA*, I, 657-660.
- Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl aleyhâ*, nşr. İhsan Abbâs, I-V, Dâru sâdır, Beyrut [ts.].
- Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir, *Uyûnu't-tevârih*, nşr. Faysal es-Sâmîr - Nebîle Abdülmün'im Dâvûd, c. XXI, Dârü'r-reşîd li'n-neşr, Bağdat 1970.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Buyruldu", *DİA*, c. VI, s. 478-480.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, I-VIII, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1997.
- el-Melikü'l-Mansûr, Ebû'l-Meâlî Nâsîrüddîn Muhammed b. Ömer b. Şâhînşâh el-Eyyübî, *Mizmâriü'l-hakâik ve sîrrü'l-halâik*, nşr. Hasan Habeşî, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire 2005.
- Merçil, Erdoğan, "Ârız (Tarih)", *DİA*, c. III, s. 359.
- _____, "Selçuklular (Selçuklular'da Devlet ve Teşkilat)", *DİA*, c. XXXVI, s. 389-392.
- _____, "Şahne", *DİA*, c. XXXVIII, s. 292-293.
- Muhtasaru ahbâri'l-hulefâ*, Bulak, Kahire 1309.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi fînüni'l-edeb*, nşr. Necîb Mustafa Fevâz - Hikmet Küşî Fevâz, I-XXXIII, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2004.
- Öz, Mustafa, "İbn Tâvûs", *DİA*, c. XX, s. 388-389.
- Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Alkamî", *DİA*, c. XX, s. 483-484.
- Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstîlâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656-1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- _____, "Moğollar Bağdat'ı Kaç Gün Yağmaladı? Bir Rivayetin Tahlili", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün, I-II, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, İstanbul 2011, I, 243-260.
- Reşîdüddîn Fazlullâh el-Hemedânî, *Câmi'ü't-tevârih (Târîhu Mogûl)*, Arapça'ya çev. Muhammed Sadık Neş'et vd., II/1-2, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, Kahire [ts.].
- Sarı, Yasemin, *Müstansır-Billâh ve Dönemi (623-640/1226-1242)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafa, I-XIX, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âti'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, nşr. Muhammed Berakât vd., I-XXIII, er-Risâletü'l-âlemiyye, Dimaşk 2013.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir, *Târihu'l-hulefâ*, Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Katar 2013.
- Şahin, Hanefî, “Abbâsîlerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünnî İlişkileri”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, sayı 2 (2013), s. 17-42.
- Şeşen, Ramazan, “Dârülhilâfe”, *DİA*, c. VIII, s. 538-539.
- Tanerî, Aydın, “Divan (Büyük Selçuklular'da Divan)”, *DİA*, c. IX, s. 383-385.
- Tomar, Cengiz, “İbnü'l-Fuvatî”, *DİA*, c. XXI, s. 47-49.
- Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru sâdir, Beyrut 1977.
- Yılmaz, Harun, “Meşihatüşşüyüh'un Doğuşu ve Mısır'da İki Hankah: Sa'îdü's-Sü'adâ ve Siryâkûs”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, XXXIV/2 (2014), s. 1-21.
- _____, “Dimaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 37 (2017), s. 71-99.
- _____, “Şeyhüşşüyüh”, *DİA*, c. EK-2, s. 562-563.
- Yılmaz, Saim, “Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 21 (2009), s. 1-24.
- Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, I-IV, Dâiretü'l-ma'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad 1954.
- Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlılar”, *DİA*, c. XXII, s. 102-105.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaûd vd., I-XXV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1983.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l'alâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut 1991-2000.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-VIII, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2006.

Halilürrahman Vakfı'nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu

The Financial Situation of the Halilurrahman Waqf In Hebron at the Beginning of the 18th Century

Şerife Eroğlu Memiş*

*Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ankara, Türkiye

ORCID: Ş.E.M. 0000-0003-2880-8602

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şerife Eroğlu Memiş,

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

E-posta/E-mail: serife_eroglu@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 29.04.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

23.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

25.10.2020

Kabul/Accepted: 06.11.2020

Atıf/Citation:

Eroglu Memis, Serife. "Halilürrahman Vakfı'nın
18. Yüzyıl Başında Mali Durumu." *Tarih Dergisi -
Turkish Journal of History*, 72 (2020): 77-114.
<https://doi.org/10.26650/iutd.729410>

ÖZ

El-Halil şehrinde bulunan Halilürrahman Vakfı başta İbrahim Peygamber olma üzere pek çok peygamberin türbesi üzerine kurulmuş olan el-Halil Camii ve Halil İbrahim Sofrası'nı bünyesinde barındırmaktadır. Gelirlerinin büyük kısmını kırsal kaynaklardan elde eden bu vakıf, bölgesel ekonomiyi etkilemekte ve desteklemektedir. Bu çalışma vakfa ait 1117-1118/1705-1707 ile 1118/1707-1708 tarihli muhasebe kayıtları üzerinden vakfın ekonomik ve sosyal yapısını, verdiği hizmetin devamının nasıl sağlandığını, oluşturduğu istihdam hacmini, dönemin fiyatlarını ve ücretlerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: El-Halil, Halilürrahman, Muhasebe, Vakıf, Osmanlı Tarihi

ABSTRACT

The Halilurrahman Waqf, located in the city of Hebron, contains the al-Khalil Mosque and public kitchen of al-Khalil, built on the tombs of many prophets, importantly the Prophet Abraham. This waqf, which receives most of its income from rural resources, affects and supports the regional economy. This study aims to examine the economic and social structure of the waqf, the continuation of the services it provides, the employment volume it generates, and the prices and fees of the period through the accounting records of the waqf dated 1117-1118/1705-1707 and 1118/1707-1708.

Keywords: Hebron, Halilurrahman, Accounting, Waqf, Ottoman History

Extended Abstract

In 1517, after the Syria, Egypt and Hijaz expeditions of Yavuz Sultan Selim, the city of Hebron joined the Ottoman lands. Necessary repairs were made in the city visited by Sultan Selim I. The southwestern part of western Palestine, or Damascus province, was then divided into four main sanjaks at that time: Gaza, Laccun (northern valleys), Nablus, and Jerusalem. In this administrative and military structure of the Ottoman administration, *al-Khalil* was transformed into a township linked to the Sanjak of Jerusalem. The borders of the Jerusalem sanjak extending to *al-Khalil* in the south stretched from Ramlah in the north and from Jaffa on the Mediterranean coast to the east of the city from the valley of Jericho and Jordan. Throughout the century, minor border changes have occurred, but in general, this administrative and military division remained largely unchanged from the Ottoman conquest until the 18th century.

With the conquest of Syria, Egypt and Hejaz during the reign of Selim I, the administration and organization of the pilgrimage passed to the Ottoman State. After that, the Ottomans had an empire spanning three continents and had achieved the status of being the religious leader of Muslim countries. The mid-16th century was a turning point in the attitude of the Ottoman administration center towards the south of *Bilad al-Sham* as a whole. The activities of Suleiman the Magnificent in these areas should be seen within the framework of practices aimed at integrating the region into a developing Ottoman state and administration approach. The most important part of the ideal of integrating this newly conquered geography into the imperial imagination was the pilgrimage organization. In the half century after the conquest, a significant number of attempts were made by the imperial center to attract pilgrims or facilitate travel in these areas. The activities carried out in Khasseki Sultan *İmâret* (Public Kitchen) in Jerusalem and *Simât al-Kalîl* (Table of Abraham) in Hebron should be seen as important components of this ideal. Because the public kitchens in Jerusalem and *al-Khalil* were quite large and they played important roles in ensuring the continuity of the pilgrims coming to the holy cities and meeting their needs. Moreover, caravanserais, inns and baths built in the 18th century, -along the roads passing from Istanbul to Damascus, from there to Madinah and Mecca, Jerusalem and al-Khalil within the framework of the pilgrimage organization operated with a certain degree of order. The construction of cities, towns and ranges is important in terms of showing the point this viewpoint has reached.

The Halilurrahman Waqf, which was also known as the Table of Abraham, was a waqf-complex that also included the al-Halil Mosque, which was built on the tombs of many prophets, importantly, Abraham the Prophet.

Muslim pilgrims who visited Mecca and Medina for centuries with the intention of pilgrimage came to Bayt al-Mukaddis, whose virtues were praised in verses and hadiths,

and which were recommended to be visited, with the intention of gaining more rewards. The abundance and contact with *mi'râc* of this town, which is “blessed” in the Qur’an, has always been a center of attraction for all Muslims and especially Sufis. The importance of these towns, which have held a special and sacred place for Muslim visitors since the early years of Islam, was fixed with hadiths and was shaped by local traditions. Since the route from Istanbul to Mecca is close to the route, Ottoman pilgrims also frequently visited the cities of Jerusalem and *al-Khalil* while going on pilgrimage. Due to the location of the city of *al-Khalil* on these pilgrimage roads and the graves of the prophets found here, visitors from all over the Islamic world were welcomed at the Table of Abraham because they were regarded as guests of Allah. Although it was not a sultan or vizier waqf, the Halilurrahman Waqf was a large-budget waqf, which had important income sources in terms of both the city of *al-Khalil* and the region in which it was located, and those who came to the city, especially the pilgrims, sufis and travelers, were fed in the Table of Abraham. The inn, baths and shops allocated of the cities of the waqf *al-Khalil*, Jerusalem, Gaza and Ramlah constitute the revenues of the foundation for urban origin. These revenues were around 103,572 *para* in 1117-1118 / 1705-1707. However, the waqf obtained revenues in excess of 900,000 *para* in the same year mainly from rural sources. With this budget size, the services it saw and the employment volume of more than two hundred people, the foundation provided serious amounts to the economy of the city of *al-Khalil* through purchases of goods and services and salary payments. With the enormous revenues of the villages devoted to it, the foundation had a central position and an important weight in the agricultural economy of the region. With these assets, the foundation was in a position to affect and support the regional and urban economy.

For this reason, the control and monitoring mechanism of this waqf, which was controlled by the Ottoman central administration, was more careful and versatile than the mechanism of ordinary waqfs. The most effective tool in this mechanism was the accounting system, which consisted of the annual main accounting book and various detailed records kept according to the standard posting principles. Depending on the accounting, the control and monitoring mechanism had been effective according to the standards of its time, thanks to the officers and auditors responsible for *waqf* accounting. In addition, although the waqf’s accounts were submitted to the *mutawalli* of the *waqf* every year, it was always possible to supervise the waqf accounting by the representatives of the supervisory authorities, and by local judges, usually following a complaint.

Accounting records are important as they are one of the main archive sources to re-establish an organization’s actual functioning. Moreover, accounting records have entered the workspace of the historian, considering that the effectiveness of accounting control is seen as a factor that leads to institutional effectiveness and that accounting records reflect

corporate development and change. Recently, international publications and symposiums on accounting applications with different approaches and conceptual frameworks have increased and created a new literature. However, it is noteworthy that there are few investigations regarding the accounting practices of the Ottoman Empire, which had a well-established accounting tradition and kept its records in archives. This may be due to the fact that researchers of accounting origin rather than historians turn to the history of accounting, while historians see only the records as material of institutional, economic and financial history.

On the other hand, independent studies on Hebron and its waqfs in the Ottoman period are few in number. In addition, there are studies examining Jerusalem and *al-Khalil* within the framework of the surras sent to "*al-Haramayn*". In this context, it is aimed to determine the financial status of the waqf at the beginning of the 18th century by examining the subsequent accounting records of the current study *Halilurrahman Waqf*. Thus, within the framework of the study aiming to contribute to the existing literature on the city and waqfs of al-Khalil in the Ottoman period, accounting books have been included, which are valuable resources for waqfs as well as for social and economic history, in terms of providing information about the social and economic conditions of the waqf. The records were applied within the boundaries of this article in the context of the Halilurrahman Waqf.

As a result of the current study, the total income and expense figures in the two accounting records of the *Halilurrahman Waqf* dating to the beginning of the 18th century were created and then the method of decomposing them was used to develop a detailed analysis. Thus, foundation village revenues, cash surplus and uncollected revenues from the previous year, which constituted waqf revenues, are stated separately. Personnel expenses, storehouse, kitchen, lighting expenses, repair expenses and miscellaneous expenses, which constituted the waqf expenses together, are also expressed. These accounts show us the diversity and composition of the income sources of the *Halilurrahman Waqf* in Hebron. In addition, the data obtained from these income records enable us to follow the financial status of the waqf. Examination of the expense side of the accounting books completed the waqf financial statement. Expenditures for food and other products consumed regularly in the public kitchen provided us with important information in terms of the operation and services of the waqf-complex of Hebron.

Giriş

1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Suriye, Mısır ve Hicaz seferleri sonrası el-Halil kenti Osmanlı topraklarına katılmıştı. Sultan I. Selim tarafından ziyaret edilen kentte gerekli tamirat yapılmıştı¹. Batı Filistin ya da Şam eyaletinin güneybatı kısmı, o zamanlar başlıca dört sancağa ayrılmıştı: Gazze, Laccun (kuzey vadileri), Nablus ve Kudüs. El-Halil, Osmanlı yönetiminin bu idari ve askeri yapılanmasında Kudüs Sancağı'na bağlı bir nâhiye haline getirilmiştir². Güneyde el-Halil'e uzanan Kudüs sancağının sınırları, kuzeyde Remle'den ve Akdeniz kıyısındaki Yafa'dan Eriha ve Ürdün vadisinden kentin doğusuna uzanıyordu. Yüzyıl süresince önemsiz sınır değişiklikleri oldu; ancak genel olarak bu idari ve askeri bölümlenme Osmanlı fethinden 18. yüzyıla dek büyük ölçüde değişmeden kaldı³.

I. Selim döneminde Suriye, Mısır ve Hicaz'ın ele geçirilmesi ile aynı zamanda da haccın idaresi ve organizasyonu Osmanlı Devleti'ne geçti. 16. yüzyıl ortaları Osmanlı yönetim merkezinin bir bütün olarak Bilâdü's-Şam'ın güneyine yönelik tutumlarında bir dönüm noktası olmuştur. Yeni fethedilen bu coğrafyayı imparatorluk muhayyilesine entegre etmek idealinin en önemli ayağını ise hac organizasyonu oluşturmuştur. Fetihden sonraki yarım yüzyılda, haclıların bu bölgede seyahatini kolaylaştırmak için imparatorluk merkezince önemli sayıda girişimler gerçekleştirilmiştir⁴. Kudüs'te bulunan Haseki Sultan İmareti ile el-Halil'de bulunan *Simâtü'l-Halil* (Halil İbrahim Sofrası)'nda yürütülen faaliyetleri bu idealin önemli bileşenleri olarak görmek gerekir. Zira Kudüs ve el-Halil'de bulunan imâretler oldukça büyüktü ve kutsal şehirlere gelen haclıların devamlılığının sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda önemli rolleri icra etmekte idi. Öte yandan 18. yüzyıla kadar hac organizasyonu çerçevesinde İstanbul'dan Şam'a, oradan Medine ve Mekke'ye, Kudüs'e ve el-Halil'e geçilen yollar boyunca inşa edilen kervansaraylar, hanlar ve hamamlar, şehirler, kasabalar ve menzilhâneler bu bakış açısının ulaştığı noktayı göstermesi bakımından önemlidir⁵.

1 Mustafa L. Bilge, "Halil", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 305-306.

2 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1994, c. VII, s. 21.

3 Dror Ze'evi, *XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 11-12.

4 Astrid Meier, "For the Sake of God Alone? Food Distribution Policies, Takiyyas and Imarets in Early Ottoman Damascus", in *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer, Eren Yayınları, İstanbul 2007, s. 122-123.

5 Hac yolunun düzenlenmesine ilişkin bazı incelemeler için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1982, s. 4-5; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara 1972, s. 40-42; Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 129; A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı XX (İstanbul 2000), s. 73-76. Osmanlıların Anadolu'da ve Rumeli'de yol güzergâhlarında, özellikle dağlık ve geçit bölgelerinde, halkın can, mal ve namus emniyetini sağlamak için kurdukları teşkilata "derbend", bu teşkilatta görevli olan kimseye de "derbendci" denilirdi. Bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, MEB Yay., İstanbul 2004, s. 425; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, Eren Yay., İstanbul 1990), s. 65, 75-100; Muhammed Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982, s. 100.

Halil İbrahim Sofrası olarak da bilinen imâreti bünyesinde bulunduran Halilürrahman Vakfı başta Hz. İbrahim olmak üzere pek çok peygamberin türbesi üzerine kurulmuş olan el-Halil Camii'ni de içeren bir vakıf-küllüye idi⁶.

Yüzyıllar boyunca hac niyeti ile Mekke ve Medine'yi ziyaret eden Müslüman hacılar ise, ayet ve hadislerde faziletleri övülen, ziyaret edilmesi tavsiye edilen Beytü'l-Mukaddes'e "*kesr-i sevâb*" niyetiyle gelmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'de "*etrafi mübarek kılınan*" bu beldenin bereketi ve Mi'râc ile olan irtibatı genelde bütün Müslümanlar ve husûsen de sâfler için her daim bir çekim merkezi olmuştur. İstanbul'dan Mekke'ye giden güzergâha yakın olduğu için Osmanlı hacıları da hacca giderken Kudüs ve el-Halil kentlerini sık sık ziyaret etmişlerdir⁷. El-Halil şehrinin bu hac yolları üzerindeki konumu ve burada bulunan peygamber kabirleri nedeniyle İslâm dünyasının dört bir yanından yıl boyunca gelen ziyaretçiler, Allah misafiri sayıldığı için Halil İbrahim Sofrası'nda ağırlanarlardı. *Sultan ya da vüzerâ vakfı*⁸ olmamasına rağmen, Halilürrahman Vakfı, hem el-Halil şehri hem de bulunduğu coğrafya bakımından önemli gelir kaynakları olan, fakir ve muhtaçların yanı sıra hacı, sufi ve seyyahlar başta olmak üzere kente gelenlerin de İbrahim Peygamber'in *simât*ında doyurulduğu büyük bütçeli bir vakıftı. Vakfa el-Halil, Kudüs, Gazze ve Remle şehirlerinden tahsis edilen han, hamam ve dükkânlar vakfın kentsel kökenli gelirlerini oluşturmaktadır. Bu gelirler 1117-1118/1705-1707 yıllarında 103.572 para civarındadır. Ancak vakıf aynı yıl 900.000 parayı aşan gelirlerini esasen kırsal kaynaklardan temin etmektedir. Bu bütçe büyüklüğü, gördüğü hizmetler ve iki yüz kişinin üstünde istihdam hacmi ile vakıf, el-Halil kenti ekonomisine mal ve hizmet satın almaları ve maaş ödemeleri yoluyla ciddi meblağlar akıtmaktadır. Kendisine vakfedilmiş köylerin muazzam gelirleri ile de vakıf, bölgenin tarımsal ekonomisinde merkezi bir konuma, önemli bir ağırlığa sahiptir.

Bu nedenle, Osmanlı merkezi yönetimi tarafından denetlenen bu vakfın kontrol ve izleme mekanizması sıradan vakıfların mekanizmasından daha dikkatli ve çok yönlü olmuştur⁹. Bu mekanizmada en etkili araç ayrıntılı kayıtlardan oluşan muhasebe sistemidir¹⁰. Kontrol ve izleme mekanizması vakıf muhasebesinden sorumlu görevliler ve denetçiler sayesinde

6 Abdüsselam Uluçam, "Haremü'l-Halil", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 308.

7 Şerife Eroğlu Memiş, "'Nebzetü'l-Menâsik': en-Nakşibendî el-Muradî'nin Hac Rehberi'nde Kudüs Bahsi", *Dini Tarihi ve Edebi Açıldan Kudüs*, DBY Yay., İstanbul 2018, s. 170-173.

8 Sultan ve vüzerâ vakıfları tasnifi hakkında detaylı bilgi için bkz. Kayhan Orbay, "Vakıf Muhasebesi ve Kurumsal Etkinlik: Kayıt Sistemi, Defterler, Denetim", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türkiye, 15 - 17 Eylül 2014, c. IV, no. 5, s. 1719.

9 Kayhan Orbay, "Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies*, 1/2 (2017), s. 145-146.

10 Oktay Güvemli - Batuhan Güvemli, "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 46 (2016), s. 9-10; Orbay, "Imperial Waqfs", s. 145-146; Fatma Şensoy, "Ebubekir Paşa'nın İstanbul'daki Sıbyan Mektebi ve Sbil Vakfı'nın 1867-68 Yıllarına Ait Muhasebe Defterleri Üzerinden Vakıflardaki Kayıt Düzeni ve Dinamik Yapı", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13 (1), Sakarya 2018, s. 391-416.

zamanının standartlarına göre yapılmıştır. Örneğin, 17 Safer 1193/6 Mart 1779 tarihinde Haremeyn Evkâfı Nâzırı Darüssaade Ağası el-Hac Beşir Ağa'nın arzı üzerine Divân-ı Hümâyûn'dan gönderilen bir hükümde vakfın muhasebesi görülürken hazır bulunmak üzere *mübâşir-i hâssa* adı ile İstanbul'dan bir görevlinin atandığı kayıtlıdır¹¹. Ayrıca, vakfın hesapları yılda bir kez vakfın mütevellisine sunulduğu gibi yerel kadılar tarafından vakıf muhasebesinin denetlenmesi her zaman mümkün olabilmıştır¹².

Öte yandan, muhasebe kayıtları bir kurumun fiili işleyişini yeniden kurmanın temel arşiv kaynaklarından biri olduğu için önemlidir¹³. Aynı zamanda muhasebe denetiminin etkinliği kurumsal etkinliği doğuran bir faktör olarak görüldüğünden ve muhasebe kayıtlarının kurumsal gelişim ve değişimi yansıttığı kabulünden hareketle muhasebe kayıtları tarihinin çalışma alanına girmiştir. Son zamanlarda farklı yaklaşımlar ve kavramsal çerçeveler ile muhasebe uygulamalarına yönelik uluslararası yayınlar ve sempozyumlar artmış ve yeni bir külliyat oluşturmuştur¹⁴. Orbay, bu külliyat içerisinde hem köklü bir muhasebe geleneği hem de kayıtlarını arşivlerde muhafaza etmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun muhasebe uygulamaları hakkında incelemelerin azlığına dikkat çekmiştir. Bu durumu da tarihçilerden çok muhasebe kökenli araştırmacıların muhasebe tarihine yönelmesi, tarihçilerin ise kayıtları sadece veya önemli ölçüde kurumsal, iktisadi ve mali tarihin malzemesi olarak görmelerine bağlamaktadır¹⁵.

Bununla birlikte, vakıf muhasebe kayıtları çeşitli yöntemlerle incelenmiştir. Bunlardan Barkan, defterlerden bazı örnekleri yayınlamak yoluna giderken, defterlerin yapı ve içerikleri ile ilgili açıklamalar yapmış ve defterlerdeki bazı bilgi ve verileri de düzenleyerek karşılaştırmalı analizler sunmuştur¹⁶. Farklı bir yöntemle defterleri ele alan Faroqhi ise belirli bir vakfın iktisadi gelişimini ayrıntılı olarak izlemek amacıyla seri vakıf muhasebe

11 VGMA, 814, 144-145.

12 Orbay, "Imperial Waqfs", s. 146.

13 Kayıtlara ilişkin detaylı incelemeler için bkz. Kayhan Orbay, "Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History", *Turcica, Revue D'Etudes Turques*, 39 (2007), s. 3-48; ayn.yzr., "Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)", *Accounting Historians Journal*, 40 (2013), s. 31-50.

14 Orbay, "Vakıf Muhasebesi ve Kurumsal Etkinlik", s. 1722.

15 Orbay, s. 1722.

16 Vakıf muhasebe defterlerinin tarihi belgeler olarak önemini vurgulayan çalışmalar için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63), s. 243-246; ayn.yzr., "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, I/2 (1964), s. 237-239; ayn.yzr., "Süleymaniye Cami ve imareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, sayı 9 (1971), s. 109-112; ayn.yzr., "Fatih Cami ve İmaret Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63), s. 297-341; ayn.yzr., "Ayasofya Cami'i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63), s. 342-379.

defterlerini analiz etmiştir¹⁷. Gerber ve Marcus'un çalışmaları da muhasebe defterlerinden yararlanarak vakıfları kent ekonomisine yerleştiren çalışmalarıdır¹⁸. Orbay ise, başta sultan ve vüzerâ vakıfları olmak üzere hem seri halinde vakıf muhasebe defterlerini analiz etmiş, hem de muhasebe defterlerinin sosyal ve iktisadi açıdan tarih incelemelerinde daha fazla çalışılmasına yönelik fikir ve öneriler sunmuştur¹⁹. Son dönemde yapılan bazı çalışmalarda ise kayıt tutuş usulleri çeşitli vakıf kayıt ve belgeleri üzerinden incelenmiştir²⁰.

Öte yandan, Osmanlı döneminde el-Halil kenti ve vakıflarına ilişkin müstakil çalışmalar sayıca azdır. Halilürrahman vakıfları ile ilgili en tafsilatlı çalışmalar arasında Güler ve danışmanlığında hazırlanan bazı yüksek lisans çalışmaları sayılabilir²¹. Bunun yanı sıra Haremeyn'e gönderilen surreler çerçevesinde Kudüs ve el-Halil surrelerini inceleyen çalışmalar da mevcuttur²².

- 17 Muhasebe defterlerinin diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanıldığı çalışmalar için bkz. Suraiya Faroqhi, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2 (1974), s. 145-172; ayn.yzr., "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents", *Turcica*, 1981, s. 90-121; Kayhan Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezid II's Waqf in Amasya (1594-1657)*, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2001. Farklı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Fatma Şensoy, "Muhasebe Defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek-Bir Örnek XVIII. Yüzyıl", *Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı (MUFTAV)*, sayı 7 (2014), s. 76-103.
- 18 Bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, 1989, s. 305-311.
- 19 Örn. bkz. Orbay, "Structure and the Content of the Waqf Account Books" s. 3-48; ayn.yzr., "Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)", *Accounting Historians Journal*, 40, (2013), s. 31-50; ayn.yzr., "Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Üç Şerefeli Camii Vakfı", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, sayı 15 (2011), s. 159-165.
- 20 Örn. bkz. Oktay Güvemli - Batuhan Güvemli, "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 46 (2016), s. 9-10; M. Emin Durmuş - İsmail Bektaş, "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/2 (2017), s. 198; Şensoy, "Ebubekir Paşa", s. 391-416.
- 21 Mustafa Güler, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011; ayn.yzr., "The Role of the Ottoman Waqfs in the Solution of the Issue of Hebron with a Favor of Muslims", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, II/2 (Ocak 2016), s. 27-35; ayn.yzr., "Halilürrahman'ın Dura Köyünde 1863 Yılında Yaşanan Bir Asayiş Meseleri", *Filistin Araştırmaları Dergisi, Kudüs Özel Sayısı*, sayı 2 (Kış 2017), s. 58-75; ayn.yzr., "Hz. İbrahim'den Bugüne Uzanan Tarihi ile Halilürrahman Vakfı Bir Filistin Köyü: Halhal", *Osmanlı Döneminde Kudüs Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 29-30 Nisan 2017; Yasemin Akkaya, *XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-Rahman Vakıfları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012; Hasan Hüseyin Güneş, "17. Yüzyılda Kudüs Halilürrahman Vakfı Görevlileri ve Vakfın İşleyişindeki Rollerini", *Journal of History Culture and Art Research*, 7 (1), 647-662.
- 22 Örneğin bkz. Rahime Fişne, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kudüs Suresi (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012, s. 14; Şerife Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 287-296; Özge Uslu, *1144 Numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri (M. 1620-21/H. 1030) (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Kırklareli 2019; Ayşenur Gülen, *Kudüs ahalisi surresi: Transkripsiyon ve Tahlil (1593-1623)*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Bu bağlamda, mevcut çalışmada Halilürrahman Vakfı'na ait müteakip muhasebe kayıtlarını incelemek suretiyle vakfın 18. yüzyıl başındaki mali durumunun tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Böylece, Osmanlı Dönemi'nde el-Halil kenti ve vakıflarına ilişkin mevcut literatüre katkı sunmayı da amaçlayan çalışma çerçevesinde, vakfın içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşullar ile ilgili bilgiler sunmaları bakımından genel olarak sosyal ve ekonomik tarih için olduğu kadar vakıflar açısından da değerli kaynaklar niteliğindeki muhasebe defterlerinde yer alan kayıtlara, bu yazının sınırları içerisinde söz konusu Halilürrahman Vakfı bağlamında başvurulacaktır.

1. Halilürrahman Vakfı Muhasebe Defterleri

Nispeten az bilinen ve daha az çalışılan muhasebe defterlerini daha verimli kullanmak için öncelikle kayıtların yapılarını anlamak gerekir. Vakıf gelir ve giderlerine ilişkin hesap kayıtlarındaki rakamlar bu yazıdaki incelemenin temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle vakıf gelir ve gider rakamlarının oluşturulması amacıyla bu dokümanda uygulanan vakıf muhasebe defterlerinin yapısı kısaca tanıtılacaktır.

Sultan ve vüzerâ vakıfları gibi büyük vakıflar için mali dönem sonunda mufassal muhasebe defteri hazırlanır. Bu defterlerin boyutu vakfın gelir kaynaklarının çeşitliliği, mali işlemleri ve harcamalarının hacmi ile artar. Mali dönem ilke olarak bir senedir. Dolayısıyla muhasebede dönemsellik ilkesi mevcuttur. Ama ikinci bir prensip daha işler. Her müteveli kendi döneminin muhasebesinden sorumludur. Bu nedenle görev değişikliklerinde süresi bir yıldan az veya aşkın muhasebeler ile karşılaşılabilir. Ana muhasebe defteri dönem içerisinde gerçekleşen tüm mali hareketlerin, gelir ve giderlerin toplulaştırılmış sonuçlarını kaydeder²³.

Yıllık ana muhasebe kayıtları bazen kopyalandıkları merkeze havale edilir ve yerel tutulan hesabı çapraz kontrol etmek için başka bir *müsvedde* defteri hazırlanırdı. Bu hesap doğrulandıktan sonra, merkezde onaylanan ve arşivlenen nihai bir belge hazırlanırdı²⁴. Bu açıklamada olduğu gibi Evkâf Haremeyn Muhasebe Defteri (EV.HMH.d) Fonu'nda 1431 numara ile kayıtlı defterin başında "*müsvedde-i muhasebe-i Hazret-i Halilürrahman der-Kudüs-i Şerif 'an vâcib-i sene-i 1118*" kaydı bulunmaktadır. Bu kayıt yıllar itibariyle birbirini takip eden iki muhasebe defterini içerir. Defterlerden ilki Muharrem 1117 (Nisan 1705) ile Zilhicce 1118 (Nisan 1707) tarihleri arasını kapsar. Bu muhasebe kaydının bir yıldan fazla bir dönemi kapsamasında vakfın mütevellisinin değişmesinin gerekçe olduğu vakfa ait gelir detayından anlaşılmaktadır. Şöyle ki, vakfın gelirleri arasında ilk kalemi eski muhasebe defterine göre sâbık müteveli Osman Ağa'nın zimmetinde kalan meblağın gelir kaydedilmesi oluşturmuştur. Kayıt 8 varak, 15 sayfadır. İkinci muhasebe kaydı ise 1118 Mart

23 Ömer Lütü Barkan, "Fatih İmaretî", s. 300-301; Orbay, "Structure and the Content of the Waqf Account Books" s. 8.

24 Orbay, "Structure and the Content of the Waqf Account Books" s. 12.

ayı başlangıcından (Mart 1707) ile aynı yılın Şubat sonu (Mart 1708) olmak üzere bir yıllık muhasebe dönemini kapsamaktadır. Kayıt 2 varak ve 3 sayfadan oluşmaktadır²⁵. Defterde yer alan kayıtlar siyâkat yazı ve rakamları ile kaleme alınmıştır²⁶. Gelir ve gider kaydının muhasebesi merdiven yöntemi kullanılarak yapılmıştır²⁷.

Bu muhasebe kayıtlarından ilki nahiyelerdeki vakıf kâtiplerinin hesapları esas alınarak hazırlanmıştır. Zirâ vakfın; el-Halil, Kudüs, Gazze, Remle, Nablus, Halep, Şam ve Mısır'daki nâhiyelerde kayıtlı müstegallât ve musakkafâtları bulunmakta idi. Bu muhasebe defteri vakfın mütevellisi el-Hac Hasan Ağa döneminde Dârüssaade Ağası Süleyman Ağa'ya sunulmuştur. Vakıf gelir ve giderlerini tafsilatlı bir şekilde sunan muhasebe defterinde vakfın gelir, gider ve vakıf köylerindeki re'âyâ ile kiracılar da kalan bâkî hesaplar kaydedilmiş, Kudüs Kazası Kadısı Mustafa'nın mührü ile denkleştirilmiştir.

Defterde yer alan muhasebe kayıtlarından ikincisi ise, vakfın *fodula*²⁸ defteri esas alınarak hazırlanmış ve vakfın mütevellisine sunulmuştur. Vakfın gelirleri, giderleri ile vakıf köylerindeki re'âyâ ile kiracılar da kalan bâkî hesaplar kaydedilmiş, vakıf kâtibinin mührü ile hesaplar denkleştirilmiştir. Bununla birlikte her iki kayıttaki da önceki yıldan vakıf re'âyâsı ile kiracılar elinde kalan gelirler de vakıf bütçesine önemli bir diğer gelir kaynağı olmuştur.

25 BOA, *EV.HMH.d.*, nr. 1431.

26 Oktay Güvemli, *Muhasebe Tarihi*, Avcıol Basım Yayım, İstanbul 1995, s. 1-91. Siyâkat yazısı hakkında detaylı incelemeler için bkz. Said Öztürk, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyâkat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, OSAV, İstanbul 1996, s. 19; Fatma Şensoy - Oktay Güvemli, "The State Accounting Doctrine Book of The Middle East In The XIV Century: Risale-i Felekiyye-Kitab-us Siyâkat And Its Place in Accounting Culture", *The British Accounting Review*, sayı 47 (2015), s. 159-176.

27 Batuhan Güvemli - Özcan Unutkan, "The Practice of Merdiban Method in State Accountancy According to Ottoman Documents", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 11 (Temmuz 2016), s. 71-110.

28 Singer'a göre, *fodula*, un, tuz ve sudan yapılan sade somunlar için kullanılmıştır. Fırından çıktıktan sonraki her bir fodulanın standart ağırlığı 90 dirhem olmalıydı. Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırsızlık - Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 69. 1 dirhem yaklaşık 3 gram olduğu kabul edilirse bir somunun hamur ağırlığı yaklaşık 270 gr. olmaktadır. Halil İnalçık, "Weights and Measures", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, der. H. İnalçık ve D. Quataert, c. I, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 988. Öte yandan Emecen, *Fudûla/Fodula/Fodla* gibi değişik adlandırma şekillerine yer verdiği ekmekleri, daha ziyade imaretlerde, Osmanlı saray mutfağında, İstanbul'daki diğer bazı saraylarda ve yeniçerilere ait fırınlarda pişirilen ve bir kısım görevlilere maaşları ile birlikte sepet içinde istihkâma göre dağıtılan pide şeklinde yassı ekmek için kullanılmış bir tâbir olarak tanımlamıştır. Feridun Emecen, "Fodula", *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 167-170.

Tablo 1
Halilürrahman Vakfı Muhasebe Kayıtlarının Yapıları

I. Muhasebe Kaydı	II. Muhasebe Kaydı
'Ani'l-mevcûdât der zimmet-i mütevellî-i sâbık (Anbar Mevcudu)	'An mevcûd-ı anbar-ı kerîm berevât-ı surre-i ... Osman Ağa mütevellî-i sâbık kabz kerde (Anbar Mevcudu)
'An mahsûlât ma'a emvâl-i müteferrika (Gelirler) - 'An Nâhiye-i Medînetü'l-Halilürrahman - 'An Nâhiye-i Medînetü'l-Kudüs-i Şerîf - 'An Nâhiye-i Sâhil-i Gazze - 'An Nâhiye-i Sâhil-i Ramle - 'An mahsûl-ı Nâhiye-i Nablus ve Ben-i Sâ'b - 'An emvâl-i müteferrika Nâhiye-i Haleb ve Nâhiyetü'ş-Şam ve Nâhiye-i Mısır	'Ani'l-mahsûlât ma'a emvâl-i mütenevvî'a (Gelirler) - 'Ani'l-müşîrât (Kira gelirleri) - 'An Mahsûl-ı mütenevvî'a (Mahsûller) - 'An mahsûl-ı kurahâ-i evkâf (Vakıf köy gelirleri) - 'Ani'n-Nukûd (Nakid gelirler) - 'Ani'l-gılâlî 'an kurahâ-i vakıf hınta ve şâ'îr (Vakıf köylerinden alınan buğday ve arpa gelirleri)
Vaz '-ı Mâl (Vakfın Giderleri) - 'Ani'l-mevâcib - El-vezâîf (Görevli ücretleri) - Anbar Masrafları - Tenvir Masrafları (Aydınlatma) - el-Ihrâcât Masrafları (Harcamalar) - Ta'âmiyye-i Mütevellî (Mütevellinin yemek masrafı)	Vuzî'a min zâlik (Vakfın Giderleri) - El-vazâîf (Görevli ücretleri) - Vâcibât (Masraflar) - Harc-ı matbah (Mutfak giderleri) - Muhasebât (Hesap işleri) - Meremmet (Tamir)
El-Bâkî (Kalan)	El-Bâkî (Kalan)

Tablo 1'de görüldüğü gibi, 'ani'l-mevcûdât der zimmet-i mütevellî-i sâbık'ın kaydı, "geçen yılın fazlası ile birlikte tam yılın geliri icâre-i muhâsebe-i sene-i mâziyye'ye eşittir, önceki yılın fazlası "artı" 'an mahsûlât ma'a emvâl-i müteferrika gelir. Bir önceki yılın fazlası olan 'ani'l-mevcûdât der zimmet-i mütevellî-i sâbık başlığı altındaki rakam, aynı zamanda ödenmemiş hesap yılının sonunda tahsil edilmemiş kalan gelirin toplamına eşittir ve kâtipler nakit fazlası anlamına gelen son bâkî (artı) şeklinde kaydederler. Diğer bir deyişle, bir önceki yıldan kalan tahsil edilmemiş gelirler ve bir önceki yılın hesap defterinin sonunda son bâkî kaydı altında kaydedilen önceki yılın nakit fazlası, cari yıl hesabında "bir önceki yılın fazlası"nın girişini oluşturmaktadır.

O zaman bir önceki yıla göre artığı temsil eden rakam, cari yıl gelirleri arasında sayılsa bile tamamen nakit ve harcanabilir gelir anlamına gelmez. Toplanmamış gelirleri içerir ve vakıf cari yıl içinde bu borçları tamamen veya kısmen tahsil edebilir veya etmeyebilir. Bu girişin nakit kısmı, önceki yılın son bâkî girişinde ifade edilen rakama eşittir.

2. Vakfın Gelirleri

Muhasebe kayıtlarındaki ilk kayıt vakfın gelirlerini içermektedir. Tablo 2 ve 5'te görüleceği üzere, vakfın toplam geliri 'Ani'l-mahsûlât ma'a emvâl-i mütenevvîa' başlığı altında kaydedilen cari yılda beklenen gelir ile bir önceki yıldan vakfın eski mütevellisinde kalan 'Ani'l-mevcûdât der zimmet-i mütevellî-i sâbık başlığı altında kaydedilen anbar

mevcudu olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Eski mütevellinin zimmetinde kalan gelir cari yılda tek kalemde ve detay belirtilmeden kaydedilmiştir. Buna karşılık vakfın cari yıldaki gelirleri 'ani'-n-nukûd ve 'ani'-l-gılâlât başlıkları altında kaydedilmiştir. Burada kaydedilen 'ani'-n-nukûd, vakfın gelirleri arasında *nakid olarak* tahsil ve çeşitli masrafları karşılamak üzere sarf edilen paralara ait *kasa hesaplarıdır*. 'Ani'-l-gılâlât adı altında ve vakıf köylerin mahsulünden bir hisse şeklinde aynî olarak tahsil edilen gelirlerin miktar ve çeşitleri ile sarfi şekillerine ait bulunan *anbar hesaplarıdır*²⁹.

a. Vakfın I. Muhasebe Kaydında Kayıtlı Gelirleri

Vakfın 1705-1707 yılları arasını kapsayan I. muhasebe kaydında kayıtlı gelirlerin dağılımı şöyledir:

Tablo 2
Halilürrahman Vakfı'nın I. Muhasebe Kaydına Göre Gelirleri (para)

Gelirler	Nukûd	Gılâlât	%	Toplam
'Ani'-l-mevcûdât der zimmet-i mütevellî-i sâbık Lala Osman Ağa (Eski mütevellinin zimmetinden gelen mevcut)	115.974	-	13,31	115.974
'An Nâhiye-i Medîneti Halilürrahman	78.557	302.054	41,60	362.611
'An Nâhiye-i Medîneti Kudüs-i Şerîf	12.235	77.130	10,25	89.365
'An Nahiye-i Sahil-i Gazze ve Beni Süheyle	9.600	72.747	9,45	82.347
'An Nahiye-i sahili er-Remle	3.180	35.130	4,40	38.310
'An mahsûl-ı Nahiye-i Nablus ve Beni Sa'b		-	6,88	60.000
Emvâl-i müteferrika Nahiye-i Haleb ve Nahiyetü'-ş-Şam ve Nahiye-i Mısır Müsemmat ve gayri zalik		-	14,11	123.000
Toplam			100	871.607

Halilürrahman Vakfı'na ait yukarıda Tablo 2'de sunulan muhasebe kaydında yer alan gelirlerin dağılımına bakıldığında %41,60 oranı ile en büyük kısmı, vakfın el-Halil kentinde bulunan musakkafât ve müstegallâtından alınan *nukûd* ve *gılâlât* gelirlerinin oluşturduğu görülmektedir. Vakfın *nukûd* gelirleri 28 kalemde kaydedilmişken, *gılâlât* olarak vakfın el-Halil nahiyesinde bulunan ve aşağıda Tablo 4'te sunulan Halhol, Duri, Edna, Beni Naim, Leta, Gabad, Harsa köylerinin mahsulleri yine 28 kalemde verilmiştir. Köylerde buğday, arpa, pirinç, susam başlıca mahsuller olarak yer almaktayken *âdet-i ağnam* şeklinde kaydedilen gelirler ise kuzu adedine göre belirlenen ve tahsil edilen gelirlerdi. 'Ardu'-ş-Şağa mezraasının gelirleri ise tek bir kalemde el-Halil nahiyesi gelirlerine eklenmiştir.

Ancak defterde yer alan rakamların yazımında bazı yanlışlıklar yapıldığı da tespit edilmiştir. Şöyle ki Tablo 3'te de görüleceği üzere defterde 'ani'-n-nukûd başlığı 78.557 para olarak kaydedilmişken, kaydedilen rakamlar tek tek toplandığında bu rakam 79.264 olmaktadır. 'Ani'-l-gılâlât başlığı ise 302.054 para olarak kaydedilmişken, aşağıda Tablo 5'in el-Halil nâhiyesi köyleri kısmında görüleceği üzere el-Halil nâhiyesi köylerine ait mahsul

29 Barkan, "Fatih İmaretî", s. 301-302.

rakamları tek tek toplandığında bu rakam 288.552 olmaktadır. Bu iki rakam toplandığında ise el-Halil nâhiyesi geliri toplamda 367.816 para olarak tespit edilmiştir³⁰. Benzer bir probleme diğer nâhiye hesaplarında rastlanılmamıştır. Çalışma çerçevesinde yer verilen Tablo ve hesaplamalarda defterde yer alan rakamlar esas alınarak, aynen yazılmıştır. Zira yıl sonu hesapları bu rakamlarla tutarlıdır.

Tablo 3
el-Halil Nâhiyesi'nden 'ani'n-nukûd başlığı altında tahsil edilen gelirler

<i>'An-Nahiye-i Medineti Seyyidüna Halilu'r-Rahman alâ Nebiyîyina ve aleyhi efdalu's-salât ve etemmü's-selam be-muceb-i defter-i kâtib-i Nahiye.</i>			
Ani'n-nukud	1	<i>'An-mahsül-ı nuzûr-ı sanduk-ı şerîf câbi</i>	Hâlî
	2	<i>'An-mahsül-ı hammam-ı vakf-ı şerîf be-muceb-i icâre-i sâbıka defter-i nâib-i nâhiye.</i>	13.500
	3	<i>'An-mahsül-ı kaban der-Medine-i Seyyidüna el-Halil aleyhisselam.</i>	7.200
	4	<i>'An-mahsül-ı bostan-ı havâle-i mürtezika-i vakıf.</i>	720
	5	<i>'An-mahsül-ı ücreti beyti Şeyh Ali el-Mağribi.</i>	60
	6	<i>'An-mahsül-ı han-ı Ahmed havale-i mürtezika.</i>	540
	7	<i>'An-mahsül-ı Dâru'l-muttalib havâle-i mürtezika.</i>	240
	8	<i>'An-mahsül-ı dâru'ı-tavâsi ve dâru'l-Halil.</i>	300
	9	<i>'An-mahsül-ı hazîne-i Cizye-i Yahud havâle-i..... medine.</i>	4.380
	10	<i>'An-mahsül-ı mezra'a-i arzı iltizam havâle-i mürtezika</i>	19.630
	11	<i>'An-mahsül-ı mezra'a-i arzı Karun havâle-i mürtezika.</i>	3.550
	12	<i>'An-mahsül-ı dâru'l-bevvâb havâle-i mürtezika.</i>	60
	13	<i>'An-mahsül-ı hikri arzı Banya havâle-i mürtezika.</i>	120
	14	<i>'An-mahsül-ı hakure-i necmi el-Kadı havâle-i mürtezika.</i>	30
	15	<i>'An-mahsül-ı Hakure-i ebi'l-beka havâle-i mürtezika.</i>	30
	16	<i>'An-mahsül-ı ücreti Beytül'ı-hammam havâle-i mürtezika.</i>	30
	17	<i>'An-mahsül-ı sathı Mâristan havâle-i mürtezika.</i>	60
	18	<i>'An-mahsül-ı hikri Kürüm erbain havâle-i mürtezika.</i>	260
	19	<i>'An-mahsül-ı arzı hârice havâle-i mürtezika.</i>	60
	20	<i>'An-mahsül-ı arzı Celal havâle-i mürtezika.</i>	240
	21	<i>'An-mahsül-ı arzı Beni Selim havâle-i mürtezika.</i>	3.864
	22	<i>'An-mahsül-ı arzı Murad en-Niac havâle-i mürtezika.</i>	120
	23	<i>'An-mahsül-ı dâr-ı ve Kerem Evladı Bedir havâle-i mürtezika.</i>	600
	24	<i>'An-mahsül-ı nakdi mâli's-sûk sene 1118.</i>	5.560
	25	<i>'An-mahsül-ı mezbûr kura el-vakıf.</i>	90
	26	<i>'An-mahsül-ı maktû-ı karye-i Mecdel tahsil.</i>	4500
	27	<i>'An-mahsül-ı ma'adini..... hazîne-i rûyi 3290 kıyye.</i>	13.180
	28	<i>'An-mahsül-ı vakfı.....</i>	340
Toplam			78.557

Yukarıda Tablo 3'te sunulan ve el-Halil nâhiyesinin 'ani'n-nukûd başlığı altında kayıtlı kentsel gelirlerini vakfın çeşitli mevkilerde bulunan musakkafât cinsi hamam, kaban, bostan, dâr (ev), han gibi akarlarının gelirleri ile mezraa, hakûre (sebze bahçesi), kürüm (üzüm bağı) gibi müstegallât nev'inden akarların gelirleri oluşturmuştur.

30 Ayrıca bkz. Ek.

Defterde, el-Halil nâhiyesi gelirlerini %14,11 oranı ile Halep, Şam, Mısır ve diğer bazı yerlerden gelen ve toplu bir şekilde 6 kalemde kaydedilen gelirler oluşturmuştur. Tablo 2'de görülen ve vakfın cari yıla ait üçüncü gelir kalemini vakfın eski mütevellisi zimmetinden gelen ve %13,31'lik bir orana sahip olan gelirler oluşturmuştur. Vakfın dördüncü gelir kalemini %10,25'lik bir oran ile Kudüs nahiyesi gelirleri oluşturmuştur. Çoğunlukla kira gelirlerinden, mahsul cinsinden oluşan ve 16 kalemde kaydedilen gelirleri; vakfın Ramallah, Kâdiriyye, Zekeriyye köyleri mahsullerinin 11 kalemde kaydedildiği gelirler takip etmiştir. Beşinci sırada yer alan Gazze Sahili ve Beni Süheyle nahiyesi gelirleri ise vakıf gelirleri arasında %9,45 oranına sahiptir. Cenin, es-Satur, el-Müsemmiye, Gıyab, el-Vemad es-Suğra köylerinin mahsulleri 23 kalemde kaydedilmiştir. Vakıf gelirleri arasında %6,88 oran ile altıncı sırada yer alan Nablus ve Beni Sa'ab nahiyelerinden gelen mahsul gelirleri ile kira gelirleri tek bir kalemde, detay verilmeden kaydedilmiştir. Vakıf gelirleri arasında %4,40 oran ile son sırada yer alan Remle sahili nâhiyesi gelirleri arasında Letron, Beyt-i Nevbâ, Beyt-i Benala köylerine ait mahsul gelirleri 23 kalemde kaydedilmiştir.

Örneğin, vakfın 'ani'n-nukûd başlığı altında kaydedilen 'an nâhiye-i medîneti Kudüs-i Şerîf gelirleri ise şöyledir:

Tablo 4
Kudüs Nâhiyesi'nden 'ani'n-nukûd başlığı altında tahsil edilen gelirler

'An-Nâhiye-i Medîneti'l-Kudüs eş-Şerîf be-müceb-i defter-i kâtib en-nâhiye el-mezbûre ber-vech-i faslı 'an-vâcib sene 1117.			
Ani'n-nukûd	1	'An-mahsûl-ı icâr-ı sabun be-müceb-i Defter-i Nâib en-Nâhiye el-mezbûre.	1.080
	2	'An-mahsûl-ı icâre-i 12 kîrat tahûn der-Kudüs-i Şerîf.	1.800
	3	'An-mahsûl-ı icâre-i 12 kîrat fırın der-Kudüs-i Şerîf.	10.580
	4	'An mahsûl-ı 3 kîrat Bumi Aba der-yed-i Seyyid Muhibbidin.	180
	5	'An-mahsûl-ı icâre 65 kîrat karye-i Surmahi.	1.800
	6	'An-mahsûl-ı maktû 8 kîrat karye-i Elmalı.	2.100
	7	'An-mahsûl-ı 12 kîrat karye-i Balı der-Kudüs-i Şerîf.	90
	8	'An-mahsûl-ı fî yed-i Badis Baba ... bin Mehmed İsa.	360
	9	'An-mahsûl-ı fî yed-i merhum Abdulkadir el-Hariri.	225
	10	'An-mahsûl-ı ... Mehmed ... der Kudüs-i Şerîf	150
	11	'An-mahsûl-ı hayri El-amud.	30
	12	'An-mahsûl-ı kürüm Nassar der-yed-i karye-i Lefta.	300
	13	'An-mahsûl-ı 13 kîrat karye-i Sülük.....	2.400
	14	'An-mahsûl-ı kürüm-ı karye-i Hilal arz-ı beyti	720
	15	'An-mahsûl-ı 12 kîrat Alekar der-Kudüs-i şerîf.	120
	16	'An-mahsûl-ı arzı Zekeriyâ havâle-i mürtezika.	900
Toplam			12.235

Yukarıda tablo halinde sunulan gelirlere bakıldığında değirmen, fırın gibi musakkafât cinsinden gelirlerin yanı sıra çeşitli ölçülerde değişen müstegallâta ait kiralar da kaydedilmiştir. 'Ani'n-nukûd gelirleri aynı zamanda vakfın kentsel gelirleridir.

Vakfın kentsel gelirlerinin yanı sıra vakıf köy ve mezraalardan elde edilen tarımsal ürünler vakfın temel gelir kaynağını oluşturmuştur. Aşağıda Tablo 4'te ise vakıf gelirinin bu büyük kısmını oluşturan vakıf köyler ve mezraalar (tarıma elverişli araziler) başlıkları altında mahsul (*gılâlât*) gelirleri sunulmuştur.

Tablo 5
I. Muhasebe Kaydına Göre Vakfın Köy ve Mezraa Gelirleri (para)

Nâhiye Adı	Köy ve/veya Mezraalar	<i>Gılâlât</i> (Gelirler)	Toplam
el-Halil	1.Karye-i Halhol	83.810	302.054
	2.Karye-i Duri	62.806	
	3.Karye-i Edna	53.600	
	4.karye-i Beninaim	18.538	
	5.Karye-i Leta	36.560	
	6.Karye-i Gabad	12.000	
	7.Karye-i Harsa	12.900	
	8.Mezra'a-i Ardu 'ş-Şağa	3.840	
Kudüs-i Şerif	1.Karye-i el-Kadiyye	4.740	77.130
	2.Karye-i Ramallah	38.180	
	3.Karye-i Zekeriyye	21.380	
	Nahiye-i Nebiyyi veled	10.040	
	1.Karye-i Düser Gassane		
2.karye-i Abus			
3. Karye-i Arderi (2 kırat)			
4.Karye-i Amadi (4 kırat)			
5. Muratreya			
Nahiye-i Sahil-i Gazze ve Beni Süheyle	1. Karye-i Cenin	11.630	82.347
	2.Karye-i Essatur	24.060	
	3.Karye-i el-Müsemmiye	27.287	
	4.Karye-i Gıyab	6.400	
	5.Karye-i el-Vemad es-Suğra	3.360	
Nahiye-i sahili er-Remle	1.karye-i Letron	25.600	35.130
	2.karye-i Beyti nevba-I	11.400	
	3.Beyti Banala	8130	
Nahiye-i Nablus ve Beni Sa'b	-	60.000	60.000
Nahiye-i Haleb ve Nahiyetü 'ş-Şam ve Nahiye-i Mısır Müsemmat ve gayri zalik	1.Nâhiye-i Haleb	22.500	123.000
	2.Ummal-ı Dımışkı 'ş-Şam 1117	31.500	
	3.Ummal-ı an-vâcib-i sene 1116	34.500	
	4.An-vâcib-i sene 1117	34.500	
	5.Ummal-ı Sultan Gavri	18.000	
	6.Ummal-ı Lererona	4.500	
Toplam			755.633

Burada tablo halinde sunulan rakamları biraz daha detaylandırarak olursak, örneğin el-Halil nâhiyesindeki köylerin gelirlerinin detayları şöyledir:

'Ani'l-gılalât an-vâcib-i sene 1117 be-müceb-i defter-i kâtib en-Nâhiye el-mezbûre [el-Halil] vâkî sene 1118. 302.054 para.				
'An-mahsül-ı karye-i Halhol ber-vechi faslı bi-huzuri 'l-mütevelli ve be-mucebi defter-i kâtib-i nahiye-i mezbure. 83.810 para.				
Hinta keyl 144 para	Şa'ir keyl 144	Dibs 262 vukiyye	Addad-ı ağnam	Maadin-i karye-i mezbure
Baha 49.680 para	Baha 24.840 para	Baha 3.150 para	1.940 para	4.200 para
'An-mahsül-ı karye-i Duri ber-vechi faslı bi huzuri el-mütevelli ve muceb-i defter-i kâtib-i nahiye-i mezbure. 62.806 para				
Hinta keyl 124 para	Şa'ir keyl 124	Dibs 125 vukiyye	Addad-ı ağnam	Maadin-i karye-i mezbure.
Baha 38.680 para	Baha 17.441 para	Baha 1.506 para	1.780 para	2.400 para
'An-mahsül-ı karye-i Ednâ-i vâcib sene 1117 bi-huzuri 'l-mütevelli ve defter-i kâtib-i nahiye-i mezbure. 53.600 para				
Hinta keyl 100 para	Şa'ir keyl 100	Ruğan-ı zeyt 80 kıyye	Maadin-i karye-i mezbûre	
Baha 32.000 para	Baha 16.000 para	Baha 3.200 para	2.400 para	
An-mahsül-ı karye-i Beninaim ber-vechi faslıan-vacib sene 1117bi-huzur-ı mütevelli defter-i kâtib-i nahiye 18.538 para				
Hinta keyl 55 para	Şa'ir keyl 55	Dibs 96 kıyye	Addad-ı ağnam-ı karye	Maadin-i karye-i mezbure.
Baha 8.800 para	Baha 4.400 para	Baha 1.158 para	1.780 para	2.400 para
'An-mahsül-ı karye-i Leta-i vâcib sene 1117 bi-huzur-ı mütevelli ve be-mucebi-i defter-i kâtib-i nahiye-i 36.560 para				
Hinta keyl 70 para	Şa'ir keyl 70	Addad-ı ağnam-ı karye-i mezbure	Maadin-i karye-i mezbure	
Baha 22.400 para	Baha 11.200 para	1.560 para	2.400 para	
'An-mahsül-ı karye-i Gabad be-mucebi-i defter-i kâtib 12.000 para				
Hinta keyl 55 para	Şa'ir keyl 55			
Baha 800 para	Baha 4.000 para			
'An-mahsül-ı karye-i Harsa be-mucebi-i defter-i kâtib-i nâhiye 12.900 para				
Hinta keyl 25 para	Şa'ir keyl 25	Maadin-i karye-i mezbure		
Baha 8.000 para	Baha 4.000 para	900 para		
An-mahsül-ı mezra'a-i Ardu's-Şağa Ziraa-i Medine-i ber-vechi faslı ve halli mütevelli ve kâtib-i nahiye.				
Hinta keyl 12 para				
Baha 3.840 para				

Hem kayıt usulüne hem de köylerden alınan mahsullere ilişkin bilgiler sunan yukarıdaki el-Halil nâhiyesi köy ve mezraa gelirlerinin toplamı 302.054 paradır. Bu da vakfa en fazla gelir sağlayan kalemdir. El-Halil nâhiyesi köylerinden buğday (*hinta*), arpa (*şâ'ir*), köyde mevcut kuzulardan alınan gelir (*âdet-i ağnâm*), zeytinyağı (*ruğan-ı zeyt*), madenler (*madâin*) gibi mahsuller vakfın cari yıldaki gelirleri olarak kaydedilmiştir. Halilürrahman Vakfı'na ait H.1117-18/M. 1805-1807 tarihli muhasebe defteri esas alınarak sunulan gelir tabloları vakfın temel gelir kaynağının vakıf köylerden toplanan tarımsal ürünler olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte vakfın kentsel gelirlerini oluşturan han, hamam ve değirmenlere ait kira gelirleri de yine vakıf bütçesi açısından önemli gelir kaynaklarıdır.

b. Vakfın II. Muhasebe Kaydında Kayıtlı Gelirleri

Çalışmanın bu kısmında defterde kayıtlı Mart 1707-1708 cari yılına ait II. muhasebe kaydındaki gelirler incelenecektir. Buna göre vakfın ilgili yıldaki gelir dağılımı şöyledir:

Tablo 6
Halilürrahman Vakfı'nın II. Muhasebe Kaydına Göre Gelirleri (para)

No	Gelirler	%	Toplam	
1	'An mevcûd-ı anbar-ı kerîm (Anbar mevcudu)	12,56	115.974	
2	'Ani 'l-mahsûlât ma'a emvâl-i mütenevvi 'a (Gelirler)		87,44	
	a. 'Ani 'l-müşîrât (Kira gelirleri)	17,71		163.572
	b. 'An Mahsûl-ı mütenevvi 'a (Mahsûller)	15,05		139.000
	c. 'An mahsûl-ı kurahâ-i evkâf (Vakıf köy gelirleri)	54,68		504.834
	'Ani 'n-Nukûd (Nakid gelirler)	132.794		
	'Ani 'l-gılâlî 'an kurahâ-i vakıf hınta ve şâ'îr (Vakıf köylerinden alınan buğday ve arpa gelirleri)	372.040		
Toplam		100	923.380	

Tablo 6'ya göre cari yıl içinde beklenen gelir, gelirlerin %87,44'ünü oluştururken, önceki yıla ait fazla vakıf gelirlerinin %12,56'sını kapsamaktadır. Bu %87,44'lük gelirler arasında en büyük payı vakıf köylerden nukûd ve gelir olarak alınan mahsuller ve kira gelirleri oluşturmuştur. Bu kayıta da vakfın esas gelir kaynağını oluşturan tarımsal üretim %54,68'lik bir orana sahiptir. Gelirlerin bir kısmı (%15,05), bahçe ve değirmen kirası (%17,71) da toplam gelir rakamında önemlidir. Tarım ürünlerinden elde edilen gelirler *gılâlât* başlığı altında hesap defterlerine kaydedilmiştir. Önceki yıla ait fazlalık ise eski mütevellî Osman Ağa'nın zimmetinden alınarak vakfın anbar mevcuduna kaydedilen ve vakıf bütçesinin yaklaşık %12,56'sını kapsayan gelirlerdir. Öte yandan, defterde kayıtlı I. muhasebe kaydında köylerin isimlerinden ve gelir kalemlerinden detaylı bir şekilde bahsedilirken, bu detaylara II. kayıta yer verilmemiştir. Örneğin vakfın köy gelirleri arpa ve buğday gelirleri olarak iki kaleme toplu bir şekilde yazılmıştır. Cari yıla ait bütün gelir kaynakları ise 22 kaleme yazılmıştır. Bu gelir kalemleri şöyledir:

Tablo 7

Halilürrahman Vakfı'nın II. Muhasebe Kaydına Göre Gelir Detayları (para)

'Ani'l-mahsulât ma'a emval-i mütenevvia'			807.406	
'Ani'l-müşîrât fi't-târîh el-mezbûr	1	'An-mahsûl-ı senedât icarât-ı hammam ve dekâkin ve icâre-i sâire der-yed-i müste'cirîn 'an vâcib sene 1118 fi sene	78.557	163.572
	2	'An-mahsûl-ı icarât ve binâ-yı Kudüs-i şerîf ve maktû'at ve dekâkin ve icarât-ı sâire. Fi't-târîh mezbûr. Fî sene	12.235	
	3	'An-mahsûl-ı icâre-i dekâkin ve tahûn der yed-i müste'cirîn. Fi't-târîh mezbûr ...	9.600	
	4	'An-mahsûl-ı icarât-ı Halîl, Nablîsî ... ve müste'cirîn Fi't-târîh mezbûr. Fî sene	60.000	
	5	'An-mahsûl-ı icâre-i tahun ve maktû'at. Der-yed-i müste'cirîn. Fi't-târîh-i mezbûr. Fî sene.	3.180	
'An-mahsûl-ı mütenevvî 'a-i mezkûrîn.	1	'An-mahsûl-ı mâl-ı Halîl der-yed-i câbi-i Vakf-ı Sultan Gavri.	30.500	139.000
	2	'An-mahsûl-ı icarât-ı mâl der-Şâm-ı Şerîf der-yed-i câbi-i vakf-ı şerîf.	36.500	
	3	'An-mahsûl-ı mâl-ı mahrûse-i Mısır ve maktû'at der-yed-i câbi-i vakf-ı şerîf.	72.000	
'An-mahsûl-ı kurahâ-i Evkâf-ı şerîf-i mezbûre.			504.834	
'Ani'n-nukûd	1	'An-mahsûl-ı resm-i dels h. 483	5.014	132.794
	2	'An-mahsûl-ı resm-i âdet-i ağnam.	9.973	
	3	'An-mahsûl-ı resm-i âdet-i	14.500	
	4	'An-mahsûl-ı resm-i hane.	19.120	
	5	'An-mahsûl-ı resm-i	20.520	
	6	'An-mahsûl-ı resm-i eşcar-ı zeytun.	13.780	
	7	'An-mahsûl-ı resm-i mu'tad.	19.200	
	8	'An-mahsûl-ı resm-i rügan-ı zeyt.	10.439	
	9	'An-mahsûl-ı resm-i cizye-i kurahâ.	7.680	
	10	'An-mahsûl-ı resm-i âdet.....	3.601	
	11	'An-mahsûl-ı resm-i kuta.	7.167	
	12	'An-mahsûl-ı resm-i	1.800	
'Ani'l-gulâli 'an-kurahâ-i vakıf hinta ve şâ'ir bâ-yed-i Halîli Keyl 1636	1	Hinta keyl 885.	248.600	372.040
	2	Şâ'ir keyl 751.	123.440	

Vakfa ait I. Muhasebe kaydına göre oldukça kısa olan bu II. Muhasebe kaydı daha önce de belirtildiği üzere 3 sayfadır. Yukarıda sunulan Tablo 7'ye göre vakfın gelirleri arasında %54,68'lik en büyük paya sahip olan 'Ani'l-gulâli 'an kurahâ-i vakıf hinta ve şâ'ir başlığı altında toplu bir şekilde 12 kalemdede kaydedilen ve vakıf köylerinden alınan buğday ve arpa gelirleridir. İkinci en büyük paya sahip vakıf gelirlerini %17,71'lik oranla 'ani'l-müşîrât

başlığı altında beş kalemde kaydedilen vakıf musakkafâtına ait kira gelirleri oluşturmaktadır. Üçüncü olarak vakıf gelirleri arasında %15,05'lik bir orana sahip ve '*An Mahsûl-ı mütenevvi 'a*' başlığı altında üç kalemde kaydedilen el-Halil'de bulunan Sultan Gavri Vakfî'nin mahsulleri ile Şam ve Mısır'da bulunan mahsuller oluşturmaktadır.

Tablo 2 ve 6'da vakfa ait muhasebe kayıtları esas alınarak sunulan vakıf gelirleri karşılaştırıldığında; her iki muhasebe kaydında da öncelikle eski mütevellî elinde önceki yıldan kalan ve cari yılda vakıf gelirleri arasına dahil edilen gelirler yazılmıştır. Ancak vakfa ait diğer gelirlerin mevcut iki muhasebe kaydında farklı başlıklar altında toplandığı görülmektedir. Bu durumun gerekçesi birinci kaydının vakfın mütevellîsi tarafından Kudüs Kadısına sunulduktan sonra Kadî'nin mührü ile Haremeyn vakıfları nâzırı olan darüssaade ağasına takdim edilirken; ikinci muhasebe kaydının vakfın kâtibi tarafından hazırlanarak vakfın mütevellîsine sunulması olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda birinci muhasebe kaydı Osmanlı merkezi yönetiminin Haremeyn vakıfları denetmenine sunulan tafsilatlı bir muhasebesi olarak değerlendirilebilecekken, ikinci muhasebe kaydı hesapların denkleştirilmesine yönelik ön bir inceleme veya rapor görünümü arz etmektedir.

3. Vakfın Giderleri

Vakıfların mali durumu ve faaliyetleri hakkında yeterince güvenilir bilgiye ulaşabilmek için gelir ve gider tarafları birlikte analiz edilmelidir. Vakfa ait muhasebe kayıtlarından ilkinde *vaz'ı mâl*, ikincisinde ise *vuzi 'a min zâlik* başlıkları altında vakfın giderleri sıralanmıştır. Genel olarak *el-vezâif* (vazifelilerin/hizmetlilerin/görevlilerin maaşları) ve *el-ihracât* (çeşitli satın alımlar veya hizmetler için harcanan paralar) olmak üzere iki gruba ayrılan vakıf giderleri mevcut muhasebe kayıtlarından ilkinde oldukça detaylı bir şekilde sunulmuştur. Vakıf hizmetlilerinin maaşları en temel gider kalemini oluşturmuştur. Ayrıca vakfın işletilmesi, onarımı ve bakımı için gerekli mal, malzeme ve aletlerin satın alınması için imâret, mescit ve türbelerin harcamaları *anbar*, *tenvîr* (aydınlatma), *ihracât* (masraflar) ve *ta'âmiye-i mütevellî* (mütevellî yemek masrafları) başlıkları altında detaylandırılan bahse konu vakıf giderleridir. Bu kalemlerin ardından tahsil edilmemiş gelirler de harcama tarafında listelenmiştir. Ve son olarak hesap, vakıf bütçesinde kalan açık veya nakit ile dengelenmiştir.

Vakfa ait II. Muhasebe kaydında ise, *el-vezâif* (görevli ücretleri) ve *vâcibât* (masraflar) başlıkları altında iki grupta vakıf giderleri kaydedilmiştir.

a. Vakfın I. Muhasebe Kaydına Göre Giderleri

Vakfa ait I. Muhasebe kaydında vakfın gelir dağılımı şöyledir:

Tablo 8
Halilürrahman Vakfı'nın I. Muhasebe Kaydına Göre Giderleri (para)

No	Vakıf Giderleri	%	Miktar
1	<i>El-Vezâif</i> (Görevli Ücretleri)	48,6	409.528
2	<i>Anbar</i> (Anbar Masrafları)	7,3	61.360
3	<i>Tenvîr</i> (Aydınlatma)	4,4	37.080
4	<i>İhrâcât</i> (Harcamalar)	32,6	274.428
5	<i>Ta'âmiye-i Mütevellî</i> (Mütevellinin Yemek Masrafları)	7,1	60.000
Toplam		100	842.396

Tablo 8'de sunulan muhasebe kaydında vakfın giderleri arasında %48,6'lık bir oranla en yüksek paya sahip, görevli ücretleridir. Görevli ücretlerini gider kalemleri arasında %32,6'lık bir orana sahip *el-ihracât* başlığı takip etmiş, vakıf giderleri arasında ikinci sırayı almıştır. Gider kalemleri arasında %7,3 lük orana sahip anbar masrafları, %4,4'lük bir orana sahip aydınlatma masrafları ve %7,1'lik bir orana sahip mütevellinin yemek masrafları takip etmiştir. Vakıf giderleri toplamda beş ayrı kaleme yazılmıştır.

aa. *el-Vezâif* (Görevli Ücretleri)

Tablo 9'da görüleceği üzere toplamda 252 kişiden oluşan vakıf görevlileri 6 başlık altında kategorize edilmiştir. Bunlardan en kalabalık vakıf çalışanı grubunu genel hizmetli başlığı altında kategorize edilen *huddâm* (24), *ferrâş* (12), *bevâb* (24), *küttâb* (61), *câbî* (8) oluşturmaktadır. Buna göre ikinci en kalabalık; *hatip*, *imam*, *muvakkıt* (18 kişi), *imam-ı makâm-ı erba'în* (1), *müezzinler* (28) olmak üzere dini görevliler başlığı altında gruplanan vakıf görevlileri oluşturmuştur. Üçüncü grubu *Cemâ'ati musaddirîn ve müderrisîn 'an meşâyih-i harem-i şerîf* başlığı altında kaydedilen 32 kişiden oluşan musaddir ve müderrisler oluşturmuştur. Dördüncü grupta diğer görevliler olarak gruplanan *sübhağân* (4), *mürettebât-ı sade* (16), *mürettebât-ı ashâb-ı hayrât* (1), *cemâ'at-i müste'min* (1) bulunur. Beşinci grupta ise sosyal hizmet görevlileri başlığı altında kategorize edilen ve içerisinde *simât* görevlilerinin de olduğu vakıf çalışanları bulunmaktadır. Görevli sayısı itibariyle en son sırada bulunan ancak maaşları itibariyle vakıftan en fazla ücreti alan vakfın idari personeli yine ayrı bir başlıkta gruplandırılmıştır.

Vakfın diğer personellerinin sayısı ve maaşları ise şöyledir:

Tablo 9
Vakıf Personeli Sayıları ve Ücretleri

<i>Görevliler</i>	<i>Personel sayısı</i>	<i>Ücretler (yıllık)</i>	<i>Personel/toplam personel</i>	<i>Personel ücretleri / toplam personel ücretleri</i>
Genel Hizmet	129	99.695	129/252 %51,2	99.695/ 409.528 %24.3
Dini	47	102.200	47/252 %18,7	102.200/409.528 %24.9
Eğitim	32	34.940	32/252 %12,7	34.940 / 409.528 %8.5
Sosyal (<i>Simât</i>)	12	8.850	12/252 %4,7	8.850/409.528 %2.1
İdari	6	133.920	6/252 %2,4	133.920 /409.528 %2.7
Diğer Personel	26	29.923	26/252 %10,3	29.923/409.528 %9.3
Toplam	252	409.528	252 %100	

Tablo 9’da görüldüğü üzere vakıf hizmetlileri ücretleri arasından sayıca az olmalarına rağmen en fazla ücreti alan grup idari personel grubudur. *Cemâ’ati mütevellî ağa ve nâib-i nâzır ve başkâtib ve Rûznâmçe* başlığı altında toplam 6 personel, görev adı, görevli adı, ücreti (aynî ve nakdî), günlük ve yıllık olarak kaydedilmiştir. Örneğin vakfın mütevellisi el-Hac Hasan Ağa’ya tek kalemde yıllık olarak 14.400 para görevli ücreti olarak kaydedilmiştir. Vakfın nâzırını olarak kaydedilen Süleyman Bey, Derviş Bey ve evlâd-ı merhûm İbrahim olarak kaydedilen 3 kişinin gelirleri arasında; *keyli* 72 paradan 23.040 para değerinde buğday, *keyli* 72 paradan toplam 28.800 para kıymetinde arpa ve 100 para kıymetinde zeytinyağı kaydedilmiştir. Vakfın başkâtibinin gelirleri ise; günlük 10 paradan yıllık 1.800 para, *keyli* 72 paradan 23.040 kıymetinde buğday ve 100 para kıymetinde zeytinyağı olarak verilmiştir. Vakfın idari görevlileri arasında kaydedilen, son görevli rûznâmçeci Şeyh Şahabeddin Efendi’nin görev ücretidir. Günlük 3 paradan, yıllık 1.080 para nakdî maaş ile birlikte *keyli* 72 paradan yıllık 23.040 para buğday, *keyli* 72 paradan yıllık 11.520 para arpa ve 50 para kıymetinde zeytinyağı rûznâmçecinin görev ücreti olarak kaydedilmiştir. Burada kısaca bahsedildiği üzere, vakfın en fazla ücret alan idari personeli arasından mütevellî dışındaki görevlilerin nakdî gelirleri yanında aynî gelirleri de mevcuttur. Bu durumun gerekçesi olarak da vakfın giderleri arasında tek kalemde, detay belirtilmeden “*Be cihet-i ta’âmiye el-Hac Hasan Ağa el-Mütevellî ‘ale’l-vakf-ı şerîf*” başlığı altında kaydedilen ve vakıf gider bütçesinin %7,1’lik kısmını oluşturan gider kalemi gösterilebilir. Zira mütevellîye yapılan aynî ödemeler ile mütevellinin yemek masrafları bu gider başlığı altında kaydedilmiştir.

Muhasebe kaydında en kalabalık hizmetli grubunu oluşturan genel hizmet görevlilerinden *Cemâ’at-i huddâm-ı makamâtî’l-enbiyâi’l-izâm ve zevcâtihim et-tahirat el-kiramû ‘aliyhim es-selatu ve ş-selam* başlığı altında kaydedilen huddâmların (24) görevlileri ve ücretleri şöyledir:

Tablo 10
Vakıf Hizmetlilerinden Hademelerin Ücretleri

No	Görevli Adı	Ücreti (günlük/para)	Ücreti (yıllık/para)
1	<i>Vazîfe-i eş-Şeyh Ahmed ve ahaveyhi hüddâm-ı Hazreti Halilullah</i>	3	1.080
2	<i>Vazîfe-i Evladı Salih es-Sa'ade hüddâm-ı Hazreti Halilullah.</i>	1,5	540
3	<i>Vâzîfe-i Evladı Şemseddin hüddâm-ı Halilullah.</i>	2	840
4	<i>Vazîfe-i Evladı İsmail hüddâm-ı Hazreti Halilullah.</i>	1,5	540
5	<i>Vazîfe-i Evladı Şeyh Mustafa hüddâm-ı İshak.</i>	1,5	540
6	<i>Vazîfe-i Evladı Şeyh Mustafa hüddâm-ı İshak.</i>	1,5	540
7	<i>Vazîfe-i Evladı Ebussuud hüddâm-ı Hazreti İshak</i>	1,5	540
8	<i>Vazîfe-i Evladı müsevvede hüddâm-ı İshak.</i>	1,5	540
9	<i>Vazîfe-i Evladı Eyadı hüddâm-ı Hazreti Sarra</i>	1,5	540
10	<i>Vazîfe-i Evladı müsevvede hüddâm-ı Hazreti İshak.</i>	3	540
11	<i>Vazîfe-i Mehmed Süleyman hüddâm-ı Hazreti İshak</i>	1,5	225
12	<i>Vazîfe-i Evladı İsmail hüddâm-ı İshak</i>	1,5	540
13	<i>Vazîfe-i Evladı Delum hüddâm-ı Hazreti Yakub</i>	1,5	540
14	<i>Vazîfe-i Evladı Şerafeddin hüddâm-ı Hazreti Yakub</i>	1,5	540
15	<i>Vazîfe-i Evladı Abdulhalim hüddâm-ı Yakub</i>	1,5	540
16	<i>Vazîfe-i Salih ve İsa hüddâm-ı Hazreti Yakub</i>	1,5	540
17	<i>Vazîfe-i Şeyh Mustafa ve ahaveyh hüddâm-ı Hazreti Yusuf.</i>	3	1.080
18	<i>Vazîfe-i Evladı Şerafeddin hüddâm-ı Yusuf.</i>	1,5	540
19	<i>Vazîfe-i Seyyid Salah Hadim-i Yusuf.</i>	4	1.440
20	<i>Vazîfe-i Evladı Alaeddin hüddâm-ı Gâr</i>	1,5	540
21	<i>Vazîfe-i Evladı Ebu'l-vefa hüddâm-ı Gâr.</i>	3	1.080
22	<i>Vazîfe-i Şeyh Mustafa Mervani.</i>	1,5	540
23	<i>Vazîfe-i es-Seyyid İbrahim hâdim-i Kubbe-i Ezvac</i>	2	730
24	<i>Vazîfe-i Alaeddin Hâdimi ...</i>	1,5	540
Toplam		45,5	15.115

Tablo 10'da görüldüğü üzere vakıf görevlileri arasında 24 kişi olarak kaydedilen hademeler çoğunlukla Peygamber kabirlerinin hizmetinden sorumludurlar. Günlük 1,5 ila 3 para arasında değişen ücretler alan hademelere buğday, arpa ya da zeytinyağı gibi tahsisatlar yapılmamıştır.

Vakıf görevlileri arasında sayıları 61 olan kâtiplerin sayısı da dikkat çekicidir. Bu durum ise vakfın büyüklüğü ile açıklanabilir. Kâtipler gibi vakıf gelirlerinin tahsilinden sorumlu câbiler de sayıca fazladır.

Tablo 11
Vakıf Hizmetlilerinden Câbilerin Ücretleri

No	Cemaat-i Câbiyan-ı Mahasıl'ı-Vakfı'ş-Şerif an-vâcib sene 1117 5.220 para	Miktar (günlük/para)	Ücret (yıllık/ para)
1	Vazîfe-i Şeyh Halil Câbi-i Haleb.	3	1.080
2	Vazîfe-i Şeyh Ahmed Ensâri câbi-i Mısır.	2	1.440
3	Vazîfe-i Şeyh Mustafa Tahsub Câbi-i Şam.	7	2.520
4	Vazîfe-i Evladı Delum Câbi-i Cenin el-Celil.	3	1.080
5	Vazîfe-i Mustafa Kadı Câbi-i Mısır.	2	720
6	Vazîfe-i Mustafa Kadı Câbi-i Benisehle.	1,5	450
7	Vazîfe-i Şeyh Mehmed Müsevvede-i Câbi-i Benisehle.	1,5	450
8	Vazîfe-i Ahmed Şerafeddin Câbi-i Beyti Luba.	2	720
Toplam		22	8.460

Tablo 10'da görüldüğü üzere vakıf gelirlerinin tahsilinden sorumlu câbiler, Halep, Şam, Mısır, Cenin gibi vakıf musakkafât ve müstegallâtı bulunan yerlerin gelirlerinin toplanmasından sorumlu idiler. Câbiler arasından en yüksek günlük ve yıllık geliri ise vakfın Şam'daki gelirlerini toplamaktan sorumlu Mustafa Tahsup almıştır. Onu Halep ve Cenin câbileri takip etmiştir.

ab. Anbar Masrafları

Vakfa ait I. Muhasebe kaydında anbar masrafları 32 kalemde kaydedilmiştir. Kaydın başında yer alan '*An-masârıf-ı Medine-i Anbar-ı Şerif li-ecli'l-vâridin ve levâzımı'l-evkâf ve alef-i ve re'âyâ ve ta'âmîyât-ı el-vâridîn li-ziyareti'l-enbiya'i'l-kirâm aleyhim efdalu's-salat ve etemmü's-selâm min gurre-i Şehri'l-Muharremi'l-Haram min şuhûri sene 1117 ila gurreti'l-Muharrem sene 1118. Ahsenallahu hitâmehâ*' ifadeleri bu başlığı özetler niteliktedir. El-Halil'de bulunan Peygamber kabirlerini ziyarete gelenler için ikram edilen yemek masrafları bu kalemde en fazla yer alan harcamalardır. Ayrıca, Haremü'l-Halil'e gelen vakıf *re'âyâsı* (ahalisi) ile tulumbacıbaşı, Osman Ağa cemaati, Süleyman Paşa, İbrahim Paşa Cemaati gibi diğer bazı kişi ve görevlilere ait *alef* (yonca, hayvan yemi) ücretleri anbar masrafları içerisinde dokuz kalemde kaydedilmiştir.

ac. Tenvîr (Aydınlatma Masrafları)

"*Masârıf-ı tenvîr iş'âlât-ı kanâdili'l-Mescidi'ş-Şerif ve Makamâti'l-Enbiya'i'l-izam aleyhim es-Selatu ve etemmü's-Selam ve iş'âlâtı Sadâtı Şehr-i Ramazan ve İş'âl-ı vâridin ve Evliyâ ve gayru zâlik. Rugan-ı Zeyt 927 kıyye 37080 para.*" başlığı altında kaydedilen aydınlatma giderleri 24 kalemde şöyle detaylandırılmıştır.

Tablo 12
Vakfın Aydınlatma Masrafları

No	Aydınlatma Yeri	Miktarı (kıyye)
1	<i>İş'âli'l-Mescidi's-şerîf</i>	171
2	<i>İş'âli'l-husubeyn</i>	43
3	<i>İş'âli'l-Makamât-ı Enbiyâ</i>	428,5
4	<i>İş'al-ı</i>	16
5	<i>İş'al-i Sâdât-ı Ramazan</i>	31
6	<i>İş'al-i Teravîh-i Ramazan</i>	7
7	<i>İş'al-i Muvakkutini'l-Harem</i>	12
8	<i>İş'al-i Bevvâbü'l-harem</i>	8
9	<i>İş'al-i Bevvâb-ı Anbar</i>	4
10	<i>İş'al-i Şeyh Ömer Veliyullah</i>	12
11	<i>İş'al-i eş-Şeyh Veliyullah</i>	8
12	<i>İş'al-i Şeyh Lehfus Veliyullah</i>	4
13	<i>İş'al-i Şeyh Burhaneddin</i>	12
14	<i>İş'al-i Mescid-i Kal'a</i>	12
15	<i>İş'al-i Naibi Nazır</i>	49
16	<i>İş'al-i Kâtib-i Hazine</i>	36
17	<i>İş'al-i Neccar</i>	12
18	<i>İş'al-i Sûk</i>	14
19	<i>İş'al-i Ağa</i>	12
20	<i>İş'al-i Şeyh Ali Kavli</i>	3
21	<i>Gare</i>	1
22	<i>'Asel-i Kanâdil</i>	1,5
23	<i>Vâridîn</i>	5,5
24	<i>Hamam ve Kalemiye</i>	13
Toplam		927

Tablo 12'de yer alan aydınlatma masrafları kıyye olarak kaydedilmiş olup, kalem kalem ücret tutarı yazılmamıştır. Toplam aydınlatma masrafları ise gider kaleminin yazıldığı başlıkta topluca kaydedilmiştir. Bahse konu aydınlatma giderleri arasında Peygamber makamları, makamların kapıları, mescid, Haremü'l-Halil kapısı, anbar kapısı, Ramazan ayında teravîh için, sâdât için aydınlatma, şeyhlerin makamlarının aydınlatılması, kale mescidinin aydınlatılması kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra vakıf görevlilerinden *nâib-i nâzır*, *kâtib-i hazîne* gibi idari görevlilere de bütçenin bu başlığından pay ayrılmıştır. Öte yandan, *neccâr* (marangoz), hamam ve çarşının aydınlatılması bu başlıkta kaydedilen diğer bazı harcama kalemleridir.

Bu öğeler arasında en büyük pay, yılda 428 buçuk kıyye maliyeti olan Peygamberlerin türbelerinin aydınlatılmasıdır. Ayrıca, örneğin mescidin aydınlatmasının maliyeti 171 kıyye iken, kale mescidinin aydınlatmasının yıllık maliyeti 12 kıyyedir. Öte yandan harem kapılarının aydınlatılmasının maliyeti 8 kıyye, depo kapılarının aydınlatılması 4 kıyyedir. Toplamda 24 kalemde kaydedilen bu aydınlatma masrafları vakıf bütçesi içerisinde ise %4,4'lük oran ile vakıf giderleri arasında son sırada yer almıştır.

ad. el-İhrâcât (Masraflar)

Vakfin giderleri arasında %32'lik bir oran ile ikinci sırada yer alan ihrâcât giderleri muhasebe kaydında “*Be-cihet-i İhrâcâtı Mühimme fi-levâzımı 'l-vakf-ı şerif ve ücretu nakli gılâl-ı irdeb ve Hıla-i Meşayihu 'r-Re'âyâ ve ta'âmiye-i vâridin ila ziyareti 'l-enbiyâi 'l-kirâm 'ala Nebiyyinâ ve aleyhim ve alâ sairî 'l-enbiyâi 'l-izâm afdalu's-salat ve etemmü's-selâm ve ücreti.... Er-re'âyâ ve gayru zâlik be-mûcebi defâtir-i küttabi'n-Nevâhi min gurre-i Şehri 'l-Muharremü 'l-Haram sene 1117 ila intihâ-i şehri Zilhicce'ti 'l-Haram sene tarihûhu*” altında kaydedilmiştir. 52 kalemde kaydedilen gider kalemlerini özetler nitelikteki bu başlıkta vakfin fiili işleyişi için lüzum duyulan her türlü malzeme ve hizmet satın alımlarının kaydedildiği muhasebe başlığı olmuştur. Bunlar içinde cami mihrabının mumları, kırtasiye malzemesi, câbilerin harcırahı, hüccet için ödenen harçlar, kap kacağın kalaylanması masrafları benzeri çok çeşitli ufak masraf kalemleri yer almaktadır. Vakfin çeşitli hizmetlerin gördürülmesi için ödediği ücretler de bu başlıkta kayıtlıdır. Bu ödemeler içinde vakıf buğdayının anbardan değirmene ve unun değirmenden anbara taşınması için arabacılara ödenen ücret, değirmencilere ödenen ücret, vakfin tahsil ettiği mahsulün nakli için arabacılara ve satın alınan gıda mallarının ve odunun taşınması için hamallara ödenen ücretler benzeri ödemeler yer almaktadır.

Bunlara ek olarak, yerel önde gelen seçkinlerin yemek masrafları, yemek pişirme aletlerinin işçilik maliyeti, konuklar için ziyafet maliyeti, cami ve imâret alanındaki türbelerin bakımı da bu başlık altında kaydedilmiştir. Ayrıca Haremü'l-Halil'de bulunan peygamber makamlarını ziyarete gelenler ile vakıf re'âyâsının yemek masrafları da yine bu başlık altında kaydedilmiştir.

Bu kalemlere ilişkin bazı örnekler şöyledir:

Be-ciheti galle-i Taamiye Şeyhü 'l-islam harem ma'ahu mine's-sâdâti 'l-....

2.860 para

Be-ciheti Kahve-i vekil ağa.

1.280 para

Be-ciheti kanadilü 'l-Mescidi 'ş-şerif

605 para

Be-ciheti harcı Vali-i Cabi-i Haleb

2.160 para

Be-ciheti Ma'a adat-ı Subaşı ve an-Sahil-i Gazze

Hınta 20 keyl

Şa'ir 20 keyl

6.400

3.200

Be-ciheti İmza-i Muhasebe-i Vakf-ı Şerif.

300 para

Be-ciheti Bekir-i Tahun Fi'l-Kudüs

60 para

Be-ciheti Kahve ve Nûş ve Tahsil-i bi'r-Reşide ve Alisan
690 para

Be-ciheti İmare-i Ubur-ı Sebil an-yed-i İbrahim Ağa
1.954 para

Be-ciheti adet-i Kâtib-i Sahil-i Gazze
300 para

Be-ciheti adet-i Kâtib-i Anbar Sahil-i Gazze
300 para

Be-ciheti Müşteri-i Hacer-i Tahun der-Kudüs
5.900 para

Be-ciheti fi İmareti Ayni Hamam
1.104 para

Be-ciheti Hanefeyni fi İmareti 'l-hamam
800 para

Be-ciheti Taamiye-i Çuhadar İbrahim Paşa
270 para

Be-ciheti baha-i keyli anbar
90 para

Be-ciheti seferi ile 'l-Babi Âli fi Masâlihi 'l-vakfi 'ş-şerif
18.000 para

Be-ciheti Hazreti İbrahim Paşa Vali-i Gazze sâbıkan li-ecli himayeti Biladi'l-vakıf bi-Nahiye-i Gazze ve Remle.
54.000 para

Be-ciheti tasarrufi yed-i eş-Şeyh Halil Efendi fi vekâleti meblağı huzurı 'l-mütevelli
3.000 para

Be-ciheti kâğıt ve Levâzım-ı zamanı 'l-Muhasebe ve Harcı Kitab
900 para

Burada yer verilen örneklerde de görüldüğü üzere *el-ihracât* başlığı altında vakfın çok çeşitli giderleri kaydedilmiştir.

Vakıf mülklerin tamir ve bakımlarına ilişkin ayrı bir başlık açılmamıştır. Bunun yerine *el-ihracât* başlığı altında aşağıda yer verilen iki kalemde kaydedilmiştir.

Be-ciheti Tamiru 'l-vakıf
90 para

Be-ciheti fi tamiri Hanu 'l-Acem der-Medineti 'ş-Şamı 'ş-Şerif ve Anbar-ı Musakkafât.
16.847 para

Burada yer verilen iki kalemden ilki oldukça cüz'î bir miktar tamir gideri olarak kaydedilmişken, ikinci kalemde vakfın Şam'da bulunan Acem Hanı ile anbarın tamir masrafı 16.847 para olarak yazılmıştır.

ae. Ta'âmiye-i Mütevellî (Mütevellî Yemek Masrafı)

Halilürrahman Vakfı'na ait I. Muhasebe Kaydında *ta'âmiye-i mütevellî* olarak kaydedilen gider kalemi başlığı şöyledir: “*Be-cihet-i Taamiye-i Kıdvetü'l-a'yân el-mu'teberin el-Hac Hasan Ağa el-mütevellî ale'l-vakfî'ş-şerîf bi-muktezâ-i âdât-ı kadîme 'an-vâcib sene 1117 bi-mücibi Muhasebât-ı sâbika.60.000 para.*”

Bu başlıktan da anlaşılacağı üzere eski bir gelenek olarak mütevellîye yemek masrafı başlığı altında muhtemelen kendisine diğer idari personelde olduğu gibi tahsis edilen mahsuller ya da kendisini ziyarete gelenlere ikram edilen yemek masraflarına ilişkin kayıt tek kalemde 60.000 para olarak kaydedilmiş olmalıdır.

b. Vakfın II. Muhasebe Kaydına Göre Giderleri

Halilürrahman Vakfı'na ait H. 1118/M. (Mart) 1807-1808 tarihli muhasebe defterinde yer alan ikinci muhasebe kaydında vakfın giderleri “*el-vezâif*” ve “*vâcibât*” olmak üzere iki başlık altında kaydedilmiştir.

Tablo 13
Halilürrahman Vakfı'nın II. Muhasebe Kaydına Göre Giderleri (para)

	Vakıf Giderleri		%	Miktar	
1	<i>El-vezâif (Personel)</i>		51,41	387.588	
2	<i>Vâcibât (Masraflar)</i>	<i>Harc-ı matbah (Mutfak harcamaları)</i>	158.440	48,59	366.324
		<i>Muhasebât-ı evkâf- sâire (Diğer harcamalar)</i>	189.043		
		<i>Meremmet (Tamirat masrafları)</i>	18.841		
Toplam			100	753.912	

Tablo 13'te verilen bilgiler incelendiğinde; vakfın giderleri arasında %51,41'lik orana sahip vakıf personelinin maaşları, muhasebe kaydında tek kalemde, toplu bir şekilde kaydedilmiştir. Öte yandan “*vâcibât*” başlığı altında vakıf giderlerinin %48,59'unu oluşturan masraflar, mutfak giderleri, diğer masraflar ve tamir masrafları olmak üzere üç ayrı başlıkta 33 kalemde kaydedilmiştir. Çalışmanın bu kısmında vâcibât başlığı altında kaydedilen harcamalara sırası ile yer verilecektir.

ba. Harc-ı Matbah (Mutfak Masrafları)

Vakfın *vâcibât* başlığı altında kaydedilen *be-cihet-i harc-ı matbah berâ-yı masarîfât-ı simât-ı Hazret-i müşârun ileyh* (mutfak harcamaları) 3 kalemde şöyledir:

Tablo 14
Vakfın II. Muhasebe Kaydına Göre Mutfak Masrafları

No	Masraf Kalemleri	Ücreti (para)
1	<i>Be-cihet-i baha-i ruğan-ı zeyt berâ-yı tenvîr-i kanâdil-i harem-i şerîf ve merkad-ı enbiyâ-i izâm ve rusûl-i kirâm aleyhim efdalu's-salavat. Ve evliya-yı kirâm ve meşâyih-i zevi'l-ihtrâm ve matbah-ı kerîm ve ba'zı masarîfât-ı vakf-ı şerîf ber-müceb-i mu'tad-ı kadîm ve defter-i kâtîbân-ı vakf-ı şerîf-i mezbûre bi'd-defa'at kalem ve sarf şode. Ruğan-ı zeyt kıyye 928.</i>	37.080
2	<i>Be-cihet-i baha-i hinta ve şâ'ir ve dels ve alef ve baha-i nân ve baha-i kahve ve masarîfât-ı sâire berâ-yı matbah-ı Hazreti Halilurrahman salavatullahi alâ nebiyyina ve aleyhisselam ve fukara-i varidîn-i müslimîn ber-müceb-i âdet-i kadîm ve defter-i kâtîbân-ı vakf bi'd-defa'at sarf şode.</i>	61.360
3	<i>Be-cihet-i harcı ta'am baha-i müteveli-i vakf ve hüddâm-ı vakf ve re'âyâ-yı kurahâ. Ve baha-i kahve ve masarîfât-ı sâire ber-müceb-i mu'tad-ı kadîm ve defter-i kâtîbân-ı vakf bi'd-defa'at sarf şode.</i>	60.000
Toplam		158.440

I. Muhasebe kaydı ile kıyaslandığında üç kalemde toplu bir şekilde kaydedilen bu mutfak masrafları arasında ilk kalemde içerisinde *simât* (Halil İbrahim Sofrası)'ın da bulunduğu *harem-i şerîf* ve *merkad-ı enbiyâ* gibi makamların aydınlatma masrafları için 928 kıyye zeytinyağı bedeli 37.080 para kaydedilmiştir. İkinci ve mutfak masrafları içerisindeki en fazla gider kalemini oluşturan ise; buğday, arpa, yulaf, ekmek ve kahve ile diğer mutfak masrafları olmuştur. *Simât*'a gelen fakir Müslümanlara gelenek olduğu üzere ikram edilen yemeklerin masrafı da bu kalemde kaydedilmiştir. Mutfak masrafları içerisinde üçüncü kalemde kaydedilen masrafları ise; müteveli, vakıf hizmetlileri ve vakıf köylerinin re'âyâlarının yemek masrafları ile kahve ve gelenek olan diğer masraflar oluşturmuştur.

Vakfa ait bu II. Muhasebe kaydında tanımlanan mutfak masrafları incelendiğinde; ilk dikkati çeken husus *simât*'a gelenlerin yemek masrafları ile vakıf personelinin yemek masraflarının ayrı ayrı kaydedilmiş olmasıdır. Böyle bir farklılığın ikram edilen yemeklerde de olup olmadığı sorusu burada verilen bilgilerle cevaplanamayacak bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan mutfak harcamaları arasında kaydedilen kahve giderleri dikkat çekicidir. Seyyahların ya da hacıların hakkında bir malumat vermediği kahve tüketimi, *simât* giderleri arasında önemli harcamalar arasında yazılmıştır.

Simât'a ait herhangi bir tamir masrafına rastlanmazken, diğer harcama kalemleri arasında yazılan örneğin *be-cihet-i harc-ı ziyâfet-i Şeyhülislam kasaba-i Halilurrahman ve sâdât ber-müceb-i âdet-i kadîm* başlığında kaydedilen 2.860 para; *be-cihet-i baha-i kahve berâ-yı zâbitân-ı vakıf* başlığında kayıtlı 6.196 para da mutfak masrafları arasına dâhil edilebilecek vakıf muhasebe defterinin diğer harcamaları arasında kayıtlı masraflardandır. *Zâbitân-ı vakıf* terimi vakfın idari kadrosu için kullanılan bir terim olması hasebiyle yukarıda zikredilen

kahve masraflarına ilaveten ayrı bir kalemde tekrar bir kahve giderinin yazılmasından işaret ettiğimiz gibi *simât*'ta çokça kahve tüketildiği anlaşılmaktadır.

bb. Muhasebât (Muhasebe Giderleri)

Vakfın II. Muhasebe kaydında gelir kalemleri arasında *muhasebât-ı evkâf-ı sâire-i mezkûrîn* başlığı altında yine çeşitli harcamalar 28 kalemde kaydedilmiştir. Çoğunlukla vergilerin kaydedildiği bu gider başlığında vakıf giderleri toplu bir şekilde kaydedildiği için aşağıda tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 15
Muhasebât Giderleri

1	<i>Be-cihet-i baha-i hil'at berâ-yı meşâyih-i esâmi Gazze ve Nablis ve kurahâ-i sâire ber-müceb-i mu'tad-ı kadîm sarf şode.</i>	18.860
2	<i>Be-cihet-i baha-i kanâdil berâ-yı mescid-i şerif-i Hazreti Halilurrahman ber-müceb-i mu'tad-ı kadîm sarf şode.</i>	605
3	<i>Harc-ı mevlid-i şerif ve meddah-ı şerif-i Hazret-i Resûl-i Ekrem ve Nebiyyi muhterem sallallahu Teâla aleyhi ve's-selem. Ber-müceb-i mu'tad-ı kadîm sarf şode.</i>	860
4	<i>Be-cihet-i harc-ı ziyâfet-i Şeyhü'l-İslam kasaba-i Halilurrahman ve sadât. Ber-müceb-i mu'tad-ı kadîm sarf şode.</i>	.60
5	<i>Be-cihet-i harc-ı kaydı berât-ı şerif 'âlîşan ve tevliyet-i vakf-ı şerif. Ber-müceb-i mu'tad-ı kadîm sarf şode.</i>	2.400
6	<i>Be-cihet-i ücret-i nefsi gılâl 'an-kurahâ-i câbi-i anbar-ı kerîm. Bi'd-defa 'at harç ve sarf şode.</i>	1.740
7	<i>Be-cihet-i baha-i kahve bera-yı ... zabitân vakf ve hüddâm-ı mütevellî re'âyân 'an-muhassal-ı tahsil-i gılâl. Ber-müceb-i âdet-i kadîm sarf şode.</i>	6.196
8	<i>Be-cihet-i harc-ı râh-ı câbiyan berâ-yı tahsil-i mâl-ı vakıf. Ber-müceb-i âdet-i kadîm sarf şode.</i>	2.160
9	<i>Be-cihet-i harc-ı Subaşı berâ-yı tahsil-i mal-ı vakf-ı şerif. Bi'd-defa 'at sarf şode.</i>	9.600
10	<i>Be-cihet-i harc-ı imzâ-i Kâdî-i Kudüs-i Şerif berâ-yı defter-i muhasebe-i vakf-ı şerif. Ber-müceb-i bi'd-defa 'at sarf şode.</i>	3.000
11	<i>Be-cihet-i ücret-i katibân ve anbarı der-surre-i gurre berâ-yı tahsil-i mâl-ı vakf ber-müceb-i âdet-i kadîm bi'd-defa 'at sarf şode.</i>	1.500
12	<i>Be-cihet-i edâ-i hademe-i muhassallık berâ-yı tahsil-i mâl-ı vakf ber-müceb-i âdet-i kadîm. Bi'd-defa 'at harç ve sarf şode.</i>	4.800
13	<i>Be-cihet-i harc-ı ta'am-ı fukarâ-i vâridîn ve Çukadar İbrahim Paşa ve it'am-ı âaire. Bi'd-defa 'at sarf şode.</i>	2.374
14	<i>Be-cihet-i ücret-i mübâşir berâ-yı tahsil-i mal-ı vakf-ı şerif. Bi'd-defa 'at harç ve sarf şode.</i>	10.920
15	<i>Be-cihet-i ücret-i Çukadar Paşa Gazze berayı mesalih-i vakıf. Bi'd-defa 'at sarf şode.</i>	960
16	<i>Be-cihet-i ücret-i sâ-i berâ-yı mesâlih-i vakf-ı şerif. Bi'd-defa 'at sarf şode.</i>	1.080
17	<i>Be-cihet-i harc-ı hademe-i Mehmed Paşa ve İbrahim Paşa vâlî-i Gazze. Bi'd-defa 'at sarf şode.</i>	5.400
18	<i>Be-cihet-i Harc-ı Nâib-i Kâdî-i Kudüs-i Şerif bera-yı mesâlih-i vakıf. Bi'd-defa 'at sarf şode..</i>	108.000
19	<i>Be-cihet-i Harc-ı ba'zı masarîfât tahun der-Kudüs-i şerif. Bi'd-defa 'at sarf şode..</i>	6.230
20	<i>Be-cihet-i Harc-ı masarîfât-ı Halil Efendi vekil-i mütevellî-i vakıf. Bi'd-defa 'at sarf şode.</i>	3.000

21	<i>Baha-i Kâğıt berâ-yı levâzım-ı defâtir-i vakf-ı şerif bi 'd-defa 'at sarf şode.</i>	900
22	<i>Baha-i ganem berâyıbi 'd-defa 'at sarf şode.</i>	5.900
23	<i>Edâ-i akçe-i Mustafa Paşa vâli-i Kudüs-i şerif sâbikan an-mesâlih-i vakf-ı şerif sarf şode.</i>	20.940
24	<i>Edâ-i akçe-i İbrahim Paşa vâli-i Gazze ve Remle sâbikan berâyı masâlih-i vakf-ı şerif bi 'd-defa 'at sarf şode.</i>	54.000
25	<i>Harç-ı ba'zı masarıfât-ı hammamâni vakf-ı şerif ber-müceb-i âdet-i kadime bi 'd-defa 'at sarf şode.</i>	1.458
26	<i>Harç-ı imzâ-i Mevlâna Müfettiş Efendi der-hîn-i dide-i muhasebe-i vakıf.</i>	300
27	<i>Harç-ı kisedâriye ve hüddâmiye ve kalemiye ber-müceb-i âdet-i kadime sarf şode.</i>	1.000
28	<i>Harç-ı dide-i muhasebe-i vakıf ber-müceb-i mu 'tad-ı kadime sarf şode.</i>	2.000
Toplam		189.043

bc. Meremmet (Tamir Masrafları)

Vakfin giderlerinin son başlığını oluşturan 'ani'-l-meremmet-i mezkûrîn başlığı altında iki kalemde tamir masrafları kaydedilmiştir.

Tablo 16
Vakfin Tamirat Masrafları

1	<i>Harç-ı meremmet-ı kazgan-ı hammam-ı kasaba-i Hazreti Halilu'r-Rahman ber-müceb-i defter-i kâtibân-ı vakıf bi 'd-defa 'at sarf şode.</i>	1.994
2	<i>Harç-ı meremmet-ı kazgan-ı Han der-Şam-ı şerif bi 'd-defa 'at ber-muceb-i defter-i kâtibân sarf şode.</i>	16.847
Toplam		18.841

Buna göre cari yıl içerisinde el-Halil kasabasında bulunan hamamın kazanı ile Şam'da bulunan hanın kazanı tamir edilmiştir.

c. El-Bâkî (Kalan)

Halilürrahman Vakfı'na ait her iki muhasebe kaydında da giderler bölümü hesapları *el bâkî* (kalan) hesaplanması ile devam etmiştir. Bua göre, vakfın birinci hesap kaydında *der-zimem-i re 'âyâ-yı kurahâ ve müste 'cirîn 'an vâcib sene 1117 bi-mücib-i defâtür-i küttâbü 'n-nevâhî* başlığı altında listelenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, cari döneme ait tahsil edilmemiş gelirler, birinci hesap defterinin başlangıcında, *makbûz* (toplanan) ve *bâkî* (kalan) olmak üzere ayrı kalemler olarak kaydedildiği, muhasebe kayıtlarının gelirler kısmında zaten belirtilmişti. Tahsil edilmemiş gelirler aynen hesap defterinde de listelenmiştir. Böylece gelir toplamada bazı zorlukların ortaya çıktığı köyleri tespit edebiliriz. Örneğin, birinci hesap defterinin sonunda listelenen aynı olarak toplanmamış 23 bâkî gelir kaleminin 9'u Halhol, Edna, Mecdil, Latani, Gayât, Harsa, Duri, Meşie, Kubâb-ı kuva köyleri ahaliyelerinin zimmetlerinde kalan vakıf gelirleri olmuştur. Bunun yanı sıra cari yılda söz konusu hesap defterinde kayıtlı vakıf köyler halkından ve vakıflardan (vergi tahsildarları) tahsil edilmeyen gelirlerin yanı sıra cari yılda mütevellî zimmetinde kalan vakıf geliri de yazılmıştır.

Aşağıda, 1705-1707 yılları için el-Halil'deki Halilurrahman Vakfı'nın birinci hesap defterinden alınmış *el-bâkî* (kalan) kısmı tablo halinde sunulmuştur.

Tablo 17
Vakfın I. Muhasebe Kaydında Kalan Gelirler

No	<i>El-Bâkî</i>	Tutarı
1	<i>Der-zimmet-i ahâli-i karye-i Halhol be-müceb-i defter-i Nâib en-Nâhiye.</i>	5.180
	<i>Hunta keyl 6</i>	1.920
	<i>Şâ'ir keyl 10</i>	1.860
	<i>Nakid</i>	1.500
2	<i>Der-zimmet-i ahâli-i karye-i Edna be-müceb-i defter.</i>	21.600
	<i>Hunta keyl 402</i>	13.000
	<i>Şâ'ir keyl 40</i>	6.200
3	<i>Der-zimmet-i ahâli-i Mecdil hâsıl.</i>	400
4	<i>Der-zimmet-i ahâli-i karye-i Latani hunta ve şa'ir ve nukud be-müceb-i defter-i kâtib.</i>	11.863
5	<i>Der-zimmet-i ahâli-i karye-i Gayât bahâ-i gılal be-müceb-i defter-i kâtib.</i>	14.680
6	<i>Der-zimmet-i ahâli-i Harsa be-müceb-i defter-i kâtib.</i>	360
7	<i>Der-zimmet-i ahâli-i karye-i Duri be-müceb-i defter-i kâtib en-Nâhiye.</i>	39.942
	<i>39942 para</i>	11.842
	<i>Hunta keyl 52</i>	18.720
	<i>Şâ'ir keyl 53 Nakid 11842 para</i>	9.360
8	<i>Der-zimmet-i el-Hac Hasan müste'cir-i Hanü'l-Acem der-Medineti Şam eş-Şerif.</i>	5.000
9	<i>Der-zimmet-i ahâli-i karye-i el-Meşie an-mahsül-ı karye-i</i>	
	<i>Hunta keyl 15</i>	3.900
	<i>Şâ'ir keyl 15</i>	1.950
10	<i>Der-zimmet-i ahâli-i karye-i el-Kubab-ı kova.</i>	
	<i>Edresi keyl 25</i>	3.750
	<i>Hunta keyl 25</i>	8.000
11	<i>Der-zimmet-i câbi-i nâhiye-i Haleb Nakid uluşiye ve harc-ı Vali-i.....el-vakf-ı şerif.</i>	9.640
12	<i>Der-zimmet-i Câbi-i Medine-i Mısır an-malı sene 1117 gayri'l-gılal.</i>	9.600
13	<i>Der-zimmet-i Ahmed Ağa zâbit-ı el-Münzi an-maktu-i sekiz krat karye-i Errimsa.</i>	2.400
14	<i>Der-zimmet-i Şeyh Abdullah Aleml müste'cir-i nâhiye-i Nablus.</i>	9.000
15	<i>Der-zimmet-i Hamdan el-Gardı kova. Ezriye keyl 4</i>	640
16	<i>Der-zimmet-i ahâli-i karye-i Letruni. Ezriye keyl 40</i>	640
17	<i>Der-zimmet-i ahâli-i Beyti Luba</i>	
	<i>Hunta keyl 80</i>	2.720
	<i>Ezriye keyl 20</i>	3.200
18	<i>Der-zimmet-i Salih Uveyza. Ezriye keyl 4</i>	640
19	<i>Der-zimmet-i Ahmed es-Esmadar.</i>	
	<i>Hunta keyl 5</i>	1.600
	<i>Şâ'ir keyl 5</i>	800
20	<i>Der-zimmet-i ahâli-i Beyti Banala.</i>	
	<i>Hunta keyl 5</i>	1.600
	<i>Şâ'ir keyl 5</i>	800
	<i>Zeyt kıyye 50</i>	2.000
	<i>Koton kıyye 100</i>	600
21	<i>Der-zimmet-i ahâli-i Sevvakin Serefseta. Ezriye keyl 13</i>	2.080
22	<i>Der-zimmet-i Salih ibni Muslıh. Hunta keyl 2</i>	240
23	<i>Der-zimmet-i Şeyh Salim Abdurrezzak. Hunta keyl 2</i>	240
Toplam		169.468

Vakfın yukarıda işaret edilen ve müteveli zimmetinde kalan bâkî ise şöyle kaydedilmiştir: “*Sahha'l-bâkî ilâ Hazreti Aynü'l-A'yân Hasan Ağa el-mütevelli ale'l-vakfî 'ş-şerif ziyâde-i an'l-irâd.49.147 para.*” Bu durumda da cari yılda vakıf köyler ahalilerinde kalan buğday, arpa, pirinç, zeytinyağı, koton mahsulleri ile kiracılarda kalan nukûd ve müteveli zimmetinde kalan miktarla birlikte vakfın *el-bâkî* gelirleri toplamı 218.615 para olmuştur.

Vakfa ait İkinci muhasebe kaydında ise *el-bâkî* kısmı tek kalemde şöyle kaydedilmiştir.

El-bâkî 169.468 para.

Muhasebe-i zimem-i re'âyâ-yı kurahâ-i vakf-ı mezkurîn.

Dîde-i re'âyâ kurahâ-i vakf ' an-baha-i hinta ve şa'ir ve ezriye ve ruğan-ı zeyt ve dîde-i müste'cirîn-i han ve hammamât 'an-mahsul-ı vakfî dîde-i hod şah 'în kadri para bâkî-i Mart vâcib sene 1118 ber-müceb-i defter-i karye-ikâtib-i vakf.

169.468 para

Bu başlıkta da yine vakıf köylerinin ahalisinin zimmetinde kalan buğday, arpa, pirinç ve zeytinyağı gelirleri ile vakfın han ve hamamlarında kalan kiracıların zimmetinde kalan nukûd kaydedilmiştir. Müteveli zimmetinde kalan bir gelir yazılmamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak, mevcut çalışmada Halilürrahman Vakfı'nın 18. yüzyılın başına tarihlenen iki muhasebe kaydında yer alan toplam gelir ve gider rakamları meydana getirilmiş ve daha sonra ayrıntılı bir analiz geliştirmek için bunları bileşenlerine ayrıştırma yöntemi kullanılmıştır. Böylece vakıf köyü gelirleri, vakıf gelirlerini oluşturan önceki yıla ait nakdi fazla ve tahsil edilmemiş gelirler ayrı ayrı belirtilmiştir. Vakıf harcamalarını birlikte oluşturan personel giderleri, anbar, mutfak, aydınlatma harcamaları, onarım harcamaları ve muhtelif giderler de aynı şekilde ifade edilmiştir. Bu hesaplar bize el-Halil'deki Halilürrahman Vakfı'nın gelir kaynaklarının çeşitliliğini ve kompozisyonunu göstermektedir. Ayrıca, bu gelir kayıtlarından elde edilen veriler vakfın mali durumunu takip etmemizi sağlamaktadır. Hesap defterlerinin gider tarafının incelenmesi, vakıf mali tablosunu tamamlamıştır. Gıda ve diğer düzenli olarak tüketilen ürünler için yapılan harcamalar, imâret-vakıf (*simât-ı kerîm* ya da Halil İbrahim Sofrası)'ın işleyişi ve hizmetleri için bize önemli bilgiler sunmuştur.

Buna göre öncelikle Halilürrahman Vakfı'nın gelir kalemleri değerlendirildiğinde hatırlanması gereken husus vakfın el-Halil kentinde mukîm fakir ve muhtaçlar ile hacılar, sufiler ve seyyahların ağırlandığı bir sofrayı bünyesinde bulundurmasıdır. Bu sofrâ, Halilürrahman vakıf külliyesinin en önemli yapısı olarak külliye kendi adını vermiştir. Temelde vakıf, açların doyurulması için hizmet sunan bir imâret-külliye'dir. Bu imârette pişirilen yemeklere bakıldığında ise, örneğin, 16. yüzyıl başlarında kenti ziyaret eden yerel vakanüvis Mucireddin el-Hanbelî (öl. 927/1521) imârette perşembe akşamları iç pilavla (*ruzzü'l-mufalfal*) nar tanesi ikram edilirken, sofradaki günlük tayının mercimek çorbası

olduğunu gözlemlemiştir. Bayramlarda ise daha zengin yemekler pişirildiğinden bahisle imârette Cuma ve bayram günlerinde ziyaretçilere farklı bir menü sunulduğuna işaret etmiştir. Mucireddin sofralardaki günlük kurallara da yer verdiği çalışmasında imârette ekmeğin günlük pişirildiğini ve günde üç kere dağıtıldığını belirtir. Her gün pişen ekmeğin miktarının 14.000 yassı somun olduğunu, bu rakamın bazı zamanlarda 15.000'i bulduğunu kaydeder. Herkesin buyur edildiği sofranın kapasitesinin tespitinin ise zor olduğuna işaret eder. Mucireddin ayrıca imârette ikram edilen yemeği buğday aşısı anlamına gelen *deşişe* olarak adlandırır. Memluk Sultanı Kayıtbay'ın da *deşişe* adı verilen buğday ve yağdan oluşan bu yemeğin dağıtılmasını şart kıldığı Medine'deki imâreti için el-Halil'de bulunan imâreti örnek aldığını belirtir³¹. 17. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi ise Mucireddin'den yaklaşık iki yüz yıl sonra ziyaretinde kaleme aldığı seyahatnamesinde *simâti* anlatırken bu imârette dağıtılan buğday çorbasının lezzetini hiçbir vezir sofrasında bulamadığını kaydeder. Bunun yanı sıra, Halilürrahman imâretinde her gün 7.000 sahan yemek dağıtıldığından ve şehirdeki zengin-fakir bütün halkın evinde yemek pişirmeyip herkesin bu sofradan geçindiğinden bahseder³².

Simâta 18. yüzyılda sunulan yemekler hakkında ise, Dîvân-ı Hümâyün'a Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfi nâzırı Dârüssaâde Ağası el-Hac Beşir Ağa tarafından gönderilen arz üzerine kaleme alınan 17 Safer 1193/6 Mart 1779 tarihli *emr-i şerîfte* şöyle bahsedilmiştir:

“... *bâ fermân-ı 'âli mahfûz olan defterde vakf-ı şerîf-i mezkûre kurâ ve mezâri 'vâridâtundan vezâyif-i hademe ve simât-ı kerîm mesârîfe ve ta'yinât ve emânât-ı misafirîn ve mücâvirîn ve muhtacîn için tabh olunan nân-ı azîz ve şorba için hunta ve pilav ve zerde için pirinç ve lahm ve hatab ve zehâyir-i sâire ve şem'-i 'asel bahaları ve mesârîf-i ta'mirât ve levâzımı mühimmeye sarf olunmak üzere târîh-i mezkûrede olan mesârîfîn mecmu'ı dokuz bin sekiz yüz yirmi kuruşa bâliğ olmuş olmadığı...*”³³

Bu kayıta vakfın köy ve mezraa gelirlerinden görevli ücretleri ve *simât-ı kerîm*in masrafları, tayinatlar ile misafir ve mücâvir ve ihtiyaç sahipleri için pişirilen ekmeğin ve çorba için buğday, pilav ve zerde için pirinç, et ve odun ve diğer hububatlar ve balmumu ücretlerine ve tamir masrafları ile diğer önemli ihtiyaçlar için söz konusu tarihte masrafların toplamının 9.820 kuruşa denk gelmediği kayıtlıdır. Bu bilgiden yukarıda detaylı bir şekilde incelenen muhasebe kayıtlarında yazılan vakfın gelir ve gider kalemlerini kabaca tespit etmek mümkündür. Öte yandan, bu hüküm *simâta* pişirilen yemekler ve vakıftan yararlananlar hakkında da bilgi verir. Yani, 18. yüzyılın ortalarına ait bu kayıta *simâta* gelenlere ekmeğin, buğday çorbası ve zerde pişirildiği görülmektedir. Bu da imâretteki etkinliğin 18. yüzyılın ortasında da gelenek olduğu üzere devam ettiğine işaret eder.

31 Mucireddin el-'Uleymî el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celil bi-Târîhi'l-Kudsî ve'l-Halil*, c. II, Mektebetü'l-Muhtesib, Amman 1973, s. 94.

32 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX (1671-72), Devlet Matbaası, İstanbul 1935, s. 510.

33 VGMA, 815, 144-145.

Dolayısıyla imâretin işleyişi ve ikram edilen yemeklere bakıldığında muhasebe kayıtlarında yer alan gelir kalemleri daha da anlamlı hale gelmektedir. Şöyle ki, I. Muhasebe kaydında %55,88'e ve II. Muhasebe kaydında da %55,34'e tekabül eden köylerin hâsılatından gelen tarımsal ürünler arasında kaydedilen buğday, arpa, pirinç, zeytinyağı mahsulleri vakfin imâretinin mahsul kaynağını oluşturmuş gözükmektedir³⁴. Aynı şekilde vakfin kentsel gelirlerini oluşturan gelirler de vakıf bütçesi içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Böylece çalışma çerçevesinde tablolar halinde sunulan bu gelirler vakfin kentsel olduğu kadar kırsal etkinliğini de göstermektedir. Benzer şekilde muhasebe kayıtlarında listelenen ve bir kısmı tablolar halinde sunulan vakıf gelirleri, vakfin yalnızca el-Halil nâhiyesinde değil, aynı zamanda Kudüs nâhiyesi, Gazze sahili, Beni Süheyle, Remle sahili, Nablus nâhiyesi, Beni Sa'b, Haleb, Şam ve Mısır nâhiyelerinde bulunan musakkafât ve müstegallât gelirleri de vakfin bölgesel etkinliğine ve ekonomik faaliyetlerine ilişkin fikir vermektedir.

Vakfin gider kalemleri arasında en geniş harcama kalemlerini oluşturan personel giderlerinin kayıtlarına gelince, bu kayıtlar Halilürrahman vakfında mevcut olan bölünmeleri ve çalışan sayısını ortaya koymaktadır. Vakıf faaliyetlerinin yanı sıra vakıf gelirlerinin tahsilâtı ve dağıtımında yer alan 252 kişi vakfin görevlileri olarak listelenmiştir. Vakıf yönetim kadrosu vakıf giderlerinden aslan payını alırken vakfin genel hizmetli personelinin sayıca çokluğu dikkat çekmiştir. Çoğunlukla Haremü'l-Halil'de bulunan Peygamber makamlarının temizliği, bakımı, aydınlatılması ve kapıcılığı bu başlıktaki görevlilerce yerine getirilen hizmetler olarak kaydedilmiştir. Harem-i şerif imamları, hatipleri, müderris ve müezzinleri de sayı ve maaş bakımından vakıf bütçesinin önemli gider kalemlerini oluşturmuştur. Vakıf gelirlerinin kaydedilmesi ve tahsil edilmesinden sorumlu kâtip ve câbiler de vakıf görevlileri arasında sayıca fazladır. *Simât*, anbar eminleri, anbardar, çavuşlar, Hanbelîlerin ileri gelenlerinin ücretleri, dinleyiciler sosyal hizmet ve genel hizmet kategorilerinde değerlendirilen diğer vakıf görevlileridir. Vakfa ait I. Muhasebe kaydında mütevellî, kâtip ve müderris gibi görevlilere her sene bir miktar buğday, arpa ve zeytinyağı tahsis edilmişken, örneğin genel hizmet görevlileri için bu tür bir tahsisat söz konusu değildir.

Görevli ücretlerinin yanı sıra vakfin işleyişi için gerekli olan masraflar ile simâtın kent halkına ve ziyaretçilere sunduğu yemek masrafları diğer gider kalemlerini oluşturmuştur. Bu masraflar arasında tamir masraflarının azlığı nazarı dikkate sunulmuştur.

Netice itibariyle bu çalışma Halilürrahman Vakfı örneğinde Osmanlı muhasebesinin detaylarının anlaşılmasının, kayıtların uygun şekilde istihdam edilmesinin bir ön koşulu olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu muhasebe defterlerinin sahip olduğu büyük potansiyel göz önüne alındığında, daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu açıktır. Bu nedenle, muhasebe kayıtlarının belge olarak yakından incelenmesi esastır. Özellikle Osmanlı dönemi Bilâd-ı Şam coğrafyası için bu yönde çalışmaların yapılması elzemdir.

34 Bkz. Tablo 2, 6.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliđi Defterleri (EV.HMH.d), 1431.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Ahkâm-ı Mekke ve Medine ve Mısır; 814, 815.

Kitap ve Makaleler

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1994, c. VII.

Akkaya, Yasemin, *XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-Rahman Vakıfları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012.

Armağan, A. Latif, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı XX, İstanbul 2000, s. 73-76.

Atalar, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Bakhit, Muhammad A., *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982.

Barbir, Karl K., *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton 1980.

Barkan, Ömer L., "Ayasofya Cami'i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63), s. 342-379.

_____, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, 1/2 (1964), s. 235-377.

_____, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63), s. 297-341.

_____, "İmaret Sitenin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1962-63), s. 239-296.

_____, "Süleymaniye Cami ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, sayı 9 (1971), s. 109-112.

Bilge, Mustafa L., "Halil", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 305-306.

- Durmuş, M. Emin - İsmail Bektaş, "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/2 (2017), s. 196-209.
- Emecen, F. M., "Fodula", *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, s. 167-170.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX (1671-72), Devlet Matbaası, İstanbul 1935.
- Faroqhi, S., "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents", *Turcica*, 1981, s. 90-121.
- _____, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2 (1974), s. 145-172.
- Fişne, Rahime, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kudüs Suresi (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988.
- Gülen, Ayşenur, *Kudüs Ahalisi Suresi: Transkripsiyon ve Tahlil (1593-1623)*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Güler, Mustafa, "Halilürrahman'ın Dura Köyünde 1863 Yılında Yaşanan Bir Asayiş Meseleri", *Filistin Araştırmaları Dergisi, Kudüs Özel Sayısı*, sayı 2 (Kış 2017), s. 58-75.
- _____, "Hz. İbrahim'den Bugüne Uzanan Tarihi ile Halilürrahman vakfı bir Filistin köyü: Halhul", *Osmanlı Döneminde Kudüs Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 29-30 Nisan 2017.
- _____, "The Role of the Ottoman Waqfs in the Solution of the Issue of Hebron with a Favor of Muslims", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, II/2 (Ocak 2016), s. 27-35.
- _____, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.
- Güneş, Hasan H., "17. Yüzyılda Kudüs Halilürrahman Vakfı Görevlileri ve Vakfın İşleyişindeki Rollerini", *Journal of History Culture and Art Research*, VII/1, s. 647-662.
- Güvemli, Batuhan - Özcan Unutkan, "The Practice of Merdiban Method in State Accountancy According to Ottoman Documents", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 11 (Temmuz 2016), s. 71-110.
- Güvemli, Oktay, *Muhasebe Tarihi*, Avcıol Basım Yayım, İstanbul 1995.
- _____, - Batuhan Güvemli, "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 46 (2016), s. 9-10.
- Halaçoğlu, Y., *Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1982.
- el-Hanbelî, Mucireddin el-'Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kudsi ve'l-Halil*, c. II, Mektebetü'l-Muhtesib, Amman 1973.
- İnalçık, Halil, "Weights and Measures", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, der. H. İnalçık - D. Quataert, c. I, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Marcus, Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, 1989.
- Meier, A., "For the Sake of God Alone? Food Distribution Policies, Takiyyas and Imarets in Early Ottoman Damascus", *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph K. Neumann, Amy Singer, Eren Yayınları, İstanbul 2007, s. 121-47.

- Memiş, Şerife E., “‘Nebzetü’l-Menâsik’: en-Nakşibendî el-Muradî’nin Hac Rehberi’nde Kudüs Bahsi”, *Dini Tarihi ve Edebi Açından Kudüs*, DBY Yay., İstanbul 2018, s. 170-173.
- _____, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2016.
- Orbay, Kayhan, “Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)”, *Accounting Historians Journal*, sayı 40 (2013), s. 31-50.
- _____, “Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System”, *Endowment Studies*, I/2 (2017), s. 145-146.
- _____, “Structure and the Content of the Waqf Account Books as Sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica, Revue D’Etudes Turques*, sayı 39 (2007), s. 3-48.
- _____, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II’s Waqf in Amasya (1594-1657)*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2001.
- _____, “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; Vakfiyeler, Şeriye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrir Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 29 (2006), s. 27-41.
- _____, “Vakıf Muhasebesi ve Kurumsal Etkinlik: Kayıt Sistemi, Defterler, Denetim”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türkiye, 15 - 17 Eylül 2014, c. IV, no. 5, s. 1719.
- _____, “Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Üç Şerefeli Camii Vakfı”, *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*”, sayı 15 (2011), s. 159-165.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, Eren Yay., İstanbul 1990.
- Öztürk, Said, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, OSAV, İstanbul 1996.
- Pakalın, Mehmed Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, MEB Yay., İstanbul 2004.
- Singer, Amy, *Osmanlı’da Hayırseverlik – Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- Şensoy, Fatma, “Ebubekir Paşa’nın İstanbul’daki Sıbyan Mektebi ve Sbil Vakfı’nın 1867-68 Yıllarına ait Muhasebe Defterleri Üzerinden Vakıflardaki Kayıt Düzeni ve Dinamik Yapı”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13 (1), Sakarya 2018, s. 391-416.
- _____, “Muhasebe Defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek-Bir Örnek XVIII. Yy.”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı (MUFTAV)*, sayı 7 (2014), s. 76-103.
- _____, Oktay Güvemli, “The State Accounting Doctrine Book of The Middle East In The XIV Century: Risale-i Felekiyye-Kitab-us Siyakat And Its Place in Accounting Culture”, *The British Accounting Review*, 47 (2015), s. 159-176.
- Uluçam, A., “Haremü’l- Halîl”, *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 308.
- Uslu, Özge, *1144 numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri (M. 1620-21/H. 1030) (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2019.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1972.
- Ze’evi, D., *XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

Ek

Vakfın 1118 (1707-1708) tarihli ikinci muhasebe kaydına göre el-Halil Nâhiyesi gelirleri.

The document is a handwritten financial ledger from the Halilürrahman Vakfı, dated 1118 (1707-1708). It is written in Ottoman Turkish and contains multiple columns of entries, including dates, descriptions of income sources, and numerical values. The entries are organized into several sections, with some headings in red ink. A large, faint watermark is visible in the center of the page.

Section 1 (Top Left):

قوله	قوله	قوله	قوله
٩٠	٤٥٠	٣٣٩	٣٤٠

Section 2 (Top Right):

قوله ٨٧١٠٧

قوله ١١٨٤٧٤

Section 3 (Middle Left):

قوله	قوله	قوله	قوله
٤٢٠٠	١٩٤٠	٣١٠٠	١٤٠٤

Section 4 (Middle Right):

قوله ٧١٥٥٧

قوله ١١٨٤٧٤

Section 5 (Bottom Left):

قوله	قوله	قوله	قوله
٤٢٠٠	١٩٤٠	٣١٠٠	١٤٠٤

Section 6 (Bottom Right):

قوله	قوله	قوله	قوله
٤٢٠٠	١٩٤٠	٣١٠٠	١٤٠٤

EV.HMH.d 01431

Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi*

Modernization Efforts in Ottoman Military Education: Kasımpaşa Naval Secondary School

Mehmet Korkmaz**

*Bu makale, 3-5 Mayıs 2019 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen Osmanlı İstanbul'u Uluslararası Sempozyumu VII'de aynı isimle sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

**Dr. Arşiv Uzmanı, Deniz Müzesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.K. 0000-0002-7988-742X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Korkmaz,
Deniz Müzesi, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mkorkmaz10@gmail.com

Başvuru/Submitted: 08.03.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
06.09.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
11.09.2020

Kabul/Accepted: 12.09.2020

Atıf/Citation:

Korkmaz, Mehmet. "Osmanlı Askerî Eğitiminde Modernleşme Çabaları: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi" *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020): 115-137.
<https://doi.org/10.26650/iutd.700514>

öz

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda siyasi ve ekonomik sorunlarla uğraşırken, başta askerî olmak üzere idari ve iktisadi birçok sahada reformlar başlattı. Askerî reformlar içerisinde ordunun ıslahı için Batı tarzı askerî eğitim modeli örnek alınarak modern okullar açıldı. Kara ve deniz harp okullarına nitelikli öğrenci bulmak amacıyla 1845 yılından itibaren askerî idadiler, 1875 yılından itibaren ise askerî rüşdiyeler açıldı. Bu uygulama askerî eğitimde kalitenin yükselmesine etki eden önemli bir faktör oldu. İlk açılan askerî rüşdiyeler arasında yer alan Kasımpaşa Askerî Rüşdiyesi'nin Türk eğitim tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılması bu makalenin temel hedeflerinden biridir.

Anahtar sözcükler: Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi, Osmanlı Devleti, Eğitim, Askerî Okullar

ABSTRACT

While the Ottoman Empire was dealing with political and economic problems in the 19th century, it initiated reforms in many administrative and economic fields, including the military. Modern schools were opened by taking military training in the West as an example for the reformation of the army. Turkish military high schools began to open from 1845 in order to prepare qualified students for the Turkish Military Academy and naval academies. For the same purpose, military secondary schools were opened in 1875. This practice was an important step to increase the quality in military education. One of the main objectives of this article is to reveal the importance of Kasımpaşa Military Secondary School, which was one of the first military secondary schools opened in the history of Turkish education.

Keywords: Kasımpaşa Naval Secondary School, Ottoman Empire, Education, Military Schools

Extended Abstract

While the Ottoman Empire was dealing with political and economic problems in the 19th century, it initiated reforms in many administrative and economic fields as well as in the military. Modern schools were opened by taking military training in the West as an example for the reformation of the army. Turkish military high schools have been opened since 1845 in order to send qualified students to Turkish Military and Naval academies. For the same purpose, military secondary schools were opened in 1875 and began to affect the increase in the quality of military education. In this context, the main objective of this article is to reveal the importance of Kasımpaşa Military Secondary School, which was one of the first military secondary schools in the history of Turkish education.

The 19th century, which is described as the age of education for Europe, was an era in terms of having same the aspects in this field for the Ottoman Empire. Ottoman administrators, who saw that the failures, lack of weapons and equipment on the battlefields could be compensated with the qualified manpower to be trained in this field, decided to open modern military schools. Since 1875, the opening of military secondary schools has made important contributions to the modernization of military education. Kasımpaşa Naval Military Secondary School (Kasımpaşa Askerî Rüşdiyesi) was opened in the same year. It was among the military institutions providing modern vocational training in Istanbul. In this school, an average of 250-400 students were trained per year. English was compulsory here as a foreign language. Students were trained at this school in a military discipline. Kasımpaşa was known as the neighborhood of mariner families. These people generally preferred this school for the education of their children. Thus, some families became a part of the navy with the tradition of being a sailor from father to son.

Military secondary schools were first opened in Istanbul during the period of Sultan Abdülaziz (1861-1876). These schools seemed to be very useful. In the following years, and especially during the period of Sultan Abdülhamid II (1876-1909), the number of these secondary military schools was increased. In addition, military secondary schools were opened in Anatolia. The new military secondary schools also spread to the Balkan provinces especially near the locations of military high schools. At the beginning of the 20th century, the number of military secondary schools, which were opened over a wide area from the Balkans to the Arabian Peninsula, was over 20.

Kasımpaşa Military Secondary School was constructed on a plot 31 meters long, 20 meters wide, based on a 620 square meter plot consisting of two floors. It was planned that 50-60 students would graduate from this school every year and would go to the Naval Academy in Heybeliada. Nevertheless in the first years, the this goal was not achieved. Only 18-20 students were able to graduate from the school between the years of 1877-1878. Some

of the students left school because of their lack of success and their absence. This was an unexpected situation which caused the number of students in the Naval Academy to decrease. Every year, it was possible to send an average of about 15-20 students from Kasımpaşa Naval Military Secondary School to the Naval Academy. However, it was decided that the Naval Academy would cater for more than 40 students.

It was also seen that this number increased in certain years. For example, in 1890 it reached 25 students and 30 students in 1891. Among those there were some students who had graduated from other civilian secondary schools and who had attended the Naval Academy. There were also difficulties in finding a sufficient number of students.

Different studies were also carried out to meet the student needs. In this context, the option of sending students who graduated from civil secondary schools to the Naval Academy came to the agenda. For instance, the special school directorate named Maşrık-ı Füyûzat in the Fatih district of Istanbul was chosen to send students to Naval Academy. This school was required to include maritime-related lessons in its educational programs. The Maşrık-ı Füyûzat, the application of Kasımpaşa Naval Military Secondary School curriculum, was requested. Based on this decision those who graduated from Maşrık-ı Füyûzat were allowed to attend in the Naval Academy.

The curriculum of the Kasımpaşa Military Secondary Naval School was almost the same as other military secondary schools. In other military secondary schools, the foreign language was French, while in the Kasımpaşa Naval Military Secondary School, the foreign language was English. The reason why English language was compulsory was the import of ship and marine technology from England.

A new class was opened in 1879 in the Kasımpaşa Naval Military Secondary School. The purpose of this was to take a step towards training clerks for the navy. This class was called *Menşe-i Küttab*. The training period in this class was two years. Students who graduated from Naval Secondary School but who were over the age of entering the Naval Academy were selected for this training. The number of students in this system changed over the years. It was between 5 and 20 people on average. For example, 11 students graduated from this class in 1892.

With all these features, Kasımpaşa Naval Military Secondary School has an important place in the history of Turkish military education. This school was the first and only school among the military secondary schools to offer a naval education. The building of the Naval Military Secondary School continues to raise new students as an educational institution affiliated with the Turkish Ministry of National Education.

Giriş

Türk eğitim tarihine genel hatlarıyla bakıldığında, Karahanlılar'ın 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan girişimlerinden Osmanlılar'ın 18. yüzyılın sonuna kadar devam eden süreç, özellikle Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un kurulduğu 1795'e kadar geçen uzun dönem, eğitimde klasik dönem olarak adlandırılmaktadır¹. Türk eğitim tarihinde bir dönüm noktası oluşturan deniz ve kara mühendishanelerinin açılması eğitimde yeni bir modern dönemin başlangıcı olmuştur. Aynı süreçte medreselerdeki eğitim faaliyeti de devam etmiştir.

Osmanlılar'da erken modern bilim ve teknik eğitimi, Humbaracı Ahmed Paşa tarafından 1734'te yeniden düzenlenerek açılan Humbaracı Ocağı ile başlatılabilir. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlılar'ın usta-çırak ilişkisi çerçevesinde sürdürülen eğitim anlayışı ile sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupalılar'ın ulaştığı seviye arasında kapatılması güç farklılaşma meydana gelmiştir. Bu fark savaşlar sırasında kullanılan silah, teçhizat ve donanımda kendini açık şekilde göstermiştir. 1770 yılında Çeşme Faciası'nda Rus donanmasının Osmanlı donanmasını yakması sonrasında teknik donanıma sahip eğitilmiş kadroların yetiştirilmesi ve bir deniz mühendishanesinin açılması acil ihtiyaç olarak Osmanlı idarecilerinin karşısına çıkmıştır². Bu ihtiyacı karşılamak üzere askerî eğitimin modernleşme sürecinde önemli bir yeri olan ve donanma için hendese bilen zâbit yetiştirmek amacıyla Bahriye Mühendishanesi 1775'te İstanbul'da açılmıştır³.

Modern eğitim anlayışı uygulamalarının devamı olarak Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (Kara Mühendishanesi) 1795'te⁴, kara ve deniz askerî birliklerinin sağlık personeli (tabip, eczacı, cerrah) ihtiyacını da karşılayacak olan Tıbbiye Mektebi 1827'de⁵, Harbiye Mektebi 1835'te⁶, daha sonraki adı 1872 yılında Kuleli Askerî İdadisi olan Dersaadet Askerî İdadisi

1 Seyfi Kenan, "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 41 (2013), s. 1.

2 Kenan, a.g.m., s. 10-11.

3 Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'a ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kaçar, *Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler ve Mühendishanelerin Kuruluşu*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1994, s. 61-92, 111-119; *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, ed. Mehmet Karaca, haz. Mustafa Kaçar, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. O. Ceyhan, Aras Neftçi, İTÜ Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 67-115.

4 Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un tarihçesi ve faaliyetlerine ilişkin bkz. Mustafa Kaçar, a.g.t., s. 92-110, 119-144; Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312, s. 5-394; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 23-454; *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, s. 115-291.

5 Tıbbiye Mektebi'nin tarihçesi için bkz. Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, c. I-II, eklerle yay. haz. Aykut Kazancıgil, Özel Yayınları, İstanbul 1991, s. 3-153.

6 Harbiye Mektebi'nin açılışı ve faaliyetlerine ilişkin bkz. Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiyeye Matbaası, İstanbul 1310, s. 8-223.

1845'te⁷, Bahriye İdadî Mektebi ise 1852'de⁸ faaliyete geçirilmiştir. Askerî idadiler; Harbiye, Bahriye, Mühendishane ve hatta Tıbbiye mekteplerine iyi eğitim almış öğrenci yetiştirmek amacıyla kurulmuşlardı. Ayrıca her idadide açılan iki ihtiyat sınıfından başka Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye adı altında askerî idadilere talebe yetiştirecek bir mektep daha açılmıştı. Fakat mevcudu 500'ü geçmeyen bu mektep askerî idadiler için ihtiyaç duyulan talebeyi verememiştir⁹. Önce İstanbul'da açılan ve sonraki yıllarda İmparatorluğun farklı yerlerinde de tesis edilecek olan modern askerî okullar, sivil (mülki) eğitimin modernleşmesine de öncülük edeceklerdir.

19. yüzyıl Avrupa için “Eğitim Çağı” olarak nitelendirilir¹⁰. Aynı yüzyılda Osmanlıların yukarıda açıklanan askerî eğitim sahasında attığı adımlar ve ardından eğitim reformu olarak nitelendirilebilecek diğer bazı yeni gelişmeler söz konusu olmuştur. Bu durum göstermektedir ki, 19. yüzyıl sadece Avrupa için değil aynı zamanda Osmanlılar için de bir eğitim çağı olmuştur. Osmanlıların bu çağa ayak uydurabilmek için kendi dünyası ve dinamikleri çevresinde eğitim alanındaki teşebbüsleri ve uygulamaları bu düşüncüyü desteklemektedir.

Diğer taraftan 1846 yılından itibaren açılmaya başlanan genel (mülkiye) rüşdiyeler de eğitim reformunun bir diğer ayağını oluşturmuştur¹¹. Rüşdiyeler, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne kadar ortaöğretimin ilk kademesini oluşturuyorlardı. Buralardan mezun olanlar genellikle devlet dairelerine memur olarak giriyorlardı. Önceleri sadece erkek öğrenciler için açılmakla beraber 1859 yılından itibaren kız öğrenciler için de rüşdiyeler açılmıştır. Bu durum, rüşdiyelerin eğitim sistemi içerisinde en kalabalık kademeyi oluşturmasıyla sonuçlanmıştır¹². İbtidai okulların ve ortaöğretim kurumu niteliğindeki idadilerin 1880'lerden itibaren yaygınlık kazanmasına dek, imparatorluktaki başlıca modern devlet okulları rüşdiyelerdi. Cami imamlarının hocalık yaptığı mahalle/sıbyan mektebinden mezun olanlar

7 İstanbul Maçka'da açılan Dersaadet Askerî İdadî'si 1872 yılına kadar burada eğitim faaliyetini sürdürmüş, bu tarihten itibaren Çengelköy'deki Süvari Kışlası'na taşınarak bundan böyle eğitimini Kuleli Askerî İdadisi adıyla sürdürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, “Sultan Abdülaziz Döneminde Süvari Kışlasından Askerî İdadîye Dönüşüm Sürecinde Kuleli”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, 15-17 Eylül 2014, Ankara*, c. IV/1. Kısım, TTK Yay., Ankara 2018, s. 79-104.

8 Bahriye Askerî İdadisi açılışı ve faaliyetleri için bkz. Fevzi Kurtuluş, *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul Deniz Matbaası, İstanbul 1941, s. 1-28; Fahri Çoker, *Bahriye Mektebimiz*, DZKK. Yayınları, Ankara 1973, s. I-XIII; Rasim Ünlü, *Deniz Lisesi Tarihçesi*, yayın yeri, yayınevi ve yayın yılı yok, s. 12-14.

9 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. II, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940, s. 418.

10 Kenan, a.g.m., s. 12.

11 Osmanlı Devleti'nde rüşdiye okulları ve bunların gelişimine ilişkin bkz. Ergin, a.g.e., s. 321-341; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, Türk Koleji Yayınları, İstanbul 1994, s. 143-144; Uğur Ünal, II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907), TTK. Yayınları, Ankara 2015, s. 1-202; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015 s. 35-79, 94-104; Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, c. VI, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s. 5-6, 17-111; Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 23-428.

12 Ünal, a.g.e., s. 199.

eğitimlerine rüşdiyelerde devam ederlerdi. Mahalle mekteplerine alternatif olarak 1872'den itibaren ilköğretim okulu olarak açılmaya başlanan ibtidailer bu eğilimi değiştirmemiş, birçok öğrenci mahalle mektebinden sonra doğrudan rüşdiyeye devam etmiştir¹³.

Rüşdiye mektebinden sonra öğrenciler tercihlerine göre Mülkiye, Harbiye, Mühendishane, Tıbbiye ve Bahriye mekteplerinden birine kayıt yaptırıldıklarında bu okulların önce idadi kısmında eğitim görürlerdi. İmtihanlarda başarılı olduktan sonra bu mekteplerin âlî (yüksek) kısmına geçmeye hak kazanırlardı. 1864 yılında yeni bir uygulama gereği Harbiye, Mühendishane, Tıbbiye ve Bahriye mektepleri de dâhil olmak üzere bütün askerî mekteplerin idadi sınıflarındaki öğrenciler daha faydalı olacağı değerlendirilerek Galatasaray Kışlası'nda açılan Mekteb-i İdadi-i Umumiye'ye nakledildiler¹⁴. Bu uygulamanın fayda sağlamadığı görüldüğünden beş yıl sonra vazgeçildi ve her mektebin idadi öğrencileri kendi okullarına gönderildi¹⁵. Müşterek askerî lise uygulaması olarak nitelendirilebilecek bu eğitimden beklenen fayda sağlanamamıştı. Bilhassa Bahriye Mektebi'ne verilecek talebelerin iyi yetiştirilmesi mümkün olmadı. Çünkü bahriye öğrencisinin idadi tahsilinde yalnızca teorik bilgi alması yeterli değildi. Denizde uygulamalı eğitim görmeleri ve denizcilik aletlerini tanımları da icap ediyordu.

Yukarıda bahsi geçen uygulamanın doğru olmadığı Bahriye Nezareti tarafından da dile getirilmiştir. Öğrencilerin Galatasaray'da denizciliğe ilişkin uygulamalı bilgileri almaları mümkün olmadığı gibi okulda İngilizce dersi de mevcut değildi. Oysa Bahriye Mektebi'nin idadi kısmında bunlar eskiden beri mevcuttu. Avrupalı denizci devletlerdeki öğrencilerin çok erken yaşlarda yetiştirildiği mütalaasında bulunan Bahriye Meclisi, bahriye idadi öğrencilerinin Mekteb-i İdadi-i Umumiye'ye gönderilmeleri yerine bunların Heybeliada'daki Bahriye Mektebi bünyesinde açılacak olan Bahriye İdadi Mektebi'ne nakledilmelerini önermiştir¹⁶.

Bütün mekteplerin idadi sınıfları Galatasaray'da İdadi-i Umumi adı altında birleştirildiği zaman Mühendis Mektebi'nde idadi talebesinden boşalan yere bu idadilerin ihtiyat sınıfları nakledilerek orada Mahrec-i Mekâtib-i Askerîye adında orta dereceli umumi bir rüşdiye açılmıştı. Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayun ile Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye'nin idadi sınıflarına öğrenci hazırlamak amacıyla açılan bu mektep, dört sınıflı olup burada yetişen öğrenciler adı geçen okullardan herhangi

13 Somel, *a.g.e.*, s. 322, 334.

14 Galatasaray'da bütün askerî okulların idadi kısımları eğitim gördükleri sırada 16 Eylül 1865'te öğrenciler Harbiye Mektebi'nde içtima ettirildi. Harbiye Mektebi öğrencileri önde, idadi öğrencileri arkada resmigeçit yaparak Galatasaray Kışlası'na geldiler. Kaptan-ı Derya Halil Paşa, askerî mekteplerin kumandanları ve mekteplerin amirleri resmi elbiseleriyle törende hazır bulundular. Törene Sadrazam Fuat Paşa da katılarak bir nutuk irat etti. Bkz. *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*, sayı 245, 29 Rebiülahir 1282 (20 Eylül 1865), s. 1.

15 Ergin, *a.g.e.*, s. 400.

16 DTA, ŞUB.d, 16/32. 13 Haziran 1878.

birinin idadi sınıflarına kayıt yaptırabilecekti. 1875 yılında askerî rüşdiyelerin açılmasıyla bu okul lağvedildi¹⁷.

Askerî eğitimin modernleşirmesine yönelik çabalar kapsamında 1875 yılında askerî idadilere nitelikli öğrenci yetiştirmek amacıyla askerî rüşdiyeler açılmaya başlandı. İlk etapta İstanbul'da dokuz askerî rüşdiye binası inşa edildi. Askerî rüşdiyeler açılmadan evvel askerî idadi mekteplerinde dört sınıftan başka ihtiyat birinci ve ikinci seneleri adıyla iki sınıf vardı. Bu sınıflar idadi birinci sınıfa hazırlık olarak ve leylî (yatılı) tarzda tertip edilmişti. Fakat bu eğitimden verim alınamamıştı¹⁸. 1875 yılında İstanbul'da açılanlar askerî rüşdiyeler ve bunların 1892 yılına gelindiğinde mevcut öğrenci sayısı şöyleydi: Gülhane (401), Soğukçeşme (530), Kocamustafaşa (392), Fatih (502), Eyüp (225), Beşiktaş (443), Üsküdar Paşakapısı (240), Üsküdar Toptaşı (250). 1884 yılında açılan Eyüp Baytar Askerî Rüşdiyesi'nde ise 432 öğrenci vardı¹⁹.

Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) İstanbul'da açılmaya başlanan bu rüşdiyelerden gereken fayda sağlandığı görüldüğünden Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) sayıları artırıldı. Bilhassa askerî idadilerin ve ordu merkezlerinin bulunduğu bazı vilayetlerde yeni askerî rüşdiyeler açıldı. XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde Balkanlardan Arap yarımadasına kadar uzanan geniş bir coğrafyada açılan askerî rüşdiyelerin sayısı 20'nin üzerindedi²⁰.

İstanbul'da ilk açılan dokuz askerî rüşdiyeden biri olan Kasımpaşa Askerî Rüşdiyesi, bu makalenin esas konusu olup, mektebin tarihçesi, müfredatı, eğitimde karşılaşılan sorunlar, mektebin Türk eğitim tarihindeki yeri ve önemi ağırlıklı olarak arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır. Nitekim Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Bahriye Nezareti evrakının muhafaza edildiği Deniz Müzesi bünyesindeki Deniz Tarihi Arşivi'ndeki (DTA)²¹ vesikalar ile Maarif ve Bahriye salnâmeleri bu makalenin temel kaynakları arasında yer almıştır.

17 Ergin, s. 400. Okulun programında değişik seviyelerde Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Fransızca grameri, mantık, hesap, hendese, coğrafya ve tabiat bilgisi derslerine yer verilmiştir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Mahreç", *DİA*, c. XXVII, İstanbul 2003, s. 388.

18 Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, s. 176.

19 Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, s. 177.

20 İstanbul dışındaki askerî rüşdiyelere dair bkz. Mehmed Esad, s. 179-180; Ünal, s. 91-93; Bu rüşdiyelerdeki öğrenci ve eğitimci sayıları ile rüşdiyelerin açılış tarihine ilişkin bkz. Hülya Yazar, *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim*, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 22-169. Askerî rüşdiyelerle ilgili yapılan son çalışmalardan biri için ayrıca bkz. Emrah Berkant Patoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Askerî Rüşdiyeler*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziantep 2018, s. 41-398.

21 Deniz Tarihi Arşivi'nin tarihçesi, muhtevası ve önemine ilişkin bkz. Mehmet Korkmaz, "Yakınçağ Tarih Araştırmalarında Deniz Tarihi (Bahriye) Arşivi'nin Önemi", 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler*, c. II, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2019, s. 751-769.

1. Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiyesi

Osmanlı Devleti'nde bahriyelilerin semti olarak bilinen Kasımpaşa'da bir bahriye askerî rüşdiye mektebi açılmasının gündeme gelmesi mülkiye rüşdiyelerinin tesisinden dört yıl sonraya, yani 1850 yılına rastlamaktadır. Bahriye Mektebi'ndeki eğitim kalitesinin yükseltilmesi maksadıyla bahriye ümera, zâbitan ve askerlerinin gerek muvazzaf gerekse emeklilerinin ekserisinin Kasımpaşa'da ikamet ettiğine vurgu yapılan Kaptanpaşalık makamından çıkan bir yazıda, öncelikle bunların çocuklarının bahriyeye kazandırılması istenmiştir. Bu amaçla Kasımpaşa'da bir bahriye askerî rüşdiye mektebi açılması ve buradan yetişecek öğrencilerin daha sonra imtihanla Bahriye Mektebi'ne gönderilmelerinin faydalı olacağına dikkat çekilmiştir²². Mektep için yeni bir bina inşası zaman alacağından mevcut okullardan birinin kullanılması önerilmiş ve Piyalepaşa Mektebi'nin rüşdiye mektebi için uygun olduğu bildirilmiştir²³. Fakat mektep açılmasına ilişkin bir faaliyet o dönemde söz konusu olmamış, bir öneri halinde kalmıştır.

1875 yılına gelindiğinde Bahriye Mektebi'ndeki eğitim seviyesinin yükseltilmesi amacıyla mektepteki komisyonca hazırlanan bir raporda bahriye rüşdiye mektebi açılmasının faydalı olacağı üzerinde durulmuştur²⁴. Bahriye Mektebi'ndeki iki yıllık eğitimin üç yıla çıkarılması, üçüncü senenin sonunda öğrencilerin Harbiye Mektebi talebesi gibi mülâzım-ı sâni (teğmen) nasp edilerek eskiden olduğu gibi iki sene talim gemisiyle gezdirilmeleri de önerilmişti. Bu sürenin sonunda öğrenciler mülâzım-ı evvel (üsteğmen) rütbesiyle Donanma-yı Hümayun gemilerine tayin edileceklerdi. Bu hususların icrasına ilişkin gerekli makamlardan onay alınmış ve Bahriye Mektebi'ne alınacak öğrencilerin askerî rüşdiye mektebi mezunlarından seçilmesi usulü kabul edilmişti. Böylece Harbiye Nezareti'nin açmış olduğu askerî rüşdiye mektepleri gibi Tersâne-i Âmire tarafından da bir askerî rüşdiye mektebi açılacaktı²⁵. Alınan karar gereği Kasımpaşa'da, inşaatının sorumluluğu Tersâne-i Âmire idaresine ait olmak üzere bir askerî rüşdiye mektebinin yapımına 1875 yılının Temmuz ayında başlandı²⁶. Üç ay gibi bir sürede mektebin kaba inşaatı tamamlandı²⁷.

22 DTA, MKT, 11/3. Kaptanpaşalık Makamından Babiâli'ye, 14 Haziran 1850.

23 Aynı vesika; BOA, A.AMD, 28/51. 12 Ocak 1851.

24 Bahriyedeki eğitim meselesiyle ilgili ayrıntılı konulara yer veren rapor için bkz. Ergin, *a.g.e.*, s. 364-367.

25 DTA, MKT, 241/33. Bahriye Nezareti'nden Bâbiâli'ye, 22 Nisan 1875.

26 DTA, MUH, 664/30, 4 Ağustos 1875. Mektebin inşası Yorgi Kalfa'ya ihale edildi. Mektebin inşa masrafı olmak üzere 245.430 kuruşun her taksiti 35.061 kuruş 17 para olarak, 7 taksit ile ödenmesi konusunda kendisiyle kontrat yapıldı. Paranın bahriye debboyundan tesviyesi kararlaştırılmış ve döşeme, çatı, siva ve tamamen teslimi sonrası taksitlerinin ödeme planı 3 Temmuz 1875'te Bahriye Meclisi'nde onaylanmıştır. Mektebin kerestesi de Tersâne-i Âmire'den verilmiştir (DTA, MUH, 664/44. 24 Ekim 1875). İnşası tamamlanan mektebin kontratosu haricinde kalan kısımlarından; muhafaza duvarları, parmaklıklar, abdesthane, kömürlük ve mutfak binalarının ihalesi ayrıca yapıldı. Bunların inşası Tersâne-i Âmire kalfası Vasil Efendi'ye ihale edilmişti (DTA, MB.d, 115/59, 9 Nisan 1876). 1876 yılının Mayıs ayında mektebin kömürlük, abdesthane ve mutfak kısımlarının inşası devam ediyordu (DTA, MUH, 670/5. 9 Mayıs 1876). Bahriye Nezareti'nin bir başka kaydında mektebin inşa masraflarının 282.136 kuruş 32 para olduğu ifadesine rastlanmaktadır. Bkz. DTA, ŞUB.d, 24/97. 15 Ekim 1878.

27 DTA, MUH, 664/44. 24 Ekim 1875.

Kasımpaşa Rüşdiye Askerî Mektebi, 31 metre uzunluğunda, 20 metre genişliğinde, 620 metrekare arsa üzerinde iki kattan ibaret bir bina olarak inşa edildi. Bahçesiyle beraber bin küsur metrekarelik bir alana sahipti. Binanın üst katında 105'er metrekare iki derslane, bir namazgâh, dört oda, 28 metre uzunluğunda ve 3,5 metre genişliğinde uzun bir koridor mevcuttu. Alt katta aynı ebatta iki derslane, bir teneffüs odası, bir yemekhane, iki oda, kademhane ve bir salon bulunuyordu. Mektebin bahçesinde ise üç dükkân, altı kademhane ve iki şadırvan mevcuttu²⁸.

İnşası tamamlanan mektebe hemen öğrenci kayıt kabul işlemleri gerçekleştirilerek eğitime başlandı. Fakat rüşdiyeden mezun edilerek Bahriye Mektebi'ne gönderilmesi gereken 50-60 öğrenci ilk yıllarda gönderilemedi. Rüşdiye, 1877-1878 yıllarında ancak 18-20 öğrenci mezun edebildi. Rüşdiyeye kaydedilen öğrencilerden kimi başarısız veya devamsız olduğundan okulu terk etmiş kimi de bir üst sınıfa geçememişti. Rüşdiyeden mezun olup da Bahriye Mektebi'ne gönderilenlerin bazılarının eğitim seviyesinin düşük olduğu da görüldü²⁹. Bu durum Bahriye Mektebi'nin mevcudunun azalmasına sebep oldu. Mektebin eğitim düzeyinin üst seviyelere çıkarılmasına fazla bir fayda sağlamadı. Kasımpaşa Askerî Rüşdiye Mektebi, Tersâne-i Âmire tarafından inşa edilmekle birlikte Harbiye Nezareti'nin emrine verilmişti. Mektebin Bahriye Nezareti yerine Harbiye Nezareti'nin idaresine verilmiş olması da ayrı bir sorundu. Nihayetinde Bahriye Meclisi, Kasımpaşa Askerî Rüşdiye Mektebi'nin Tersâne-i Âmire'nin idaresine verilmesi ve her sene Bahriye Mektebi için gerekli olan 50-60 öğrencinin rüşdiyeden alınması hususunda karar aldı. Rüşdiye mektebinin doğrudan doğruya Bahriye Nezareti'nin idaresine verilmesi de Bâbîâlî tarafından onaylandı³⁰. 1879 yılı başlarında Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi adını³¹ alan okuldan mezun olup da Harbiye Mektebi'ne gitmek isteyenler olursa onlara da izin verilecekti³².

Kasımpaşa'daki Askerî Rüşdiye Mektebi'nin Bahriye Nezareti'ne devriyle buraya Tersâne-i Âmire'den ve Bahriye Mektebi'nden bahriye kökenli hocalar atandı. Fakat ilk yıllarda mektebe yeterli sayıda öğrenci bulmakta zorluk yaşandı. Mektep Müdürü olan

28 DTA, BN, 180/4050. Bahriye Rüşdiye Mektebi Müdürü Ahmed Nazif'ten Bahriye Nezaretine, 15 Eylül 1907. Günümüzde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Kadımeşmet İlköğretim Okulu olarak hizmet veren okul binası, Kadımeşmet Mahallesi'nde, Bahriye Hastanesi'nin arka sokağında yer almaktadır. Okul binası 1982 yılında büyük bir onarıma alınmış ve iki yıl sonra eğitime devam edilmiştir. Onarım sonucunda dış duvarlar, içeriden betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir. Yapının plan düzeni Fatih ve Kocamustafapaşa askerî rüşdiyeleri planlarıyla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. İki katlı simetrik ve rasyonel formlu olan Kasımpaşa Askerî Rüşdiye binasının boyalı tüm cepheleri neoklasik özellik göstermektedir. Esmâ İğüs, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi ve Kuramı Doktora Programı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 159-160.

29 DTA, ŞUB.d, 16/32. 13 Haziran 1878.

30 DTA, ŞUB.d, 16/32. 13 Haziran 1878.

31 Arşiv vesikalarında mektebin ismi birkaç farklı şekilde geçmektedir. Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye-i Askerî, Kasımpaşa Askerî Rüşdiyesi, Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye bu isimlendirmeler arasındadır. Mektebin ana giriş kapısındaki kitâbede ise Mekteb-i Rüşdiye-i Asâkir-i Bahriye ibaresi görülmektedir.

32 DTA, MB.d, 115/105. 26 Aralık 1878.

Bahriye Kaymakamı Eyüp Sabri Bey³³, Kasımpaşa civarında henüz ibtidai bir mektep açılmadığından ve sıbyan mekteplerinin de rüşdiyeye hazırlayacak tarzda bir eğitim vermediklerinden, mektebe yeterli sayıda öğrenci bulunmadığını bildirdi. Bunun birkaç sene daha devam etmesi hâlinde Bahriye Rüşdiyesi sınıflarının tamamen öğrencisiz kalacağına dikkat çekti. Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde iki kısımdan ibaret bir sınıf açılmasını teklif eden Eyüp Sabri Bey, açılacak ilk sınıfta bir sene ibtidai mektebi derslerinin okutulmasını, buradaki eğitimlerini tamamlayanların rüşdiyenin birinci sınıfına kaydedilmelerini önerdi. Açılacak diğer bir sınıfta ise Bahriye Mektebi'nin idadi birinci sınıfında okutulan derslerin de verilmesiyle mezun edilen bu öğrenciler doğrudan Bahriye Mektebi'ne alınacaktı. Bu teklif, yani Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde iki kısımdan ibaret olmak üzere bir ibtidai sınıfın teşkilinin faydalı olacağı Bahriye Nezareti tarafından da uygun görüldü³⁴.

Heybeliada'daki Bahriye Mektebi sınıflarının 40 öğrenciden az olmaması kararı alınmasına rağmen Kasımpaşa'daki Bahriye Rüşdiyesi'nden her sene ortalama ancak 15-20 kadar öğrenci Bahriye Mektebi'nin İdadi birinci sınıflarına kaydedilebildi. 1890 yılında bu sayı 25, 1891'de ise 30 öğrenciye kadar çıktı. Başka mekteplerden mezun olanlardan da Bahriye Mektebi'nin idadi birinci sınıfına kayıt yaptıranlar bulunuyordu. Fakat yine de istenilen sayıya ulaşamadı. Bahriye Mektebi'ne bağlı başka rüşdiye mektebi olmadığından mektebin idadi sınıfına öğrenci temininde sıkıntı yaşandı. Diğer taraftan Harbiye Mektebi'ne öğrenci gönderen çok sayıda askerî rüşdiye mektebi mevcuttu. Bu rüşdiyelerden Tıbbiye Mektebi ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'a öğrenci dahi verilmekteydi. Bahriye Mektebi sınıflarından donanmaya zâbit yetiştirilmesi önem arz ettiğinden bu mektep için askerî rüşdiyelerden her sene 20 öğrenci gönderilmesinin uygun olacağı Bahriye Nezareti tarafından gündeme getirildi. Konu Seraskerliğe bildirildi. Gelen cevapta askerî rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin istedikleri okula gitme tercihleri bulunduğundan imtihan sırasında bahriye mektebini arzu edenlerin gönderileceği beyan edildi³⁵.

33 Eyüp Sabri Bey (1832/33-1890), 8 Mart 1848'de Bahriye Mektebi'ne girdi. Oradan mezun olduktan sonra bahriyenin çeşitli kademlerinde kâtiplik görevinde bulundu. Eyüp Sabri Bey, 1874 yılında Bahriye Mektebi'nde müneşât derslerine muallim olarak devam etti. Daha sonra Bahriye Rüşdiye Mektebi'nin müdürlüğüne atandı. Aynı zamanda Bahriye İslahat Komisyonu'na aza tayin edildi. 1883'te miralay, iki yıl sonra da mirliva rütbelere terfi etti. 1886 yılında Bahriye İslahat ve Tetkik-i Muhasebât Komisyonu başkanlığına atandı ve vefat ettiği tarih olan 30 Eylül 1890 tarihine kadar bu görevini sürdürdü (DTA, Bahriye Nezareti Yoklama Kalemi Zâbitan Künye Defteri, 31/21). Asker olmasının yanı sıra muallim ve müverrih cephesiyle de dikkat çeken Eyüp Sabri Paşa, Haremeyn tarihi ve edebiyatı başta olmak üzere çeşitli konularda kitaplar yazan münevver bir bahriyeli olarak temayüz etti. Eyüp Sabri Paşa'nın başta *Mir'âtü'l-Haremeyn* (1301-1306: Bahriye Matbaası) olmak üzere altısı telif, ikisi tercüme sekiz eseri mevcuttur. Eyüp Sabri Paşa'nın *Mir'âtü'l-Haremeyn* adlı eserinin, inceleme-metin olarak yapılan neşrinde, eseri yayına hazırlayanlarca giriş bölümünde paşanın diğer eserlerine ilişkin bir değerlendirmeye yazısı bulunmaktadır. Bkz. Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn Cilt 1-2. (İnceleme-Metin)*, haz. Ömer Fâruk Can-F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018, s. 57-66.

34 DTA, ŞUB.d, 104/78, Şura-yı Bahriye müzekkeresi, 12 Eylül 1883.

35 DTA, ŞUB.d, 98/76. Şura-yı Bahriye'nin 19 Eylül 1883 tarihli ilâmı; DTA, MKT, 412/81. Bahriye Nezareti'nden Bahriye Mektebi'ne, 22 Aralık 1883; *Ceride-i Bahriye*, 1 Mayıs 1306, sayı 24, s. 37; *Ceride-i Bahriye*, 2 Nisan 1307, sayı 49, s. 20.

Bahriye Mektebi'ne diğer mekteplerden öğrenci gönderilmesine ilişkin çalışmalar kapsamında farklı adımlar da atıldı. Fatih semtinde bulunan Maşrık-ı Füyûzat adlı hususi mektep müdürlüğü, programına İngilizce dersi koymak ve Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde uygulanan ders programına tatbik etmek koşuluyla mezun öğrencilerinden istekli olanların Bahriye Mektebi'ne kaydını Bahriye Nezareti'nden talep etti. Öğrencilerinin yapılacak imtihanlarında bahriye zâbitlerinden bir iki kişinin bulunmasına onay verdi. Bahriye Rüşdiye Mektebi'nden Bahriye Mektebi'ne yeterli sayıda öğrenci gönderilemediği dönemlerde adı geçen hususi mektepten öğrenci alınması Bahriye Nezareti'nce uygun görüldü. Maşrık-ı Füyûzat adlı mektebin bu girişimi Bahriye Nezareti'nin resmi yayın organı *Ceride-i Bahriye*'de memnuniyetle karşılanmış ve mektep idarecilerine teşekkür edilmiştir³⁶.

Diğer taraftan Bahriye Mektebi'ne alınacak öğrencilerin Bahriye Rüşdiyesi mezunlarından alınması usulü benimsenmekle birlikte bazı bahriye zâbitlerinin çocuklarını rüşdiye mektebine göndermeksizin doğrudan Bahriye idadi sınıfına kaydettirme isteklerine onay verilmedi³⁷. 1884 yılına gelindiğinde Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde 300'ün üzerinde öğrenci eğitim görmekteydi³⁸. Aynı yıl, Rüşdiye Mektebi Müdürü Miralay Eyüp Sabri Bey, Bahriye Islahat Komisyonundaki mesaisinin fazlalığı dolayısıyla mektepte daimi olarak bulunamadığını beyan ederek bir müdür muavini kadrosu ihdas edilmesi talebinde bulundu. Eğitim konusunda ehliyet ve liyakat sahibi olduğunu ifade ettiği Fethiye Kalyonunda görevli Binbaşı Ahmed Fahri Bey'in bu kadroya tayin edilmesine ilişkin talebi Bahriye Nezareti tarafından uygun görüldü³⁹.

Bahriye Rüşdiye Mektebi'ne kayıt için; sağlıklı olmak, sicilinin iyi olması, tezkere-i Osmaniyesini (nüfus cüzdanı) ibraz etmek, ailesinin zâbit veya bahriye memurlarından olması, yaşının 9-12 arasında bulunması, ibtidai mektepte Kur'an-ı Kerim, kıraat, tecvit, ilmihal, imla ve hüsn-i hat derslerini görmüş olmak gibi şartlar aranmaktaydı⁴⁰. Ailesinin zâbit veya bahriye memurlarından olmasına ilişkin maddenin, öğrencinin muhakkak bu şartı taşıması gerektiği anlamında değil, öncelikli bir tercih sebebi olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Zira okula kayıt yaptıran öğrencilerin ailelerinin farklı meslek gruplarına sahip oldukları görülmektedir.

Kasımpaşa'daki rüşdiyeden Bahriye Mektebi'ne yeterli sayıda öğrenci alınmadığı ve bunun için çareler arandığı dönemde farklı yerlerde Bahriye Mektebi açılmasına ilişkin teşebbüsler söz konusu oldu. Bartın'daki rüşdiye müdüriyetinden gelen bir teklif de bunlar arasındaydı. Bartın Rüşdiyesi Mektebi öğrencilerine dört senelik eğitim sürelerinin sonunda

36 *Ceride-i Bahriye*, 23 Kanun-ı sâni 1305, sayı 17, s. 4; DTA, ŞUB, 226/47. 14 Aralık 1889.

37 DTA, MKT, 360/26. Bahriye Nezareti'nden Bahriye Mektebi Nezareti'ne, 19 Mayıs 1881.

38 DTA, MKT, 403/13. 13 Şubat 1884.

39 DTA, ŞUB.d, 106/96. 7 Mayıs 1884 tarihli Şura-yı Bahriye ilamı.

40 DTA, BN, 180/4050.

bahriyeye ilişkin derslerin tahsil ettirilmesi okul müdürü tarafından gündeme getirildi. Öğrencilerin okulda iki yıl daha okuyarak bu süre zarfında bahriye dersleri görmelerini, bunun için ise bahriyeden bir muallim gönderilmesini talep etti. Bahriye Nezareti bu uygulamanın faydalı olacağı yönünde görüş bildirdi. Oradaki bahriyeli liman reisinin bu dersleri verebileceği Bahriye Nezareti'nin mütalaasında yer aldı⁴¹. Fakat bu tasarı uygulama safhasına geçirilmedi.

Osmanlı bahriyesinde müşavir olarak görev yapan Alman vatandaşı Starcke Paşa da donanmanın ve Bahriye Mektebi'nin ıslahına ilişkin hazırladığı bir raporunda bahriye eğitimi konusuna değinmişti. 1886 tarihli raporunun bir maddesinde, uzun sahillere sahip olan devletin farklı yerlerde bahriye mektepleri açması gerektiğini ifade etti. Paşa, Bahriye Mektebi'nin her sene verdiği mezun sayısının az olduğunu, mesela 1884'te 10, 1885'te 21, 1886 senesinde 10 olmak üzere üç yılda toplam 41 zâbitin donanmaya katıldığını ifade ederek bu sayının artırılması amacıyla farklı yerlerde bahriye rüşdiye mektepleri açılmasını önerdi. Trabzon, Sinop, Girit, Sakız, Midilli, İzmir, Selanik, Beyrut, Dedeoğlu, Trablusgarp'ın yanı sıra Basra'da Bahriye Nezareti'ne bağlı mektepler açılmasının fayda sağlayacağı raporda beyan edilmişti⁴². Fakat taşrada mektep açmanın hayli masraflı olması ve o sırada devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar sebebiyle olsa gerek bu teklif kabul görmemiştir.

2. Bahriye Askerî Rüşdiyesi'nin Ders Programı

Bahriye Askerî Rüşdiyesi'nin ders programına bakıldığında aslında Harbiye Nezareti'ne bağlı kara askerî rüşdiyeleriyle neredeyse aynı derslerin gösterildiği görülmektedir. Hatta çok az farkla mülkiye rüşdiye mektepleri ile de aynı derslerin okutulduğunu söylemek mümkündür. Okuldaki dört yıllık eğitim süresince saat olarak müfredatta en fazla yer alan ders, 12 saat ile ilm-i hesaptır. Ayrıca 10 saat ile imlâ-yı Osmânî, 7'şer saat ile hüsn-i hat ve İngilizce derslerine de yer verilmiştir. Kara kuvvetlerine öğrenci yetiştiren askerî rüşdiyelerde yabancı dil Fransızca iken Bahriye Rüşdiyesi'nde yabancı dil İngilizce'dir. Askerî rüşdiye müdür ve muallimlerinin genellikle subay olması, öğrencilerin askerî üniforma giymeleri ve yabancı dil dersinin Fransızca/İngilizce olması askerî rüşdiyeleri diğer sivil rüşdiyelerden ayırt edici özelliği olarak gözükmektedir. Bahriye eğitiminde yabancı dil olarak İngilizce

41 DTA, ŞUB.d, 101/34. Şûrâ-yı Bahriye Müzekkeresi, 25 Mayıs 1882; DTA, MKT, 377/80. Bahriye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne, 3 Haziran 1882. Diğer taraftan Karadeniz sahillerindeki bazı rüştiye mekteplerine bahriye zâbitlerinden birer muallim tayin edilerek öğrencilere ve gemi kaptanlarına kaptanlık dersleri verilmesi de aynı yıl gündeme geldi. Ayrıca Akdeniz ve Karadeniz sahillerinin kimi mevkiilerinde bahriye ticaret mektepleri açılması önerildi. Bunun ticaretin gelişmesini sağlayacağı değerlendirildi. Bahriye Nezareti, denizcilik derslerinin ancak rüştiye mekteplerindeki dersler görüldükten sonra bahriyeli bir zâbit tarafından verilmesinin uygun olacağını ifade etti. Bu konuda bir nizamname kaleme alınması ve yapılacak ders programında temel denizcilik derslerinden hesap, coğrafya, hendese, cebir, münşeât, heyet-i seyrifefain gibi derslerin müfredatta bulunmasının icap edeceği beyan olundu. DTA, MKT, 380/44. Bahriye Nezaretinden Ticaret ve Ziraat Nezaretine, 25 Eylül 1882.

42 BOA, Y.PRK.ASK, 36/99. 17 Kasım 1886.

gösterilmesi gemi ve deniz teknolojisinin İngiltere’den ithal edilmesiyle ilgili bir husus olduğu bilinmektedir⁴³. Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi’nin 1894 yılı ders programı şöyledi⁴⁴:

Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi Ders Programı (1894)			
Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene
İlmihal (Haftada 3 saat)	Sarf-ı Arabî (Haftada 3 saat)	Nahv-ı Arabî (Haftada 3 saat)	Mantık ve Tatbikat-ı Arabiye (Haftada 2 saat)
Ta’lim-i Kıraat (Haftada 3 saat)	Kavâid-i Fârisî (Haftada 2 saat)	Gülistân (Haftada 1 saat)	Nahv-ı Osmânî (Haftada 2 saat)
İmlâ-yı Osmânî (Haftada 3 saat)	İmlâ-yı Osmânî (Haftada 3 saat)	İmlâ-yı Osmânî (Haftada 2 saat)	Resim (Haftada 1 saat)
Hüsn-i Hat (Haftada 3 saat)	Resim (Haftada 1 saat)	Resim (Haftada 1 saat)	İmlâ-yı Osmânî (Haftada 2 saat)
İlm-i Hesap (Haftada 3 saat)	Hüsn-i Hat (Haftada 2 saat)	Hüsn-i Hat (Haftada 1 saat)	İngilizce (Haftada 3 saat)
Ta’lim-i Fârisî (Haftada 2 saat)	İngilizce (Haftada iki saat)	İngilizce (Haftada 2 saat)	Hüsn-i Hat (Haftada 1 saat)
	İlm-i Hesap (Haftada 3 saat)	İlm-i hesap (Haftada 3 saat)	İlm-i hesap (Haftada 3 saat)
	Akaid-i Diniye (Haftada iki saat)	Coğrafya (Haftada 2 saat)	Usûl-i Defteri (Haftada 1 saat)
		Sarf-ı Osmânî (Haftada 2 saat)	Hendese (Haftada 1 saat)
			Coğrafya-yı Umûmî (Haftada 2 saat)

Yukarıdaki tabloda gösterilen temel derslerin haricinde kısa süreli de olsa bazı derslerin müfredatta yer almasına dair çalışmalar olduğu da anlaşılmaktadır. Bahriye Mektebi idaresi tarafından 1892 yılında gündeme getirilen hüsn-i ahlak dersinin müfredatta yer almasına dair talep bunlar arasındadır. Bahriye Mektebi öğrencilerinin ahlaki yönden iyi yetişmelerini temin için onların daha mektebe gelmeden Bahriye Rüşdiye Mektebi’nde adı geçen dersi görmelerinin önemi üzerinde durulmuştur. İlgili teklif Bahriye Nezareti’nin en üst karar mercii olan Şura-yı Bahriye ve Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi tarafından da uygun görülmüştür⁴⁵.

Bahriye Rüşdiye Mektebi’nin eğitimcileri arasında önemli isimler de mevcuttu. Hammer Tarihi’ni tercüme eden kaymakam rütbesindeki Piyaleli Mehmed Ata Bey ile Yüzbaşı

43 Sivil rüşdiyelerde gösterilen derslerin programları ile bunların haftalık ders saatleri ve ders içeriklerine ilişkin ayrıntılı bilgi ve askerî rüşdiye ders programları ile karşılaştırma için bkz. *Umum Mekâtib-i Rüşdiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Ta’dilen Tertip Edilen Ders Programıdır*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1315, s. 3-37.

44 DTA, BN, 181/4063: “Mekteb-i Rüşdiye ve Menşe-i Küttâb-ı Asâkir-i Bahriyenin 1310 [1894] Senesine Mahsus Ders Cetveli” başlıklı vesika. 1886 yılı ders programı için ayrıca bkz. DTA, EHB.d, 9/18.

45 DTA, MKT, 685/186. Bahriye Nezareti’nden Bahriye Mektebi’ne, 1 Mart 1892.

Mehmed Habib Efendi⁴⁶ İngilizce derslerine, meşhur deniz ressamlarından Bahriye Kolağası Kumkapılı Fahri Kaptan⁴⁷ ise resim derslerine girdiler. Arapça dersine Ahmed Ramiz ile Ahmed Rıfat efendiler, akaid-i diniye, Farsça, ilmihal, kıraat derslerine Âşir Efendi⁴⁸, Osmanlıca dersine Kol-ı sanî Kulaksızlı Ali Rıza Efendi Kaptan ile Yüzbaşı Osman Efendi, coğrafya dersine Kol-ı sanî Üsküplü Mehmed Efendi Kaptan, hendese dersine Kol-ı sanî Kasımpaşalı Mustafa Tevfik Efendi Kaptan, muhasebe dersine Korvet Kâtibi Mehmed Yunus Efendi, ilm-i hesap dersine Hasan Efendi ve Kol-ı sani Mustafa Tevfik Efendi, usul-i defteri dersine Habib Efendi, Osmanlıca imla dersine ise Şemseddin Efendi girmişlerdir. Bahriye Rüşdiyesi Mektebi'nde 1876-1883 yılları arasında o dönem kaymakam/miralay rütbelerinde görev yapan Eyüp Sabri Bey, 1898-1908 yılları arasında ise Binbaşı Ahmed Nafiz Bey⁴⁹, mektepte en uzun süre müdürlük görevinde bulunanlar arasında yer aldılar⁵⁰. 1892 senesinde ise Binbaşı Sami Bey mektepte müdür olarak görev yapıyordu⁵¹.

Diğer taraftan Bahriye Rüşdiyesi'nden mezun olan öğrencilerin tamamının bahriye mektebine gitmeleri gibi genel bir hüküm de yoktu. Bu rüşdiyeden mezun olduktan sonra Bahriye Merkez Hastanesi'nde gerekli eğitimi alıp cerrah olanlara ya da medrese eğitime geçiş yapıp ilmiye sınıfına katılanlara da rastlanmaktadır. Mesela Kasımpaşalı Kadirî dergâhı şeyhi, Rıfâî dergâhı zakircibaşı ve musikişinas Cemaleddin Efendi (1871-1937), Abdülkadir Çavuş İbtidai Mektebi'nden sonra Bahriye Rüşdiyesi'ne girmiş ve buradan mezun olmuştur. Sonra Bayezid Camisi'ndeki derslere devam ederek hafızlık ve imamlık icazeti almıştır.

- 46 Yüzbaşı Mehmed Habib Efendi İngilizce derslerinin daha kolay anlaşılmasını sağlamak amacıyla 1898 yılında *İngilizce Usul-i Mükâleme* adlı bir eser neşretmişti. *Ceride-i Bahriye*'de yer alan bir yorumda bu konuda memlekette pek az eser bulunması ve İngilizce eğitiminde çekilen zorluk göz önüne alındığında yeni neşrolunan eserin pek faydalı olacağı ifadesine yer verilmişti. *Ceride-i Bahriye*, sene 10, sayı 235 12 Mayıs 1314 [24 Mayıs 1898].
- 47 Fahri Kaptan, bahriye sağ kolağası rütbesindeyken 12 Şubat 1910'da emekli olmuş ve 2 Mart 1917'de İstanbul'da vefat etmiştir. Hayati ve eserlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Serdar Başaran-Levent Düzcü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Denizciler: Yelkenli ve Buharlı Çağın Emektarları*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2016, s. 80-81.
- 48 Âşir Efendi, 1888 yılında *Tuhfet'ül-Etfâl* adlı bir eserin bastırılması için müracaatta bulunmuş ve buna Maarif Nezareti'nce onay verilmişti: BOA, MF.MKT, 100/56, lef 1. 23 Temmuz 1888.
- 49 Mustafa oğlu Dırağmanlı Binbaşı Ahmed Nafiz Bey, 13 Nisan 1866'da öğrenci olarak Bahriye Mektebi'ne girdi. 19 Temmuz 1873'te mülâzım-ı sanî rütbesi ile mezun oldu. Aynı yılın eylül ayında mülâzım-ı evvel, 1876 yılında yüzbaşı, 1877 yılında sol kolağası, 14 Ekim 1890 tarihinde ise Binbaşı rütbesine yükseldi. 27 Ağustos 1907'de kaymakam rütbesine terfi etti. Bu rütbedeyken 4 Ocak 1910'da emekli edildi. DTA, Bahriye Nezareti Yoklama Kalemi Zâbitân Künye Defteri, 31/242; *Salname-i Bahri*, Dördüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1311, s. 64.
- 50 DTA, BN, 181/4063: "Mekteb-i Rüşdiye ve Münşe-i Küttâb-ı Asâkir-i Bahriyenin 1310 Senesine Mahsus Ders Cetveli" başlıklı vesika. Ayrıca Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi'nde görev yapan muallimler için bkz. *Salname-i Bahri*, Birinci Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1307, s. 80-81; *Salname-i Bahri*, İkinci Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1308, s. 67; *Salname-i Bahri*, Dördüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1311, s. 64; *Bahriye Salnamesi*, Ondördüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1321, s. 66-67.
- 51 Bu sırada Bahriye Mektebi'nde ders nazırı olarak görev yapan Miralay Nafiz Bey'in, Heybeliada'nın havasıyla imtizaç edemediği gerekçesiyle Bahriye Nezareti'ne başvurması üzerine Bahriye Rüşdiye Mektebi Müdürü Sami Bey ile becayış yapması Şura-yı Bahriye tarafından uygun görülmüştü. DTA, MKT, 729/5. Bahriye Nezareti'nden Mabeyn-i Hümayun'a, 13 Ekim 1892.

Bir diğerk örnek meşhur deniz harp tarihçisi Safvet Bey'dir. Bahriye Rüşdiyesi'nden sonra Heybeliada Bahriye Mektebi'ne devam eden Safvet Bey, buradan bahriye subayı olarak mezun olmuştur. Kasımpaşalı Halid bin Mehmed Efendi ise Bahriye Rüşdiyesi'nden mezun olup farklı bir alana geçiş yapanlara diğerk bir örnektir. Kasımpaşa Yahya Kethüda İbtidai Mektebi'nden sonra Bahriye Rüşdiyesi'nden mezun olan Halid Efendi, ardından Gümüşsuyu Hastanesine devam ederek buradan 1895 yılında cerrah diploması almış ve Bahriye Merkez Hastanesi'nde işe başlamıştır⁵².

3. Bahriyeye Kâtip Yetiştirmek Üzere Bahriye Rüşdiyesi'nde Menşe-i Küttâb Sınıfı Açılması

Donanma-yı Hümayun'un yazı işlerinde istihdam edilen kâtip memurlar, 1864 yılına kadar "hoca" unvanıyla isimlendirilirdi. 16 Ocak 1864 tarihinde buna ilişkin yapılan yeni bir düzenlemeyle hoca unvanı lağvedilerek bahriyede istihdam edilecek kâtipler dört sınıfa ayrıldı. Brik, korvet, firkateyn ve kalyon kâtipliği olarak adlandırılan bu sınıflardan ilki mülâzım-ı sâni (teğmen), ikincisi mülâzım-ı evvel (üsteğmen), üçüncüsü yüzbaşı ve dördüncüsü yani kalyon kâtipliği ise sol kolağası (kıdemli yüzbaşı) rütbelerine muadil tutuldu. İstihdam edilecek kâtiplerin imtihanla bölük eminlerinden seçilmesi de yeni düzenlemeyle karara bağlandı⁵³. Bahriyede istihdam edilen kâtiplerin bu rütbelerle terfi etmeleri Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar devam etmekle birlikte bunların eğitimleriyle ilgili hususlarla bazı yeni düzenlemeler gerçekleştirildi.

Bahriyenin yazı ve muhasebe işlerinde aynı zamanda okuryazar neferler de görevlendiriliyordu. Bu neferlerden tezkere bırakıp da kâtip olarak görev almak isteyenler olursa brik kâtibi rütbesiyle bahriyeye kaydı yapılırdı. Bunlar sırasıyla korvet, firkateyn ve kalyon kitâbeti rütbelerini alarak terfi ederlerdi. Kalyon kâtibi rütbesine kadar terfi edenlerin bahriye harp sınıfına geçişleri mümkündü. 1879 yılına ait bir kayıttan anlaşıldığına göre kalyon kâtibi rütbesine gelmeden bazı kâtiplerin hususi başvuru yaparak mülâzım rütbesiyle harp sınıfına geçirildiklerinin görülmesi, Bahriye Nezareti'nin en üst karar alma organı olan Şura-yı Bahriye tarafından uygun görülmemiştir. Böyle bir uygulamanın eskiden beri devam edegelen usule aykırı olduğu değerlendirilerek gerekli hassasiyetin sorumlular tarafından gösterilmesi istenmiştir⁵⁴. Aynı yıl Bahriye Nezareti ve bağlı birimleri ile bilhassa donanma gemilerinde hesap işlerinin önem kazandığı göz önünde bulundurulurken istihdam edilecek kâtiplerin daha iyi yetiştirilmesi gerektiği gündeme gelmiştir. Bu maksatla Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde 7 Temmuz 1879 tarihinde eğitim süresi iki yıl olan Menşe-i Küttâb adlı hususi bir sınıf açıldı. Bahriye Rüşdiye Mektebi'nden mezun olup da yaşları Bahriye Mektebi'ne girme sınırını aşanlar bu sınıfa nakledildiler. Sınıflardaki öğrenci sayısı yıllara göre 5 ila

52 DTA, BH.SAİD, 18916/135. Lef 1.

53 *Ceride-i Askeriye*, sayı: 1, 23 Şaban 1280 [2 Şubat 1864], s. 3.

54 DTA, ŞUB.d, 26/4. Şura-yı Bahriye'nin Re'sen Müzekkeresi, 13 Mayıs 1879.

20 arasındaydı. Buradan ilk mezun olanların iyi yetiştirildiği de görülmüştür⁵⁵. Adı geçen sınıftan 1892 yılında 11 öğrenci mezun oldu ve bunlar brik kâtibi olarak Bahriye Nezareti'nin çeşitli birimlerinde göreve başladılar⁵⁶.

Menşe-i Küttâb sınıfı ilk açıldığı yıllarda gösterilen derslerin öğrencilerin kapasitelerinin üzerinde olması sebebiyle sonradan bazı değişikliklere gidildi. Kitâbet dersi hocası Korvet Kâtibi Mehmed Celaledin Efendi, hazırladığı bir raporunda belagat-i Osmaniye, hukuk-ı bahriye ve tarih-i umumi gibi yüksek mektep öğrencilerinin bile zor anladıkları bazı derslerin Menşe-i Küttâb sınıfı ders programında bulunmasının yanlış olduğu değerlendirmesinde bulunmuştu⁵⁷.

Bahriye Askerî Rüşdiyesi bünyesindeki Menşe-i Küttâb sınıfı, rüşdiye ve idadi mekteplerinin eğitim kalitesinin yükseldiği gerekçesiyle 1900 yılında kapatıldı. Kâtip olarak tekrar bahriye askerleri arasından okuma yazma bilenler ve Bahriye Rüşdiye Mektebi'nin son sınıfı talebesinden olup da Bahriye Mektebi'ne kabul edilmeyenler brik kâtibi unvanıyla bahriyede görevlendirildiler. Fakat bunlardan beklenen verim alınmadığından kâtip yetiştirilen sınıfın yeniden açılması gündeme geldi⁵⁸. Açılacak sınıfın iki sene yerine dört seneye çıkarılması, mezun olanların brik kâtibi sıfatıyla bahriyede istihdamları, okutulacak derslerin idadi ve aliye sınıfları derecesindeki derslere eşit olması kararlaştırıldı. Ayrıca Bahriye Nezareti'nce ihtiyaç duyulan hesap usullerine göre müfredatta düzenleme yapıldı. Bu sınıflara gireceklerin sayısı her sene beşten fazla olmayacaktı⁵⁹. Tekrar açılan Menşe-i Küttâb sınıfında 1901 yılından itibaren okutulan dersler şöyleydi⁶⁰:

55 DTA, BN, 180/4050. Islahat ve Tetkik-i Muhasebat-ı Bahriye Komisyonu'ndan Bahriye Rüşdiye Mektebi Müdüriyetine, 21 Nisan 1904; DTA, BN, 180/4050. Islahat ve Tetkik-i Muhasebat-ı Bahriye Komisyonu'nun mütalaası, 24 Temmuz 1901; DTA, BN, 180/4050. Bahriye Rüşdiye Mektebi Müdürü Ahmed Nazif'ten Bahriye Nezareti'ne, 26 Ekim 1901.

56 Mezun olan 11 öğrencinin isim listesi için bkz. *Ceride-i Bahriye*, 9 Haziran 1308, sayı 80, s. 59.

57 DTA, BN, 180/4050. Bahriye Nezareti Harbiye Komisyonuna Memur Korvet Kâtibi Mehmed Celaledin Efendi'den Bahriye Nezareti'ne. 30 Eylül 1893.

58 DTA, BN, 180/4050. Islahat ve Tetkik-i Muhasebat-ı Bahriye Komisyonu'nun mütalaası. 24 Temmuz 1901.

59 DTA, aynı vesika.

60 DTA, BN, 180/4050; DTA, BN, 181/4063: "Mekteb-i Rüşdiye ve Menşe-i Küttâb-ı Asâkir-i Bahriyenin 1310 Senesine Mahsus Ders Cetveli" başlıklı vesika.

Menşe-i Küttâb Sınıfı Ders Programı (1901)			
Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Dördüncü Sınıf
Tatbikat-ı Hesabiye	Tatbikat-ı Hesabiye	Mebâdi-i Hendese	Usûl-i Hendese
Dersaadet Muhasebe-i Askerîyesi	Taşra Muhasebe-i Askerîyesi	Muhasebât-ı Umûmiye-i Bahriye	Muhasebât-ı Umûmiye-i Bahriye
Gülîstân	Tarih-i Osmânî	Tarih-i Osmânî	Tarih-i Umûmî
Kavâid-i Kitâbet	Kavâid-i Kitâbet	Kitâbet-i Resmîye	Kitâbet-i Resmîye
Telhis, Nahiv ve Tatbikat-ı Arabiye	İzhar ve Tatbikat-ı Arabiye	Mantık ve Tatbikat-ı Arabiye	Belagat-i Osmânîyye
İngilizce Gramer	İngilizce Gramer	İngilizce	İngilizce
Coğrafya-yı Osmânî	Kavânin-i Bahriye ve Nizâmât-ı Mevcûde	Usûl-i Defteri	İşârât-ı Umûmiye-i Bahriye
Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat
Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye

Menşe-i Küttâb sınıfındaki derslere Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde vazifeli muallimler girdi. Yeni müfredatta dersler tespit edilirken daha evvelki mezunların hesap işlerinde yaptıkları bazı yanlışlıklar dikkate alındı. Menşe-i Küttâb sınıfına, Bahriye Rüşdiye Mektebi'nin son sınıfından Bahriye Mektebi'ne kabul imtihanını verip de yaşı 16'yı aştığından dolayı mektebe kabul edilememiş olanlar alındı. Ayrıca Bahriye Rüşdiye Mektebi'ndeki dört yıllık tahsil müddeti süresince hiçbir vukuatı olmaması ve son sınıfta başarı sıralamasında ilk 16 kişi arasında bulunması gibi ölçütler Küttâb sınıfına kayıta esas alındı⁶¹. Sınıftan her sene verilen mezun sayısı ortalama 10 kişi civarındaydı. 1890 yılında dört, 1904 yılında ise on öğrenci mezun olmuştu⁶². Bunlar ilk olarak teğmen rütbesine tekabül eden briç kâtipi rütbesiyle bahriyede istihdam edildiler.

1904 yılına gelindiğinde briç kâtiplerinin mevcudunun yeterli olması ve aynı zamanda bütçe tahsisatının kifayetsizliği sebebiyle küttâb sınıfı kapatıldı⁶³. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönemde bahriye kâtiplerine ihtiyacın ortaya çıkması üzerine yeniden açılması gündeme geldi. Heybeliada'da Çarkçı Mektebi açıldığı zaman burada eğitim süresi iki yıl olan bir kâtip mektebi açıldı⁶⁴.

Bahriye kâtipleri aynı zamanda levazım zâbiti idiler. Bundan dolayı sıhhi durumları güverte ve makine hizmetlerine elverişli olmayanlardan bir kısmı ordu ve levazım zâbitleriyle birlikte kâtip olarak yetiştirilmekte ve bunlar ihtiyacı karşılayamadığı takdirde ordudan yetişen levazım zâbitleriyle noksan tamamlanmaktaydı⁶⁵.

61 DTA, BN, 180/4050. İslahat ve Tetkik-i Muhasebat-ı Bahriye Komisyonu'nun mütalaası. 19 Aralık 1900; DTA, ŞUB.d, 498/101. 23 Şubat 1901.

62 DTA, ŞUB.d, 273/9. 15 Ağustos 1890; DTA, İslahat, 227/17. Bahriye İslahat Komisyonu Kararı. 18 Mayıs 1904.

63 DTA, BN, 180/4050. İslahat ve Tetkik-i Muhasebat-ı Bahriye Komisyonu'nun Bahriye Rüşdiye Mektebi Müdüriyetine, 21 Nisan 1904.

64 Ergin, s. 1168.

65 Ergin, s. 1168.

4. Bahriye Mektebi Müfredatında Yeni Düzenlemeler ve Bahriye Rüşdiye Mektebinin Kapatılması

1907 yılının Eylül ayında Bahriye Rüşdiye Mektebi'nin Kasımpaşa'dan Azapkapı'ya taşınması gündeme geldi. Buradaki 20 öğrenci kapasiteli eski Neharî Tüccar Kapudan Mektebi'nin binası bu iş için düşünüldü. Fakat 200 öğrencisi bulunan Bahriye Rüşdiye Mektebi için binanın yetersiz geleceği görüldüğünden bundan vazgeçildi⁶⁶. Bu teşebbüsten bir yıl sonra Bahriye Mektebi'nde yapılan yeni düzenlemeler gereği Bahriye Rüşdiye Mektebi'nin kapatılması gündeme geldi. Bahriye Mektebi'nden seçkin zâbit yetiştirmek amacıyla İngiltere ve Amerika gibi gelişmiş ülkelerdeki ders programları incelenmiş ve Bahriye Mektebi'ndeki idadi adı kaldırılmayarak mektepteki eğitim süresi altı seneye çıkarılmıştır. Öğrencilerin ilk dört yıl mektepte, son iki yıl ise seyyar talim gemisinde eğitim görmeleri usulü uygun görülmüştü. Bahriye Mektebi'ne alınacak öğrenciler idadi mezunlarından imtihanla temin edilecekti. Bu yüzden Bahriye Rüşdiye Mektebi'ne artık lüzum kalmamıştı. 20 Eylül 1908'de Bahriye Nezareti bu yeni uygulamayı onayladı⁶⁷. Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde eğitim gören öğrenciler çevredeki rüşdiye ve idadi okullarına gönderildiler. Fakat mektebin son sınıf öğrencileri bu durumun kendilerini mağdur ettiği, maksatlarının asker olarak devlete hizmet etmek olduğu ve 3-4 yıldır eğitim gördükleri halde bunun semeresini göremedikleri gerekçeleriyle Sadaret'e dilekçe verdiler. Bunun üzerine onların da Bahriye Mektebi'ne alınmaları konusunda karar çıktı⁶⁸. 1875 yılında açılmasından lağv edildiği tarih olan 1908 yılına kadar eğitim hayatını sürdüren Kasımpaşa'daki Bahriye Rüşdiyesi'nin lağvından beş yıl sonra Osmanlı hükûmeti bütün askerî rüşdiyeleri kapattı. Bunların binaları Maarif Nezareti'ne devredildi⁶⁹.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı bahriyesine nitelikli eleman yetiştirmek üzere Bahriye Nezareti'ne bağlı başka mektepler de vardı. Bunlara da kısaca değinmek bahriyedeki eğitim sisteminin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bahriye Mektebi'ne, Menşe-i Küttâb-ı Askerî sınıfına ve Çarkçı Ameliyat Mektebi'ne öğrenci hazırlamak üzere eğitim veren Bahriye Rüşdiye Mektebi'nde yaklaşık 200 öğrenci bulunmaktaydı. Bu okulun Menşe-i Küttâb-ı Askerî kısmında 1898 yılında 20 öğrenci vardı. Bahriye Mektebi'nde 122 Bahriye Mektebi öğrencisi, 255 Bahriye İdadi Mektebi öğrencisi olmak üzere toplam 377 öğrenci eğitim görüyordu. Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nde 75 öğrenci, 1882 yılında açılan, iki sınıflı Azapkapı'daki neharî Tüccar Kaptan Mektebi'nde ise 18 öğrenci vardı. Selimiye firkateyninde faaliyet gösteren Bahriye Gedikli (Astsubay) Mektebi sekiz sınıftan ibaret olup bunlardan üçü telgraf, beşi ise gedikli sınıflarından teşekkül ediyordu. Burada hepsi

66 DTA, BN, 180/4050. Bahriye Rüşdiye Mektebi Müdürü Ahmed Nazif'ten Bahriye Nezaretine, 15 Eylül 1907.

67 DTA, BN, 180/4050. Mekteb-i Bahriye Nazırın Mustafa Paşa'dan Bahriye Nezareti'ne. 6 Eylül 1908; DTA, BN, 333/11830. Bahriye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne. 24 Eylül 1908.

68 BOA, BEO, 3407/255488. Lef 1. Sadaret'ten Bahriye Nezareti'ne. 29 Eylül 1908; BOA, BEO, 3407/255488. Lef 2. Kasımpaşa Bahriye Rüşdiye talebesi adına Sadaret'e gönderilen arzuhal, 26 Ağustos 1908.

69 Ergin, s. 1182.

Müslüman olmak üzere toplam 93 öğrenci vardı⁷⁰. Tersâne-i Âmire dâhilindeki Leylî Makine Ameliyat Mektebi'nde 11 sınıftan mürekkep dersliklerde öğrenciler gündüzleri fabrikalarda iş ile akşamları ise ders ile meşgul oluyorlardı. Tahsilini tamamlayanlar çarkçı mülâzım-ı evvel rütbesiyle mezun oluyordu. Bu okuldaki öğrencilerin hepsi Müslüman olup toplam 1.250 kişiden ibaretti⁷¹. Yine Tersâne-i Âmire dâhilinde Bahriye Sanayi ve İmalat-ı Sıbyan Tabur-ı Hümâyûnları Mektebi'nin sanayi ve imalat kısımları iki taburdan ve beş sınıftan ibaret olup hepsi Müslüman olmak üzere 438 öğrencisi vardı. Bu okul, Çarkçı Ameliyat Mektebi ile Bahriye Sanayi Alayı'na ve Sıbyan Musikasına öğrenci hazırlıyordu. Diğer yandan Bahriye Merkez Hastanesi dâhilinde 1895 yılında açılan Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi de beş sınıf üzere mevcut olup buradan bahriyenin ihtiyacı olan eczacı ve cerrahlar yetiştiriliyordu. Bu mektebin öğrenci sayısı ise 20 civarındaydı⁷².

Yukarıda öğrenci sayıları hakkında bilgi verilen başta Heybeliada'daki Bahriye Mektebi olmak üzere; Bahriye Rüşdiyesi, Çarkçı Ameliyat Mektebi, Tüccar Kaptan Mektebi, Bahriye Gedikli Mektebi, Bahriye Sanayi ve İmalat-ı Sıbyan Taburu gibi okullar bahriyeye nitelikli personel temin etmek amacıyla açılmışlardı. Bahriye Rüşdiyesi de askerî eğitimde çağdaşlaşma yolunda bahriyenin üst sınıflarında eğitim görecektir iyi yetişmiş öğrencileri hazırlama amacıyla açılmıştı ve bu işlevini uzun yıllar boyunca yerine getirdi.

Sonuç

Avrupa için eğitim çağı olarak nitelendirilen 19. yüzyıl, Osmanlılar için de bu sahada birçok atılımın yapıldığı bir dönem olmuştur. Savaş meydanlarında alınan başarısızlıkların, silah, teçhizat ve donanım eksikliğinin bu alanda yetiştirilecek nitelikli insan gücü ile telafi edilebileceğini gören Osmanlı idarecileri modern askerî okulların açılması yönünde karar almışlar ve bunu icraata da geçirmişlerdir. Deniz ve Kara harp okullarına nitelikli öğrenci yetiştirilmesi maksadıyla askerî idadiler ve daha sonra da askerî rüşdiyelerin açılması da askerî eğitimin modernleşmesi yönünde önemli katkılar yapmıştır. Öğrenci sayısı yıllara göre değişse de ortalama 250-400 arasında bulunan ve 33 yıl hizmet veren Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiyesi de Osmanlı İstanbul'unda modern mesleki eğitim veren askerî eğitim kurumları arasında yer almıştır. İdarecilerinin ve eğitimcilerinin asker olduğu, yabancı dil olarak İngilizcenin okutulduğu bu mektepten askerî disiplin içinde öğrenciler yetiştirilmiştir. Bahriyelilerin semti olarak bilinen Kasımpaşa'da ikamet eden başta bahriye mensubu aileler çocuklarının rüşdiye eğitimi için genellikle bu okulu tercih etmişlerdir. Böylece bazı ailelerde babadan oğula geçen bahriyeli olma geleneğinin devamı sağlanmıştır.

70 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Âmire, sene 1316, s. 737, 739-740, 743.

71 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Âmire, sene 1316, s. 739. Aynı okulda 1903 yılında; makine sınıfı 508, idadi sınıfı 847 ve ibtidai sınıfı 72 olmak üzere toplam 1.828 öğrenci mevcuttu. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Âmire, sene 1321, s. 242.

72 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, Matbaa-i Âmire, sene 1316, s. 742-743.

Bahriye Rüşdiyesi'nden mezun olanların çoğu Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'nin önce idadi sınıfına, oradan mezun olduktan sonra aynı okulun harbiye sınıfına geçiş yapmışlardır. Bahriye Rüşdiyesi'nden mezun olanlardan bir kısmı da aynı okul içerisinde açılan Menşe-i Küttâb sınıfına gönderilmiş ve bahriyenin kâtip ihtiyacı da buradan karşılanmıştır. Bahriye Rüşdiyesi, Türk eğitim tarihinde askerî rüşdiyeler içerisinde ilk ve tek askerî bahriye rüşdiyesi olma özelliğiyle ayrı ve özel bir yere sahip olmuştur. Bahriye Rüşdiyesi Mektebi'nin binası günümüzde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir eğitim kurumu olarak yeni öğrenciler yetiştirmeye devam etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Âmedi Kalemî Evrakı (A.AMD): 28/51.

Bâbîâli Evrak Odası (BEO): 3407/255488.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT): 100/56.

Yıldız Tasnifi Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK): 36/99.

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti Yoklama Kalemî Zâbitan Künye Defteri: 31/21, 242.

Bahriye Nezareti Sicill-i Ahval Evrakı (BH.SAİD): 18916/135.

Bahriye Nezareti (BN): 180/4050; 181/4063; 333/11830.

Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi Defterleri (EHB.d): 9/18.

Islahat Komisyonu: 227/17.

Meclis-i Bahriye Defterleri (MB.d): 115/59, 105.

Bahriye Nezareti Mektubi Kalemî Defterleri (MKT): 11/3; 241/33; 360/26; 377/80; 380/44; 403/13; 412/81; 685/186; 729/5.

Bahriye Muhasebe Kalemî (MUH): 670/5; 664/30; 664/44.

Şura-yı Bahriye Defterleri (ŞUB.d): 16/32; 24/97; 26/4; 98/76; 101/34; 104/78; 106/96; 226/47; 273/9; 498/101.

Fotoğraf Arşivi, Fotoğraf No. 1221.

Yayınlanan Kaynaklar

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, Türk Koleji Yayınları, İstanbul 1994.
- Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, c. VI, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- Altunova, Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Başaran, Serdar - Levent Düzcü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Denizciler: Yelkenli ve Buharlı Çağın Emektarları*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2016.
- Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Çoker, Fahri, *Bahriye Mektebimiz*, DZKK. Yayınları, Ankara 1973.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. II, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940.
- Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l Haremeyn, Cilt 1-2 (İnceleme-Metin)*, haz. Ömer Fâruk Can-F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018.
- İğüs, Esmâ, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi ve Kuramı Doktora Programı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- İşpirli, Mehmet, "Mahreç", *DİA*, c. XXVII, İstanbul 2003, s. 388.
- İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, ed. Mehmet Karaca, haz. Mustafa Kaçar, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ozan Ceyhan, Aras Neftçi, İTÜ Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- Kaçar, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler ve Mühendishânelerin Kuruluşu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- Kenan, Seyfi, "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 41 (2013), s. 1-31.
- Korkmaz, Mehmet, "Yakınçağ Tarih Araştırmalarında Deniz Tarihi (Bahriye) Arşivi'nin Önemi", 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler*, c. II, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2019, s. 751-769.
- Kurtoğlu, Fevzi, *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul Deniz Matbaası, İstanbul 1941.
- Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul 1310.
- _____, *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312.
- Patoğlu, Emrah Berkant, *Osmanlı Devleti'nde Askerî Rüştiyeler*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziantep 2018.
- Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, c. I-II, eklerle yay.haz. Aykut Kazancıgil, Özel Yayınları, İstanbul 1991.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015.
- Türkmen, Zekeriya, "Sultan Abdülaziz Döneminde Süvari Kışlasından Askerî İdadîye Dönüşüm Sürecinde Kuleli", *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 15-17 Eylül 2014, Ankara, c. IV/1. Kısım, TTK Yay., Ankara 2018, s. 79-104.

Umum Mekâtib-i Rüşdiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Ta'dilen Tertip Edilen Ders Programıdır, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1315.

Ünal, Uğur, II. *Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, TTK. Yayınları, Ankara 2015.

Ünlü, Rasim, *Deniz Lisesi Tarihçesi*, b.y.y. t.y.

Yarar, Hülya, *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim*, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 2000.

Sürelî Yayınlar

Ceride-i Askeriye.

Ceride-i Bahriye.

Ruznâme-i Ceride-i Havâdis.

Salnâmeler

Bahriye Salnamesi, Ondördüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1321.

Salname-i Bahrî, Birinci Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1307; İkinci Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1308; Dördüncü Def'a, Matbaa-i Bahriye, Dersaadet 1311.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1316; Dersaadet 1321.

EK

Kasımpaşa Bahriye Askerî Rüşdiye Mektebi Önünde Öğrenciler

Fotoğrafın altında “*Sâye-i Maârif-vâye-i Hazret-i Pâdişâhîde Müceddeden İnşa Olunan Mekteb-i Rüşdiye-i Asâkir-i Bahriye*” yazısı yer almaktadır.

Kapının Üzerindeki Kitâbede de “*Mekteb-i Rüşdiye-i Asâkir-i Bahriye*” ibaresi bulunmaktadır.

(Kaynak: Deniz Müzesi, Fotoğraf Arşivi, Fotoğraf No. 1221).

Yıldız Porcelain Factory: The Heart of Production in the Palace Garden with Its Establishment and Operation*

Yıldız Porselen Fabrikası: Kuruluş ve İşleyişiyle Sarayın Bahçesindeki Üretim Merkezi

Sinem Serin**

*This article is a revision of a part from the Master's thesis entitled Yıldız Çini/Porselen Fabrikası, which we prepared in 2009 under the supervision of Prof. Arzu Terzi in Istanbul University Institute of Social Sciences Department of History.

**Dr., Istanbul University, Faculty of Letters, Department of History, Istanbul, Turkey

ORCID: S.S. 0000-0002-1721-1678

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sinem Serin,
Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of History, Istanbul, Turkey
E-posta/E-mail: sinemserin@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 17.11.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.12.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
09.12.2020

Kabul/Accepted: 22.12.2020

Atıf/Citation:

Serin, Sinem. "Yıldız Porcelain Factory: The Heart of Production in the Palace Garden with Its Establishment and Operation." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020): 139-166. <https://doi.org/10.26650/iutd.699857>

ABSTRACT

The period when the industrialization movement intensified in the Ottoman Empire corresponds to the reign of Sultan Abdulhamid II. The best indication that the Sultan attached importance to the modernization of technology and capturing the age should be his having a porcelain factory opened within the garden of his palace. The purpose of the establishment of Yıldız Porcelain Factory was to produce porcelain for the Sultan. During this period, palaces and pavilions were filled up with unique works of art produced at the Yıldız Porcelain Factory, rather than Chinese or Western porcelain. Many unique products of the factory were presented as gifts to state palaces, especially to the ones in Europe. The factory, which began its operations in 1894, was administratively and financially linked to the supervision of Imperial Treasury (Hazine-i Hassa), which managed the income and expenses of the Sultan and his palace during his era. The establishment had a diverse technical staff as well as administrative crew and served as a modern production centre by taking contemporary technology as an example. This article, which aims to explain the organization and operation of the Yıldız Porcelain Factory since its construction, has been written to narrate the history of the institution through archival documents.

Keywords: Yıldız Porcelain Factory, Abdulhamid II, Ottoman Industrialization, Ottoman Porcelain, Raimondo D'Aronco

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hareketinin yoğunlaştığı dönem, Sultan II. Abdülhamid devridir. Padişahın kendi sarayının bahçesine bir porselen fabrikası açtırması, teknolojiye modernleşme ve çağı yakalamaya verdiği önemin en iyi göstergesi olmalıdır. Yıldız Porselen Fabrikası'nın kuruluş amacı, padişah için porselen üretmektir. Bu dönemde saray ve kasırlar Çin veya batı porselenlerinden ziyade Yıldız Porselen Fabrikası'nda üretilen eşsiz sanat eserleriyle dolmuştur. Fabrikanın pek çok benzersiz mamulü, başta Avrupa olmak üzere pek çok devlet sarayına da hediye olarak sunulmuştur. 1894 yılında faaliyete başlamış olan fabrika, idari ve mali açıdan dönemin padişah ve sarayının gelir-giderlerini idare eden Hazine-i Hassa Nezaretine bağlanmıştır. Çağdaş teknoloji örnek alınarak modern bir üretim merkezi halinde faaliyette bulunan müessesenin, idari görevlilerin yanı sıra geniş bir

teknik kadroya da sahip olduğu görülmektedir. Yıldız Porselen Fabrikası'nın inşasından itibaren teşkilatlanmasını ve işleyişini açıklığa kavuşturmayı amaçlayan bu makale, arşiv vesikaları üzerinden kurumun tarihini şekillendirmek üzere kaleme alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Yıldız Porselen Fabrikası, II. Abdülhamid, XIX. yy. Osmanlı Sanayileşmesi, Osmanlı Porselencililiği, Raimondo D'Arconco

Introduction

Due to its bright white and semi-transparent structure, porcelain, which resembles a seashell, is named after “Porcellana” which means oyster in Latin, is a type of ceramic that was first manufactured in China¹. As far as it is known, Marco Polo was the first person to use this term for such wares brought from China. The Ottomans called porcelain items from China as “çini”² (Ceramic tiles) that was to state that they came from China. Items such as pots and pans manufactured in Iznik were also called “çini” due to the admiration of Chinese porcelain³. After the capital was moved to Istanbul, ceramics production would develop there along with Iznik and continued to exist in a fluctuating process that was sometimes popular and sometimes forgotten⁴.

It is known that the first porcelain production started in Istanbul, albeit rarely, in the 19th century and the first trials were conducted in small tile and pottery shops in Beykoz, Eyup and Balat⁵. It is observed that the industrialization movement in Europe also influenced Ottoman porcelain during the middle of the 19th century. Eser-i Istanbul Porcelain Factory, founded by

1 Arthur Herbert Church, *English Porcelain of the Eighteenth Century*, London 1911, p. 1; Demet Coşansel, “19. Yüzyıl Osmanlı Saraylarında Fransız ve Yıldız Porselenleri”, *MS Milli Saraylar*, Issue 3, Istanbul 2006, p. 133. In general, ceramic is a term used for all kinds of ware made of clay and fired at high temperature. Today, ceramic products used as wall tiles are referred to as “ceramic tile”, and those used as pots and pans are referred to as “ceramic” (Sitare Turan Bakır, *Iznik Çinileri ve Gülbenkyan Koleksiyonu*, Ankara 1999, p. 10). Porcelain, which is a kind of ceramic, differs both in its cooking properties and in the used raw materials. While porcelain dough is a waterproof, tight structure and the glaze and dough are in an inseparable whole; the glaze in ceramics can crack with a hard blow and break. They can also be distinguished from each other by their cooking temperature. The most important difference is that porcelain is light-transmitting, while ceramic has a matte structure. Buket Baykal, *Osmanlı Porselen Sanatı*, ITU Institute of Social Sciences, Master's thesis, Istanbul 2000, p. 15.

2 Faruk Şahin, *Seramik Sözlüğü*, Istanbul 1983, p. 13.

3 For details on this topic, see Julian Raby - Nurhan Atasoy, *Iznik Seramikleri*, London 1989.

4 For details see Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, Istanbul University Institute of Social Sciences, Department of History, Master's Thesis, Istanbul 2009.

5 Baykal, o.c., p. 80.

Rodosîzâde Ahmed Fethi Pasha⁶ in 1845, following the European industrial technology as an example, was the first step taken in this field⁷.

Sultan Abdulhamid II attach importance to the industrialization policy in order to demonstrate competitiveness in the international arena and to improve the image of the state abroad. He considered the factories he established as an element of prestige. Thus, it would be possible to show that technological developments are strictly followed and to prove his power.

Undoubtedly, one of the most crucial modernization movements in technology during this period has been Yıldız Porcelain Factory⁸.

One of the most important factors that led Sultan Abdulhamid II to set up a porcelain factory was that almost all European countries of the time such as Prussia, Austria-Hungary, France and Russia had porcelain factories established with the support of palace in order to meet the needs of the palaces⁹. Besides, the Sultan's interest for fine arts, carpentry as well as

6 Fethi Pasha came from a family of Rhodes Island. He represented his country abroad on various occasions. These duties included the Vienna ambassador in 1834 and 1835 and the Moscow ambassador in 1836. In 1837, he first went to London to attend the coronation ceremony of the Queen of England, Victoria, and then went there as Paris ambassador. In 1839, he returned to Istanbul and was appointed as a member of the Supreme Council (Meclis-i Vala) and married to Atiye Sultan, Mahmud II's daughter. After that, Fethi Pasha, who took various duties in the state service, was promoted to the war office in 1844, and in 1845 he was assigned to the Tophane Marshall (Tahsin Öz, "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler", *Türk Tarih, Arkeografya ve Etnografya Dergisi*, issue 5 (1949), p. 2-5). While Pasha was carrying out these duties, in 1846, he established the first Turkish museum, which was a very important step in the history of Ottoman museums, named Mecmua-i Ešliha-i Atika (Ancient Weapons Collection) and Mecmua-i Âsâr-ı Atika (antiques collection), was exhibited in the rooms around of the inner court of Hagia Eirene Church (Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görşelleştirilmesi*, trans. Esin Sogancılar, Istanbul 2004, p. 43-45). Ahmed Fethi Pasha had the opportunity to follow the artistic and cultural movements of those places, as he had the opportunity to be abroad for a long time. Therefore, when he returned to his country, he started to work on museology as well as establishing modern factories. One of them was the iron factory around Baruthane and the other was the above-mentioned Eser-i İstanbul Porcelain Factory.

7 In this factory, imitations of Sevres and Limoges porcelains were produced in a way that was just like their originals. It is also seen that the factory produced specific products. Examples include decorated and illustrated plates with or without lids, bowls, vases, and Noah's pudding jugs (Hüseyin Kocabaş, *Porselencilik Tarihi*, Bursa 1940, p. 64-65). Tile wall and floor tiles required for palaces were also produced in this factory. The name of the factory stamped in gilding on the bottoms of objects helped to easily identify wares. The public could not use the products of this factory. Because the cost of products made of topflight materials was high. Therewithal, the factory was neglected, and due to the rising debts, it became unable to manage things around after the death of Fethi Pasha. For such reasons, the factory did not endure long and closed after 25 or 30 years. (Nedret Bayraktar, *İstanbul Cam ve Porselenleri*, Istanbul 1982, p. 4-5).

8 In documents, the name of this factory is sometimes mentioned as "Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu" and sometimes as "Yıldız Porselen Fabrika-i Hümâyûnu". Since mainly porcelain products are manufactured in the factory, it is more appropriate to name the factory as Yıldız Porcelain Factory. In addition to these names, it is named in one source as "Hamidiye Çini Fabrikası" (Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Istanbul 2007, p. 339); however, this name has not been found anywhere else.

9 Sadi Bayram, "Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika", *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Ankara 1984, p. 101.

ceramic tile and porcelain ware and his attention to painting appears to be a significant factor that cannot be overlooked¹⁰.

1. Establishment of the Factory

The first task of installing a factory to meet the porcelain needs of the palaces and pavilions belonging to the sultanate was to decide its site. The garden of Yıldız Palace was the most fitting location for a palace-funded factory. The construction works of the factory, designed by the chief architect of the palace Raimondo D'Aronco¹¹, thus started in the east of Yıldız Outer Court¹² near the Malta Mansion.

- 10 Tahsin Pasha noted in his memoirs that Abdulhamid the Second had a great interest in carpentry and ceramic tile products and that he built a carpentry workshop and a ceramic tile factory within the palace and sent gifts from these factory products to European rulers. (*Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Pub., İstanbul 1999⁵, p. 20). Osman Nuri, *Bilinmeyen Abdülhamid Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, I-II, prepared by Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2017, p. 416. There have been some rumours regarding the establishment of the Yıldız Porcelain Factory. The first of these was that during his visit to Abdulhamid the Second, the French ambassador, Monsieur Paul Cambon, saw a glass on his table and liked it very much. Thereupon Sultan Abdulhamid said that the glass was a product of the Sevres Factory and the ambassador proposed to the Sultan saying, "Then let's set up one of that factory here". Another rumour was that the same ambassador made such this offer to the Sultan to provide a job area to a man whom he protected. (Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1971, p. 212.) However, the Sultan's action in this area cannot be directly based on these rumours. The Sultan already had this idea. In fact, he had asked Miklos Zsolnay, the son of Vilmos Zsolnay, who owns the Zsolnay China and Porcelain Factory in Pecs, Hungary, to conduct feasibility studies to establish a porcelain factory in İstanbul in 1887 (Serin, op.cit, p. 12).
- 11 Sevim İlgürel, "Yıldız Köşkü", *IA*, XIII (1986), 426.
- 12 Raimondo D'Aronco was born in Gemona near the city of Udine in north-eastern Italy (31 August 1857), he started working at a young age, following his family tradition which had been involved in construction for many generations. He later moved to Austria and continued to Baukunde (Construction Vocational School) in Graz; where he worked with well-known professionals. He then went back to Italy and graduated in 1880 from the Venice Academy of Architecture. R. D'Aronco, who began his career as a lecturer at the Carrara Academy in 1881, was recognized as an architect with well-known skills and participated in several national and international project competitions. His success in designing the Venice Exhibitions in 1887 and the Torino Exhibitions in 1890 led him to be invited to İstanbul in 1893 to plan the exhibition of Ottoman Agricultural Products and Industrial Merchandise (Afife Batur, "Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu 15-17 Kasım 1984 Yıldız Sarayı/Şale- Bildiriler*, İstanbul 1985, p. 91). Most likely, the close relationship of Selim Melhame Pasha's with İstanbul's financial circles, especially with the Italians, played a crucial role in assigning himself to this mission. The task first was given to the architect Vallauray earlier; however, he got fired and later D'Aronco appointed (Afife Batur, "19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallauray / R. D'Aronco", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi- Sempozyum 17-18 Aralık 1992*, prepared by Zeynep Rona, İstanbul 1993, p. 147). The exhibition was cancelled due to the earthquake in 1894, which caused massive damage in İstanbul; but D'Aronco was hired as an architect in the Ottoman Palace. R. D'Aronco, who was assigned to reconstruction works after the earthquake, repaired some of the damages in palaces, including Dolmabahçe and other seaside ones. He engaged in the restoration of many mosques particularly that of Mihrimah Sultan, schools, hospitals, fountains and the Grand Bazaar. He later joined Yıldız Palace staff (Batur, "Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler", p. 91). He also put his signature under many architectural works within Yıldız Palace. The greenhouses across the Little Mabeyn Mansion, the orangery and greenhouse in the garden of the harem, Ceremonial Kiosk added to the Sale Mansion, the theatre building, the stables and manege of Imperial Stables (İstabl-ı Amire), Yaveran Chambers were his work of art (François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, trans. Ali Berktaş, İstanbul 2006, p. 152).

Imperial buildings warehouse (Ebniye-i Seniyye)¹³ and Imperial Repair-shop (Tamirhane-i Humayun)¹⁴ supplied the necessary materials for the construction of the factory. As far as we can ascertain from the archive documents, the cost for the construction of the factory in the four and a half month period, between 22 May 1893 and 1 October 1893, was 356.989 kurush 50 centimetres¹⁵. The construction work of the factory continued later on. An additional 5.760 kurush was invested in October¹⁶. The work continued during 1894. For example, a construction charge of 25,000 kurush was paid in February 1894¹⁷.

While the construction activities were underway, work was carried out to create a new waterway in order to supply water that might be needed by the factory, especially during the production process. An 850-meter-long iron pipe was laid from the mainline of the palace to the factory during two months of work between September and November 1893. A total of 32.109 kurush was spent on this¹⁸.

Another waterway building was the overhaul of the road that would provide access to the plant. It started with expanding the existing way. Except for the 30-centimetre gutters on both sides of the 470-meter long road, it was deemed adequate to be 2.90 meters wide. In this arrangement, the expense was estimated as 5,400 kurush by the head gardener. The amount was accepted and this arrangement was made under the responsibility of the head of the gardener¹⁹. The construction work, which began on 13 September 1893 and lasted for 29 days under the supervision of the head gardener, was completed on 11 October. The first two of the three instalments were paid in the form of 2,000 kurush to him while the road work was still underway. The third instalment, remaining 1,400 kurush, was delivered on October 16 when the work was completed²⁰. By the time the road was finished, some landscape studies were carried out in the front area of the factory, which cost an amount of 790 kurush²¹.

While the construction of the factory was going on rapidly, necessary arrangements were made to begin production as soon as possible. The equipment and materials to be used for the factory, which aimed to manufacture up-to-date products using contemporary technology,

13 The Ebniye Warehouse Administration had tasks such as the design of buildings upon the will of the Sultan, rehabilitation of the buildings which were in need and the periodic control of the buildings under their responsibility (Arzu T. Terzi, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilâtı)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, issue 16 (1998), p. 109-119).

14 "Imperial Repair-shop provided the repair and manufacture of various items from cabinets to tableware in Yıldız Palace, primarily in the Sultan's apartments, in the harem section, in various places of the palace and the apartments affiliated with other palaces." (Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000, p. 76).

15 HH.İ, 88/63.

16 ML.EEM, 178/42, leff 5; ML.EEM, 178/63.

17 ML.EEM, 202/73, leff 1.

18 HH.İ, 88/45, leff 5.

19 HH.İ, 86/7; HH.EMK, 486/99.

20 ML.EEM, 178/33.

21 ML.EEM, 179/65.

were brought from Paris. Begin with, one of the most basic needs of the factory, two kilns to fire porcelain, were ordered. The total price of these orders amounted to 5,679.45 francs, as can be seen in a document dated 10 August 1893²². The raw materials to be used in the production were also obtained from Paris. For example, 2.110 kurush was paid on 5 December 1893 for feldspar, one of the most basic raw materials for porcelain production²³.

Craftsmen in Istanbul supplied necessary materials for the factory. For example, on 26 October 1893, the chief blacksmith bought fifty grating rods needed for the kilns of the factory from a shop in Galata for 588 kurush²⁴. Besides, some equipment was purchased for the factory for 600 kurush on 14 November 1893²⁵. In the meantime, three stoves to be used for heating the factory rooms, 22 meters of pipe, seven pipe bends as well as six wicker chairs for the workers were supplied by Imperial Repair-shop on 23 October 1893²⁶. After, the raw material deficiencies for production were eliminated. First, on 24 January 1894, materials such as clay, sand and containers to mix them were bought for 827 kurush²⁷. In June 1894, kaolin, which is called sand and oily clay, was purchased and a total of 3.549 kurush was paid for it²⁸.

Finally, the construction of the factory completed and the required infrastructure was established for production. However, the scheduled inauguration had to be postponed for a while due to the Istanbul earthquake on 10 July 1894. D'Arconco, the chief architect of the palace, who was responsible for the building of the factory, restored several parts of the factory damaged by the quake, and the recovery was completed in November 1894. Total of 30,000 gold was paid for this renovation on 22 November 1894²⁹.

What eventually came out was Yıldız Porcelain Factory; one of the buildings that best represented the originality of the architect's style. It consisted of three parts: a thin, long rectangular block designated for painting and preparatory workshops, a triangular section covered with moulding red brick interspersed with white stones and ceramic tile decorations allocated to administration; lastly, a large area where firing and manufacturing operations, as well as turnery works, took place³⁰.

22 HH.EMK, 482/115.

23 ML.EEM, 180/46, leff 11.

24 ML.EEM, 179/6.

25 ML.EEM, 179/85.

26 ML.EEM, 179/125.

27 ML.EEM, 183/10.

28 ML.EEM, 191/91.

29 ML.EEM, 198/47, leff 2.

30 Afife Batur-Selçuk Batur, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayûnlar", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi ITU 14-18 Eylül 1981*, İstanbul 1981, p. 336; Afife Batur, "Yıldız Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII (1994), 524-525.

Image 1

Front View of Yıldız Porcelain Factory

(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, no. 90552/83)

The same year, the factory started production³¹. Crescent and star were chosen as emblems in order to differentiate the manufactured porcelain pieces. Besides, under each product, along with the badge, there was the stamp “1312 (1894)³²” which was the founding year. There was also an expression such as “Year 7” to indicate which year the piece was produced in the factory.

31 Fuad Ezgü, *Yıldız Sarayı Tarihçesi*, İstanbul 1962, p. 10; Nedret Bayraktar, “Topkapı Sarayı Müzesindeki İstanbul Manzaralı Yıldız Porselenleri”, *Sanat Dünyamız*, V/15 (January 1979), 29; *Milli Saraylar Yıldız Çini ve Porselen İşletmesi*, İstanbul 2007, p. 4; Mustafa Cezar, op.cit., p. 212; Önder Küçükerman, *Dünya Saraylarının Prestij Teknolojisi: Porselen Sanatı ve Yıldız Çini Fabrikası*, İstanbul 1987, p. 63. Ahmed Ağın noted in *Yıldız Sarayı Çırağan Sarayı Tarihi ve Yapılışları*, İstanbul 1965, p. 157 that his architect was D’Aronco by giving the date of 1890; same information is also mentioned in İlğürel, “Yıldız Köşkü”, p. 426; but it is known that D’Aronco was not in İstanbul at that time.

32 The aforementioned date of 1312 was taken as a financial date by Tahsin Öz and concluded that the first pieces were produced in 1896. Tahsin Öz, “Yıldız Çini Fabrikası”, *Arkitekt*, XV/161-162 (İstanbul 1945), p. 109; However, according to arguments above, it would be appropriate to consider the date in the Islamic calendar.

Image 2
Examples of Yıldız Porcelain Factory Symbols³³

2. Administrative Structure of the Factory

Yıldız Porcelain Factory, which started production in 1894, was administratively and financially affiliated with the Ministry of the Imperial Treasury. It can be said that the factory also had a certain subvention from Imperial Realty³⁴ revenues. All transactions of the factory were carried out by Imperial Realty Administration³⁵.

33 Hülya Kalyoncu, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıldız Porselenleri Koleksiyonu'nun Değerlendirilmesi*, Mimar Sinan Fine Arts University Institute of Social Sciences, Department of Art History, PhD Thesis, Istanbul 2011.

34 The concept of Imperial Realty, which was used for properties acquired by the Sultan Abdulhamid the Second himself during his reign had a broad content. Because within this concept, lands such as vineyards, gardens and farms; rentable properties such as shops, houses, coffeehouses; revenues of factories and privileges of extracting and operating mines throughout the country, operating ferries in seas, lakes and rivers, opening and operating ports, warehouses, stores were included. (Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, Istanbul 2009, p. 30).

35 The Imperial Realty Administration was the office where the correspondence of the properties and registration procedures were carried out. This administration was in regular contact with the Imperial Treasury Communication Administration. There was a manager who was responsible for its proper functioning. There were an examiner and around 9 to 11 caliphs under the command of the manager (Terzi, *Hazine-i Hassa*, p. 105).

Yildiz Porcelain Factory was set up to be used for the furnishing of palaces and pavilions and for the production of gifts to be presented abroad and domestically by the Sultan, instead of generating revenue and was managed by an external manager³⁶ along with an internal one.

The proclamation of the Second Constitutional Monarchy has been a turning point for the activities of the factory. As it is known, the Assembly convened on 27 April, following the 31 March Incident, and decided on dethronement of Abdulhamid II and Sultan Mehmed Resad's ascension to the throne. Consequently, with the departure of Sultan from Yıldız Palace, the palace got purged. Yıldız Porcelain Factory, which was established by Sultan Abdulhamid II and born his identity, also got its share from the liquidation.

Thus, the production in factory was halted for more than two years and resumed its activities on 10 July 1911. It was managed by the Imperial Museum Administration, affiliated with the Ministry of Education. Imperial Museum Administration was in charge of making all sorts of factory-related transactions and payments. Also, additional payment was made to the budget of the Ministry of Education to cover the factory expenses³⁷.

The factory had to suspend its operation with the beginning of the First World War. It affiliated to the Ministry of Trade and Agriculture with a decree dated 4 September 1918³⁸. In 1920, the factory management returned to the Imperial Treasury Directorate³⁹.

3. Officers Working in the Administration and Production of the Factory

Yıldız Porcelain Factory needed both competent managers and technical staff who were experts in their profession to operate efficiently. In general, an external and an internal manager were responsible for overseeing the factory. Also, an assistant manager and an accounting officer were among the administrative team of the factory. The technical staffs that constitute the production part of the factory consisted of artists and craftsmen such as painter, mud maker, mould maker, turner and kiln operator.

36 Even though giving the title of a minister to the top manager of the factory forms the opinion that the factory was managed like a ministry, it is absolute that it was not ministry. It would be more appropriate to treat it as an external manager who was authorized to manage the communication of the factory with the headquarters and had the right to sign on behalf of the factory.

37 The document dated 27 June 1327 (10 July 1911) written from Imperial Museum Administration to the Ministry of Education: Imperial Museum Records, cardboard 22, transferred from file 3905, Nedret Bayraktar, "Yıldız Porselenleri", *Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Yıldız Porseleni*, İstanbul 1998, p. 35, n. 35.

38 MV, 212/171. This decision was submitted to the Grand Vizier on 5 September (*BEO.NGG.d*, 398).

39 About two years after Sultan Vahdeddin took the throne; a decree was issued on the return of Imperial Realty, consisting of property, land, institutions and concessions which were transferred to the state treasury during the reign of Sultan Abdulhamid and Sultan Mehmed Resad, to Imperial Treasury. According to the decree dated 8 January 1920; properties, lands, farms, institutions and concessions, except for those sold by finance and distributed to migrants, transferred from Imperial Treasury to the state treasury would be taken back by Imperial Treasury (Terzi, *Hazine-i Hassa*, p. 160-161). Since the factory was one of the afore-mentioned institutions, its administration has been transferred back to Imperial Treasury Directorate again.

Managers of the Factory from Its Establishment to Turkish Republic

The management of the Yildiz Porcelain Factory, which was established as a palace-supported institution, was assigned⁴⁰ by a verbal command to Forestry, Mining and Agriculture Minister Selim Melhame Pasha⁴¹, as an additional duty with the title of Honorary Minister⁴². There is no doubt that in this appointment, Pasha's place among the people Sultan Abdulhamid II trusted played a part. Any problems related to the factory were reported to the Ministry of Imperial Treasury by Selim Melhame Pasha. Especially the personnel to be recruited to the factory had to be approved upon the recommendation of Selim Pasha as it was the only way to start working at the factory. Besides, Selim Melhame Pasha represented the Ottoman Empire in agreements signed with the artisans who came to the factory to work from abroad.

During the second operational phase of the factory, which resumed in 1911 as stated above, Halil Bey, Director of the Imperial Museum, had a signature in all kinds of correspondence related to the factory as well as contracts with the artisans coming from abroad⁴³.

The internal director was responsible for the administrative and technical issues of the institution. The founding director of the factory was Monsieur Lui Dat of France. Monsieur Dat, an experienced and trained person in porcelain production, was invited from France when the factory was still under construction. On 29 July 1893, Monsieur Dat signed a contract to settle his working conditions, shifts and salary. According to this contract, he would both oversee the construction of the factory and be responsible for all kinds of activities of the factory related to porcelain production. The contract was valid for a year. Monsieur Dat ensured that a heater and a pool would be built for the factory during this time. Ottoman Empire would pay for all materials and labour costs of the construction. Monsieur Dat would be paid a monthly salary of 20 Ottoman Liras (2.000 kurush) for these duties as of 13 June 1893. He would not be entitled to claim any compensation if the contract was not renewed at the end of the term⁴⁴.

40 On 13 February 1893, Selim Melhame, who was the former director of the Public Debt Administration (Duyûn-ı Umumiye), became administrator of the Ministry of Forestry, Mining and Agriculture. He was paid a salary of 15,000 kurush for this duty. As a minister, Melhame, one of the favourite Pashas in the palace, had considerable power and authority since he was appointed by Abdulhamid the Second. "*Immediately after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, Melhame, who asked for permission to go to the so-called European thermal baths, fled abroad by boarding an Italian ship on 29 July 1908 with more than 30 million francs, which he had unjustly obtained.*" Özkan Keskin, *Orman ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, I.U. Ins. Soc. Sci., PhD Thesis, Istanbul 2005, p. 57-61.

41 See Footnote 36.

42 *DH.SAİD*, 80, Record of Selim Melhame Pasha on p. 117. A part of the Pasha's record is in the same classification no. 72, on p. 67-68.

43 Cezar, op.cid., p. 214.

44 The two-article agreement between the Imperial Treasury Ministry and Monsieur Lui Dat in French and its translation: HH.THR, 118/42, leff 2. This agreement also transmitted from MSHHA, 4715, p. 39, published in Coşansel, *ibid.*, p. 143.

The founding manager Monsieur Dat took care of both the construction process and the supply of tools to be used in production at Yildiz Porcelain Factory. While the factory was getting equipped with technological devices, studies were also carried out on the use of local clay in the factory, as clearly specified in the contract of Monsieur Dat. In this regard, he first asked for permission to carry out clay research. The director's proposal was received positively. On 26 August 1893, it was ordered to provide the necessary assistance and convenience for the search for porcelain clay in Arnavutkoy, affiliated to the Imperial Realty Administration's Tokat Branch⁴⁵. Shortly after that date (19 October 1893), 1,300 kurush⁴⁶ were spent to cover the expenses of the excavation operation of the quality white porcelain clay detected in Arnavutkoy. Monsieur Dat made all the arrangements for the factory to settle and operate. He had fulfilled his goal. As a result, when the one-year contract expired, it was not extended and, his time came to an end.

The successor of Monsieur Dat, Yusuf Bey, was appointed in September 1894 with a salary of 1,200 kurush⁴⁷. It can be said that he remained in this post relatively for a short time. Because Nazim Pasha, an engineer at the Ebniye Warehouse since 20 April 1895 and a colonel in the Ministry of Defence (Erkan-ı Harbiye) was appointed as a manager⁴⁸. Thanks to his successful administration, Nazim Pasha was able to keep the post until Sultan Abdulhamid was dethroned. However, as mentioned above, he was dismissed when activities of the factory halted.

Operations in the factory were carried out under the responsibility of the manager. With the increase in both the number of employees and the production, a need for an assistant in order to support the manager emerged. Thus, starting in August 1897, Captain Ahmed Bey was appointed deputy manager with a salary of 400 kurush.⁴⁹ Ahmed Bey successfully carried out his duties until the activities of the factory were halted⁵⁰. However, he got fired during this process. Another administrative employee of the factory, the accountant was responsible for keeping the accounts as well as purchasing required materials for the factory. Yusuf Bey, one of the former managers of the factory for a short time, was appointed to this position on 5 August 1895 with a salary of 1,200 kurush⁵¹.

45 HH.EMK, 484/79; HH.EMK, 484/85.

46 ML.EEM, 178/54.

47 HH.d, 7447, p. 27b.

48 HH.d, 30667, p. 40/2; HH.d, 7524, p. 23b.

49 HH.d, 10131, p. 34b.

50 Ahmed Bey was awarded for his success in his duties. On 1 September 1898, he was given the fourth degree Ottoman medal (İ.TAL, 1316/R-191) and was honoured with a silver royalty medal on 1 May 1899 (İ.TAL, 1316/Z-181). On 14 July 1905, he was raised one degree, became a major (İ.TAL, 1323 / Ca-16) and was given Order of the Medjidie of the third rank (İ.TAL, 1323/B-4). Finally, on 1 June 1908, his rank raised one more degree (İ.TAL, 1326/Ca-2).

51 HH.d, 7524, p. 27b; HH.d, 30667, p. 28.

In the second operational period of the factory, which started in 1911, the same person carried out the accounting duties and the directorate. Painter Adil Bey⁵², one of the instructors of the School of Fine Arts (Sanayi-i Nefise), was appointed to this post. In this period, Şakir Efendi, transportation officer of the museum, was appointed as the procurement officer to the factory and Sitki Efendi became the warehouse clerk⁵³. Following Adil Bey's resignation, İsa Behzat Bey assigned to the post in 1914⁵⁴. After him, on 27 January 1916, Mesrur İzzet Bey⁵⁵ became manager. He was employed⁵⁶ in the factory in November 1894 as an officer in the Antiquities Directorate⁵⁷ and, he was one of the sculptors of the Imperial Museum⁵⁸.

Expert Team Working in Production

Yıldız Porcelain Factory had a production structure that was technologically inspired by the Sevres Factory. To be able to make the existing technology operational, it was necessary to get support from the technical team there. Therefore, masters from the Sevres Factory were invited to the factory to work, with an aim to lay the base for an effective production process by training local employees. Accommodation expenses of the foreign masters were paid by the state⁵⁹, and they were taken good care to feel comfortable during their stay.

The foreman, also listed as a production manager in some documents, used to serve as a master at the Sevres Factory. A foreman was an officer who ensured that the production was carried out in the best way and supervised the goods produced. Only those with experience and expertise of teaching at the Sevres Porcelain Factory were appointed to this post. The first of these was Monsieur Blanchet⁶⁰, who had, since September 1894, been the manager of

52 Ömer Adil Bey was born in 1868. He worked as a director and a teacher in the School of Fine Arts (S. Pertev Boyar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, Ankara 1948, p. 194; *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, prepared by Adnan Çoker, İstanbul 1983, p. 32).

53 The document dated 27 June 1327 (10th July 1911) written from Imperial Museum and the Administration to the Ministry of Education: Imperial Museum Files, cardboard 22, transferred from file 3905, Bayraktar, "Yıldız Porselenleri", p. 35, n. 35.

54 *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, p. 48.

55 He was a designer at the factory and later became the factory manager. In addition, Musa Kazım chronicled Mesrur İzzet Bey as the painter of the Royal mint (Darbhâne) patternmaker "Darbhanenin Ahval-i Dahiliyesi", *TOEM*, year 2, fascicle 9, t.m., p. 557. This person is also mentioned in Fatma Ürekli's thesis as Mesrur İzzet Efendi, the sculptor who graduated from the School of Fine Arts in 1902 without obtaining a diploma (*Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Kuruluşu ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri*, İstanbul University Institute of Social Sciences Doctoral Thesis, 1997, p. 218).

56 Imperial Museum files, cardboard 22, file 7184, transmitted from 7186/7 Bayraktar, "Yıldız Porselenleri", p. 35, n. 36.

57 *HH.d.*, 7447, p. 30.

58 *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, p. 50.

59 For example, it was ordered by a will on 21 July 1894 that five masters, who were requested from France and came to İstanbul when the factory was established, resided in the number 20 in Besiktas Akaretler. *HH.THR*, 807/62.

60 The will dated 2 Rebi'ülevvel 1312/22 August 1310 (3 September 1894): İ.TAL, 1312/Ra-129; *HH.d.*, 7447, p. 32b.

the factory with a salary of 500 francs. However, he did not stay long in this post and resigned on 14 March 1895. With the decision of 15 May 1895, his resignation was accepted and he was dismissed⁶¹.

After the resignation of Monsieur Blanchet, there is no record of a foreman for a while. However, with the contract made between Monsieur Tharet and Selim Melhame Pasha, the former who had been working in the factory as master since January 1895 with a salary of 300 francs⁶² was assigned to the post of foreman as of 13 September 1896⁶³. According to the articles of the contract, Monsieur Tharet would assume the position of production manager of Yildiz Porcelain Factory for two years as of 13 September 1896. In return, he got paid 7.200 francs monthly, 525 francs per month. Monsieur Tharet agreed to shape the porcelain in a guaranteed way and to manufacture porcelain using local clay. His work was appreciated that even after working for a long time his contract was extended with an increase of 100 Francs in salary with a six article contract in French signed on 13 April 1905⁶⁴. According to the contract clauses signed between Minister Selim Melhame and Monsieur Tharet, Monsieur Tharet would continue to serve with a monthly salary of 625 francs for three years beginning 13 April 1905. He agreed to use local clay in the porcelains during his stay as stated in previous contracts.

Image 3
A Vase signed by Monsieur Tharet⁶⁵

61 Copy of 20 Zilka'de 1312/3 May 1311 (15 May 1895) dated will: *HH.d*, 30667, p. 16b.

62 *HH.d*, 7447, p. 32b.

63 *HH.THR*, 807/75.

64 *HH.THR*, 1252/80.

65 Kalyoncu, *ibid.*, p. 177.

It is known that Monsieur Tharet, while successfully fulfilling his duty in the factory, wrote a letter of complaint a year before the end of his contract. In the letter, he stated that he had been prevented from performing his duties by the factory manager Selim Melhame, manager Nazim Pasha and one of the painters Vasfi Pasha. Tharet added that the above people caused trouble in the production of the goods ordered for the palace and that the employees had been prevented from helping him⁶⁶. He emphasized that he worked as a foreman since the establishment of the factory⁶⁷ and that carried out successful works and that he has produced products from local clay that was equivalent to foreign factories. Tharet targeted Nazim Pasha and said that there were only eight workers when he first came to the factory but, this number had increased to fifty during his time. He wrote in the letter that he joined to the factory earlier than Nazim Pasha and Nazim Pasha had no knowledge and experience back then. He requested the recruitment of competent people in order not to be prevented from work. Undoubtedly, Sultan Abdulhamid the Second did not dismiss his trusted Pashas upon this letter. As a result, while we do not know about the fate of Monsieur Tharet, it is possible to think that his contract, which was due 13 April 1908, was not renewed. In an application dated 7 January 1911, he demanded reassignment to the post following the proclamation of the Second Constitutional Monarchy⁶⁸. Monsieur Tharet claimed that he has worked faithfully for 15 years since the establishment of the factory and succeeded in making porcelain from local clay; asked for the post during the second term of the factory. However, his request has not been fulfilled. Halil Bey, in charge of the factory, invited Monsieur Naret, who had been working as a manufacturing engineer at the French Sevres Factory, to Istanbul in 1912. Monsieur Naret started to work as of 1 September 1912 for a period of one year with a nine article agreement and a monthly salary of 2,707.5 kurush⁶⁹.

To produce stylish and flamboyant goods by decorating and adorning with various pictures, painters were employed in Yildiz Porcelain Factory. While there were 7 of them in the factory in

66 Y.PRK.HH, 38/50.

67 Although Monsieur Tharet stated in his letter that he was the foreman in the factory since its establishment, he started his job as a master in January 1895 and worked as a foreman as of 13 September 1896.

68 Bayram, m.s., p. 102.

69 24 Şa'ban 1330/26 July 1328 (8 August 1912) dated licence and the original and translation of the nine-point French contract following the will of the Minister of Education dated 28 Şa'ban 1330/29 July 1328 (12 August): İ.MF, 12/1330 p. 28. This contract was notified to the Grand Vizier's office on July 26 and the will was written on July 29 (*BEO.NGG.d*, 393).

1894⁷⁰, the number was increased to 17 by 1901⁷¹. The chief painter of the factory was Monsieur Nicot of France⁷², who had been working since 19 February 1895 with a salary of 2,383 kurush. Monsieur Nicot continued his work during the first operating period of the factory.

Image 4
A plate signed by Nicot⁷³

Halid Naci Bey was another chief painter of the factory. He was a Navy student who attended the Painting Department of the School of Fine Arts upon the special request of the Sultan and obtained his diploma in November 1893. Halid Naci Bey was sent to Sevres Porcelain Factory and trained for Yildiz Porcelain Factory. He returned to Istanbul after learning how to paint ceramic tiles there and appointed to the position of the chief painter at Yildiz Porcelain Factory with a salary of 500 kurush beginning from November 1894⁷⁴. Halid Naci Bey administered the painting and decoration works of the factory for many years⁷⁵.

70 *HH.d.*, 7447.

71 *HH.d.*, 10131. Fausto Zonaro, a palace painter, visited the Porcelain Factory from time to time and painted some pieces there. Zonaro also mentions the factory personnel in his memoirs. According to him; “*There were a few Greeks, a few Armenians and French masters from Lille who worked on a salary basis in the factory*”. Also “*Among the factory personnel, there was an Arab artilleryman (probably Mustafa Vasfi Pasha) who painted huge vases in his unique style, a Naval cadet (probably Halid Naci), an infantryman, and Colonel Nazim, the fat deputy chief of the factory*”. Fausto Zonaro, *Abdülhamid’in Hükümdarlığında Yirmi Yıl Fausto Zonaro’nun Hatıraları ve Eserleri*, prepared by Cesare Mario Trevisone-Erol Makzume, trans. Turan Alptekin-Lotte Romano, Istanbul 2008, p. 156-157.

72 *HH.d.*, 7447, p. 36b.

73 Kalyoncu, *o.c.*, p. 291.

74 *HH.d.*, 7447, p. 30.

75 Cezar, *o.c.*, p. 212-213.

Image 5
A plate signed by Halid Naci ⁷⁶

Both French and Ottoman painters worked in harmony at the factory and contributed to the creation of beautiful artworks. The names of the French painters, who worked in the factory along with chief painter Monsieur Nicot, are listed as follows: Monsieur Schalar⁷⁷, Monsieur Narcice⁷⁸, Jan de Latole⁷⁹, Monsieur Lavergne⁸⁰, Monsieur Toblier⁸¹, Monsieur Alfred de Sain⁸² and Monsieur Jan Cloud⁸³.

76 Kalyoncu, o.c., p. 295.

77 *HH.d*, 10131, p. 14b.

78 İ.TAL., 1317/N-10.

79 *HH.d*, 7524, p. 23b.

80 *HH.d*, 7447, p. 32b.

81 HH.THR, 1252/73; HH.THR, 807/93; *HH.d*, 10131, p. 45.

82 *HH.d*, 7524, p. 19b.

83 *HH.d*, 10131, p. 18b.

Image 6
A vase signed by Et. Narcice⁸⁴

In the factory, there were also painters selected and employed from among local artisans in Istanbul. Attention was paid to ensure that the recruited people were experienced and expert in their field. For example, Hacı Beyzade Ali, who previously worked as a painter at Eser-i İstanbul Factory, was hired by Yıldız Porcelain Factory⁸⁵. Another local painter was Sarı Atam Efendi, who received training in watercolour painting technique in Venice and returned to Istanbul. The painter was assigned to the Porcelain Factory with the will of 28 April 1895 and a salary of 2,000 kurush⁸⁶. Bizantos Efendi, the son of chief engraver Yanko Rayoni, an engraver in Repair-shop and Royal mint, also worked as a painter and an engraver in the Porcelain Factory⁸⁷. Another local painter was Mardiros Efendi⁸⁸. In addition, Omer Adil Bey, a student at the School of Fine Arts, was an intern at the factory⁸⁹.

84 Kalyoncu, *o.c.*, p. 136.

85 Kocabas, *o.c.*, p. 68; Bayraktar, *o.c.*, p. 5.

86 *HH.d.*, 7524, p. 11b; *HH.d.*, 30667, p. 11b/1.

87 İ.TAL, 1317/B-195.

88 *HH.d.*, 7447, p. 30.

89 İ.HUS, 1313-R/64.

Image 7

A flower tub signed by Mardiros⁹⁰

Enderun was an educational institution in Topkapi Palace which made an impact as a valuable resource that educated both statesmen and artists until the end of the 19th century. Some painters got training there who later worked at the Yildiz Porcelain Factory. Tufan Pasazade Faik Bey⁹¹, Abdurrahman Sa'ban Efendi⁹², Nuri Bey⁹³ and Ferid Bey⁹⁴ were among the Enderun graduate painters who worked in the factory.

Image 8

A tray signed by Nuri Bey⁹⁵

Some of the factory staff also had a rank in military, as can be seen in other factories. Therefore, some of the painters were also in this group. The most important of the members

90 Kalyoncu, *o.c.*, p. 303.

91 HH.THR, 1252/76, leff 1, 2.

92 *HH.SAİD.d*, 10, p. 279.

93 *HH.d*, 10131, p. 32b.

94 *HH.d*, 10131, p. 32b.

95 Kalyoncu, *o.c.*, p. 324.

of the military was chief artillery officer Mustafa Vasfi Pasha⁹⁶. It is known that Vasfi Pasha worked at the factory beginning of July 1895 with a salary of 500 kurush⁹⁷. Besides him, adjutant major Yahya Bey⁹⁸, Major Adjutant Ziya Bey⁹⁹ and Police Sergeant Riza Bey¹⁰⁰ worked as painters in the factory.

Image 9
A Vase signed by Mustafa Vasfi Pasha¹⁰¹

Other employees of the factory were artisans who were fully involved in the preparation and manufacturing phases of the work. These were employees such as the maker of mud, moulder, turner and kiln operator.

The maker of mud would combine the raw material that came in the form of clay with water and make it formable by adding the appropriate compounds. The number of mud makers in the factory varied between 2 and 5¹⁰². The salaries they have received varied with their number. For example, the first mud maker of the factory was Mehmed Riza Aga, who

96 Mustafa Vasfi Pasha was born in Erzurum in 1857. He graduated from engineer school in 1877 and worked as a painter at the Harbiye Printing House. Later, he was assigned as a painter in the Porcelain Factory and two vases he painted there were sent by Abdulhamid II as a gift to the King of England. Mustafa Vasfi Pasha, who personally went to present these gifts, had the opportunity to introduce himself in London. He died in his house in Besiktas in the earthquake that occurred in 1905 (Boyar, *ibid*, p. 59-60; Nüzhet İslimyeli, *Türk Plâstik Sanatçıları Ansiklopedisi*, II, Ankara 1969, 495).

97 *HH.d.*, 7524, p. 15b.

98 *İ.TAL.*, 1324/N-21.

99 *İ.TAL.*, 1312/S-35.

100 *İ.TAL.*, 1319/S-47; *İ.TAL.*, 1319/N-26.

101 Kalyoncu, o.c., p. 109.

102 *HH.d.*, 7447, 7524, 10131.

had been working with a salary of 400 kurush since September 1894¹⁰³. Another one was Arif Aga, started to work with a salary of 200 kurush on 23 July 1895¹⁰⁴. The same day, Musa Aga began to work with a salary of 150 kurush¹⁰⁵. Ismail Hakki Efendi also worked as a mud maker in the factory on 18 November 1894 with a 200 kurush salary¹⁰⁶.

The legs and handles used in ornaments, vases, trinkets and porcelain products were first moulded and then fired by creating moulds from plaster. Therefore, a mould maker was required in order to do this job. There were between 2 to 6 moulders in the factory¹⁰⁷. The first mould maker of the factory was Haci Mehmed Aga, who had been working with a salary of 600 kurush since September 1894¹⁰⁸. Mehmed Aga, who fell ill, was dismissed in August 1896¹⁰⁹. It is seen that one of the French masters, Monsieur Cluzelout, another moulder of the factory, was working in the factory since January 1895 with a salary of 250 francs (1,100 kurush)¹¹⁰. Another mould maker French master Monsieur Traford started working at the factory on 6 February 1895 with a salary of 250 francs¹¹¹. Since his contract ended in June 1897, his salary was cut and he was broken off with the factory¹¹².

There were also changes between roles in the factory. For example, we see Musa Aga, once a mud maker, as a mould maker since September 1898. His salary was increased to 270 kurush¹¹³. Ismail Hakki Efendi was another employee who switched from mud making to mould making. He continued to serve as an assistant mould maker with a salary of 400 kurush beginning 8 September 1898¹¹⁴.

103 *HH.d*, 7447, p. 27b.

104 *HH.d*, 7524, p. 16.

105 *HH.d*, 7524, p. 16.

106 *HH.d*, 7447, p. 30. As İsmail Hakki Efendi stated in his libel, from 18 November 1894 to September 1898, he received a salary of 200 kurush as master mud maker. From 8 September 1898 to 28 June 1902, he earned a salary of 400 kurush as an assistant mould maker, and from 29 June to 22 September 1903 a wage of 500 kurush was paid as an assistant mould master. He left the factory on that date (*HH.HRK*, 57/51, leff 1).

107 *HH.d*, 7447, 7524, 10131.

108 *HH.d*, 7447, p. 27b.

109 *HH.d*, 10131, 10b.

110 *HH.d*, 7447, p. 32b.

111 *HH.d*, 7447, p. 35b.

112 *HH.d*, 10131, p. 31.

113 *HH.d*, 10131, p. 58.

114 *HH.d*, 10131, p. 58.

Image 10

Workshop of Yildiz Porcelain Factory

(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, no. 90552/85)

Round objects such as bowls, cups and plates made of porcelain were shaped by hand on a lathe. While there was only one turner in the factory in 1895, this turner later learned the job and became a teacher of turnery and started training others. Generally, there were 2 to 3 turners in the factory¹¹⁵. The first turner of the factory, Mehmed Ali Aga, worked as an assistant engineer at the factory with a salary of 100 kurush from September 1894 to 22 July 1895, became a turner on 23 July with an increase of salary. Mehmed Ali Aga later worked as a turner master at the factory and passed away in 1900¹¹⁶. Another turner was Ahmed Onbasi, who worked for an honorary office in the institution. As of December 1896, he was paid 100 kurush salary¹¹⁷. Another turner was Mehmed Aga. As of August 1898, he took office in the factory with a salary of 520 kurush¹¹⁸. In March 1900, two new turners Hasan Aga and Ali Aga started to work with a salary of 350 kurush each¹¹⁹.

115 *HH.d*, 7447, 7524, 10131.

116 *HH.THR*, 808/4.

117 *Y.PRK.OMZ*, 2/1.

118 *HH.d*, 10131, p. 57b.

119 *HH.d*, 10131, p. 94.

Image 11
Yildiz Porcelain Factory's Manufactured Goods Warehouse
(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, no. 90552/86)

A kiln operator and his assistant worked with kilns to fire the porcelain produced. One of these operators was the French master Monsieur Karye. He was the first kiln operator of the factory. Although his salary was 300 francs (1,320 kurush)¹²⁰ in November 1894, his salary increased by 50 francs in June 1896. His contract was extended for one year. His salary after 13 June 1896 was 350 francs¹²¹. Another operator was Osman Aga, who had been on duty with a salary of 600 kurush since August 1898¹²². Osman Aga was promoted to the chief kiln operator on 2 July 1905¹²³. Since March 1900, Abbas Aga was with the title of an assistant kiln operator. His salary was about 120 kurush¹²⁴.

Apart from the administrative and technical staff mentioned above, there were also janitor and labourer in the factory. As of September 1894, there were a janitor and three labourers in the factory. As of July 1895, the number of janitors rose to two and the number of labourers increased to six. Until the end of the first working phase, not exceeding the number in July 1895, janitors and labourers, occasionally decreasing and increasing, served in the factory.

120 *HH.d*, 7447, p. 32b.

121 *HH.THR*, 807/71, leff 4; *HH.THR*, 807/71, leff 1.

122 *HH.d*, 10131, p. 58.

123 *HH.THR*, 1252/79.

124 *HH.d*, 10131, p. 94.

Image 12

The control point of Yıldız Porcelain Factory

(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, no. 90552/84)

Mr Bes, a teacher at the School of Fine Arts in Limoges, was in charge of the factory's external advisory service on the issues of contacting masters employed in France and the procurement of ordered materials. The communication between the factory and abroad was through Monsieur Bes. Besides, Monsieur Bes, the inventor of many porcelain paints, also formed various dyes for Yıldız Porcelain Factory. He was not paid any salary from the factor in exchange for these services. However, Selim Melhame Pasha, in order to preserve the relations that he had built successfully and his support for the factory, thought that it would be a fair honour for him to obtain a reward and requested a monetary award of 100 liras or 2,000 francs¹²⁵.

Conclusion

During the reign of Sultan Abdulhamid II, significant steps were taken in terms of Ottoman industrialization. In this process, technological developments in Europe were closely monitored. The facilities in the country were made operational after accordingly equipping them with modern technology. One of the most important one of these facilities was undoubtedly Yıldız Porcelain Factory. The purpose of establishing Yıldız Porcelain Factory was to supply the

125 Y.MTV, 147/28.

porcelain needs of the palaces and pavilions where the Sultan lived. However, we can say that one of the most important factors that pushed Abdulhamid II to build such a factory was the existence of porcelain factories established with the support of palaces in almost all European countries at that time. Undoubtedly, Sultan's interest in fine arts, carpentry, ceramic tiles, porcelain and his appreciation of painting also played a remarkable role in this. The aim of the Ottoman Empire and therefore of Abdulhamid II was to present a positive picture to the world and to display its presence by using the products of Yildiz Porcelain Factory as a platform to prove its power to Europe and to show that it is not behind them in technique. For example, while Monsieur Dat, the founding manager of the factory, received a salary of 2,000 kurush for his service, his successor manager Yusuf Bey worked with a salary of 1,200 kurush. This partition was also observed among the masters who came from abroad. For instance, while Monsieur Nicot, one of the chief painters of the factory, worked with 2,383 kurush salary, Halid Naci Bey, who was in the same position, earned 500 kurush. Also, the mould maker who earned the highest pay among the local moulders received 600 kurush, while the mould maker from France was paid 1,100 kurush, twice that amount. There was a double gap in pay for the masters running the kilns too. All sorts of machinery and equipment used in the factory were at the same standard as those used in European factories and the other contemporaries. The experience of these masters was therefore required to make the system work. These masters trained the local personnel working in the factory both in the use of machines and tools and in production of quality ware. Specific attention was paid to the use of indigenous clay in the production of porcelain and this matter was included as a separate article in contracts signed with French foremen. Apart from the masters, some painters were also invited from France while some of them trained in Enderun. There were also experienced local artists in Istanbul who were employed at the factory. Other than painters, the technical staffs working in the factory were all craftsmen who took part in the preparation and manufacturing phases of the work. These are employees such as mud maker, mould maker, turner, and kiln operator. Both local and French masters served during these phases. These masters educated the local staff working in the factory both in the use of machines and tools and in producing quality ware. Particular attention was paid to the use of indigenous clay in the making of porcelain and, this matter was included as a separate article in contracts signed with French foremen. Besides the masters, some painters were invited from France while some of them were trained in Enderun. There were also accomplished and experienced local artists in Istanbul who worked at the factory. Other than painters, the technical staffs working in the factory were all craftsmen who took part in the planning and manufacturing phases of the work. These were employees such as mud maker, mould maker, turner, and kiln operator. Both local and French masters served during these phases.

In terms of the activities of the Yildiz Porcelain Factory, developments following the proclamation of the Second Constitutional Monarchy were important. With the abdication of

Sultan Abdulhamid II, the aim was to liquidate the Yıldız Palace and to completely erase his traces. Meanwhile, operation of Yıldız Porcelain Factory, which was built by Abdulhamid II and bore his identity, had also been stopped. Thus, the management of the factory, whose production was suspended, was managed by different institutions when it resumed after more than two years. As a matter of fact, the factory restarted its activities on 10 July 1911 under the Ministry of Education and had to cease its activities during the First World War. Then, with the decision dated 4 September 1918, it was affiliated to the Ministry of Trade and Agriculture. In 1920, the management of the factory was transferred back to the Palace, that is, the Imperial Treasury Directorate. The factory, which started its activities at the end of the 19th century, was tried to be revived after the active and busy days of Sultan Abdulhamid II's reign but that could not be achieved. However, the factory was not allowed to disappear for good. Yıldız Porcelain Factory still has the quality of being an institution that kept operating by developing and continuing its activities as a vital step of industrialization or modernization in porcelain production in the Ottoman period.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgment: I would like to thank Prof. Arzu Terzi for her counsel and support during the preparation phase of the study and Assoc. Prof. Metin Ünver, who made substantial contributions in the last stage of the article.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Çalışmanın hazırlık aşamasındaki tavsiyeleri ve desteği için kıymetli hocam Prof. Dr. Arzu Terzi'ye ve makalenin son aşamasında yardımlarını esirgemeyerek önemli katkılarda bulunan Doç. Dr. Metin Ünver'e teşekkürlerimi sunarım.

References/Kaynakça

Archival Sources

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden Defterleri (BEO.NGG.d).

Dahiliye Nezareti

Mektubi Kalemi (DH.MKT).

Sicill-i Ahval Defterleri (DH.SAİD).

Hazine-i Hassa Tasnifi

Defterler (HH.d).

Emlak-ı Hümayun (HH.EMK).

Hereke (HH.HRK).

İrade (HH.İ).

Sicill-i Ahval Defterleri (HH.SAİD.d).

Tahrirat (HH.THR).

İrade Tasnifi

Dahiliye (İ.DH).

Hususi (İ.HUS).

Maarif (İ.MF).

Maliye (İ.ML).

Taltif (İ.TAL).

Maliye Nezareti Emlâk-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Yıldız Tasnifi

Mütenevvia (Y.MTV).

Perakende Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ).

Perakende Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH).

Perakende Maiyyet-i Seniyye Dairesi (Y.PRK.MYD), 21/36.

Perakende Orman, Maadin Ziraat Nezareti (Y.PRK.OMZ).

Perakende Saray Görevlileri Maruzatı (Y.PRK.SGE).

Library

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri.

Secondary Sources

Ağın, Ahmed, *Yıldız Sarayı Çırağan Sarayı Tarihi ve Yapılışları*, İstanbul 1965.

Bakır, Sitare Turan, *İznik Çinileri ve Gülbenkyan Koleksiyonu*, Ankara 1999.

Batur, Afife, “19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaurry / R. D’Aronco”, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi- Sempozyum 17-18 Aralık 1992*, prepared by Zeynep Rona, İstanbul 1993, p. 146-158.

———, “Yıldız Sarayı’na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye’de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları”, *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu 15-17 Kasım 1984 Yıldız Sarayı/Şale- Bildiriler*, İstanbul 1985, p. 89-96.

———, “Yıldız Sarayı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII (1994), 520-527.

——— - Selçuk Batur, “İstanbul’da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümâyûnlar”, *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi İTÜ 14-18 Eylül 1981*, İstanbul 1981, p. 331-341.

Baykal, Buket, *Osmanlı Porselen Sanatı*, ITU Institute of Social Sciences, Master’s thesis, İstanbul 2000.

- Bayraktar, Nedret, “Topkapı Sarayı Müzesindeki İstanbul Manzaralı Yıldız Porselenleri”, *Sanat Dünyamız*, V/15 (Ocak 1979), 29-33.
- , “Yıldız Porselenleri”, *Milli Saraylar Koleksiyonu’nda Yıldız Porseleni*, İstanbul 1998, p. 22-35.
- , *İstanbul Cam ve Porselenleri*, İstanbul 1982.
- Bayram, Sadi, “Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika”, *Suut Kemal Yetkin’e Armağan*, Ankara 1984, p. 101-105.
- Boyar, S. Pertev, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, Ankara 1948.
- Cezar, Mustafa, *Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1971.
- Church, Arthur Herbert, *English Porcelain of the Eighteenth Century*, London 1911.
- Coşansel, Demet, “19. Yüzyıl Osmanlı Saraylarında Fransız ve Yıldız Porselenleri”, *MS Milli Saraylar*, Issue 3 (2006), s. 133-144.
- Ezgü, Fuad, *Yıldız Sarayı Tarihçesi*, İstanbul 1962.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, trans. Ali Berktaş, İstanbul 2006.
- İlgürel, Sevim, “Yıldız Köşkü”, *İA*, XIII (1986), 423-428.
- İslimyeli, Nüzhet, *Türk Plâstik Sanatçıları Ansiklopedisi*, II, Ankara 1969.
- Kalyoncu, Hülya, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıldız Porselenleri Koleksiyonu’nun Değerlendirilmesi*, Mimar Sinan Fine Arts University Institute of Social Sciences, Department of Art History, PhD Thesis, İstanbul 2011.
- Kâzım, Musa, “Darbhanenin Ahval-i Dahiliyesi”, *TOEM*, year 2, fascicle 9, t.m., p. 551-557.
- Keskin, Özkan, *Orman ve Ma’âdin Nezâreti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, I.U. Ins. Soc. Sci., PhD Thesis, İstanbul 2005.
- Kocabaş, Hüseyin, *Porselencilik Tarihi*, Bursa 1940.
- Küçükerman, Önder, *Dünya Saraylarının Prestij Teknolojisi: Porselen Sanatı ve Yıldız Çini Fabrikası*, İstanbul 1987.
- Milli Saraylar Yıldız Çini ve Porselen İşletmesi*, İstanbul 2007.
- Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, prepared by Adnan Çoker, İstanbul 1983.
- Osman Nuri, *Bilinmeyen Abdülhamid Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, I-II, prepared by Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2017.
- Öz, Tahsin “Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, Issue 5 (1949), p. 2-5.
- , “Yıldız Çini Fabrikası”, *Arkitekt*, XV/161-162 (İstanbul 1945), p. 107-110.
- Raby, Julian - Nurhan Atasoy, *İznik Seramikleri*, London 1989.
- Serin, Sinem, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul University Institute of Social Sciences, Department of History, Master’s Thesis, İstanbul 2009.
- Shaw, Wendy M. K. *Osmanlı Müzeciliği Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, trans. Esin Soğancılar, İstanbul 2004.
- Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999⁵.

Şahin, Faruk, *Seramik Sözlüğü*, İstanbul 1983.

Talay, Aydın, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, İstanbul 2007.

Terzi, Arzu T., “XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilâtı)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Issue 16 (1998), p. 109-119.

—————, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000.

—————, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, İstanbul 2009.

Ürekli, Fatma, *Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Kuruluşu ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri*, Istanbul University Institute of Social Sciences, Department of History, PhD Thesis, İstanbul 1997.

Zonaro, Fausto, *Abdülhamid'in Hükümdarlığında Yirmi Yıl Fausto Zonaro'nun Hatıraları ve Eserleri*, prepared by Cesare Mario Trevigne-Erol Makzume, trans. Turan Alptekin-Lotte Romano, İstanbul 2008.

1826-1829'da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg'a Nakli*

Transfer of Some Manuscripts from Ardabil, Ahıska, Bayezid and Erzurum to St. Petersburg in 1826-1829

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu**

*Bu çalışma, 1-5 Ekim 2018 tarihinde Ankara'da düzenlenen XVIII. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan bildirinin geliştirilmiş ve ilaveler yapılmış halidir.

**Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul

ORCID: S.O.Ç. 0000-0002-2396-6022

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu,
Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul
E-posta/E-mail: oguzhan0037@gmail.com

Başvuru/Submitted: 23.01.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.05.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.07.2020

Kabul/Accepted: 10.07.2020

Atıf/Citation:

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, "1826-1829'da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg'a Nakli." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020): 167-185.
<https://doi.org/10.26650/iutd.699272>

ÖZ

Rusya, 1826-1828 yılları arasında Revan, Nahçıvan, Karabağ, Urmiye ve Erdebil'i ele geçirdi. Bu sırada İran kütüphanelerinde bulunan bazı yazma eserleri toplayarak önce Tiflis'e, oradan da St. Petersburg'a götürdü. Bazı yazmalar ise 1829'da Feth Ali Şah tarafından Rusya Çarı'na hediye edildi. Rusya, Osmanlı ile yaptığı 1828-1829 Harbi'nde de bu kez Ahıska, Erzurum ve Bayezid gibi Türk şehirlerinde topladığı bazı yazmaları aldı. Bugüne kadar zikredilen bölgelerden toplanıp St. Petersburg'a götürülen bu yazmaların akıbetine dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Her ne kadar günümüzde Doğu yazmalarının katalogları mevcut ise de, bu eserler yazmaların serencamını ihtiva etmez. Yani yazmaların kimler tarafından toplanıp, nasıl el değiştirdiğine dair bilgi vermez. Dolayısıyla bu çalışmada, Rus arşiv kaynaklarına istinaden Rusya'nın 1826-1829 Harplerinde Türk-İslam bölgelerinden toplayarak o dönemdeki başkenti St. Petersburg'a götürdüğü yazmaların serüveni ele alınacak ve günümüzdeki durumlarıyla ilgili bilgi verilecektir.

Anahtar sözcükler: 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı, İran, Yazma eserler, kütüphane, St. Petersburg

ABSTRACT

While Russia seized Revan, Nakhchivan, Karabakh, Urmia and Ardabil between 1826-1828, they collected some manuscripts from the Iranian libraries and transferred them to Tbilisi and then to St. Petersburg. Some of those manuscripts were presented to the Czar of Russia in 1829 by Feth Ali Shah. During the War of 1828-1829 with the Ottomans, the Russians also collected some manuscripts from Turkish cities such as Ahıska, Erzurum and Bayezid. So far, there has been no study dealing with the fate of these manuscripts that were gathered from the aforementioned regions and then taken to St. Petersburg. There are catalogues of oriental manuscripts, but they do not contain any relevant information about these manuscripts. In other words, it does not provide information about who collected these manuscripts and how they changed hands. In this study, we will discuss the manuscripts that Russia collected from the Turkish-Islamic regions in the 1826-1829 War and brought to their capital based on Russian archive sources. Also information will be given on the current state of the manuscripts.

Keywords: 1828-1829 Ottoman Russian War, Iran, Manuscripts, Library, St. Petersburg

Extended Abstract

While Russia seized Revan, Nakhchivan, Karabakh, Urmia and Ardabil between 1826-1828, they collected some manuscripts from Iranian libraries and transferred them to Tbilisi and then to St. Petersburg. Some of those manuscripts were presented to the Czar of Russia in 1829 by Feth Ali Shah. During the War of 1828-1829 with the Ottomans, Russians also collected some manuscripts from Turkish cities such as Ahiska, Erzurum and Bayezid. So far, there has been no study dealing with the fate of these manuscripts that were gathered from the aforementioned regions and then taken to St. Petersburg. There are catalogues of oriental manuscripts, but they do not contain any relevant information about these manuscripts. In other words, it does not provide information about who collected these manuscripts and how they changed hands. In this study, we will discuss the manuscripts that Russia collected from the Turkish-Islamic regions in the 1826-1829 War and brought to their capital based on Russian archive sources. Also information will be given on the current state of manuscripts.

In the first part of this study, before dealing with those manuscripts, we give information about the manuscripts in Iran. The archive of the period indicates that there were many manuscripts at the Sheikh Safiyuddin Tomb in Ardabil. The archive records show that there were 582 Qur'an and Tafsir, six religious, 11 History, 19 divans, 91 kutub-i muteferrika and 15 books of unknown subject with a total of 724 manuscripts. When the Russian-Iranian War of 1826-1828 started, the Russians who occupied Iranian cities started to collect manuscripts they came across. Prof. Senkovsky, who was an Orientalist expert in St. Petersburg, wrote a letter to the Chief of Staff to ensure that these works were identified and brought to the centre of the Russian empire. In his letter, Senkovsky stated that despite the darkness of ignorance, the most valuable Arabic, Persian and Armenian writings of the East were present in the libraries of Iranian cities such as Sardarabad, Revan, Nakhchivan, Tabriz, Isfahan, Tehran, Rashd, Mashhad, Merv and Herat. He stressed that Britains, Prussians and French were searching for such works in Istanbul, Damascus and Baghdad libraries through their envoys and agents in vain. In this letter, Senkovsky stress that these books should be confiscated and brought to St. Petersburg. He even wanted them to be considered as part of the war compensation demanded from Iran. In Senkovskiy's opinion, the books would be brought to the Oriental Institute, thus creating an enormous collection of resources for Oriental studies in Russia.

Senkovsky's letter was sent to A. S. Griboyedov, who was in the region for a diplomatic mission. After the talks between Russia and Iran failed, the war between the two countries started again. After the failure of this talk, the Russian army immediately moved forward and took over Urmia on 15th January of 1828. Despite a number of diplomatic obstructions by the British, the Russian forces entered Ardabil on the 25th January in 1828 and seized the

manuscripts found in the tomb of Sheikh Safiyuddin, the ancestor of the Safavids, first to be sent to Tbilisi, then from there, to St. Petersburg. The mullahs, however, objected to the seizure of the manuscripts. Upon their objections, the Russian authorities promised that once the copies of manuscripts were made the original ones would be sent back to Ardabil. The high-level officials in St. Petersburg, on the other hand, demand that if the Iranian authorities insisted on the return of the books, the officials in charge of the manuscripts should give an appropriate excuse (for example, saying that it would take a long time to copy the books) and thus, preventing the return of these valuable works. Among those taken to St. Petersburg were seven cannons, a few rifles, the tent of Abbas Mirza and two paintings seized from the summer palace of Abbas Mirza in Ucan (now a city on the Armenian border), along with all the manuscripts in Ardabil.

Some of the manuscripts in Russia today consist of books given to Tsar Nikolai by Prince Husrev Mirza, who went to Russia to issue an apology after the murder of the Russian Ambassador Griboyedov in Tehran in 1829. Iranian ruler Feth Ali Shah, sent his grandson Husrev Mirza with valuable gifts and a crowded delegation to St. Petersburg in order to draw the curtain on this incident (the murder of Griboyedov) and to ease the tension between the two countries that could trigger a new war. The aforementioned manuscripts were brought to Russia and presented to the Imperial Palace at this time. This study identified the names of the manuscripts recorded by Orientalist Christian Martin von Frahn in the palace library on 19th October in 1829 in archival sources.

After making peace with Iran, the Russians entered the war with the Ottomans and pursued the manuscripts in the Turkish cities and castles they occupied in Eastern Anatolia during the 1828-1829 Ottoman-Russian War. At the beginning of the war, a total of 45 books on literature, history, geography and religion, including divan and dictionaries, were collected. Eight of the 45 manuscripts sent to St. Petersburg to be registered with the Palace Library were from the Bayezid library and one from Ahiska. The remaining 36 manuscripts were acquired from Dagestan and Erzurum, and in total 45 manuscripts were sent to the Russian Chief of Staff. The names of the manuscripts collected from Bayezid and Erzurum in 1829 were published in the 46th issue (1829) of *Tiflisskiye Vedomosti*, the official publication of Tbilisi Military Governorate. The names of these manuscripts are mentioned in this study.

According to another document held in the Russian State Archives of History (RGIA), it is understood that the Russians took some manuscripts collected from Ahiska to the library of I. Nikolai. According to the information given by Abbas Kulu Aga Bakihanov, who was an interpreter when the Russians entered Ahiska, at that time, there were 300 books and three Qur'an in the library in Ahiska. Therefore, based on archival documents, it is clear that the Russians collected numerous manuscripts from the cities in Caucasus, Iran and the Ottoman border between 1826-1829 and they have made a special effort to take them to St.

Petersburg. Although the Russians declared that they would return the originals manuscripts after making copies of those that they had collected, especially from Iran, none of those works were returned. As a result of these Russian activities, Iran and Turkey were obliged to leave at least a certain portion of the wealth of their culture in Russia.

It is also important to highlight the role of Prof. Senkovsky in regard to these manuscripts since he played a major role in bringing these works to Russia by drawing attention to these Islamic manuscripts. In addition, during the campaigns of Russian armies in Caucasus, Iran and the Ottomans in 1828-1829, Senkovsky prepared pocket dictionaries to meet the foreign language needs of the soldiers. This shows that the Russian military operations in the Caucasus at the beginning of the XIX. century were carried out in liaison with the scientists working in the field of Orientalism. Senkovsky's scientific activities have contributed significantly to the development of the so-called Orientalism or Orientalism in Russia. Thus, Russia has become quite rich among the countries that hold manuscripts belonging to the Islamic world.

Finally, it would be wise to provide some information about the libraries where these manuscripts are taken in Russia. Most of the manuscripts taken from Ardabil, Ahıska, Erzurum and Bayezid are preserved at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (IVR RAN) in St Petersburg. However, it should be pointed out that this library can be accessed with special permission to work on Turkish-Islamic manuscripts which brings its own challenges. We have also cited the catalogues of the manuscripts that prepared at various times in the text. In addition to this, some manuscripts taken to Russia are also kept in the St. Petersburg State University Faculty of Oriental Studies' Manuscripts Department and the National Library of Russia' Manuscripts Department (RNB OR) as well as the Hermitage Museum. These manuscripts can be accessed from the catalogues of the relevant libraries.

Giriş

Kültürel olarak köklü geçmişe sahip milletler, dil, tarih, edebiyat, coğrafya, tıp, astronomi, folklor ve daha pek çok sosyal, beşerî ve fennî alanlara ilgi duymuşlar ve bu ilgilerinin devamında ortaya çıkan düşüncelerini yazıya geçirmişlerdir. Buna bağlı olarak içinde yaşadığımız kültür coğrafyasında Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alınmış çok sayıda yazma eser ortaya çıkmıştır. Kültürel zenginliği göstermeleri ve adeta içinden çıktığı milletin hafızası olmaları nedeniyle eşsiz değerler olan yazma eserler, özenle korunması gereken kültürel varlıklardır. Ancak, her şeye rağmen bu eserler milletlerin içinde bulunduğu bazı bunalım anlarında yahut savaşlar sırasında gerektiği şekilde muhafaza edilememiş olabilirler. Mesela bazı savaş dönemlerinde bir devletin işgaline uğrayan şehirlerde bulunan taşınabilir kültürel varlıklar, işgalci devletin askeri güçleri tarafından götürülmüş olabilir. İşte buradan hareketle bu makalede 1826-1829 yıllarında Rusya'nın İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği savaşlarda Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'dan o dönemki başkenti St. Petersburg'a götürdüğü bazı yazmaların peşine düşülecektir.

Rusya'ya götürülen eserler hakkında uzmanlar tarafından aslında detaylı kataloglar hazırlanmıştır. Ancak bu kataloglar yazmaların buldukları kütüphanenin katalog numarası ve eserle ilgili teknik bilgiler içermekten öteye gitmez. Dolayısıyla bu makalenin amacı; yazmaların ne zaman, nasıl, kimler tarafından toplandığı ve nasıl el değiştirdiğini incelemek, bunun yanı sıra günümüzdeki durumları hakkında bilgi vermektir.

İlk başta, İran'ın Erdebil şehrinde bulunan yazmalar hakkında bilgi verilecek ve ardından yazmaların toplanmasında Rusya'daki şarkiyatçıların rolü değerlendirilecektir. Şarkiyatçıların, o dönem Dışişleri Bakanlığı ve Rus ordusunun üst düzey komutanlarıyla ilişkileri arşiv belgeleri ışığında incelenecektir. Erzurum ve Bayezid'den götürülen yazmalarla, 1829'da İran'dan Rusya'ya giden elçilik heyetinin hediye olarak götürdüğü eserler listenecektir. Son olarak bu yazmaların günümüzde hangi enstitü ve kütüphanelerde buldukları hakkında bilgi verilecektir.

Yazmaların toplanmasında dönemin ünlü Şarkiyatçılarından Prof. Senkovskiy ve Fren'in gayretlerinin yanı sıra, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı ile Rus ordusunun İran ve Osmanlı sınırındaki üst düzey komutanlarının büyük rolü olmuştur. Yazmaların serüveni, bu yetkililerin kendi aralarındaki yazışmaları incelenmek suretiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Makalede kullanılan kaynaklar; St. Petersburg'daki Rusya Devlet Tarih Arşivi (RGIA)'nde yer alan ve Senkovskiy ile Fren tarafından tasnif edilip Saray kütüphanesine kaydedilen yazmalara dair arşiv belgeleridir. Bunun yanı sıra *Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografişeskoyu Komissiyeyu. Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago (AKAK)*, adlı eserin VII. cildinde yer alan konuyla ilgili yetkili isimlerin yaptığı yazışmalardan istifade edilmiştir. Ayrıca Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı'nın resmi yayın organı

olarak Tiflis'te basılan *Tiflisskiye Vedomosti* gazetesinin 2. (1828), 14. (1828) ve 46. (1829) sayıları, yazmalara dair bilgiler içerdiği için bu çalışmanın ana kaynakları arasında kullanılmıştır.

Erdebil'deki Yazma Eserler

İran'da bulunan yazmalar hakkında XVIII. yüzyıl başlarında hazırlanan bir tahrir defterinden bilgi öğrenmek mümkündür. Kafkasya üzerinde devam eden Osmanlı-Rus nüfuz mücadelesi neticesinde Osmanlı Devleti 1725 sonlarında Revan, Nahçıvan, Tebriz, Meraga, Kirmanşah ve Erdebil gibi Safevilere ait şehirlere hâkim olduktan sonra buralarda tahrir yaptırmıştı. İçerisinde Şeyh Safiyüddin Erdebilî Türbesi'ne bağlı vakıf kayıtlarının bulunduğu mufassal bir evkaf defteri zamanımıza kadar ulaşmıştır¹. Kayıtlardan öğrendiğimize göre kütüphanede 582 Kur'an ve Tefsir, 6 dini ilimler, 11 tarih, 19 divân, 91 kütüb-i müteferrika ve konusu bilinmeyen 15 adet kitapla birlikte toplam 724 adet yazma bulunmaktaydı. Cilt sayısına göre ise toplamda 744 cilt kitap vardı². Erdebil'de bulunan bu yazmaların büyük kısmı Şah I. Abbas zamanında bir araya getirilerek Şeyh Safiyüddin Camii kütüphanesine konulmuştu³. Osmanlı Devleti ise fethettiği yerlerde bulunan vakıf kütüphanelerine dokunmadığı gibi, bu eserlerin sayımını yaptırdı ve kataloglarını hazırlattı. Ayrıca kütüphanelerin düzenli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesini sağlamakla birlikte, kitapların alım-satımını da yasaklayarak onların uzun yıllar boyunca yerinde muhafaza edilmesini sağladı⁴.

Şeyh Safiyüddin Erdebilî Türbesi'nde yazma eserlerin dışında İlhanlılar dönemi resmi evrakı da bulunmaktaydı. Bu vesikalar arasında Sultan Olcaytu ve Ebu Said tarafından yayınlanan bazı fermanlar vardı. 1970 yılında türbenin mahzeninde keşfedilen vesikalar, bu tarihten itibaren muhtelif araştırmacılar tarafından çalışılarak ilim âlemine tanıtılmaya başlandı⁵. Buna ilave olarak, türbede bulunan İlhanlılar ve Safeviler dönemine ait İran tarihinin sosyo-kültürel hayatı ile ilgili evrakın fihristi 2009'da Tahran'da basıldı⁶.

1 Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde yer alan yazma eserlerin yer aldığı kısımlar Osman G. Özgüdenli tarafından yayınlanmıştır ("Şeyh Safiu'd-din Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10 (Eylül 2001), s. 43-56).

2 Özgüdenli, "Şeyh Safiu'd-din Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", s. 56.

3 *Tiflisskiye Vedomosti*, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2. (11 Temmuz 1828, Çarşamba); *Tiflisskiye Vedomosti*, sreda, Oktyabrya 3-go dnya 1828 goda, No: 14 (3 Ekim 1828, Çarşamba).

4 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 297; ayn.yzr., *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 36.

5 Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 1-2.

6 İmadüddin Şeyhül-Hükemâyî, *Fihrist-i isnâd-ı buk'e-i Şeyh Safiyüddin Erdebili*, Kitabhane, Müze ve Merkez-i İsnad-ı Meclis-i Şura-yı İslami, Tahran, 2009 (İngilizce kitap adı: *The documents of Shaikh Safi Ardabili's tomb*).

Erdebil’deki Yazmaların Toplanması ve St. Petersburg’a Götürülmesi

1826-1828 Rusya-İran Savaşı devam ederken Ruslar, İran şehirlerinde bulunan yazma eserleri toplamaya başladılar. St. Petersburg’da şarkiyat uzmanı olarak görev yapan Prof. Senkovskiy⁷, bu eserlerin araştırılıp imparatorluğun merkezine getirilmesini sağlamak için Genelkurmay Başkanlığı’na bir mektup yazdı. Senkovskiy söz konusu mektubunda, cehaletin kapladığı karanlığa rağmen Sardarabad, Revan, Nahçıvan, Tebriz, İsfahan, Tahran, Reşd, Meşhed, Merv ve Herat gibi İran şehirlerinin kütüphanelerinde Doğu’nun en değerli Arapça, Farsça ve Ermenice yazmalarının mevcut olduğunu belirtiyordu. İngiltere, Prusya ve Fransa’nın, elçiler ve ajanlar aracılığıyla boş yere İstanbul, Şam ve Bağdat kütüphanelerinde bu tür eserleri aradıklarını vurguluyordu. Bu kitapların el konularak St. Petersburg’a taşınmasını talep ediyor hatta bu eserlerin İran’dan talep edilen savaş tazminatının bir kısmına karşılık sayılmasını istiyordu⁸. Senkovskiy’in düşüncesine göre kitaplar Rusya İmparatorluğu Bilimler Akademisi’ne getirilecek ve bu sayede Rusya’daki doğubilim çalışmaları için

7 Osip İvanoviç Senkovskiy (1800-1858), Baltık ülkelerinden Litvanya’nın Vilen bölgesinde doğdu. Köklü bir ailede dünyaya gelen Osip İvanoviç, küçük yaşlarından itibaren yabancı dil öğrenmeye başladı. Çocukluk döneminde Vilen Üniversitesi hocalarından G. E. Groddek’ten eski dil dersleri aldı. Burada Fizik, Matematik ve Filoloji fakültelerini bitirdi. 1819 yılında pratik yapmak ve Türkçesini daha da geliştirmek için İstanbul’a geldi. 1819-1821 yılları arasında Anadolu, Suriye ve Mısır’a seyahat ederek ileride Türk-Leh ilişkileri üzerine yapacağı çalışmalar için materyaller topladı. Üniversitedeki hocaları sayesinde Doğu dünyasına ilgi duyan Osip İvanoviç, 18 yaşında Arapça ve Farsça’dan Lehçe’ye çeviriler yapmaya başladı. Arapça ve Farsça’nın yanı sıra İtalyanca, Rumca ve Sırpça’yı da öğrendi (D. Korsakov, “Senkovskiy, Osip İvanoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XVIII, S. Peterburg 1904, s. 316; Y. Solovyev, *O. İ. Senkovskiy: Yego jizn i literaturnaya deyatelnost*, Obşestv Polza, S. Peterburg 1891, s. 33-36). Senkovskiy’in St. Petersburg yılları 1821’de başladı. Aynı yıl Dışişleri Bakanlığı’nda çevirmen olarak göreve başlayan Senkovskiy, ertesi yıl ünlü oryantalist Prof. Hristian Martin Fren’in huzurunda verdiği sınavı başarıyla sonuçlandırdıktan sonra St. Petersburg Üniversitesi Arap ve Türk Edebiyatı Bölümü’ne Profesör olarak atandı. 1847’ye kadar bu görevi sürdürdü, Doğu dünyasına ait tarih, dil bilimi ve etnografya alanlarında çok sayıda eser ortaya koydu. 1828-1833 yılları arasında kitap, dergi ve gazetelerin basım aşamasında kontrollerin yapıldığı Rusya İmparatorluğu Sansür Bölümü’nde çalıştı. Fransızca’dan yaptığı çeviri yazıları Rusya’nın resmi yayınlarında *Russkaya starina*’da basıldı. Kaleme aldığı yazılarında “Baron Brambeus” müstear adını kullanan Prof. Senkovskiy son yıllarında müzik, astronomi, kimya gibi alanlarla ilgilendi. 1856’da *Sin Oteçestva* adlı dergide haftalık “Listiki Barona Brambeusa” (Baron Brambeus’un Sayfaları) başlıklı yazılarını yayınlamaya başladı. Oldukça yoğun ilgi gören bu yazıları derginin baskı tirajının birkaç bin artmasını sağladı. 1858’de ölümünden üç gün öncesine kadar dergideki yayın faaliyetlerini devam ettirdi (Korsakov, “Senkovskiy, Osip İvanoviç”, s. 317-323). Prof. Senkovskiy’in, “Listiki Barona Brambeusa” başlığı ile yazdığı yazıları bir araya getirilerek dokuz cilt halinde basıldı. Bkz. *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, I-IX, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1858-1859 (Eserin VIII ve IX. cildi V. Bezobrazov Matbaası’nda basılmıştır). Kazaklar, Kalmuklar, Uygurlar hakkındaki yazıları ile Anadolu, Suriye ve Mısır’da gördükleri Senkovskiy’in bu eserine konuldu. Türk-Moğol tarihi, Avrupa Türkleri, Küçük Asya ve eski Mısır hakkında yazdıkları ise yine bu külliyat içerisinde basıldı. Bkz. *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, VII, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1859, s. 3-146; Senkovskiy’in Mısır ve Suriye seyahatleri ile Ortadoğu kültür tarihi hakkındaki yazıları için bkz. *Sobranniyе soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, I, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1858.

8 “Predpisaniye gen. Paskeviça A. S. Griboyedovu, ot 27-go dekabrya 1827 goda, No: 816”, *AKAK*, Belge No: 536, VII, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1878, s. 582; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya’nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç’in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 103.

muazzam bir kaynak külliyatı teşkil edilmiş olacaktı. Genelkurmay Başkanı Baron Dibiç⁹, bu mektubu bir üst yazı ile Müstakil Kafkasya Kolordusu Başkomutanı General Paskeviç¹⁰'e gönderdi. O da yazıyı inceledikten sonra, Senkovskiy'in Fransızca kaleme aldığı bu mektubu diplomatik görev için bölgede bulunan A. S. Griboyedov¹¹'a havale etti¹².

Abbas Mirza ile yapılan görüşmelerin sonuç vermemesi üzerine Paskeviç görüşmeleri yarıda kesip tekrardan savaşı başlattı. Bu olayın ardından derhal ileri harekate geçen Rus ordusu 15 Ocak 1828'de Urmiye'yi ele geçirdi. İngilizlerin birtakım diplomatik engellemelerine

-
- 9 İvan İvanoviç Dibiç-Zabalkanskiy (1785-1831), Polonya-Grosleyp'e'de doğdu. 1801 yılında geldiği St. Petersburg'da aldığı eğitiminin ardından Semenovskiy Alayı'nda göreve başladı. 1812 Vatan Savaşı'nda Napolyon ordusuna karşı savaştı. 1813'te Tuğgeneralliğe yükselen Dibiç, 1815'te Birinci Ordu Kurmay Başkanlığı'na getirildi. 1818'de Korgeneralliğe terfi etti ve 1823-1824 yıllarında Genelkurmay Başkanı Vekili oldu. 1824'te Bakanlar Kurulu Üyeliği ve Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. 1829'da Balkanlarda bulunan Hareket Ordusu Başkomutanlığı'na tayin edildi. Aynı yıl Mareşalliğe terfi eden Dibiç, Balkanları aşarak Edirne'ye kadar ilerledi. Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya'ya geri döndü. 1831 yılında Polonya İsyanı'nın çıkması üzerine I. Nikolay tarafından isyanı bastırmak üzere göreve çağırıldı. Polonya'da 29 Mayıs 1831 gecesi Pultuska yakınlarında hayatını kaybetti. "Dibiç, Fon (İogann-Karl-Fridrih-Anton) İvan İvanoviç", *Biografiçeskiy Slovar: Vısşiyе Çini Rossiyskoy İmperii*, I, Moskva 2017, s. 499-500.
- 10 İvan Fyodoroviç Paskeviç (1782-1856), Polonyalı bir ailenin çocuğu olarak Poltava'da doğdu. St. Petersburg'ta askeri eğitimini tamamladıktan sonra orduya katıldı. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ve 1812 Vatan Savaşı'nda görev aldı. 1827'de Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanı olarak tayin edildi. 1826-1828 Rusya-İran Savaşı ve ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kolordu Komutanlığı vazifesini sürdürdü. 1827'de Revan Kontu unvanını alan Mareşal Paskeviç, 1831'de ortaya çıkan Polonya İsyanı'nı bastırmak için Kafkasya'dan geri çağırıldı. 1832-1856 arasında Polonya Naibi olarak görev yaptı, 1849'da çıkan Macaristan İsyanı'nı bastırdı. 1856'da Varşova'da öldü. P. M. Maykov, "Paskeviç-Erivanskiy, Graf İvan Fyodoroviç, Svetleyşiy Knyaz Varşavskiy", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XIII, S. Peterburg 1902, s. 333-346; Paskeviç'in kısa hayatı için bkz. Çaycıoğlu, a.g.t., s. 5-30.
- 11 Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov (1795-1829) Moskova'da orta çapta bir asilzadenin oğlu olarak dünyaya geldi. Griboyedov, ünlü Rus oyun yazarı, şair ve devlet adamıydı. 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın protokollerinin hazırlanmasında önemli rol oynadı. Revan ve Nahçıvan'ın Rusya'ya bırakılması Griboyedov'un diplomatik başarısının bir sonucuydu. İran'daki Ermenilerin yeni oluşturulan Ermeni Vilayeti'ne göç ettirilmesinde aktif rol oynadı. Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Rusya'nın Tahran Büyükelçisi olarak tayin edildi. 1829'da Tahran'daki görevinin başındayken ortaya çıkan bir isyan sonucunda öldürüldü. İ. K. Yenikolopov, *Griboyedov v Gruzii*, İzdatelstvo Zarya Vostoka, Tbilisi 1954, s. 1-65.
- 12 Senkovskiy'in bu mektubu kaleme almasından sonra Rusların İran ve Osmanlı şehirlerinde bulunan yazmaları topladıklarını belirtmek gerekir. Zira Rusya Genelkurmay Başkanlığı'nın XIX. yüzyılın ilk yarısında İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği savaşlarda bu ülkelerin dillerini iyi bilen Şarkiyat uzmanlarından istifade ettiğini müşahade ediyoruz. Mesela bu hususla ilgili olarak Senkovskiy'in önemli özelliği, eserlerinden bazılarını Rus Genelkurmay Başkanlığı'nın ihtiyacına binaen kaleme almasıydı. Senkovskiy, 1826-1829 yıllarında Rus ordularının Kafkasya, İran ve Osmanlı üzerine yaptıkları seferlerde askerlerin ihtiyaç duyduğu cep sözlüklerini hazırladı ve bunları iki cilt halinde yayınladı. Bkz. O. Senkovskiy, *Karmannaya kniga dlya russkih voinov v turetskih pohodah*, I-II, V Tipografii Departamenta Narodnago Prosveşeniya, Sanktpeterburg 1828-1829. Bu bağlamda Rusya'nın 1828 yılında Osmanlı vilayetlerini işgale hazırladığı ve Senkovskiy gibi ilim adamlarının bilgi birikiminden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu sözlük sınır ötesine geçen Rus askerlerinin istihbarat toplamlarını kolaylaştıracak ve diğer tüm ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kısa cümlelerden oluşuyordu. Mesela karşılıklı konuşmalar şeklinde hazırlanan sözlükte; "bu yol nereye çıkar? Orada arpa, buğday, yulaf bulunur mu? Bu orman sık mıdır? Osmanlı ordusu uzakta mıdır? Orada kaç bin asker vardır? şeklinde Türkçe ve Rusça sorular sorularak karşısında cevapları verilmiştir." Bkz. Senkovskiy, *Karmannaya kniga dlya russkih voinov*, I, s. 4-15.

rağmen 25 Ocak 1828'de General Suhtelen¹³ komutasındaki birlikler Erdebil'e girdi. Safevilerin atası Şeyh Safiyüddin ve hanedanın kurucusu Şah İsmail'in Türbesi Erdebil şehrinde bulunuyordu. Türbede değerli eşyalar yanında buradaki kütüphanede önemli yazma eserler de saklanmaktaydı¹⁴.

General Suhtelen, kendisine verilen emir doğrultusunda hareket ederek Erdebil'deki Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde bulunan yazmaları sandıklara koyarak önce Tiflis'e, oradan da St. Petersburg'a göndermek istedi. Ancak buradaki mollaların itirazları üzerine Rus yetkililer eserlerin kopyaları alındıktan sonra Erdebil'e geri gönderileceğini vaad ettiler¹⁵. Suhtelen konuyla ilgili olarak 24 Şubat 1828'de Paskeviç'e yazdığı raporda Erdebil'deki mollalar aracılığıyla çok sayıda kitap bulduklarını bildirdi. Bununla beraber İran yetkilileriyle yaptığı görüşmede; "Şah'ın bu kitapları İmparatora hediye etmesi durumunda, majestelerinin çok memnun olacağını" söyledi¹⁶.

25 Nisan 1828'de General Çernişev¹⁷, Paskeviç'e yazdığı mektubunda, Erdebil kütüphanelerindeki Doğu dillerine ait nadir eserler, tablolar ve diğer kıymetli eşyaların dikkatli bir şekilde Genelkurmay Başkanlığı'na ulaştırılmasını istedi. Yukarıda da ifade edildiği gibi eserler kopya edildikten sonra İran'a geri gönderilmek koşuluyla buradan götürülmüştü. Ancak daha sonra yaşanan hadiseler, Rusların İran'dan götürdükleri eserlerin orijinallerini geri verme niyetinde olmadıklarını göstermekteydi. Çernişev, Kaçar yetkili makamlarının kitapların geri gönderilmesi konusunda ısrar etmeleri durumunda, onlara munasip bir bahane bulmasını (örneğin kitapların kopya edilmesinin çok uzun zaman

-
- 13 Graf Pavel Petroviç Suhtelen (1788-1833), Hollandalı bir ailenin üyesi olarak St. Petersburg'da doğdu. Askeri okullardaki eğitimini tamamladıktan sonra orduya girdi. 1808-1809'da Rusya-İsveç Savaşı ve 1808-1812 Osmanlı-Rus Savaşlarına katıldı. 1812 Vatan Savaşı'nda Fransızlara karşı önemli başarılar kazandı. 1826-1828 Rus-İran Savaşı ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda görev yaptı. Abbasabad, Sardarabad ve Revan'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynadı. Ocak 1828'de Erdebil'i işgal eden Rus ordusunun komutanıydı. I. Nikolay tarafından 1830'da Orenburg Valisi olarak tayin edildi. 1833'de burada öldü. "Suhtelen, Graf Pavel Petroviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XX, S. Peterburg 1912, s. 207-211.
- 14 Aleksandr Petroviç Şerbatov, *General-feldmarşal Knyaz Paskeviç: Yego jizn i deyatelnost*, III, Tipo-Litografiya R. Golike, S.-Peterburg 1891, s. 65-69; Çaycıoğlu, *a.g.t.*, s. 104-105. Şeyh Safiyüddin Türbesi hakkında bkz. Reşat Öngören, "Safiyüddin-i Erdebili", *DİA*, XXXV, 2008, s. 476-478; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", *DİA*, XI, 1995, s. 277.
- 15 "Raport gen.-I. gr. Suhtelena 2-go gen. Paskeviçu, ot 9-go fevralya 1828 goda.-Ardebil. Sekretno", *AKAK*, Belge No: 547, VII, s. 589.
- 16 "Raport gen.-I. Gr. Suhtelena 2-go gen. Paskeviçu, ot 24-go fevralya 1828 goda.- Mestečko Dede-begli", *AKAK*, Belge No: 558, VII, s. 601-602. Bu konuyla ilgili Şerbatov'un eserinde yeteri kadar bilgi mevcuttur (*General-feldmarşal Knyaz Paskeviç*, s. 87); Çaycıoğlu, *a.g.t.*, s. 104.
- 17 Aleksandr İvanoviç Çernişev (1785-1857), asil bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Askeri ve diplomatik alanlardaki eğitimini tamamladıktan sonra orduya giren Çernişev, 1812 Vatan Savaşı'nda görev aldı. 1826'da I. Nikolay tarafından Dekabrist İsyanı'na katılanların araştırılması için kurulan komisyonun üyeliğine getirildi. 1827'de Graf (Kont) unvanı aldı. Aynı yıl içinde Genelkurmay'da görev aldı ve Savaş Bakanlığı'na tayin edildi. Bu görevini 1852'ye kadar devam ettirdi. "Çernişev, Aleksandr İvanoviç", *Biografiçeskiy Slovar: Vişşiy Çim Rossiyskoy İmperii*, III, Moskva 2017, s. 450.

alacağını söylemek gibi) ve böylece bu kıymetli eserlerin iadesini engellemesini istedi¹⁸. 6 Haziran 1828'de Paskeviç'in Çernışev'e verdiği bilgiye göre İran'daki Rus ordusunun ele geçirdiği bazı eşya ve kütüphanelerdeki yazma eserlerin Tiflis Askeri Valiliği'ne gönderildiği ve oradan Moskova ile St. Petersburg'a taşındığı anlaşılmaktadır. St. Petersburg'a götürülenler arasında, Erdebil'deki bütün yazmalar, yedi adet top, birkaç tüfek, Abbas Mirza'nın çadırı, Abbas Mirza'nın Ucan'daki¹⁹ yazlık sarayında ele geçirilen iki adet tablo yer almaktaydı. Bu dönemde Abbas Mirza'nın Tebriz'de ele geçirilen tahti ise Moskova'ya götürüldü²⁰.

Bugün Rusya'da bulunan yazmaların bir kısmı ise 1829'da Tahran'da bulunan Rus Büyükelçisi Griboyedov'un öldürülmesinden sonra, özür beyan etmek için Rusya'ya giden Prens Hüsrev Mirza'nın Çar I. Nikolay'a hediye ettiği kitaplardan oluşmaktadır. Türkmençay Antlaşması ile Revan Hanlığı'nın Rusya'ya bırakılması, İran'da büyük rahatsızlığa neden olmuştu. Hanlığın Rusya'ya bırakılmasının ardından Ermeni Vilayeti oluşturulma kararı, bu rahatsızlığı daha da artırdı. Griboyedov'un Türkmençay Antlaşması'nda gösterdiği diplomatik başarı ise İran tarafının dikkatinden kaçmadı. Bundan dolayı Griboyedov Tahran'a elçi tayin edildiği günden itibaren halkın kin ve nefretini üzerine çekti. Şah'ın sarayında görevli Yakup isminde bir harem ağası ve saraydan kaçan bazı Ermeni ve Gürcü cariyelerin Ocak 1829'da Griboyedov'a gelerek Rusya Büyükelçiliği'ne sığınmaları büyük bir infiale neden oldu. Yapılan tüm çağrılara rağmen elçiliğe sığınanların teslim edilmemesi üzerine binayı saran halk, Griboyedov ile birlikte elçiliği koruyan tüm askerleri öldürdü²¹. Bu olay, savaştan daha yeni çıkmış olan Rusya ve İran arasında büyük bir kaosa sebep oldu²². Yeni bir savaşın tetikleyicisi olabilecek bu hadisenin üzerine perde çekmek ve iki ülke arasındaki gerginliği hafifletmek adına özür beyanında bulunmak için İran hükümdarı Feth Ali Şah, bizzat torunu Hüsrev Mirza'yı değerli hediyeler ve kalabalık bir heyet eşliğinde St. Petersburg'a gönderdi. İşte söz konusu yazma eserler bu sırada Rusya'ya götürülerek 17 Ekim 1829'da İmparatorluk Sarayı'na hediye edildi²³.

18 “Otneseniya gr. Çernışeva k gr. Paskeviçu, ot 25-go aprelya 1828 goda, No: 836”, *AKAK*, Belge No: 581, VII, s. 615.

19 Günümüzde Ermenistan sınırında bir şehir.

20 “Toje, k gr. Çernışevu, ot 6-go iyunya 1828 goda, No: 181”, *AKAK*, Belge No: 606, VII, s. 634-635; *Tifliskiye Vedomosti*, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2 (11 Temmuz 1828, Çarşamba); Çaycıoğlu, *a.g.t.*, s. 104-105.

21 A. Berje, “Smert A. S. Griboyedova”, *Russkaya starina*, VI/8 (Ağustos 1872), s. 166-167.

22 David M. Lang, “Griboedov's Last Years in Persia”, *The American Slavic and East European Review*, VII/4 (Dec. 1948), s. 323-329.; Griboyedov'un ölümü ve ardından yaşayan Rusya-İran diplomatik ilişkileri için bkz. Abdolvahid Soofizadeh - Özgür Türker, “Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)”, *Belleten*, LXXXII/294 (Ağustos 2018), s. 574-583.

23 RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 110, Listok 1a.; St. Petersburg'a gönderilen Hüsrev Mirza'nın Kafkasya'daki günleri için bkz. Y. D. Balatsenko, “Hosrov-Mirza na Kavkaze”, *Pismennyye Pamyatniki i Problemy İstorii Kulturu Narodov Vostoka*, I, İnstitut Vostokovedeniya Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1989, s. 88-101; Hüsrev Mirza'nın St. Petersburg'daki diplomatik faaliyetleri için bkz. M. G. Rozanov, “Persidskoye posolstvo v Rossii v 1829 g. (Po bumagam grafa P.P. Suhtelena)”, *Russkiy arhiv*, I, Moskva 1889, s. 213-232.

Ünlü Şarkiyatçı (Vostokoved) Doktor Hristian Martin Fren²⁴, İran'dan gelen heyetin hediye olarak getirdiği eserleri inceleyerek bunların listesini hazırladı. 19 Ekim 1829'da Fren'in Saray kütüphanesine kaydettiği eserler ve bunlarla ilgili açıklamalar şu şekildedir²⁵:

I. Nesirler

1. *Gıftz Yazması (Letopis Gıftza)*: XV. yüzyıl başlarına ait olan eser dünya tarihi hakkındadır. Eserin bir bölümünde Hz. Peygamber'e kadar yaşanan tarihi olaylar işlenmiştir. Bir başka bölüm ise Hz. Peygamber'den 1258'e kadar olan tarihi ihtiva etmektedir.
2. *Şiraznâme*,
3. *Zafernâme*: Şerafeddin Ali Yezdî'ye ait olan bu eser, Timur dönemi tarihini anlatmaktadır. Fransız Şarkiyatçı Petit de La Croix (1653-1713) tarafından tercüme edilmiştir.
4. *Şehinşahnâme*: Safevî Hanedanı'nın kurucusu Şah İsmail'in Slavlarla ilgili faaliyetlerini anlatmaktadır.
5. *Ahlâk-ı Muhsinî*: Hüseyin el-Kaşifi'nin ahlâka dair Farsça kaleme aldığı eseridir. Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebu'l Muhsin Mirza adına yazılmıştır.

II. Dîvânlar

6. *Şahnâme*: Firdevsî'nin eski İran efsaneleri üzerine kurulu destanıdır.
7. Enverî'nin *Dîvân*'ı: Enverî, XII. yüzyılda yaşamış olan meşhur İran şairlerinden biridir.
8. Senaî'nin *Dîvân*'ı: XII. yüzyılda özellikle tasavvuf edebiyatı alanında eserler vermiş olan meşhur İran şairlerindedir.
9. Sâdî'nin *Dîvân*'ı,
10. Sâdî'nin *Gülîstan ve Bostan*'ı,
11. Emir Hüsrev Dehlevî'nin *Dîvân*'ı,

24 Hristian Martin Fren (1782-1851), Almanya'nın Rostok şehrinde doğdu. Eğitim yıllarında Doğu dillerine yoğunlaşan Fren, Arapça ve Farsça öğrendi. 1807-1815 arasında Kazan Üniversitesi, Doğu Dilleri Bölümü'nde çalıştı. 1815'te St. Petersburg'a gelerek Bilimler Akademisi'nde çalışmaya başladı. Fren, Rusya tarihi ve Rusya'nın eski sakinleri için zengin materyaller keşfederek bilim dünyasına önemli katkı sağladı. Bulgarlar, Hazarlar ve Yakutlar hakkında araştırmalar yaptı. İbn-i Fadlan Seyahatnamesi üzerinde çalıştı. "Fren, Hristian Daniloviç (Christian Martin von Frahn)", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XXI, S. Peterburg 1901, s. 226-229.

25 RGİA, Fond 733, Opıs 15, Delo 110, Listok 6a-7a.

12. Dehlevî'nin *Duvalran ve Hızır Han* adlı eseri,
13. Hafız'ın *Dîvân*'ı,
14. Tus şehrinden Azerî'nin şiirleri,
15. Abdurrahman Câmî'nin *Dîvân*'ı,
16. Abdurrahman Câmî'nin *Subhatü'l-ibrâr* (İyilerin Tesbihi) adlı eseri,
17. Ali Şir Nevâî'nin Çağatayca yazılmış *Dîvân*'ı,
18. Kible hakkında yazılmış şiirler külliyyatı veya Feth Ali Şah'ın yapıtı olan *Dîvân*.

1826-1828 Savaşı'nda İran'dan Rusya'ya götürülen eserlerle ilgili Türkmençay Antlaşması'na herhangi bir madde konulmamakla birlikte, onların İran'a iadesiyle ilgili de bir kayda rastlayamadık.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Götürülen Yazmalar

Ruslar, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da işgal ettikleri Türk şehir ve kalelerindeki yazma eserlerle de ilgilendiler. Türkmençay Antlaşması'ndan sonra İran'a Büyükelçi tayin edilen A. S. Griboyedov, kayınpederi Tuğgeneral Knyaz Çavçavadze'nin Bayezid'i (Doğubayazıt) işgal ederek buradan çok sayıda yazma eser ele geçirdiğini haber aldı. Bu yazmaların muhafaza edilmesi ve derhal Rusya Bilimler Akademisi'ne gönderilmesiyle ilgili 30 Ekim 1828'de Kolordu Komutanı Paskeviç'e şu mektubu gönderdi:

*“Kayınpederimin (Çavçavadze) Bayezid'de çok sayıda yazma eser ele geçirdiğini haber aldım. Bu eserlerin imparatorluk kütüphanesine gönderilmesine engel olunuz. Çünkü burada bulunanlar bu yazmaların dilinden anlamıyorlar. Fakat Bilimler Akademisi'ndeki Prof. Fren ve Senkovskiy onları en iyi şekilde kullanıp değerlendirebilirler.”*²⁶

Görüldüğü gibi Griboyedov, Paskeviç'e yazdığı mektubunda Prof. Fren ve Senkovskiy'in Doğu dillerini iyi bildikleri ve bu yazmaları en iyi şekilde değerlendirebilecek isimler olduklarını belirtmekteydi. Diğer taraftan İmparatorluk kütüphanesindeki görevlilerin yazmalar konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları gerekçesiyle onları ehil kimselerin eline göndermeye çabalamıştı. Yukarıda tercüme ettiğimiz belgenin orijinalinde Bayezid'den götürülen yazmaların isimleri verilmemiştir. Ancak tercüman olarak orada bulunup eserleri inceleyen Abbas Kulu Ağa Bakihanov'un verdiği bilgiden yola çıkarak bu yazmaların

26 “Pismo n. s. Griboyedova k gr. Paskeviçu, ot 30-go oktyabrya 1828 goda. – Tavriz.”, *AKAK*, Belge No: 769, VII, s. 770 (*AKAK*, VII. ciltte yer alan belgede Griboyedov'un adı n. s. Griboyedov olarak kaydedilmiştir. Doğrusu a. s. olmalıdır. Aleksadr Sergeyeviç Griboyedov).

adlarını öğrenebiliyoruz. Aralarında dîvân ve sözlüklerin de yer aldığı edebiyat, tarih, coğrafya ve din bilimleri alanlarına dair toplam 45 kitap toplanmıştı. Bu kitapların sekizi Bayezid'den alınmıştır²⁷. Bu bilgiyi Rus Genelkurmay Başkanlığı'nın Eğitim Bakanlığı'na hitaben yazdığı 2181 no.'lu 21 Aralık 1829 tarihli ve Graf Çernişev imzalı resmi belge ile de teyit edebiliyoruz. Buradaki bilgiye göre, Başkomutan Paskeviç'in Saray kütüphanesine kaydedilmek üzere St. Petersburg'a gönderdiği 45 yazmanın sekizi Bayezid kütüphanesinden, bir tanesi de Ahıska'dan alınmıştı. Geriye kalan 36 adet yazma, Dağıstan ve Erzurum'dan satın alınarak elde edilmiş ve bu şekilde toplanan 45 yazma Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilmişti²⁸. Yine bu yazmaların incelenmesi ve tasnif edilerek kütüphane kataloglarına kaydedilmesi için Prof. Fren ile Prof. Senkovskiy'in görevlendirildiği anlaşılmaktadır²⁹.

1829'da Bayezid ve Erzurum'dan toplanan yazmaların adları, Müstakil Kafkasya Kolordu Komutanlığı altında faaliyet gösteren Tiflis Askeri Valiliği resmi yayın organı *Tiflisskiye Vedomosti* gazetesinin 46. sayısında (1829) da basıldı. Adı geçen eserler şunlardır³⁰:

Erzurum ve Bayezid'den götürülen eserler;

1. Eski bir İncil (Arapça)
2. *Şerhü'l-Kameriyye*, açıklamalar: Cibali
3. *Mutavvel*, açıklamalar: Saadeddin
4. Ritorik hakkında *Şemsiyye*'ye açıklamalar
5. Çağatayca sözlük (Tarih yok)
6. Farhang, Farsça sözlük, 2 cilt (Hicri 1155, İstanbul)
7. *Hayru'l-Mantuk* (Arapça sözlük)
8. Abdülhalik Maaruf, *Kenzü'l-Lügat* (Arapça sözlük)
9. Kadı Ahmed'in Eski İran ve Arabistan tarihinin üçüncü ve dördüncü kısmı (Arapça)
10. *Hülasatü'l-Ahbar*
11. Ali Şîr Nevâî, *Târîh-i Mülûk-i Acem*
12. Vâkîdî'nin Arap fetihleri hakkındaki eseri (Arapça'dan Türkçe'ye tercüme)

27 A. K. Bakihanov, *Soçineniya, Zapiski, Pisma*, İzdatelstvo Elm, Baku 1983, s. 278-280.

28 RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 108, Listok 1a-1b.

29 RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 108, Listok 4a-4b.

30 *Tiflisskiye Vedomosti*, Pyatnitsa, Noyabrya 15-go dnya 1829 goda, No: 46 (15 Kasım 1829 Cuma).

13. Aynı eserin üçüncü ve dördüncü kısımları
14. *Derbend-nâme* (Hicri 1099, Tatarca), (eski)
15. *Derbend-nâme*'nin bir başka nüshası (yeni tarihli)
16. *Derbend-nâme*'nin Farsça'ya tercüme edilmiş bir nüshası
17. Mirza Mehdihan'ın *Nadir Şah Tarihi*
18. Abdullah b. Fazdullah Vassaf, *Tarih-i Vassaf* (İran'ın Moğol dönemi tarihini anlatır. Moğol Hanı Mengü'nün ölümüyle başlayan bu eser; Kubilay ve Temür Olcaytu'nun cülusları ile İlhanlı tarihi hakkında ana kaynaklardandır.)
19. Gaffârî'nin, *Nigaristan* adlı eseri
20. Nazmizâde, *Tarih-i Timurlenk*, Hicri 1142, İstanbul
21. İskender Münsî, *Cihan-ârâ* (*Tarih-i Âlem Ârâ-yı Abbasi*) (Şah Abbas dönemi tarihi hakkındadır.)
22. Mustafa Sami, Hüseyin Şakir ve Vakanüvis Suphi Mehmed Efendi, *Tarih-i Sami ve Şakir ve Suphi*, İstanbul Hicri 1198 (1783-1784)
23. *Tarih-i Peçuyî*
24. Mehmed b Mehmed, *Nuhbetü'l-Tevârih ve'l Ahbâr*
25. Ömer İbnü'l-Verdî, *Haridatü'l-Acâib ve Feridetü'l-Garâib*
26. Zekeriyya b. Muhammed el-Kazvini, *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*
27. Sâdî-i Şirâzî, *Bostan*
28. *Bostan* Şerhi
29. Sâdî-i Şirâzî, *Gülîstan*, Hicri 656
30. Aynı eserin diğer nüshası
31. Aynı eserin üçüncü nüshası
32. Camii'nin *Dîvân*'ı
33. Aynı eserin diğer nüshası
34. Şah Riyâzî'nin *Dîvân*'ı

35. Fayza'nın şiirleri
36. Şeyh Attar'ın *Pend-i Attar* adlı eseri
37. Aynı eserin diğer nüshası
38. Vâiz-i Kâşifi, *Envâr-ı Süheylî*
39. Nizâmî, *İskendernâme*
40. *Kitâb-ı Hâkânî*, (Arapça)
41. Gıyaseddin Cemşid b. Mesud el-Kâşî, *Miftahü'l-Hisâb*, (*Miftahü'l-Hüssâb fi 'ilmi'l-Hisâb*) (Aritmetiğin anahtarı) (tam sayıların kökünü alma ve ondalık kesirler hakkında)

St. Petersburg'daki Rusya Devlet Tarih Arşivi'nde (RGIA) bulunan bir başka belgeye göre, Rusların Ahıska'dan topladıkları bazı yazmaları I. Nikolay'ın kütüphanesine götürdükleri anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili 18 Temmuz 1829 tarihli bir belgede; Ahıska Kalesi'nde bulunan Ahmed Paşa Camii'ndeki yazmaların St. Petersburg'a taşınarak Erdebil'den gelen yazmalarla birlikte İmparatorluk Sarayı kütüphanesine kaydedildiği ifade edilmektedir³¹. Ruslar Ahıska'ya girdikleri zaman onların yanında tercüman olarak bulunan Abbas Kulu Ağa Bakihanov'un verdiği bilgiye göre, o dönemde Ahıska'daki kütüphanede 300 kitap ve üç Kur'an olduğu anlaşıyor³².

Yazmaların Günümüzdeki Durumu

Rusya'ya götürülen yazma eserler yukarıda da ifade edildiği gibi alanında uzman kişiler tarafından incelenerek tasnif edildikten sonra Saray kütüphanesine kaydedilmiştir. Bunlardan bazıları da Doğu dünyasına ait eşyayı saklamak ve incelemek için 1818'de kurulan Rusya İmparatorluğu Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ne konulmuştur³³. Rusya'da Doğu halkları ve kültürü üzerine bilimsel çalışmalar yapan ilk kurum olma özelliği taşıyan bu müzenin koleksiyonunda; yazmaların yanı sıra etnografik eserler, madeni paralar ve muhtelif medeniyetlere ait pek çok değerli eşya bulunmaktaydı. Müzenin ilk müdürü yukarıda da sık sık zikredilen Prof. Martin Fren'dir ve müzeye getirilen yazma eserlerin ilk incelemesini ve tasvirini de yine o yapmıştır. SSCB yönetimi 1930 yılında yeni bir yapılanmaya giderek Leningrad Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nü (IVAN) kurmuş ve Asya Müzesi'ni oraya

31 RGIA, Fond 733, Opis 15, Delo 111, Listok 1a-1b.

32 St. Petersburg'a gönderilen 148 adet kitabın adı Bakihanov'un eserinde verilmiştir. Bkz. Bakihanov, *Soçineniya, Zapiski, Pisma*, s. 270-278; Ahmed Niyazov bunları makalesinde yeniden yayımlamıştır (Niyazov, "Ahıska Ahmediye Kütüphanesi", *Medeniyet, Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, II/2 (2016), s. 35-42).

33 L. V. Dimitriyeva, *Katalog Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*, [Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Kataloğu] İzdatselskaya firma Vostochnaya Literatura RAN, Moskva 2002, s. 4.

dâhil etmiştir. Bunun bir şubesi de Moskova'da oluşturulmuştur. Sovyet sonrası dönemde ise IVAN'ın St. Petersburg (eski adıyla Leningrad) şubesi 2007'de Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü (İVR RAN) adıyla müstakil bir kuruma dönüştürülmüştür³⁴.

Erdebil, Ahıska, Erzurum ve Bayezid'den götürülen eserlerin büyük bir kısmı günümüzde St. Petersburg'daki İVR RAN'da korunmaktadır. Sovyetler zamanı ve sonrasında buradaki eserlerin katalogları hazırlanmış ve eserler detaylıca tasvir edilmiştir³⁵. Ancak özel izinle girilebilen bu enstitünün kütüphanesinde Türk-İslam yazmaları üzerine çalışmak oldukça meşakkatli bir iştir. Bir eseri görmek için o konu üzerine araştırma yapıldığının resmi bir yazıyla belgelenmesi istenmekte, aksi takdirde araştırma izni verilmemektedir. Ayrıca araştırma izni sadece müdürün inisiyatifine bırakılmıştır. Yazmaların taranarak elektronik ortama aktarılmamış olması da araştırmacılar için ayrı bir sorundur. Bir diğer sorun ise diğer ülkelerin yazma eser kurumlarıyla karşılaştırıldığında bir sayfanın görüntüsü için çok yüksek fiyat talep edilmesidir.

Rusya'ya götürülen yazmaların bir kısmı 1827-1831 yıllarında Kafkasya'daki Rus ordularının başkomutanı Paskeviç tarafından saraya yollanırken bir kısmı da onun kendi koleksiyonundaki yerini almıştır. Paskeviç'in o dönem Gomel'deki malikanesine götürülen ve uzun yıllar orada muhafaza edilen yazmalar SSCB'nin dağılmasından sonra Belarus Cumhuriyeti Gomel Oblastı Kütüphanesi envanterine girmiştir. 22 Arapça, 9 Farsça ve 3 Türkçe yazmadan oluşan söz konusu bu eserler günümüzde halen aynı yerde saklanmaktadır³⁶. Bunların dışında Rusya'ya götürülen bazı yazmalar da St. Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Yazma Eserler Bölümü ile yine St. Petersburg'daki Rusya Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü'nde (RNB OR) ve Ermitaj Müzesi'nin depolarında muhafaza edilmektedir. Bu yazmalara ilgili kütüphanelerin kataloglarından ulaşmak mümkündür.

34 Liaison Şahin, "Geçmişten Bugüne Rusya'da Türkiye Araştırmaları", çev. Emre Erşen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII/15 (2010), s. 653, 666, 676.; İVR RAN'ın internet sitesi için bkz. <http://www.orientalstudies.ru/>

35 Rusya'da bulunan yazmalar şu kataloglardan takip edilebilir: L. V. Dimitriyeva, A. M. Muginov, S. N. Muratov, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey Institutu Narodov Azii*, [Asya Halkları Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] I, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1965; L. V. Dimitriyeva, S. N. Muratov, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya*, [Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] II, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975; L. V. Dimitriyeva, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya*, [Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] III, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1980); L. V. Dimitriyeva, *Katalog Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk*, [Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Kataloğu] İzdatelskaya firma Vostochnaya Literatura RAN, Moskva 2002; Rusya'daki yazmalar Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* [GAS] (I-IX, Leiden 1924-2018) adlı eserinden de takip edilebilir. Sezgin, eserin ilk cildinde Dünya kütüphanelerindeki Arapça yazmaların katalogları hakkında bilgi vermiş, SSCB'den başlayarak birçok ülke ve şehirde bulunan yazma eserlere dair katalogları kimlerin hazırladıklarını ve bu katalogların hangi kütüphanedeki yazma eserleri ihtiva ettiğini kaydetmiştir.

36 L. İ. Stankeviç, "Vostoçniye rukopisi v fonde natsionalnoy biblioteki Belarusi (K sozdaniyu kataloga arapskih, persidskih i turetskih rukopisey)", *Zdabutki, Dakumentalniya Pomniki na Belarusi*, VII (2005), s. 188-194.

Sonuç

Ruslar, 1826-1829 yıllarında Kafkasya, İran ve Osmanlı sınırında ele geçirdikleri şehirlerde bulunan yazma eserlere ilgi duymuşlar ve buralardan topladıkları yazmaların dikkatli bir şekilde St. Petersburg'a götürülmesi için özel bir gayret sarf etmişlerdir. 1828'de Erdebil'e giren Ruslar, Şeyh Safiyüddin Türbesi'nde el koydukları bir miktar kitap, Ahıska'dan ele geçirdikleri 145 yazma eser ve daha sonra Erzurum ile Bayezid kütüphanelerinden aldıkları 45 adet yazmayı alıp götürmüşlerdir. Rusya'nın Tahran Büyükelçisi A. S. Griboyedov'un bir isyan sırasında öldürülmesi üzerine Feth Ali Şah, iki ülke arasındaki gerginliği azaltmak için St. Petersburg'a bir heyet göndererek 18 adet değerli yazmayı hediye etmiştir. Rusların özellikle İran'dan topladıkları eserlerin kopyalarını yaptıktan sonra orijinallerini geri vereceklerini beyan etmelerine rağmen, sonradan herhangi bir iadenin yapılmaması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Sonuç itibarıyla Rusların bu faaliyetleri neticesinde İran ve Türkiye kendi kültür zenginliğinin en azından belli bir kısmını Rusya'da bırakmak durumunda kalmıştır.

Yazmalarla ilgili olarak bir diğer önemli çıkarım, XIX. yüzyıl başlarında St. Petersburg Üniversitesi'nde görev yapan Prof. Senkovskiy'in, İslam dünyasına ait olan bu yazmalara dikkat çekerek onların Rusya'ya taşınmasında büyük bir rol oynamış olmasıdır. Ayrıca Senkovskiy, 1828-1829 yıllarında Rus ordularının Kafkasya, İran ve Osmanlı üzerine yaptıkları seferlerde askerlerin yabancı dil ihtiyacını karşılamak için cep sözlükleri hazırlamıştır. Bu durum XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya'da gerçekleşen Rus askerî harekâtının şarkiyat alanında çalışmalar yapan ilim adamlarıyla irtibat halinde icra edildiğini de göstermektedir. Senkovskiy'in ilmî faaliyetleri Rusya'daki doğubilim veya şarkiyatçılık olarak adlandırılan bilim dalının gelişmesinde önemli katkı sağlamıştır. Böylece Rusya, İslam dünyasına ait yazma eserleri elinde bulunduran ülkeler arasında oldukça zengin bir konuma gelmiştir. Çok uzun yılların birikimiyle ortaya çıkan bu nadir eserler hem İran ve hem de Türkiye için büyük bir kıymete sahiptir. Bu yazmaların el değiştirmesi iki ülkenin kültürel değerlerine ait önemli bir unsurun elden çıkmasına neden olmuştur. Buna karşılık Rusya için şarkiyat araştırmalarına yönelik zengin bir kaynak külliyyatının elde edilmesini sağlamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Bu çalışmaya yaptıkları katkılar için Doç. Dr. Uğur DEMİR'e ve Dr. Ali ÇİFÇİ'ye teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgment: I would like to thank Assoc. Prof. Uğur DEMİR Ph.D. and Assist. Prof. Ali ÇİFÇİ Ph.D. for their help and contributions during the writing of work.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoriçeskiy Arhiv (Rusya Devlet Tarih Arşivi - RGİA)

RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 108

RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 110

RGİA, Fond 733, Opis 15, Delo 111

Gazeteler

Tiflisskiye Vedomosti, sreda, İyulya 11-go 1828 goda, No: 2. (11 Temmuz 1828, Çarşamba)

Tiflisskiye Vedomosti, sreda, Oktyabrya 3-go dnya 1828 goda, No: 14. (3 Ekim 1828, Çarşamba)

Tiflisskiye Vedomosti, Pyatnitsa, Noyabrya 15-go dnya 1829 goda, No: 46. (15 Kasım 1829, Cuma)

Basilmiş Resmi Belgeler ve Araştırma Eserler

Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoju Komissiyeyu. Arhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago (AKAK), ed. Adolf Berje, VII, Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis 1878.

Bakihanov, A. K., *Soçineniya, Zapiski, Pisma*, İzdatelstvo Elm, Baku 1983.

Balatsenko, Y. D., “Hosrov-Mirza na Kavkaze”, *Pismenniy Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, I, İnstıtut Vostokovedeniya Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1989, s. 88-101.

Berje, A., “Smert A. S. Griboyedova”, *Russkaya starina*, VI/8 (Ağustos 1872), s. 166-167.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

“Çernişev, Aleksandr İvanoviç”, *Biografiçeskiy Slovar: Vışşiy Çini Rossiyskoju İmperii*, ed. E. L. Potemkin, III, Moskva 2017, s. 450.

“Dibiç, Fon (İogann-Karl-Fridrih-Anton) İvan İvanoviç”, *Biografiçeskiy Slovar: Vışşiy Çini Rossiyskoju İmperii*, ed. E. L. Potemkin, I, Moskva 2017, s. 499-500.

Dimitriyeva, L. V., A. M. Muginov, S. N. Muratov, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey İnstıtuta Narodov Azii*, [Asya Halkları Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] I, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1965.

_____, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey İnstıtuta Vostokovedeniya*, [Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] II, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975.

_____, *Opisaniye Tyurkskih Rukopisey İnstıtuta Vostokovedeniya*, [Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Tasviri] III, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1980.

_____, *Katalog Tyurkskih Rukopisey İnstıtuta Vostokovedeniya Rossiyskoju Akademii Nauk*, [Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Türk Yazmalarının Kataloğu] İzdatelskaya firma Vostoçnaya Literatura RAN, Moskva 2002.

Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafklar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

- _____. *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- “Fren, Hristian Daniloviç (Christian Martin von Frahn)”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XXI, S.-Peterburg 1901, s. 226-229.
- Korsakov, D., “Senkovskiy, Osip İvanoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XVIII, S.-Peterburg 1904, s. 316-325.
- Lang, David M., “Griboedov’s Last Years in Persia”, *The American Slavic and East European Review*, VII/4 (Dec. 1948), s. 317-339.
- Maykov, P. M., “Paseviç-Erivanskiy, Graf İvan Fyodoroviç, Svetleyşiy Knyaz Varşavskiy”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XIII, S.-Peterburg 1902, s. 333-346.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “Erdebil”, *DİA*, XI (İstanbul 1995), s. 276-277.
- Niyazov, Ahmed, “Ahıska Ahmediye Kütüphanesi”, *Medeniyet, Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, II/2 (2016), s. 27-46.
- Öngören, Reşat, “Safiyüddin-i Erdebilî”, *DİA*, XXXV (İstanbul 2008), s. 476-478.
- Özgüdenli, Osman G., “Şeyh Safiu’d-din Erdebilî’nin Türbesinde Bulunan Kitaplar”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 10 (Eylül 2001), s. 43-56.
- _____. *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- Rozanov, M. G., “Persidskoye posolstvo v Rossii v 1829 g. (Po bumagam grafa P.P. Suhtelena)”, *Russkiy arhiv*, I, Moskva 1889, s. 209-260.
- Senkovskiy, O., *Karmannaya kniga dlya russkih voinov v turetskih pohodah*, I-II, V Tipografii Departamenta Narodnago Prosvetşeniya, Sanktpeterburg 1828-1829.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* [GAS], I-IX, Leiden 1924-2018.
- Sobranniye soçineniy Senkovskago (Barona Brambeusa)*, I-IX, V Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1858-1859.
- Soofizadeh, Abdolvahid - Özgür Türker, “Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya’nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)”, *Belleten*, LXXXII/294 (Ağustos 2018), s. 569-586.
- Solovyev, Y., *O. İ. Senkovskiy: Yego jizn i literaturnaya deyatelnost*, Obşestv. Polza S. Peterburg 1891.
- Stankeviç, L. İ., “Vostoçniye rukopisi v fonde natsionalnoy biblioteki Belarusi (K sozdaniyu kataloga arapskih, persidskih i turetskih rukopisey)”, *Zdabutki*, Dakumentalniya Pomniki na Belarusi, VII (2005), s. 188-202.
- “Suhtelen, Graf Pavel Petroviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, XX, S. Peterburg 1912, s. 207-211.
- Şahin, Liaisan, “Geçmişten Bugüne Rusya’da Türkiye Araştırmaları”, çev. Emre Erşen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII/15 (2010), s. 645-696.
- Şerbatov, Aleksandr Petroviç, *General-feldmarşal Knyaz Paskeviç: Yego jizn i deyatelnost*, III, Tipografii R. Golike, S.-Peterburg 1891.
- Yenikolopov, İ. K., *Griboyedov v Gruzii*, İzdatelstvo Zarya Vostoka, Tbilisi 1954.

Bir Diplomatın Gayri Resmî Mücadelesi: Hamdullah Suphi'nin Bilinmeyen Gagauz Müdafaası

The Unofficial Struggle of a Diplomat: Unknown Gagauz Defense of Hamdullah Suphi

Selcen Özyurt Ulutaş*

*Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Uşak, Türkiye

ORCID: S.Ö.U. 0000-0002-7235-3548

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Selcen Özyurt Ulutaş,
Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Uşak, Türkiye

E-posta/E-mail: selcen.ozyurt@usak.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.02.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

24.11.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

25.11.2020

Kabul/Accepted: 15.12.2020

Atıf/Citation:

Ozyurt Ulutaş, Selcen. "Bir Diplomatın Gayri Resmî Mücadelesi: Hamdullah Suphi'nin Bilinmeyen Gagauz Müdafaası" *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020): 187-206. <https://doi.org/10.26650/iutd.687687>

Öz

Gagauz Türkleri hiç şüphe yoktur ki büyük Türk milletinin en müstesna topluluklarından biridir. Dilleriyle, inançlarıyla, kültürleriyle Gagauzlar yıllara meydan okumuş ve kimliklerini muhafaza edebilmişlerdir. Hayli uzun yıllar varlıklarından dahi haberdar olunamayan Gagauzlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin raporlarına 1930'lu yıllardan itibaren girmeye başlamışlardır. İlgili yıllarda farklı büyükelçilik raporlarıyla devlet erkânına Gagauzlar hakkında bilgi verilmiştir. 1932'den itibaren ise Cumhuriyet ve Ulus gazetelerinde ilk defa Gagauzlar Türk toplumuna takdim edilmiştir. Zaman içerisinde Gagauzlara dair bilgiler arttıkça Türk Devleti'nin ve milletinin de onlara teveccühü ziyadeleşmiştir. Özellikle Hamdullah Suphi Tanrıöver'in gayretleri çok önemlidir. O, Gagauzları Türkiye'ye getirmek için çok çaba sarf etmiştir. Ancak hiç beklemediği bazı sorunlarla karşılaşmış ve çetin bir mücadeleye girişmiştir. Çalışmada titiz bir taramayla Hamdullah Suphi Tanrıöver'in bilinmeyen gayretlerine yer verilecektir.

Anahtar sözcükler: Ulus Gazetesi, Cumhuriyet Gazetesi, Gagauz, Hristiyan Türkler, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Büyükelçilik Raporları

ABSTRACT

There is no doubt that the Gagauz Turks are one of the most exceptional groups of the great Turkish nation. With their tongues, beliefs and cultures, Gagauz people shine like a star in their geography. For many years, those who ruled the state for various reasons could not be aware of Gagauz. However, the bureaucrats of the newly established Turkish state started to compile information about the Gagauz people because, according to archive records, we start to see Gagauz people in the embassy reports after 1930. After 1932, news about the Gagauz began to appear in the Ulus and Cumhuriyet newspapers. The purpose of these news was to inform to the Turkish people about the Gagauz people. As the information about the Gagauz increased in time, the favor of the Turkish state and its nation became more frequent. Especially Hamdullah Suphi Bey's efforts are very important. He made a great effort to bring the Gagauz to Turkey. However, he faced a number of problems he had never expected and engaged in a tough fight..

Keywords: Ulus Newspaper, Cumhuriyet Newspaper, Gagauz, Christian Turks, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Embassy Reports

Extended Abstract

The 1920-1940 period were the most difficult years for Turkey in all respects. One of the many problems faced by the Turkish nation (which emerged from the First World War and struggle for liberation against invasions), and its rulers was the issue of population and identity. The reproduction of the Turkish nation, which had reached the point of extinction as a result of long years of wars, as well as the achievement of a certain identity understanding formed the essence of the population policies of the period. In order to achieve this, every opportunity was used. In this context, the policy of increasing the population was followed in the first years of the republic. While measures were taken to reduce deaths, remedies were sought to increase fertility. Another way to increase the population was to bring the Muslim Turkish population, which was an Ottoman remnant and lived outside Anatolia, to the homeland. The exchange agreements signed with various Balkan countries, especially Greece, and Hatay's accession to the homeland were important stages in these efforts.

As it is known, the Agreement and Protocol on the Exchange of Turkish-Greek People was signed in Lausanne on 30 January 1923. Subsequently, after being accepted in the Turkish Grand National Assembly, joint commissions were established and the process was initiated. Only then did another problem arise: Who would define the adjective exchangee? Because different nations, who lived together for hundreds of years, defining themselves after the empire became a mystery in itself. By means of marriages, births, exchanges and migrations, past identities emerged from each other. This situation must have become a problem for the exchange commission that was established, as the commission was only able to determine the identity that would be recognized as the determining factor for the exchange procedures four years later at its meeting on 31 March 1927. As a result of the meeting, the commission decided to interpret and apply the terms "Muslim Religion" and "Greek Orthodox Religion" regardless of race. The decision of the Exchange Commission in 1927 directly affected the definition of citizen of the newly established state and also the fate of the Gagauz people within the framework of our topic.

The greatest concern of Hamdullah Suphi Tanrıöver was that the Gagauz people would not be accepted by the state because they were Christians. For this reason, he gave examples showing that religious differences within the same nation would not be a problem, and he offered material evidence for his ideas and tried to prevent possible objections. Unfortunately, Hamdullah Suphi Tanrıöver will be justified in his concerns, in a sense, what he fears will happen to him. Suphi Bey, who could not get the turns that he expected from the government and could not do what he wanted to do, resorted to a new path in order to realize his plans. Using the power of the press, he wanted to tell the Turkish nation who the Gagauz people were and the difficult conditions they were in. Hamdullah Suphi Tanrıöver tried to introduce

the Gagauz people to the Turkish people with the help of people he knew from the Turkish press. Possibly increasing the visibility of the Gagauz society will also create a public and state officials for their transport to Turkey can not remain indifferent to consider.

The writings of Yaşar Nabi Nayır about the Gagauz people were really effective. Because, following the series of articles in question, letters written directly to İsmet İnönü by Tevfik Kâmil Koperler, who was the Ambassador in Madrid at that time, starting from 18 January 1936 are the most important proofs of this. What Tevfik Kâmil Koperler wrote would affect the decisions of the state dignitaries. Kâmil Koperler, who was also a law professor, served as the Clerk of the Lausanne Conference Turkish Delegation. However, more importantly, he was the Head of the Turkish Delegation of the Turkish Greek Population Exchange. Direct Addressing the Prime Minister İsmet İnönü, and reports that he wrote the Gagauz and that should not come to Turkey that Turkey has written. According to Kâmil Bey, who was personally present in Lausanne where the exchange decision was made, possible immigration is against Lausanne. The situation has been clarified and a sample of the Gagauz, if Turkey has even said that if they were in built-up to Greece because of the scope of the Exchange Agreement to be Orthodox.

In this historical process that the construction of national identity, national identity, they also define the founders of the newly founded Republic of Turkey. Of course, it was a painful process for the state, which was the remnant of the empire, to establish a new Turkish identity from the population dispersed from the Middle East to the Balkans. Although the main element of Turkish identity was seen as the ethnic element, in fact the dominant element of national identity for the founders of this period was the Islam religion. It has been established as a manifestation of the past. Because the Balkan nations always emphasized their being “Orthodox” when defining themselves. In these years when nations were almost rebuilt, the administrators chose “Islam” as the main backbone of the Turkish identity under the conditions of the period. In a sense, the 1927 Exchange Commission decision made it official.

Giriş

Gagauz Türklerinin, Türkiye Cumhuriyeti tarafından fark edilmesi ile onlarla gerçek anlamda alakadar olunması arasında ciddi bir zaman farkı vardır. Arşivlerimize göre, Gagauzlar hakkında Türk Devleti'ne resmi düzeyde bilgi veren ilk kişi Köstence Konsolosu Mehmet Ragıp (İlseven) Bey'dir. Onun 14.10.1930 tarihli ve 1228/189 sayılı raporunda şu ifadeleri dikkat çekicidir:

“Romanya'nın Besarabya ve Dobruca kıtalarında, Bulgaristan'ın Varna Sancağında Gagauz denilen küçük bir halk vardır ki ana dili Türkçe, mezhebi de Hristiyan Ortodoks'tur. Münkariz Türk padişahlığının idaresi altında beş altı asır yaşayan bu memleketler de mezkûr Türk kabilesinin diğer ırkdaşlarından itikatça ayrılarak Hristiyan mezhebinde kalmış olması, asıl ve menşeyinden bugün bihaber bulunması pek çok merak ve dikkatimi mucip olduğundan mazisi ve şimdiki hal ve vaz'ı hakkında tahkikata giriştim, bazı münevver kimselerden malûmat istedim ve topladım ki bu müteferrik malûmatın hulasası şudur... bunlar Türk idaresi altında dilleri Türkleşen eski Rumlardan ibaret bir kısım halktır; diyenler varsa da bu yanlış bir telakkidir. Esasen Türk oldukları halde Türklüğü bırakarak İslavlaşan Bulgarların takma İslavlıklarına dokunulmayan bir memlekette yaşayan Yunanlı bir ırkın- dinlerini ve İstanbul patrikliği ile irtibatlarını idame ettirmekle beraber- dillerini unutarak Türkçeyi ana dili adetmeleri akla uygun bir ihtimal değildir... Gagauzların öz aileleri içinde söyledikleri dil Deli-Orman Türk lehçesidir; erkekleri buldukları yerlere göre Romence, Rusça, Bulgarca, Rumca dillerinden birini veya birkaçını bilirler; içlerinde ziraat, ticaret ve muhtelif küçük sanatlarla iştigal edenler, az çok zengin olanlar vardır; ilim ve hüner ve sahaların da sair ecnebi memleketlerdeki Türklerle aynı seviye de, aynı hal ve vaziyettedirler”¹.

Buradaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ragıp Bey kişisel merakı mucibince yaptığı araştırmaları, gözlemleri derlemiş ve Dış İşleri Bakanlığına tafsilatlı bir rapor takdim etmiştir. Osmanlı Devleti'nin dağılmasına şahitlik etmiş, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda yer almış bir devlet adamı olarak Mehmet Ragıp Bey'in tespit ve tahlilleri çok önemlidir. Özellikle Bulgarların ülkelerindeki Türklere yönelik politikalarını bizzat yaşayarak gören Ragıp Bey, Bulgarların topraklarında ana dili Türkçe olan Rumların yaşamalarına müsaade etmeyeceğini net bir şekilde ifade etmiştir. Raporu farklı bilim insanlarının Gagauzların menşeyine dair görüşlerini de derleyen Mehmet Ragıp Bey, Gagauzların Slav veya Rum menşeli oldukları iddialarını kesin bir dille reddetmiştir. Kayıtlara giren ve Ragıp Bey'in şahsi gözlemlerine dayanan bu kıymetli belgeden sonra Gagauzlara dair ikinci elçilik raporu ise maalesef tüm araştırmalarımıza rağmen ismini tespit edemediğimiz Varna Konsolosu'na aittir. İki yıl sonra Dış İşleri Bakanlığı'na takdim edilen 12.03.1932 tarihli rapor şu ifadelerle başlamıştır:

1 CCA. 030.10.246.666.30.

“Bu konsolosluk havzasında mezhepleri Ortodoks, Türkçe konuşur, pek çok köylü halkına buraya birkaç ay evvel tayin edildiğim zaman tesadüf etmiş ve bu halkın miktarları ile menşeleri, adetleriyle ibadetleri ve tahsilleri ile meylettikleri milliyet hakkında layıkıyla tetkikatta bulunmayı bir vazife telakki etmiş idim”².

Konsolos Bey, tesadüfen karşılaştığını ifade ettiği Gagauzlar hakkında araştırma yapmayı kişisel bir vazife telakki etmiştir. Yedi sayfalık raporun ilk altı sayfasında Gagauzların kim olduklarına ve isimlerine dair genel bilgileri derleyen Varna Konsolosu sonuç kısmını ihtiva eden son sayfada kanaatlerini beyan etmiştir:

“Bunlar şimdiye kadar Türkler tarafından layıkıyla benimsenmediği ve kendi aralarında da alim, muharrir, siyasi, memur ve muallim yetişmediği için Türklere ve Türkiye’ye karşı alakai hissiyeleri neşvünema buldurulmamıştır. Şarkularını Türkçe söylerler, dualarını Türkçe yaparlar. Romanya’da, Besarabya’da ve Bulgaristan’da mevcut bulunan bu Hristiyan Türkler memleketimize celbedildikleri ve aynı nesilden olan Anadolu Türkleriyle ihtilatları temin olunabildiği takdirde Oğuz neslinden bir küllenin Bulgarlaştırılmasının önüne geçilmiş olmakla beraber neslimize dolayısıyla tarihimize pek büyük bir hizmet ifa edilmiş olur mütalaasında bulunduğumu ehemmiyetle arz eylerim Efendim.”³

Rapordan da açıkça anlaşılacağı üzere daha evvel haklarında hiçbir malumatı olmayan, kendi şahsi gözlem ve tecrübeleri ile tanıdığı Gagauzların Türklüğü ile alakalı Konsolos Beyin en ufak bir şüphesi yoktur. Onlara sahip çıkılması gerektiğini, bunun millî bir vazife olduğunu beyan eden Konsolos Bey ilk defa Gagauzların Türkiye’ye nakledilmesini önermiştir. Bilindiği üzere daha sonra bu fikrin en ateşli savunucusu Hamdullah Suphi Tanrıöver olacaktır. 1930 ve 1932 tarihli iki rapor ile Türk Devleti sınırları dışında yaşayan ancak Hristiyan olan Türklere haberdar olunmuştur. Her iki konsolos da şüphesiz bir surette Gagauzların Türklüğüne vurgu yapmıştır. 1931-1944 yılları arasında Bükreş Büyükelçisi olarak görev yapan Hamdullah Suphi Tanrıöver de bütün görev süresi boyunca Gagauzların Türklüğünü idarecilere ispat etmeye çalışmış ve onların Türkiye’ye nakledilmeleri için çaba sarf etmiştir. Fakat aşağıda da görüleceği üzere Hamdullah Suphi Tanrıöver’in heyecanını, düşüncelerini paylaşması ve kabul ettirmesi ciddi engellerle karşılaşmıştır.

Yeni Bir Devletin Kuruluşu ve Ulus İnşası

1920-1940 dönemi her bakımdan Türkiye için zor yıllar olmuştur. I. Dünya Savaşı’ndan çıkan, işgallere karşı destansı kurtuluş mücadelesi veren Türk milletinin ve idarecilerin karşılaştığı sorunlardan biri de nüfus ve kimlik meselesidir. Uzun yıllar süren savaşlar neticesinde sayısal olarak tükenme noktasına gelen Türk milletinin çoğaltılmasının yanı sıra bu insanların belirli bir kimlik anlayışına kavuşmaları dönemin nüfus politikalarının

2 CCA. 030.10.246.666.30.

3 CCA. 030.10.246.666.30.

özünü oluşturmuştur. Bunun sağlanabilmesi için de her olanak kullanılmıştır⁴. Bu bağlamda cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusu artırma politikası izlenmiştir. Ölümlerin azalması için önlemler alınırken bir yandan da doğumları artırma çareleri aranmıştır⁵. Nüfusu artırmaya yönelik bir başka yol ise Osmanlı bakiyesi olan ve Anadolu dışında yaşayan Müslüman Türk nüfusun anavatana getirilmesidir. Başta Yunanistan olmak üzere çeşitli Balkan ülkeleriyle imzalanan mübadele anlaşmaları ve Hatay'ın anavatana katılması bu çabanın önemli aşamalarıdır.

Bilindiği üzere Türk-Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelenâme ve Protokol, Lozan'da 30 Kanunisanî 1923'te imzalanmıştır. Akabinde TBMM'de kabul edildikten sonra ortak komisyonlar kurularak süreç başlatılmıştır. Ancak o zaman da başka bir sorun zuhur etmiştir; mübadil sıfatı kimleri tanımlayacaktır? Çünkü yüzlerce yıl birlikte yaşayan farklı ulusların, imparatorluktan sonra kendilerini tanımlamaları başlı başına bir muamma haline geldi. Evlilikler, doğumlar, din değiştirmeler, göçler derken birbirinin içine geçmiş birçok kimlik ortaya çıkmıştı. Bu durum kurulan mübadele komisyonu için de bir sorun hâline gelmiş olmalı ki, komisyon mübadele işlemleri için belirleyici faktör olarak tanınacak kimliği ancak dört yıl sonra 31 Mart 1927 tarihinde yaptığı toplantıda belirleyebildi. Söz konusu toplantının sonucunda komisyon “*Müslüman Dini*” ve “*Rum Ortodoks Dini*” tabirlerinin ırk gözetilmeksizin yorumlanıp uygulanmasına karar verdi. Mübadele komisyonunun 1927'de bu kararı alması yeni kurulan devletin vatandaş tanımını da ayrıca konumuz çerçevesinde Gagauzların akıbetini de doğrudan etkilemiştir.

Genç cumhuriyet kurulurken ifade edildiği üzere imparatorluk bakiyesi olması hasebiyle kendisine ana kimlik inşa etmesi gerekmektedir. Elbette bu kimlik Türklük idi. Ancak öte yandan şurası da açıktır ki etnik veya ulusal kimlikler toplumsal bir kurguyla yaratılır. Bu yeniden yapılanmaya kaynaklık eden gerçeklik unsurları bağlamında etniklik görelî olarak daha doğal bir olgu iken; ulus nispeten siyasal bir oluşumdur. Elbette her iki kimlik için de ortak kültür, ortak tarih, ortak toprak ve dil gibi unsurlar inşa süreci temelinde yeniden üretilmektedir. Genel olarak etnik kimliği de; “*içinde yaşadığı daha geniş topluma bütünleşmeyerek ortak ırk, dil, milliyet veya kültür bağına dayalı bir birlik oluşturan toplumsal grup ya da nüfus kategorisi*” olarak tanımlamak mümkündür⁶. Özetle topluluğun kendine verdiği bir ad, dil, belirli bir toprak, ruhsal yapının spesifik özellikleri, kültür ve gündelik hayat bir etnik topluluğun temel özellikleri olarak görülebilir⁷.

4 Adalet Ergenekon Çil, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nüfus Sorunu ve İskân Politikası*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 297.

5 Çil, s. 55.

6 Remzi Yardımcı, *Atatürkçü Düşüncede Ulusal Kimlik Bilinci Kavramı*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 16.

7 Yardımcı, s. 18.

Buna mukabil ulusal kimliğin oluşumunda ise simgeler ve ritüeller belirleyicidir. Söz konusu teoriye göre topluluk, simgelerin kullanımı ve ulusun üyeleri olan bireylere güç veren törenlerin tekrarlanması aracılığı ile yaratılır. Kendilerini birleşmiş hissedebilecekleri özel olayları öne çıkartarak ve birliği tesis eden simgeler sergileyerek ulus kendisini ötekilerden ayıran sınırlar oluşturur. Kısaca ulusal kimliğin inşası, bireylerin kendilerindeki topluluk duygusunu geliştirme ve öne çıkarma gücü olan simgelerle özdeşleştirmelerini içeren karmaşık bir süreçtir. Bu özdeşleştirme süreci ise bireylerin yalnızca olmuş simgeleri benimsemeleri ile değil daha çok bunların sürekli yeniden yaratılmaları ve topluluğun yaşamı aracılığı ile geliştirdiği değişen koşullara göre yeniden anlamlar yüklemeleri şeklinde işler. Sonuç olarak konumuz bakımından Durkheim'in ulusal kimliğin inşasında inancın ne denli önemli olduğuna dair şu tespiti çok önemlidir; *“herhangi bir güçteki bir kanaat aynı insan topluluğunca benimsendiğinde, bunun kaçınılmaz olarak dini bir karakter alması evrensel bir olgudur. Grubu oluşturan insanlar kendilerini ortak bir inanç ile birbirlerine bağlı hissederler”*⁸.

Açıkça anlaşılacağı üzere ulusal kimliğin inşasında her ne kadar etnik kimlik ön planda görünüyorsa de esasında dinî değerler ve birliktelik daha baskındır. Balkan devletlerinin bağımsızlık hareketleri ise bunun en önemli delilidir. Çünkü Yunan, Sırp, Bulgar isyanları önce din adamları önderliğinde “Ortodoks” kimliği altında başlamıştır. Onlar kendilerini Ortodoks kimliğinden ayırmaksızın ulus devletleri için savaşmışlardır. Dönemin şartları göz önüne alındığında da Mübadele Komisyonunun 1927’de aldığı karar işte bu yüzden önemlidir. Komisyon belki farkında olarak ya da olmayarak “Müslüman-Türk” tanımıyla yeni kurulan devletin asli unsurunu ve kimliğini belirlemiştir.

Gagauzlar Türk mü? Ne Kadar Türk?

Hamdullah Suphi Tanrıöver uzun yıllar Türk Ocağı Başkanlığını yapmış ve yeni kurulan devlete ömrünün sonuna kadar hizmet etmiş önemli bir devlet adamıdır. Yeni kurulan devletin fizikî ve fikrî inşasında yer almıştır. Özellikle Türk Ocağı vasıtasıyla da sayısız hizmetlerde bulunmuştur. Bir fikir adamı olarak Hamdullah Suphi Tanrıöver’e göre devletler bir millî mefkûreye dayanır. Milletlerin dayanağı topraktır ve toprak kadar önemli olan manevî temellerdir. Bu manevî temellerin birincisi ise milliyettir. Millet kaynağını tarihten alır. Ona göre millî birliği sağlayan ana unsurlar dil, din ve emel birliğidir. Aynı dili konuşan insanlar nerede olursa olsun ne kadar zorlanırsa zorlansın birbirlerini sevecek ve birbirlerine yaklaşacaklardır⁹. Dil birliği onun için o denli önemlidir ki bir konuşmasında düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

8 Yardımcı, s. 30-33.

9 Murat Demir, *Millî Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver’in Eğitim ve Kültür Anlayışı*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 116-119.

“Efendiler, milliyetimiz her şeyden fazla dilimizin içindedir. Dilimiz, atalarımızın bize bıraktığı en büyük servet, en büyük emanettir. Çok kısa müddet zarfında Şamanilikten Buda mezhebine, Buda mezhebinden Nasturi Hristiyanlığına, Nasturi Hristiyanlığından Müslümanlığa geçtiğimiz oldu. Fakat dilimizi bir defa değiştirmedik. Din değiştikçe milliyet dil içine sığınyor, onu kelimelerinde mahfuz kalarak yaşamakta devam ediyordu. Yavrularımızın hafızasına Türkçe kelimeler birer birer nakşoldukça, onların ruhuna binlerce seneden beri cetlerin tecrübelerinden, felaketlerinden, zaferlerinden, hayat hakkındaki felsefesinden süzülüp gelen bir hülasa, damla damla akmış oluyor”¹⁰.

Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Gagauzlara dair bütün tasarruflarının altında işte bu düşünce yatmaktadır. Büyükelçilik görevine başlar başlamaz da Türkçe konuşan Gagauzların Anadolu'ya nakli onun öncelikli arzusu olmuştur. Gerek mübadele kapsamında gerekse münferit olarak Balkanlardan Anadolu'ya devam eden göçlere Gagauzları da dâhil etmek isteyen Hamdullah Suphi Tanrıöver, Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği her raporunda mutlaka Gagauzların nakledilmesinden bahsetmiştir. Türk makamlarını göçe ikna edebilmek maksadıyla da raporlarında yaptığı görüşmelere yer veren büyükelçinin şu iki örneği hayli önemlidir; *“Sana bir soru soracağım, doğru cevap ver; eğer Türkiye kapılarını açarsa ve sizi içeri almak isterse gider misin? Bir şey soracağım dedin sanki bu da laf mı? Devlet bizi çağırırsa biz burada niçin sürüneceğiz.”* Dimitri adında bir Gagauz'un kendisine söylediklerini de şöyle nakletmiştir; *“seninle Türkçe konuşuyorum deye kızdı... Bereket bizim orada devletimiz var, babamız var, siz olmasanız bunlar bizi ayakaltında ezerler, ne vakit bizi toplayıp kaldıracaksınız”¹¹.*

Buraya aldığımız diyaloglar şu açıdan önemlidir; Hamdullah Suphi Tanrıöver, muhtemelen idarecilerin yeni tanıdıkları ve kim oldukları hakkında kesin bilgi sahibi olmadıkları fakat sadece Hristiyanlıklarından emin oldukları Gagauzların Türkiye'ye göçüne sıcak bakmayacaklarının farkındadır. Zira nüfus mübadelesini yeni yaşayan, özellikle Ermeni, Rum bakiyesi olan bazı kişilerin yarattığı terör ve şiddet, devlet nezdinde haklı bir hassasiyetin oluşmasına neden olmuştur. Oldukça yakın bir geçmişin tesiriyle karşılaşacağı vaziyeti önceden tahmin edebilen Tanrıöver raporlarında önce Gagauzların Türklüğünü ispata çalışmış akabinde de Türkiye'ye göç etme arzusunun onlardan geldiğini göstermeye gayret etmiştir. Tafsilatlı raporunun sonunda Hamdullah Suphi, Türk milletinin ve devletinin kendilerine sahip çıkmalarını istediğini Gagauzlara karşı kayıtsız kalınmaması gerektiğini tarihî, siyasî, kültürel delilleriyle izah etmiştir. Gagauz köylülerinin Türkiye'ye gelmek için toplu dilekçeler yazarak Köstence Konsolosluğuna müracaat ettiklerini beyan eden büyükelçi; *“yedi sekiz asırlık bir müddetten beri kendilerini Müslüman Türklere, celbettirecek en ufak bir nüvaziş bile görmemiş olan bu adamlar bugün aile ocaklarının idame ettiği Türk harsı sayesinde hala Türkiye hakkında az çok alaka duymaktadırlar”* diyerek asırlardır Anadolu

10 Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Günebakan*, İstiklal Matbaası, İzmir 1987, s. 146.

11 CCA. 030.10.246.666.30.

Türklüğü tarafından haberdar olunmayan ancak Türk dili ve kültürü sayesinde asırlardır var olagelen Gagauzlara artık sahip çıkılması gerektiğini yazmıştır. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in şu ifadeleri ise kişisel düşünceleri izhar etmesi açısından oldukça önemlidir:

“Gagauzların eski dilleri Kıpçak lehçesine yakın bir Türkçe olarak gösterilmektedir... Bulgaristan'da olanlar; Hristiyanlık dolayısıyla, çocuklarını Bulgar mekteplerine, Romanya'da olanlar ise Romen mekteplerine gönderiyorlar. Eğer bir Türklük telkini araya girmezse yakın zamana kadar yaşadıkları arazide hâkimiyet kazanan milletlerin bir millileştirme siyaseti olmaması dolayısıyla Türklüklerini muhafaza eden bu halk, nihayet bir asır zarfında, yeni temsil tedbirleri neticesinde tamamen erimeye, dağılmaya mahkûmdur”¹².

Görülebileceği üzere Suphi Bey, kendi zamanına kadar çeşitli nedenlerle asimilasyondan korunabilmiş Gagauzların artık çok daha büyük tehlikelerle karşı karşıya kalabileceğini, Türklüklerini bunca zaman muhafaza edebilen Gagauzlara, Türkiye Cumhuriyeti'nin sahip çıkmasının elzem olduğunu belirtmiştir. Etimolojik, antropolojik, filolojik ve tarihî açıdan Gagauzların Türklüğünü ispat için yoğun bir gayret sarf eden Suphi Bey raporuna adeta tarihe not düşen şu yorumla son vermiştir:

“Eğer Türk milliyetperverliği, eski Rumeli'nin koskoca bir parçasında asırlardan beri anadillerini sadakatle muhafaza eden bu eyi ahlak sahibi, sağlam ve güzel Türk halkı ile alakadar olmaya başlar ve bunlara tarihi hakikati telkin ile kendilerini Türk camiasına davet ederek başka milletler arasında büsbütün eriyip kaybolmalarına mani olursa ve nihayet ümit ve temenni ettiğim üzere Anadolu'nun kapılarını Türk ırkının bu öz evladına açar ve eski maruf tesamuhuna göre onlara dini hürriyetleriyle beraber yer ve yurt gösterirse boş olan Anadolu kendisine sadakatle ve merbut kalacağı muhakkak olan yepyeni bir kuvvet kazanır. İki bin senelik bir zaman zarfında putperestlikten, Budistlikten başlayarak Hristiyanlığa Kırım'daki ve Lehistan'da Karaim Türkleri gibi Museviliğe, Hristiyanlığa ve Müslümanlığa geçen ve fakat milliyetini ve hürriyetini, ecdadın en kutsi ve en büyük mirası olan ana dili içinde saklayan Türkler; kendi ırklarının bu koskoca parçasını başkalarına kaptırmamalıdır. Bulgarlar Bulgarca konuşan, Müslüman Pomakları terk etmeye razı olmuyorlar: dinleri Müslümandır; fakat Bulgardırlar bizdendirler diyorlar. Suriye'de Hristiyan Arap, Müslüman Arapla beraber Fransız istilasına karşı mücadele etmektedir. Hristiyan Arnavutlar; halkının ekseriyeti Müslüman olan Arnavutluk'un istihlas hareketinde milletlerine sadakatle mücâhede etmişlerdir. Bosna-Hersek'teki Sırp mektepleri, Müslüman Boşnak çocuğunu Hristiyan Sırp çocukları ile beraber Sırp vatanperveri olarak yetiştiriyor. Vekâletin Müslüman Türkler hakkında olduğu gibi bu Hristiyan Türkler hakkında ittihaz buyuracağı kararı ve bendenize tebliğ edeceği emri bekliyorum efendim”¹³.

Burada da açıkça görüleceği üzere Hamdullah Suphi Tanrıöver'in en büyük kaygısı Gagauzların Hristiyan olmaları hasebiyle devlet nezdinde kabul görmeme ihtimalidir. Bu nedenle aynı millet içerisindeki din farklılıklarının sorun olmayacağına dair örnekler vererek

12 CCA. 030.10.246.666.30.

13 CCA. 030.10.246.666.30.

fikirlerine maddi deliller sunmakta ve olası itirazların önünü kesmeye gayret etmektedir. Ancak maalesef Tanrıöver kaygılarında haklı çıkacak, bir anlamda korktuğu başına gelecektir. Çünkü hem arşivlerden hem de yaşananlardan görebildiğimiz kadarıyla az sayıda öğrencinin Türkiye'ye eğitim için gönderilmesi, kitap yardımı gibi sembolik sayılabilecek bazı adımların dışında Hamdullah Suphi Bey'in canhıraş gayretleri arzu ettiği düzeyde karşılık bulmamıştır. Devlet ricalinden kendi heyecanına beklediği dönüşleri alamayan, esas yapmak istediklerini yapamayan Suphi Bey planlarını hayata geçirebilmek amacıyla yeni bir yola başvurmuştur. Basının da gücünü kullanarak, Türk milletine Gagauzların kim olduklarını, içinde buldukları zor şartları anlatmak istemiştir. Türk matbuatından tanıdığı kimseler yardımıyla Türk halkına, Gagauzları tanıtmaya çalışmıştır. Muhtemelen toplumda Gagauzların tanınırlığını artırarak onların Türkiye'ye nakilleri için bir kamuoyu yaratacağını ve devlet ricalinin de buna kayıtsız kalamayacağını düşünmüştür.

Bu bağlamda 14 Temmuz 1935 tarihli Ulus gazetesinde çıkan haber oldukça dikkat çekicidir. Çünkü bu dönemde zaten Romanya'dan, Bulgaristan'dan Müslüman Türkler Anadolu'ya gelmeye devam etmekteydiler ve bu konu ile ilgili pek çok haber farklı gazetelerde çıkmaktaydı. Fakat söz konusu haberin içeriği diğerlerinden oldukça farklıydı. Manşetten verilen haberin başlığı; "*Romanya'dan Gelecek Türk Göçmenler Ne Şartlar İçinde Ne Kadar Zamanda Getirilecekler?*"dir¹⁴. Bu ilk başta normal bir haber gibi görünebilir. Ancak haberi farklı kılan ilk husus haberin alt başlığıdır. Manşette sadece Romanya'dan gelecek Türklerden bahsedilirken alt başlık hayli farklı atılmıştır; "*Romanya'da ne kadar Türk var? Romanya Türkleri nasıl insanlar, onlar hakkında anılar, Gagauzlar, Gagauzların konuştukları Türkçe dil araştırmaları için tükenmez bir hazinedir.*" Manşetten verilen haberin hemen altında devam eden göç ile alakalı genel bilgiler verilirken beşinci sayfadan itibaren haber tamamıyla Gagauzların kim oldukları, dilleri, menşeleri, ahlakları, karakterleri hakkında tafsilatlı bilgiler veren tanıtıcı yazıya dönüşmüştür. Yazının dikkat çeken bir diğer özelliği ise sonunda yer alan cümlelerle ilgilidir; "*Romanya topraklarını 1910'dan beri dört kere gezmiş ve her seferinde Türk halkıyla çok yakından değette bulunmuş bir adam sıfatıyla diyebilirim ki*"¹⁵. Bu ifadelere göre yazı bizzat sahayı gören biri tarafından kaleme alınmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hamdullah Suphi Bey 1913 yılında da farklı bir nedenle bölgeyi ziyaret etmiştir ki yazı çıktığında orada görev yapmaktaydı. Şahsi kanaatimiz bu haber kamuoyu yaratma amacıyla Tanrıöver tarafından yazılmıştır. Zira haberde vurgulanan hususlar ile onun tanzim ettiği raporların içeriği ve üslubu ciddi benzerlik taşımaktadır.

14 "*Romanya'dan Gelecek Türk Göçmenler Ne Şartlar İçinde Ne Kadar Zamanda Getirilecekler*", *Ulus*, 14 Temmuz 1935, s. 1.

15 "*Romanya'dan Gelecek Türk Göçmenler*", *Ulus*, 14 Temmuz 1935, s. 5.

Gönlü Gagauzlar için atan Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Kasım 1935'te Başbakanlık Müsteşarı olarak görev yapan Kemal Gedeleş'e yazdığı mektuba burada özellikle yer vermek istiyoruz. Mektup Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'ne "Romanya Göçmenleri Hakkında Bükreş Elçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'den Alınan Rapor." başlığı ile kaydedilmiştir. Ancak belgelerin içeriğine bakıldığında görülmüştür ki, Hamdullah Bey ilk sayfalarda devam eden göç ile alakalı kısa bilgiler verdikten sonra sözü 1934-1935 yılında Besarabya'da yaşanan kıtlığa ve Gagauzların maruz kaldıkları felakete getirmiştir:

"Bu yaz Besarabya mıntıkası çok ağır bir kıtlığa maruz kaldı. Devamlı bir kuraklık neticesi mahsul olmadı ve bu vilayet ahalisi açlıktan ölüm tehlikesine maruz kaldı. Romanya cemiyetleri, Romanya gazeteleri bu kıtlığa ve bunun tesirlerine dair aylardan beri neşriyatta bulunuyor. Zati aliniz Hristiyan Türk kesafetinin bilhassa Besarabya'da olduğunu bilirsiniz. Başka mıntıkalara kaldırılan çocuklar arasında Türkler de vardır. Prens Karaca'nın karısı Madam Kostea Karaca, Elçiliğe müracaat ederek Besarabya'dan Ploesti'deki çifliğe naklettiği aç çocuklar arasında 32 Türk çocuğunun bulunduğunu ve bunların Türkçeden başka hiçbir dil bilmedikleri için her nevi ızdıraplarını anlatmakta müşkülat çektiklerini anlatarak benden oraya iki ay kadar hizmet etmek üzere bir Türk hizmetçi aradığı gibi mümkün ise herhangi bir şekilde yardım da istedi. Besarabya'daki Almanlar için Romanya'nın Alman ekalliyeti ve Yahudiler için diğer Yahudiler umumi bir faaliyete geçtiler. Düşünüyorum ki her nevi yardımdan mahrum olan ve her gün kalbini biraz daha fazla Türkiye'ye çeviren, içinde milli duygusu uyanan bu Hristiyan Türkler için Başbakanımızın lütfedeceği herhangi bir yardım birkaç merkeze münhasır bile olsa bilhassa mahrumiyetin, ızdırabın bu kadar şedit olduğu bir zamanda büyük bir minnettarlık uyandıracaktır. Zati alinizden bu istirahatımı kendilerine arz etmenizi diliyorum. İki bin lira, bin beş yüz lira, hatta bin lira böyle günlerde çok büyük fedakârlıkların diğer vaziyetlerde hâsıl edeceği tesiri uyandırabilmek istidadındadır. Üç yüz bin kişilik bir kütleyi Ana vatana bağlamak için her yıl hükümetimizden ne kadar az bir şey istediğimi göz önüne getirerek Başbakanımızı bin dertle meşgul oldukları bir zamanda bir dakika için yakın yıllara gelinceye kadar tamamen bakımsız kalmış bu avare fakat son derece müstenit, son derece verimli Hristiyan Türk kütlesi için meşgul etmek istedim. Ellerinden öptüğümü, derin saygılarımı ve sevgilerimi bu dileğimle beraber arz ederek lütfen cevaplarını bana bildiriniz"¹⁶.

Kıtlık ve açlık gibi tarifsiz bir felaket yaşayan Gagauzlara yardım eli uzatılması için Suphi Bey bütün unvanlarını, sıfatlarını kenara atmış adeta yalvarmıştır. Maalesef istediği miktarın da ciddi bir tutar olmadığını arşiv kayıtlarından görmek mümkündür. Zira mektubun muhatabı Kemal Gedeleş, 01.08.1935 tarihli bir belgeye göre Erzincan'da bir gün daha kalacağı için kendisine 1.500 lira gönderilmesini istemiştir¹⁷. Yani söz konusu bürokratin talep ettiği bir günlük harcırah ihtimaldir ki birçok Gagauz için hayati öneme sahiptir. Bu vaziyet devlet içerisinde Gagauzlara bakışa dair önemli bir göstergedir. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in istediği meblağ devletin göndermekte zorlanacağı bir miktar değildir. Fakat parayı gönderecek kişilerin Gagauzlara bakışı paranın gönderilmemesinde etkili olmuştur.

16 CCA. 030.10.116.810.11.

17 CCA. 30.1000.13.75.12.

Az evvel yukarıda izah ettiğimiz üzere Hamdullah Suphi Tanrıöver zaten bir müddettir yazdıklarına dönüş olmaması sebebiyle basın aracılığıyla toplumda bir şeyleri harekete geçirmeye çalışmaktaydı. Suphi Bey, beklediği cevapları alamama nedeninin Gagauzların dinî durumları olduğunu tahmin etmektedir ki kendi raporlarında ısrarla Gagauz Türkleri ile Anadolu Türklüğü arasında her ne kadar dinsel farklılık olsa da dil, kültür, karakter bakımından herhangi bir fark olmadığını yazmaktaydı. Kemal Gedeleş'ten de beklediği dönüşü alamayan Suphi Bey'in basını daha etkili kullanmaya başladığını söylemek mümkündür.

Mektuptan bir ay sonra yani Aralık 1935'ten itibaren Ulus Gazetesi yazarlarından ama aynı zamanda Hamdullah Suphi Tanrıöver'in yakın dostu Yaşar Nabi Nayır'ın kaleminden “*Türk Gagauzlar*” başlıklı yazı serisi Türk basınında ilk defa Gagauzlar hakkında birinci elden bilgi veren yazılar olmuştur. 22, 23, 25, 26, 31 Aralık 1935 ve 3 Ocak 1936'da çıkan bu yazılar daha sonra Yaşar Nabi Nayır tarafından kitap olarak da yayımlanmıştır. Ancak yazıların ilk yayımlandığı tarihler ve öncesindeki raporlar birlikte okunduğunda söz konusu yazıların yayımlanma zamanı ve içeriği ayrıca önem kazanmaktadır. Bu yazıların tesadüfen kaleme alındığını düşünmek imkânsızdır. Devlet erkânının Gagauzlara mesafeli durmasının en büyük nedeni onların Ortodoks olmalarıydı. Dinî farklılıklarının hem siyasî hem de kültürel ayrılık yaratacağına dair kaygıları gidermeye yönelik ifadelere yazılarda özenle yer verilmiştir. Öncelikle Gagauzların siyaseten asla sorun çıkarmayacaklarına dair adeta söz verilmiş ve onların Anadolu Türkleri gibi devlete sadakatle bağlı, kuzu gibi insanlar oldukları ifade edilmiştir. İnançlarına dair ise Gagauzların endişe edilecek derecede dindar olmadıkları özellikle vurgulanmıştır. Başboş bırakıldığı zaman, dinden habersiz yaşar denilerek endişeli gönüllere su serpilmeye çalışılmıştır. Hatta inançlarında eski Türk inanışları olduğu gibi İslamiyet'e ait bazı ibadetlerin de mevcudiyetini vurgulanarak inanç bakımından Anadolu Türklüğünden farklarının olmadıkları örneklerle izah edilmiştir¹⁸. Yazıların içeriğine bakıldığında altı günlük bu yazı dizisinin Hamdullah Suphi Tanrıöver'in amaçları doğrultusunda, birilerine cevap verme ve kamuoyu oluşturma maksadıyla kaleme alındığı açıktır.

Gagauzlar hakkında Yaşar Nabi Nayır'ın yazdıkları gerçekten etkili olmuştur. Çünkü söz konusu yazı dizisine müteakip 18 Ocak 1936 tarihinden itibaren, o sırada Madrid'de

18 *Gagauzların, Türk ırkının karakteristiğini gösteren diğer bir vasıfları da oturdukları topraklarda, hükümet kimin elinde olursa olsun, daima kanunlara boyun eğen, gücü ve isyan çıkarmayan kuzu gibi insanlar oluşlarıdır. Bundan başka yapılan telkinlere çok kolay inanır ve bağlanır oluşları da gene itiraz götürmez Türklüklerinin ayrı bir delilidir. Gagauz, Müslüman Türk gibi, taassuplu ve imanlı din adamlarının tesiri altında dindar, başboş bırakıldığı zaman, dinden habersiz yaşar. Gagauzlar ya en eski Türk itiyatlarını korumuş olmaktan ya da Müslüman Türklerle komşuluklarından kalma alışkanlık eseri olarak bazı İslami âdetlere sahiptirler. Bunlardan en dikkate değer olanı kurban kesmektir. Gagauzlar, Hristiyan dininde böyle bir kaide olmamasına rağmen dini veya ananevi bir vazife telakki ederek kurban kesmekte ve etlerini fakirlere dağıtmaktadırlar. Bunlardan başka fakir ve kimsesizlere gerek para ve gerekse erzak vermek suretiyle yardımda bulunmayı da -zekât ve fitre ile kıyas ediniz-sevap telakki etmekte ve ellerinden geldiği kadar bundan geri kalmamaktadırlar”* Nabi, “Türk Gagauzlar”, *Ulus*, 25 Aralık 1935, s. 4.

Büyükelçilik görevini ifa eden Tevfik Kâmil Koperler'in doğrudan İsmet İnönü'ye yazdığı mektuplar bunun en önemli delilleridir. Tevfik Kâmil Koperler'in yazdıkları devlet ricalinin kararlarını etkileyecektir. Aynı zamanda hukuk profesörü olan Kâmil Koperler, 2. Lozan Konferansı Türk Delegasyonu Kâtibi Umûmilîğini yapmıştır. Ancak daha da önemlisi Türk Rum Ahali Mübadelesi Türk Heyeti Başkanlığını yürütmüştür¹⁹. Doğrudan Başbakan İsmet İnönü'ye hitaben yazdığı ve Gagavuzların Türk olmadığını ispat ettiğini düşündüğü 18 Kanunisasi (Ocak) 1936 tarihli rapor şöyledir:

“Geçenki arizemi takdim ettikten sonra Gagavuzlar için ULUS gazetesinde yedi makale neşirle kalınmayarak radyo ile de Gagavuz müsamereleri tamim edilmiş olduğunu duydum. Hatalı ve hatarlı olduğuna emin olduğum bu dava için memlekette şumüllü bir propagandaya girilmiş bulunduğunu gördüğümünden bu bahsı bir kere daha kurcalamak için müsaadelerini dilerim... Ankara ve Bursa'nın Ermenileri Türkçe konuşurlar onlara niçin Türk demiyorlar? İzmit havalisinde Rumca konuşur Ermeniler (hay-Rumlar) vardı, onlar da Rum'durlar deyen olmamıştır. Eski Karaman Rumları ne kadar Türkse Gagavuzlar da o kadar Türk olabilir. Bu adamlar muhitlerindeki Türklerin dilini almış olmakla neden Türklerden daha kıdemli Türk menzilesine çıkarılınsınlar? Seferadit Yahudiler 15inci asrın kastıyien dilini her türlü eza ceşalardan sonra da muhafaza etmişlerdir, bunlar İspanyol mu sayılacaktır? Realiteye dayanan bunun gibi sayısız misallerden sonra neden biri Bulgar Gagavuz'u (Atanas Manof) olmak üzere Macar veya Rus ulemadan dokuz yabancımu şehadetile, (bu milletin Türk olduğu artık itiraz kabul etmez bir hakikat) haline geçmiş olsun? Bu nasıl ilmi bir hakikattir ki dokuz kişi öyle söylemiş olduğu için başkalarına ağız açtırmak bile istenmiyor? Dogmaların yıkıldığı bir devirde, nice tarihi hakikatler aleyhine yeni deliller ikame olunurken Gagavuz efsanesini bundan müstesna tutulacaktır? Kıymeti olmayan bu iddia üzerinde durmayarak diğer iki delillerine geçiyorum:

1-bunların bir arabça ilal idgam kaidesine uygun bir kelime oyunundan başka bir mahiyet göstermiyor (gagvuz aslında gök oğuz idi.)

2- öteki ise Gagavuzların “ulu”su Çakır Keşiş-Mihal'daki milli Türk heyecanı ile (bu heyecandan büyük delil olmaz diyorlar) yine o zatın meşhur İstorya eseri. Yeni bir Kodatko Bilik kıymeti verilmek istenen bu muteber teliften menkul şöyle cümleler var ki öz Türkçenin fesahatına, mahvına misal olarak alınmak istenmiştir: (zere olur lazım bilmeklikki Gagavuzlar İsa Tanrı dinini Ortodoks yürütüler; gayet religyalıklı temiz kimselerdir) Bendeniz altmış senedir islavlarla temasta kalmış, Türklerle rabıtası kesilmiş Bulgaristanlı Türk köylüleriyle, Almanya'da Protestan misyoneri yapılan Çin Türkistan'ından Kulcalı Rifat Davudla konuştum, onların hiç biri böyle çapraşık, iktidari fülsiz Türkçe konuşmazlar; bu hatayı yapanlar Türkçeyi müstear dil olarak edinenlerdir Ermeniler ve Gagavuzlar gibi.

Keşişe deyecek yoktur. Papas olmasına rağmen kendini Türk hissedebiliyorsa aferin derim, mümkünse onu Kişinev Ortodoks Metropolidi yapturalım. Fakat Türkiye'yi Gagavuz kolonisi yapmayalım. Mübadele ve ona tekaddüm eden milli harekât sayesinde milli birliği teessüs

19 https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt4/index.html.

eder gibi olan memleketimize yeniden bir Ortodoks cemaati getirmek kendi yaptığımızı yine kendimiz yıkmak, gelecek asırlarda fitne ve suriş unsurlarını biriktirmek olur. Türk gazeteleri bundan sakınmalıdır. Bunu kestiremeyecek kadar dünün acı misallerini unutmuş olanların mazarratına mani olacak hükümdür”²⁰.

Üç sayfalık rapor doğrudan Ulus gazetesinde Yaşar Nabi'nin yazıları hedef alınarak yazılmıştır. Malum olduğu üzere Nayır tüm yazılarında Gagauzların en az Anadolu Türkleri kadar Türk olduklarını savunmuştur. Nayır'a göre bunun en önemli kanıtı da Gagauzların Türkçe konuşmasıdır ve bu iddia esasında Hamdullah Bey'e ait bir düşüncedir. Buna mukabil Kâmil Koperler de yalnızca dili esas alarak Gagauzların Türk olduklarını iddia etmenin yanlış olacağını farklı örnekler ile anlatmıştır.

Arşive göre 13 gün sonra yani 31 Ocak 1936'da Tevfik Kâmil Koperler'in İnönü'ye hitaben yazılmış ikinci mektubu vardır. Yeni mektubun içeriği daha serttir ve bu sefer hukuki kaidelere göre Gagauzların Türkiye'ye getirilmesinin hatalı olacağı ifade edilmiştir. Zira Koperler bu defa Mübadele Komisyonunun 1927 yılında aldığı mübadillerin milliyetleri gözetilmeksizin “Müslüman Dini” ve “Rum Ortodoks Dini” mensupları olarak görülecektir kararına atıf yapmış ve itirazlarını karar üzerine temellendirmiştir:

“Gagauzları Türkiye'ye getirmek için üç senedir sarf edilmekte olan sebatkâr mesainin bendenizce hatarnak ve zararlı olan bir içtihadın nihayet Hükümete terviç ettirilmiş ve yalnız iskân yerlerinin henüz kararlaşmamış olduğunu kabul etmek lâzım gelecektir. Hâlbuki Keşiş Çakar'ın milleti 1923 senesinde Türkiye topraklarında mukim bulunmuş olsaydı, Mübadele Komisyonu onları emsali gibi Yunanistan'a sevk mecbur olacaktı. Malumu Samileridir ki (religion grecque orthodoxe) tabiri Rumlukla alakadar bir şey olmayıp Oecuménique Fener Patrikhanesi, Antakya, İskenderiyye, Kudüs Patrikhaneleri (obédience)ında bulunan her cins ve milletten Hristiyanlara şamildir. Bir an için, bir iki muarızın bunları behemal Türk saymak hakkındaki faraziyelerine iştirak edeyim. Mademki bunlar (grecque orthodoxe) dinindendir, mübadele mevzuuna girecek bir millettir. Nitekim kendilerinden hiçbir farkı olmayan Karamanlı ve Ankaralı kardeşleri de Yunanistan'a ahden sevk edilmişlerdi. Komisyon yalnız Antakya Patrikhanesine merbut (Arapça konuşur) Mersin Ortodokslarını bu tedbirden keyfi olarak istisna etmişti. Eğer; Hükümetimiz, Türkiye ve Türklükle alakası olmayan bu adamları İstanbul'da iskân etmek istemişse elbette çok isabetli davranmıştır. Patrikhane müntesibi olan bu yabancılar, Yaşar Bey istatistiki tahmini kadar kalabalık bir cemaat iseler; İstanbul'a dolmaları Türk nüfusu aleyhine müvazenevi bozacak ve Türklerin çoğalmasına değil, öteki kardeşleri firarı rumların açık kalmış yerlerini doldurmaya yarayacaktır. Bir misli daha artacak İstanbul Ortodokslarının ilanihaye belediye surları içinde sıkışacaklarını ve Maltepe'den öteye aşamayacaklarını kabul etsek de bu bile İstanbul Türklerinin atisi bakımından vehametli bir ihtimaldir”²¹.

20 CCA. 030.10.116.810.12.

21 CCA. 030.10.116.810.12.

Kâmil Koperler'in kaygı dolu ifadelerine göre Suphi Bey amacına ulaşmak üzeredir, yani Gagauzların Türkiye'ye getirilmeleri kararı Hükümet tarafından kabul edilmiştir. Buna karşı Kâmil Bey de hukukçu, dış işleri uzmanı ama daha önemlisi Mübadele Komisyonu Başkanı sıfatıyla Gagauzların gelişinin hukuken imkânsız olduğunu iddia etmiştir. Mübadele kararının alındığı Lozan'da bizzat bulunan Kâmil Bey, yapılması muhtemel göçün Lozan'a da aykırı olacağını açıkça vurgulamıştır. Bir örnekle de durumu açıklığa kavuşturmuş ve Gagauzların, şayet Türkiye'de meskûn olsalardı dahi Ortodoks olmaları hasebiyle Mübadele Anlaşması kapsamında Yunanistan'a gönderileceğini ifade etmiştir.

“*Milliyetimiz her şeyden fazla dilimizin içindedir*” diyerek Türkçe konuşan Gagauzların Türklüğünü ispat etmek için, Dış İşleri Bakanlığına onlarca sayfa rapor yazan Hamdullah Suphi Tanrıöver, kısmen de olsa Gagauzlara yardımcı olabilmıştır. Bununla yetinmeyen Tanrıöver, devlet ricalinin daha fazla dikkatini çekmek ve onları Türkiye'ye nakillerine ikna edebilmek için yoğun bir bilgilendirme faaliyetine girişmiştir. Gazete ve radyo aracılığı ile Gagauzların kim olduklarını, Türklüklerini kamuoyuna anlatmıştır. Fakat Tevfik Bey'in, Ulus gazetesinde çıkan Gagauz yazılarından sadece iki hafta sonra kaleme aldığı yazılar devlet erkânının kararını etkilemiştir. O ilk önce Gagauzların Türk olmadıklarını ispat etmeye çalışmış; fakat yazdıkları etkili olmadığında konuyu hukuki zemine çekmiştir. Gagauzların Türk olsalar dahi Ortodoks olmalarını ön plana çıkarmış ve hem Lozan'daki Mübadele Anlaşmasına hem de Mübadele Komisyonunun tanımlarına yer vererek komisyonun kararlarını ırk gözetilmeksizin “Müslüman Dini” ve “Rum Ortodoks Dini” tabiiyetlerine göre vereceğini hatırlatmıştır. Kâmil Bey'in bu çıkışı işe yaramıştır. Çünkü mesele artık uluslararası hukuka dair husustur ve yapılan tanımların değiştirilmesi veya esnetilmesi mümkün değildir. Böylece artık Gagauzların millî kimlikleri değil dinî kimlikleri akıbetlerini şekillendirmiştir.

Örtülü Mücadele

İlgili raporlardan sonra Gagauzlara dair bütün haberler ve yayınlar bir anda kesilmiştir. Fakat Kâmil Bey'in 18 Ocak 1936 tarihli mektubundan sonra Ulus Gazetesi'nde 7 Ağustos 1936'da tek bir yazı çıkmıştır. Yazının başlığı, bürokraside örtülü devam eden mücadeleye alenen cevap gibidir; Muslih Ertaç isimli biri tarafından kaleme alınan, “*Gagauz Türklerinin Soylarına Sadıklığı*” başlıklı yazı adeta satır satır Kâmil Bey'e cevaptır. Kâmil Bey; “*Ankara ve Bursa'nın Ermenileri Türkçe konuşurlar onlara niçin Türk demiyorlar? Seferadit Yahudiler 15inci asrın kastiyen dilini her türlü eza cefalardan sonra da muhafaza etmişlerdir, bunlar İspanyol mu sayılacaktır? Bu adamlar (Gagauzlar) muhitlerindeki Türklerin dilini almış olmakla neden Türklerden daha kıymetli Türk menzilesine çıkarılınsınlar*” diyerek Gagauzların Türkçe konuşmalarının onları Türk yapmayacağını yazarken, Muslih Ertaç şöyle yanıt vermiştir:

“Aynı soydan bir topluluğu böylece din ayrılığı yüzünden ikiye ayrılmalarına rağmen aralarında birlik, müşterek dilleri olan Türkçe ve müşterek olan anane ve adetlerine bugüne kadar devam etmiştir... Gagauzlar Osmanlı idaresi altında serbest bir hayat yaşıyor ve dilleri, adetleri hususunda kimsenin tazyikına maruz bulunmıyorlardı. Gagauzların din bakımından tâbi oldukları Rumlar, onları “Türkçe konuşan Rumlar” adıyla anarak temsil etmek gayesini güdüyorlardı fakat millî benliklerinde ısrar eden Gagauzlar Rumları kendilerine yabancı telakki etmekteydiler. Gagauz köylerine halkı Gagauzlaştırmak hususu maksadıyla gönderilmiş olan muallimler, Türkçeyi öğrenerek ve onların adetlerini edinerek Gagauzlaşmış olarak geri dönüyorlardı. Gagauz köylerinde yerleşen Bulgarlar da onların dil ve adetlerine temessül ederek Gagauzlaşıyor fakat Gagauzları Bulgarlaştırmaya muvaffak olamıyorlardı. Bugün, Bulgaristan’da Gagauzlar, hükümet tarafından yabancı soydan müstakbel bir topluluk telakki edilmemekte, istatistiklerde Bulgar namı altında zikredilmektedirler. Fakat ancak zevahiri kurtarmaya yarıyan bu gibi tedbirlere rağmen Gagauzlar yalnız dillerini, anane ve itiyadlarını muhafaza etmekle kalmıyor; soylarına olan derin ve şuurlu bağlılıklarıyla kendilerine yaklaşanları bile tesirleri altına almakta gecikmiyorlar”²².

Yine Tevfik Bey raporunda Gagauzların etnik menşesine dair herhangi bir izahatta bulunmadan dinlerine ve Türkçelerine atıf yaparak onların Türk olmadıklarını iddia ederken, Muslih Ertaç aksine; “Orta Asya’dan Balkanlara göçen ırklar arasında Hristiyanlığı kabul etmiş olan Gagavuz ve Gacallar da bulunmaktadır. Asırlar zarfında vukua gelen muhtelif evölüsyonlar ve tarihi hadiseler neticesinde bu müşterek kütleden bir kısmı ayrılarak Hristiyanlığı kabul etmiş (Gagauzlar) diğer bir kısmı da Deliorman’da Müslümanlaşmıştır (Gacallar)” diyerek Gagauzların, tarihî süreçlerin sonunda Hristiyan olduklarını, sırf bu nedenle onların Deliorman’daki Müslüman Gacallar’dan farklı olmadıklarını ilmî delilleri sıralayarak ispata çalışmıştır.

Bu noktada bazı sorular ortaya çıkmaktadır. Tevfik Bey’in raporuna müteakip Ulus Gazetesi’ndeki Gagauz haberleri bir anda kesilmişken neden yedi ay sonra tek bir yazı yayımlanmış ve sonrasında suskunluk devam etmiştir? Ayrıca yazıyı kim yazmıştır? Muslih Ertaç’ın kim olduğuna ve diğer yazılarına dair derin taramalar yaptığımızda ise ilgili şahsın başka bir yazısının olmadığı görülmüştür. Ötesinde söz konusu kişiye dair hiçbir bilgi de tespit edilememiştir. Bu durumda Muslih Ertaç’ın müstear bir isim olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Arapça Muslih kelimesinin *iyileştiren, düzelten, ıslah eden* anlamlarına gelmesi bu ismin belli bir maksatla seçildiği kanaatimizi kuvvetlendirmektedir. Şahsi tetkiklerimize göre yazıyı Hamdullah Suphi Tanrıöver yazmıştır. Çünkü Tevfik Kâmil Koperler’in son mektubuyla, uzun gayretleri neticesinde ikna edebildiği devlet ricalı, Gagauzların Anadolu’ya göçürülmesinden vazgeçmiştir.

Özellikle 1935’ten sonra Hamdullah Suphi Tanrıöver’in Gagauzlara yardım edilmesine dair taleplerine karşılık alamaması, halka yönelik yayınlar aracılığıyla Gagauzlara dair alakayı

22 Muhsin Ertaç, “Gagauz Türklerinin Soylarına Sadıklığı”, *Ulus*, 7 Ağustos 1936, s. 4-5.

canlandırma çabalarının engellenmesi onu ziyadesiyle üzmüştür. Kalbi Türklük aşkıyla dolu olan ve yukarıda görüldüğü üzere hazırladığı raporlarda olaylara dışarıdan bakan bürokrat tavrının ötesinde yaşananları içselleştirerek aktaran Hamdullah Suphi Tanrıöver'in, Tevfik Kâmil Koperler'in raporuna bir cevap vermek istemesi güçlü bir ihtimaldir. Edebiyatçı kişiliği, şahsi tanıdıkları vasıtasıyla Gagauzlara dair son bir yazı kaleme aldığını, bu yazıyı da Muslih gibi manidar bir isimle yayımladığını düşünüyoruz.

Konumuz çerçevesinde Gagauzlara dair son makale 7 Haziran 1938'de Cumhuriyet Gazetesi'nde Yunus Nadi tarafından yayımlanmıştır. *“İmparatorluktan Dökülüp Kalan Türkler”* başlıklı yazı; *“Yeni Türkiye Türklüğünün milli zihniyeti behemal bu kardeşlerimiz arasında dahi inkişaf bulmalıdır”* sözleriyle başlamış ve şöyle devam etmiştir:

“Yakın ve uzak Türk tarihiyle bütün milletçe biraz fazla, yani layık olduğu derecede ehemmiyetle meşgul olmaya henüz başlayamadık. Romanya'da ve Bulgaristan'daki Gagavuz Hristiyan Türklerini ise daha dün bir; bugün iki yeni keşfettik!... Cumhuriyet Türkiye'sinde her gün kendi benliğimizi biraz daha fazla anladıkça bin zahmetlerle tasfiye oluna oluna nihayet Türklük Türkiye'sinde karar kılan yeni ve muhakkak surette istikbali halinden daha mes'ud olmağa namzed hayatımızın bahar gülleri gibi açılan inşirahları içinde imparatorluktan yâb ellerde dökülüp kalmış ırk kardeşlerimizi üzüterek düşünüyoruz. Yeni Türkiye Türklüğünün milli zihniyeti behemehal bu kardeşlerimiz arasında dahi inkişaf imkânları bulmalıdır. Uzakta kalsınlar, yakına gelsinler aynı parlak istikbalin feyizleri bu kardeşlerimizi de kucaklamalıdır. O feyizlerin getireceği kucaklamalara intizaren ana vatandan cüda Türkleri biz hür ve müstakil Türkiye Türkleri daima birer ağabey sahabetile kucaklamağa mecburuz. Onların hayatları ile alâkadar olmamaklığımıza imkân yoktur artık. Açık söyleyelim ki tamamen kültürel olan bu düşüncede siyasî hiçbir kasid ve garazın zerresi mevcut değildir”²³.

Bu yazı ile Suphi Bey'in bütün çabalarının nispeten de olsa karşılık bulduğunu söylemek mümkündür. Nihayet Türkiye, Gagauzları resmen tanımıştır. Yunus Nadi eleştirileri ve yapılması gerekenleri açıkça ifade etmiştir. Ancak yine de hâlâ Gagauzların Hristiyan olmaları meselesi tam olarak sindirilememiştir. Türkiye'ye getirilmeleri hususu tam netleşmediği ve yazının sonunda yer alan *“açık söyleyelim ki tamamen kültürel olan bu düşüncede siyasî hiçbir kasid ve garazın zerresi mevcut değildir”* cümlesinin bazı eleştirilere tedbir amaçlı yazılmış olduğu çok açıktır. Cumhuriyet Gazetesi'ndeki bu son yazıdan sonra ise Gagauzlara dair ciddi bir haber çıkmamış, neredeyse konu tümüyle kapanmıştır. 1940'lı yıllardaki savaşlar, ekonomik buhranlar, çift kutuplu dünyadaki siyasi gerilimler daha da önemlisi bu sahanın Sovyet denetiminde olması Gagauzlar ile bağlantıya ciddi bir ket vurmuştur. Ancak 1990'lı yıllarda komünist rejimin ilgası ve özerklik gayretleriyle Türkiye Cumhuriyeti yeniden Gagauzlar ile alakadar olmağa başlamıştır.

23 Yunus Nadi, “İmparatorluktan Dökülüp Kalan Türkler”, *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1938, s. 7.

Sonuç

Çarlık Rusya XX. yüzyıl başlarında, Besarabya ve Bucak'taki Müslüman Kıpçakları bölgeden çıkartırken yerine Ortodoks Gagauzları iskân ettiriyordu. Çarlık yönetimi böylece nüfus-din dengesini kendi lehine çevirerek hâkimiyet sahasını genişletmeye çalışıyordu. Ancak muhtemelen öngöremediği bir durum gelişti ve Gagauzların meskûn olması bölgenin etnolinguistik bakımdan yeniden Türkleşmesini sağladı. Şüphesiz daha sonra Mihail Çakır'ın gayretleri Türkleşme sürecini pekiştirmiştir. Çünkü Çakır, Ziya Gökalp'in Türklük-İslam-Çağdaşlık Uygurlik sentezine benzer Türklük-Hristiyan-Çağdaşlık Uygurlik sentezini geliştirmiştir. Eserleri vasıtasıyla da Türklük bilgi ve bilincini Gagauz kimliğinin bileşenlerinden biri haline getirmiştir. Hatta Gagauzların Türkçe konuşan Bulgar veya Yunan oldukları iddialarını reddederek Türk-Oğuz kökenlerini Gagauz ulusal tezinin esasına yerleştirmiştir²⁴. Gagauzların hem dinî hem de siyâsî lideri olarak onun inşa ettiği bu kimlik de Gagauzlar tarafından kabul görmüş ve benimsenmiştir.

Ulusal kimliklerin inşa edildiği bu tarihî süreçte, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları da ulusal bir kimlik tanımladılar. Elbette imparatorluk bakiyesi olan devletin Ortadoğu'dan Balkanlara dağılan nüfustan yeni bir Türk kimliği tesis etmesi sancılı bir süreçti. Her ne kadar Türk kimliğinin ana unsuru etnik öge görülse de aslında bu devirde kurucular için ulusal kimliğin başat ögesi din, İslamiyet olmuştur. Bu, geçmişin bir tezahürü olarak tesis edilmiştir. Çünkü Balkan ulusları kendilerini tanımlarken mutlaka "Ortodoks" olmalarını ön plana çıkarıyorlardı. Milletlerin adeta yeniden inşa edildiği bu yıllarda idareciler de dönemin şartları doğrultusunda Türk kimliğinin ana omurgası olarak "İslam'ı" seçmiştir. 1927 tarihli Mübadele Komisyonu kararı da bir anlamda bunu resmîleştirmiştir.

Fakat Köstence ve Varna Konsolosları ile Bükreş Büyükelçilerinin 1930'lu yıllarda görev bölgelerindeki Gagauzlara dair faaliyetleri yeni bir kimlik tanımını zaruri kıldı. İlk rapor yazar Ragıp Bey Gagauzlar için; "*Bunlar Türk idaresi altında dilleri Türkleşen eski Rumlardan ibaret bir halktır diyenler varsa da bu yanlış bir telakkidir*" diyerek onların Türklüğünden ilk bahseden kişi olmuştur. Varna Konsolosu 1932'de tanımı daha net hâle getirerek Gagauzları; "*Oğuz neslinden bir kitle*" olarak tanımlamıştır. Suphi Bey ise neredeyse bütün görev süresi boyunca Gagauzların Türklüğünü devlet erkânına anlatmaya ve onları Türkiye'ye nakletmeye gayret etmiştir. Gerek Dış İşlerine verdiği raporlarla gerekse basın yardımıyla hedefine adım adım yaklaşmakta idi. Ancak 1936 yılında Tevfik Kâmil Bey'in, İsmet İnönü'ye hitaben yazdığı mektuplar, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in tüm çalışmalarına ket vurmuştur. Kâmil Bey, Gagauzların sırf Türkçe konuştukları için Türk sayılmalarına şiddetle karşı çıkmıştır. Fakat hükümetin, Gagauz nakline müsaade vereceği ihtimalinin kuvvetlenmesi karşısında

24 Süer Eker, "Türk Dünyasının Bilgeleri Moldova Gagauz Yeri ve Türkiye'yi Birleştiren Anıtsal Bir Kimlik: Mihail Mihailoviç Çakır", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, II/3 (2013), 97-98.

Mübadele Anlaşmasına atıfta bulunmuştur. Gagauzların, Türkiye’de yaşasalar dahi “Rum Ortodoks Dini”ne mensup olmalarından dolayı anlaşma çerçevesinde zaten Yunanistan’a gönderileceğini yazması, devlet ricalini ikna etmek için yeterli olmuştur. Çünkü mesele artık uluslararası hukuk seviyesinde bir konu haline gelmiş ve Lozan’ın ihlal edilme ihtimali Gagauz göçünün naklini durdurmuştur.

Elimizdeki arşiv malzemesine göre Kâmil Koperler ve Hamdullah Suphi Tanrıöver arasında açıktan bir mücadelenin olduğu açıktır. Zira Kâmil Bey, doğrudan gazete ve yazar adı vererek yazılanlara, ayrıca Suphi Bey’e ait olan düşüncelere açıktan itiraz etmiştir. Suphi Bey’in özellikle Türkçe temelli kimlik tanımına şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak sözlerini daha etkili kılan ise Lozan’a açıktan muhalefet edileceğini belirtmesi olmuştur. Her iki büyükelçi sahip oldukları imkânlar dâhilinde Başbakan İnönü’yü kendi görüşleri çerçevesinde ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Kâmil Bey’in argümanlarının daha güçlü olması sebebiyle Suphi Bey’in tüm gayreti sonuçsuz kalmıştır.

Burada elbette mesele, şahsi bir durumun ötesinde, kimlik ve millet konusunda tanımların farklı olmasıdır. Kâmil Bey, yaptığı görevler ve devletin nüfus sorunu çerçevesinde Türk olsalar dahi Rum Ortodoks nüfusun Türkiye’ye nakline karşı çıkmıştır. İlgili dönemin şartlarında bu hassasiyeti anlamak mümkündür. Suphi Bey’in günümüzde kültür milliyetçiliği olarak tanımlanabilecek öğelerle Türk kimliği tanımlamasının ise o günün koşulları altında kabul edilmemesi de gayet normaldir. Çünkü yukarıda da tafsilatıyla izah edildiği üzere ulusal kimlik her ne kadar modern bir tanım olsa, etnik unsurları ön plana çıkarıyor görünse de din ve ritüeller bir topluluğu birleştiren en önemli değerdir.

Kanaatimize göre, Suphi Bey, Kâmil Bey’in mektubundan haberdar olduktan sonra Muslih Ertaç gibi manidar bir mahlas kullanarak son kez düşüncelerini paylaşmak istemiş olabilir. Zira Suphi Bey’in tüm raporlarındaki düşünceler, ifadeler ile Muslih Ertaç’ın yazısının içeriği ve üslubu tartışmasız bir benzerlik göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CCA)

- Hariciye Vekâleti 030.10.16.810.11.
Hariciye Vekâleti 030 10.247.668.22.
Hariciye Vekâleti 030.10.246.666.30.
Hariciye Vekâleti 030.10.247.66814.
Hariciye Vekâleti 030.10.247.668.11.
Hariciye Vekâleti 030 10.247. 668.6.
Hariciye Vekâleti 030.01.02.87.62.7.
Hariciye Vekâleti 030.18.01.02.19.30.8.
Hariciye Vekâleti 03011.1.171.35.17.

Gazeteler

- Cumhuriyet, 3 Nisan 1933; 10 Nisan 1933; 17 Nisan 1933; 7 Haziran 1938.
Ulus, 14 Temmuz 1935; 22 Aralık 1935; 23 Aralık 1935; 25 Aralık 1935; 26 Aralık 1935; 31 Aralık 1935; 3 Ocak 1936; 7 Ağustos 1936.

Kitap ve Makaleler

- Anzerlioğlu, Yonca, “Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri”, *Bilig*, sayı 39 (2006), s. 31-51.
Çil, Adalet Ergenekon, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nüfus Sorunu ve İskân Politikası*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.
Dağıstan, Adil, “Hamdullah Suphi'nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagauz Türkleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII/54 (1992), s. 815-828.
Demir, Murat, *Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Eğitim ve Kültür Anlayışı*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.
Duman, Önder, “Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)”, *Bilig*, sayı 45 (2008), s. 23-44.
Eker, Süer, “Türk Dünyasının Bilgeleri Moldova Gagauz Yeri ve Türkiye'yi Birleştiren Anıtsal Bir Kimlik: Mihail Mihailoviç Çakar”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, II/3 (2013), 93-101.
Ülküsal, Müstecip, *Dobruca ve Türkler*, Türkiye Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1966.
Tanrıöver, Hamdullah Suphi, *Günebakan*, İstiklal Matbaası, İzmir 1987.
Yardımcı, Remzi, *Atatürkçü Düşüncede Ulusal Kimlik Bilinci Kavramı*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Elektronik Kaynak

- https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt4/index.html.

Mantzikert: Askeri Bir Başarısızlık mı?*

Jean-Claude Cheynet*, Çev. Murat Keçiş**

* Bu makale Fransızca olarak "Mantzikert: Un Désastre Militaire?", başlığıyla Byzantion (Revue Internationale Des Études Byzantines), 50 (1980), s. 410-438'de yayınlanmıştır.

**Sorbonne Üniversitesi, Avrupa Akademisi Bizans Tarihi Profesörü.
"Doç Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla, Türkiye.

ORCID: M.K. 0000-0001-9776-3976

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Keçiş,
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla, Türkiye
E-posta/E-mail: muratkecis@mu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 1.02.2020 Kabul/Accepted: 27.12.2020

Atıf/Citation:

Keçiş, Murat. "Mantzikert: Askeri Bir Başarısızlık mı?." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020): 207-227. <https://doi.org/10.26650/iutd.686991>

Malazgirt Savaşı'nın gerçekleştiği gün olan 26 Ağustos 1071 tarihi, Bizans tarihinin önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir, çünkü bu savaşla Sultan Alparslan, Bizans ordusunu yenerek ve İmparator IV. Romanos Diogenes'i esir alarak, Türklerin Küçük Asya'ya girişinin önündeki son engel olan İmparatorluk güçlerini ortadan kaldırmıştır.

Malazgirt Savaşı'nın imparatorluk içindeki politik ve sosyal gerilimleri ne kadar açıklayıcı olabileceğini belirlemeye ve savaşın, Türklere karşı yürütülen dış politikanın başarısızlığına değil, bir iç krizin aniden ortaya çıkışına işaret ettiğini göstermeye çalışacağız; Bizans ordusunun verdiği gerçek zayıyata yönelik bir çalışma, bize bu hipotezi desteklemek için yardımcı olacaktır.

21 Mayıs 1067'de İmparator X. Konstantinos Dukas, gücün kendisinden sonra da ailesinde kalacağını temin ettikten sonra öldü. Bu teminatı, İmparatoriçe Eudokia'dan, kendisinden

sonra bir daha evlenmeyeceğine ve tüm soylulardan da selefinin yalnızca kendisinin çocukları arasından seçileceğine dair sözler alarak sağlamıştı. Bu sözlerinin tutulmasının temini için, X. Konstantinos Dukas'ın erkek kardeşi Sezar Ioannes Dukas, Patrik Ioannes Ksiphilinos ile birlikte görev alacaktı¹.

Bu süreçte, İmparatorluğun dışındaki durum zorlaşmaya devam ediyordu, zira İmparatorluk tüm cephelerde çok sayıda tehditle karşı karşıyaydı: İtalya'da Normanlar, Balkanlar'da Peçenekler ile Oğuzlar ve Doğu'da Türkler². Birçokları İmparatoriçe Eudokia'nın küçük oğullarıyla birlikte tek başına yönetemeyeceğini ve yeminine rağmen, evlenmek zorunda kalacağını düşünüyordu³. Senato'da da birçok taraftar bulabildiği İstanbul gibi şehirlerde güçlü olan bu düşünce, Patrik'in de desteğini aldı⁴. Kendisine böyle bir çözüm dayatılmayacağına inanan Eudokia ise, çocuklarının haklarını korumak adına, inisiyatifini eline almayı ve imparatorluğun en iyi generallerinden biri olan, kısa süre önce hükümete karşı komplo teşebbüsünde bulunmuş fakat cezası kamuoyu baskısı sebebiyle kaldırılmış olan Romanos Diogenes ile evlenmeyi tercih etti⁵. 1 Ocak 1068'de Romanos Diogenes, Eudokia ile evlendi ve selefi X. Konstantinos Dukas'ın yürüttüğü askeri politikadan farklı bir politika uygulamaya koymak üzere tahta çıktı. X. Konstantinos Dukas, danışmanlarının da etkisiyle, İstanbul'dan ayrılmaya ve orduyu bizzat komuta etmeye isteksiz⁶, İmparatorluğun savunmasında ordu kullanımına sınırlı bakan, savaş yerine müzakereyi yeğleyen bir anlayışa sahipti⁷. Zaruri askeri operasyonları yürütürken; kendisine karşı, imparatorluk yönetimi için rakibe dönüşmelerinden şüphe duyduğu komutanlara olan sadakatlerinden korktuğu yerel askerlerden ziyade, sınırlar dışından silahlıta alınan, az sayıda fakat kaliteli⁸ paralı

1 N. OIKONOMIDES, *Le Serment...*, s. 102.

2 X. Konstantinos'un ölümünden sonra Türkler doğuya saldırdı, Kapadokya'daki Kayseri'yi yağmaladı ve Antakya bölgesi üzerinden geri döndü: M. ATT., s. 94 ve ZONARAS, s. 683.

3 ZONARAS, s. 683 ve M. ATT. s. 98-99.

4 M. ATT. s. 100: İmparatorluğun kurtuluşunun, kişisel hükümlere üstün gelmesini (yani Eudokia'nın evlilik yasağı) düşünenler arasında. “ὄσοι τῆς πρώτης ἡσαν βουλῆς, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ ὁ πατριάρχης.” Yanı sıra karşılaştırmız: *Gesta Roberti...*III, 14-15'e doğru: Eudokia Diogenes ile Senato'nun emriyle evlendi, “decreto Senatus”.

5 ZONARAS s. 685 ve M. ATT... s. 98: Diogenes yargılanması sırasında, kendisini hiç tanımayanlar üzerinde bile çok olumlu bir izlenim bıraktı, ve herkes onun cezaların üstünde olmasını ve Roma İmparatorluğu'nu almasını destekledi.

6 Mesela, X. Konstantinos sadece Oğuzlara karşı hareketi yönetmek için, başkentteki kamuoyu baskısı tarafından zorlanmasıyla, İstanbul'dan çıkmıştır: Karşılaştırmız M. ATT. s. 85. ve ZONARAS, s. 679. Dahası, Kekaumenos İmparator'a bu tavsiyeleri verenleri, bu tavsiyeleri İstanbul'dan çıkmamak için, bir başkasının yerlerini alması korkusuyla, verdiklerini belirterek kınıyor: Bkz. CECAUMENI Strategicon. éd. B. Wassilevsky-V. JERNSTEDT. 1896. s. 104.

7 M. ATT. s. 84: Oğuzlar karşısında, onlara karşı orduyu göndermek için istifa etmeden önce, onların liderine rüşvet vermeye çalıştı: ZONARAS, s. 677: “γλισχρος δὲ τυγχάνων καὶ φειδολὸς ἔθετο παρ' εαυτῷ μὴ μάχαις πρὸς τὰ ἔθνη σπρρηγνύσθαι, ἀλλὰ δόροις καὶ φιλοφρόναις ἄλλαις αὐτὰ οἰκτιροῦσθαι, καὶ καταλλάττειν τῇ Ρωμαιοῦν ἀρχῇ.”

8 Bu ordu, X. Konstantinos döneminde imparatorluğun savunmasını büyük ölçüde sağlamıştı, özellikle de 1067 itibarıyla barış içinde ve tamamen imparatorluk egemenliğinde olan Balkanlarda ve Doğu'da. Ani'nin alınmasına gelince, Sultan'ın üstünlüğünden ziyade, şehrin savunucuları arasındaki anlaşmazlık Türklerin başarısını sağlamıştı: Bkz. ARISTAKES, V. s. 121: Sultan, kaleyi almak için umutsuzdu ve kuşatmayı kaldırmaya hazırlanıyordu. M. ATT. s. 81-82'de bu anlaşmazlıkları anlatır, fakat hepsinden önce, Konstantinos'un askeri politikasını kınar.

askerlere güvenmeyi tercih ediyordu ki önceki on yıllar bu tür isyanlara sahne olmuştu⁹. O dönemki yazarlar, 1068 yılı başlarında, bu yerel birliklerin içinde bulunduğu acınası durumu, sahip oldukları düşük moralleri, savaşa azmi ve coşkuları, sayılarındaki ve teçhizatlarındaki eksikliği büyük ölçüde gözler önüne sermişti¹⁰.

Romanos Diogenes, Konstantinos'un askeri politikalarından farklı bir politika izledi, çünkü Konstantinos gibi Bizanslı askerlerden oluşan bir ordudan korkması için bir sebep yoktu; hâlihazırda İmparatorluğun en iyi generallerinden biriydi¹¹ ve hem kendisinin hem ailesinin mülk sahibi olduğu Küçük Asya'da güçlü bir nüfuza sahipti¹². Tahta çıkışının ardından İmparatorluğun tamamında yoğun bir asker toplama faaliyetine başladı¹³ ve sonrasında birliklerini Küçük Asya'daki uzun seferlerde kullandı¹⁴.

İmparator, böylesi bir politikayı takip etmek için kime güvenebilirdi ve kimler bu politikaya karşı çıkabilirdi? İstanbul'da, kamuoyunun konuya bakışı olumlu görünüyordu¹⁵, bunun yanında Senato'nun bir parçası ve üst düzey yetkililer onu destekliyordu¹⁶. Öte yandan, ona karşı en ateşli muhalifler yine aynı gruptandı; Sezar Ioannes gibi Konstantinos taraftarları ki, Konstantinos'un onu görevlendirdiğinden yukarıda bahsetmiştik, ya da Psellos gibi önceki hükümet üyeleri¹⁷. Diogenes, Balkan şehirlerinde zaferlerinden ötürü büyük bir şan kazanmıştı ve Sofya Dükü'nü mağlup etmesiyle Oğuzlar ve Peçenekler üzerinde sahip

- 9 Böylece, Leon Tornikios'un isyanı, doğulu birliklerle birlikte Ioannes Komnenos ve Georges Maniakes'in kiler olmak üzere batılı birliklerin desteğini aldı. II. Basileios, Bardas Phokas'ın isyanını bastırmasını, 6.000 paralı Rus askerinin müdahalesine borçludur.
- 10 Tarihçiler, M. ATT. s. 103 ve ZONARAS, s. 689 bu olumsuz yönleri, Diogenes'in Bitinya ve Anadolu Temasına geçtiği dönemde vurgular.
- 11 Generallerini tebrik etmeye pek eğilimli olmayan X. Konstantinos Dukas, onun değerini Peçeneklere karşı sefer sırasında bilmişti ve onu βεστάρχης=Vestarkhis unvanı ile ödüllendirmişti. Ona dedi ki: Bu bir hediye değil Diogenes, bu senin olağanüstü başarılarının ödülü. Bkz. ZONARAS, s. 684.
- 12 Kharsianon temasındaki büyük mülklere sahipti: Bkz. M. ATT. s. 146. Annesi Argiropoulidendi ve III. Romanos'un yeğeniydi ve Argirolar bu temadaki önemli malların da sahibiydi: Karşılaştırınız J. F. VANNIER, Familles byzantines: les Argiroi (IXe-XIIe siècles), Byzantina-I, Paris 1975, s. 46 ve 51.
- 13 M. ATT. s. 104. Ordunun resmî sayımını yaptırdı, tüm eyaletlerin ve şehirlerin gençlerini bir araya getirdi, kısa bir zaman içerisinde tagmaların sayısını tamamlayarak başlarına en iyi memurları (λοχαγούς) koydu ve batıdan gelenlerle karıştırarak, çok hızlıca, savaşıma hazır bir orduya sahip oldu.
- 14 PSELLOS. II. s. 159. Psellos, IV. Romanos'un ordusuyla İmparatorluğun sınırlarını geçmekteki niyetini anlamamış gibi yaparak kötü niyetlidir: O (Romanos) ordusunun tamamıyla, ne yapacağını nereden besleneceğini bilmeden Barbarlar karşı savaşmak için gitmiştir.
- 15 PSELLOS kendisi, açıkça 1071 öncesi Diogenes'e yazdığı bir mektupta bunu ifade etmektedir: Karşılaştırınız: Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, V. s. 225.
- 16 Psellos'un üç üst düzey arkadaşı Diogenes'in tarafına geçti: Basile Malases, Leon I ó ἐπὶ τῶν δεήσεων ve Eustratios Khoiropshaktes. Bundan sonra Psellos ile olan ilişkileri daha uzaktır. Karşılaştırınız: Propso-graphie, aşağıda, s. 37-38. Psellos'un samimi arkadaşı Patrik Ioannes Xiphilinos'un da Eudokia tarafından edilen yemini uygulamaya çalışmadığını görüyoruz. Malazgirt'ten sonra bile Diogenes'in, onunla savaşmak yerine görüşülmesini tercih eden, birçok taraftarı vardı. Karşılaştırınız. PSELLOS, II, s. 168.
- 17 M. ATT. s. 101: Eudokia'nın çevresindekiler, özellikle görevlerini kaybetme korkusundan, onun Diogenes tercihini onaylamıştı. Buna karşılık, Basile Malases gibi diğerleri, yeni imparatorun politikasını tamamen desteklediler. Karşılaştırınız. Nicoletta DUYÉ. Un haut fonctionnaire byzantin du XIe siècle, Basile Malases, REB içinde, XXX, 1972, s. 167-178.

olduğu güçlü etkiyi korumuştur¹⁸, ama politikasının en popüler olduğu yer, Küçük Asya'ydı¹⁹. Diogenes, Ermenilere güvenmişti²⁰ ki bu onu rahatlatıyordu²¹, ama bu Bizanslılar ve Ermeniler arasındaki anlaşmanın şimdiye kadar yeniden sağlandığı anlamına gelmiyordu²².

Sonunda, Diogenes ordunun desteğini aldı²³, fakat millî bir ordu kurduğu ölçüde yabancı paralı askerler kendi rollerinin azaldığını gördü ve onların memnuniyetsizlikleri kendini birden fazla isyanla gösterdi ki Diogenes sadece bu isyanlarla karşı karşıya kalmıştı²⁴. Bizanslı askerler ile yabancı paralı askerler arasındaki ilişki çok iyi değildi²⁵.

Üst düzey komuta seviyesinde bazı problemler vardı. Kimi generaller onun başarısını kıskanmış olabiliyordu²⁶. Daha da önemlisi, diğerleri Diogenes'in stratejik planlarına katılmıyordu, özellikle de Malazgirt Savaşı'na yol açan seferini yönetirken. İki farklı görüş karşı karşıyaydı: Doğu'daki tüm birliklerin komutanı olan Nikephoros Bryennios gibi kimi stratejistler ve magister rütbeli Ioseph Tarkhaneiotis, İmparatorun ordusunun imparatorluk sınırları içerisindeki kalelerde beklemesi ve çevreyi yakıp yıkmaya taktiği kullanarak Türk birliklerinin tedarik ihtimalini tamamen ortadan kaldırması gerektiğini savunuyordu. Onlara göre, Romalılığın hala geçerli olduğu yerler savunulmalı, fakat Ermenilerin yoğun yaşadığı

-
- 18 M. ATT. s. 97: 1067'de Eudokia'ya karşı bir girişimde bulunduğu, kesinlikle onların desteklerine güveniyordu.
- 19 M. ATT. s. 175: Diogenes, Andronikos Dukas tarafından yenilip ele geçirildiğinde, Sezar'ın oğullarından biri Küçük Asya'ya geçti. Attaleiates, onun sefer yaparken sahip olduğu prestiji hatırlatıyor: “δὴ ἐκεῖνον τῶν κομῶν καὶ τῶν χωρῶν, πορευόμενος δι’ ὧν τὸ πρόσθεν μετὰ βασιλικῆς τῆς δορυφορίας ἰσόθεος ἐγνώριζετο...”.
- 20 Onun döneminde önemli rol oynayan askeri liderler arasında, Pharasmanios Apokapès, Philarètos Brakhemios ve Chatatourios gibi isimler var. Dahası, birçok kez, Diogenes hassas görevleri Ermeni piyadelere emanet etti, Malazgirt Kuşatması sırasında mesela. Karşılaştırınız: M. ATT. s. 132. Antakya'da, Nikephoros Botaniates gittiğinde, komuta sırf doğulular tarafından sağlandı: Pierre Libellios, un Syrien, Bekhd, un Arménien, ve Chatatourios. Bkz. V. LAURENT, Gouverneurs d'Antioche..., s. 246-248.
- 21 1072'deki iç savaş sırasında Chatatourios'un Diogenes'e verdiği desteği hatırlamak yeterlidir.
- 22 M. ATT. s. 135. Diogenes Türklere karşı ikinci seferinden döndüğünde, ordusunun izole kalmış gruplarını beklemek için Toroslardaki Kelesina'da oyalandı, çünkü onlar izole durumları sebebiyle, Ermeni darbeleriyle yok olma tehdidi altındaydı.
- 23 Babası önceden beri ordu içinde büyük bir prestije sahipti ve imparatorluğa da bu yoldan sahip oldu. Karşılaştırınız: Skylitzes. ed. J. Thurn, Berlin 1973. s. 376. Onun oğulları Leon ve Nikephoros da benzer bir popülariteye sahipti ve Nikephoros I. Aleksios'a karşı ciddi bir devirme girişiminde bulundu. Bkz. ANNE COMNENE, II, s. 174.
- 24 M. ATT. s. 122. Krispinos ve onun Frenklerinin isyanı sonucu, ordudan atıldı ve iç savaş sırasında Diogenes'in ateşli bir karşıtı oldu: Nemitzoi Tağmasının isyanı: Bkz. M. ATT. s. 147.
- 25 M. ATT. s. 127. Diogenes Türklere kovalarken, Türklere bir grup onun kampına saldırdı ve hiçbir Bizans tağması ona yardım eli uzatmadan, Frenkler onu cesurca savundu.
- 26 SKYLITZES Continue, s. 143. “τόν βοτανειάτην δὲ Νιχηφόρον καὶ τοιοῦτους τινὰς ὡς ὑπόπτους διωσάμενος” (Romain, IV).

yerler bırakılmıydı²⁷. Diğerleri, özellikle de Ermeni komutanlar ki, onların görüşü hâkim oldu, daha aktif bir strateji izlenmesi gerektiğini savunuyorlardı. Onlara göre savaş düşmanı Bizans topraklarına girmeden yok etmek için imparatorluk sınırlarının, II. Basileos'tan başlayarak IX. Konstantinos Monomakos'a kadar ilhak edilmiş toprakların, dışında olmalıydı.

Dolayısıyla, imparatorluk içerisinde bu iki tip politikanın arasında, sivil ve askeri taraflar karşı karşıya getirilmeden, güçlü bir mücadele vardı; çünkü bu iki grup da kendi içinde Romanos Diogenes'in politikasının taraftarları ve karşıtları olarak bölünmüştü.

İşte Diogenes'in, büyük tereddütlerinin ardından, Malazgirt'te savaşma kararı, böyle bir askeri ve politik bağlama yerleştirilmeli²⁸. Onun peşinde olduğu hedef iki yönlüydü: Dışarıda, İmparatorluğu Selçuklu tehdidinden kurtarmak ve Ermenilerin yoğun yaşadığı yerler de dâhil olmak üzere, imparatorluk sınırlarını korumak; içeride ise, politikasının başarısını ve sağlam temellerini kanıtlayarak muhaliflerini susturmak, üst düzey yetkilileri hâlâ oturdukları koltuklardan tasfiye etmek²⁹ ve Dukas Hanedanı'nı bitirerek Diogenes Hanedanı'nı kuruluşunu tesis etmek³⁰.

Diogenes için böyle bir savaş, üç yıldır kurmakta olduğu askeri gücün³¹ ve Van Gölü çevresinde Basileus Diogenes'den böylesi hücumla dayalı bir hamleyi beklemeyen Sultan'ı şaşırtarak elde ettiği avantajın meyvesini toplamak için uygun bir fırsat olarak görüldü.

Savaşın koşullarını, kökenlerine göre farklılık gösteren çok sayıda kaynaktan biliyoruz: Bizans, Ermeni, Müslüman ve yine Doğu kaynakları³². Bizans kaynakları iki kategoriye ayrılabilir: Diogenes'e daha yakın olan Attaleiates, Zonaras, Skylitzes Zeyli, ki son iki

27 BRYENNİOS, s. 107. M. Attaleiates, İmparatorluğun doğu bölgesi kökenlidir, önceki bir sefer sırasında bu pozisyonu sergilemişti: Bkz. M. ATT. s. 136: Basileus'a, İmparatorluğun ıssız bölümleriyle ilgili endişelenmemesini tavsiye etmişti: “ὅς μὴ ἀναγκαῖον ὄν τῶν τοιοῦτων μερῶν φροντίζειν ἡμᾶς προηρημωμένων ὄντων”. Attaleiates, iki defa, kendisi için İmparatorluğun sınırlarını kesinleştirmiştir: s. 120. “ὅς τάχιστα τοῖς ἀπαθεσι καὶ ἔτι τὴν σύστασιν ἔχουσιν θέμασιν ἐπιστῶμεν.” Bizans ordusu Suriye'den dönerken, kendisini Toroslara geçene kadar ülkesinde hissetmedi “(ρωμανός) διελθὼν τὴν χώρα ἐξείνην (Süryani) καὶ τὸν Ταῦρον τὸ ὄρος πανστρατιᾷ ὑπερβᾶς, εἰσάλλει τῇ Ρωμαίων”. s. 175 Diogenes 1072'de Chatatourios'un yakınına, Suriye'ye sığındığında, Roma'ya girmek için askeri üstünlüğünden faydalanmadı: Yani Pisidya'da, Likaonya'da, Paflagonya'da, Honoriade'da. Böylece, bu iki örnekte, Antakya Roma içine dâhil edilmedi.

28 C. CAHEN, Manztzikert... s. 625-627: İmparator ile Sultan arasında birçok müzakere yapılmıştır.

29 M. ATT... s. 161. Sezar'ın en büyük oğlu olan Andronikos Dukas'ın, daha önce Diogenes'i devirme teşebbüsünde bulunduğu halde, Diogenes'den önemli bir askeri görev alması, Basileus'un karşıtlarını göz önünde bulundurduğuna dair bir ipucudur.

30 Diogenes'in, İmparatoriçe Eudokia'dan iki oğlu oldu ve onları tahta ortak etti: Bkz. N. Oikonomides, Le Serment, s. 127. Para ve damgalardan görülebileceği üzere buraya kadar Dukas'ın oğullarını İmparatorlukla ilişkili tutmuştu: Bkz. Zacos. n° 92-93, ki burada Diogenes daima Eudokia, Mikhael ve Konstantinos Dukas ile birlikte temsil edilmiş görünüyor. O, Ioannes Dukas'ı, ona karşı sert önlemler almaya cesaret etmeden, çoktan tasfiye etmişti: Bkz. ZONARAS. s. 701 ve PSELLOS II. s. 161.

31 Bkz. Cecumenai Strategicon ed. B. Wassilievsky-V. Jernstedt, s. 1896. s. 15-41: Kekaumenos, üç yıl önce yenilgilere maruz kalmış bir ordunun, bir başka çok önemli savaşta yer alamayacağını düşünüyor.

32 Bkz. Bibliographie, supra. s. 1-2.

yazar pek fazla yenilik getirmeden birincisinden güçlü şekilde etkilenmiştir; ikinci olarak, Diogenes'in siyasi rakibi Psellos'un kısa anlatımı tarafından temsil edilen kategori, ki ondan N. Bryennios etkilenmiştir³³. En teferruatlı anlatım Attaleiates'in anlatımıdır, çünkü o, İmparatorun Türklere karşı yürüttüğü bütün askeri hazırlıklara tanık olmuş, savaşa da bizzat katılmıştır³⁴. Bu duruma ek olarak, onun orduda sahip olduğu yüksek yargıçlık görevi, ona İmparatorun etrafındaki generallerin, kendisinin görüşlerinin de sık sık sorulduğu, tartışma ortamlarında yer alma ve askeri kamp alanında rahatça dolaşma imkânı vermişti³⁵. Kimi tarihçiler³⁶, onun Diogenes'in askeri politikasına karşı olan olumlu yaklaşımını bildikleri için, Attaleiates'in tarafsızlığından şüphe eder ve ona tereddütle yaklaşır. Aslında Attaleiates, her şeyden önce Nikephoros Botaniates'e hayranlık besler ve Diogenes'in kararlarının yakinen tanıdığıdır ki zaman zaman onlardan eleştirilerini esirgememiştir³⁷. Psellos ise, o dönem politikalarının çok fazlaca içerisinde, öyle ki; Diogenes'i deviren ve yerine VII. Mikhael'i getiren³⁸ İstanbul'daki darbenin arkasındakilerden biridir ve önemli bir parçası olduğu tüm olaylarda olduğu gibi, tarafsız olmadığı ortaya çıkar, dahası, onun anlatımı yalnızca askeri bölümlerden oluşan kısımlar açısından oldukça yetersiz kalmaktadır.

Doğudaki, Hıristiyan veya Müslüman birçok kaynak³⁹ büyük oranda olaydan daha sonra yazılmış olmaya dayanan bir dezavantaja sahiptir⁴⁰. Özellikle Ortodoks olmayan kaynakların, Türk akınlarını, Ermeniler ve diğer Ortodoks olmayanlara yönelik uyguladıkları zulme karşılık Romalılara verilmiş ilahi bir ceza olarak gören bir tarih anlayışları var. Urfalı Mateos ve Süryani Mikhael'in ifadeleri, gerçekliğe yönelik hatalı olmanın yanı sıra, bu teze büyük katkı göstermesi sebebiyle sınırlı bir değere sahiptir.

Müslüman kaynaklarda da savaşın çağdaşı vesikalara rastlanmıyor. En eski anlatım, aynı zamanda çok kısa olan, el-Kalanisi'ye ait ki o da 12. yüzyılın ortalarında yazılmış ve Sultan tarafından Şam'a gönderilen resmi bir rapor hakkında bilgi veriyor. Sıbt'ın (İbnü'l-Esir tarafından ele alınmış), İmadeddin'in, el-Fariki'nin çalışmaları daha sonraki bir döneme ait⁴¹.

33 Bu iki yazar arasında, birçok konu üzerine, biri diğerine çok yakın cümleler bulunuyor. Mesela, Malazgirt Seferi'nin İstanbul'da haber alınması; Psellos'da, II, s. 162 ve s. 164, I, 1-10. Ve Bryennios'da s. 119, I, 7-17. ya da yine, IV. Romanos'un kurtuluşunun neden olduğu fırtına hakkında bkz. PSELLOS, II, s. 165, I, 1-12 ve bkz. BRYENNIOS, s. 115, I, 10 sq.

34 M. ATT. s. 162-163.

35 M. ATT. s. 196.

36 Cl. CAHEN. Mantzikert... s. 635.

37 M. ATT. s. 115,128,132, etc. Dahası, Diogenes ile Nikephoros Botaniates'in ilişkisinin pek iyi olmadığını hatırlatırız: SKYLITZES Continue, s. 143.

38 PSELLOS, II, s. 165; SKYLITZES, Continue, s. 152 tarafından doğrulanmaktadır.

39 13. yüzyıldan bir yazar, Bar Haebraeus, Chronographie, ed. E. Budge, Londres, 1932. ek hiçbir bilgi sağlamaz.

40 Bir istisna olan Lastivert'li Aristakes, Attalates ile önemli bir çelişki olmaksızın, olayları çok yoğun bir şekilde açıklıyor.

41 Cl. CAHEN, Mantzikert... s. 614 sq. bu kaynakların çok sonradan yazılmış olduğu konusunda ısrar ediyor. Bkz. l'Encyclopedie de l'Islam'a göre: İmadeddin, s. 471-2 (tarihleri: 1125-1202): Sıbt İbnü'l-Cevzi, II, s. 372 (1116-1200). Bkz. yine Cl. CAHEN, Pre-Ottoman Turkey, Londra, 1968. s. 431-3.

Claude Cahen, Sultan'ın yanındaki savaş hazırlıklarını anlatan Arap yazarların, birbirleriyle uyumlu olsalar dahi, anlatımını biraz süslediklerini belirtiyor⁴². Orada anlatılan bir efsaneye göre; Diogenes'i tutsak eden köle, gösterdiği kötü muamele nedeniyle neredeyse ordudan atılıyordu ve o muhtemelen bir Romalıydı⁴³.

Yapılan bir çalışma⁴⁴ dikkate değer tek Doğulu kaynağın, Malazgirtten bir bölümden bahseden *les gesta Roberti Wiscardi* olduğunu gösterdi ki bu çalışma Diogenes taraftarlarının birinden etkilenmiştir ve daha yoğunlaştırılmış olmakla birlikte, Attaleiates'in anlatısına benzer.

Savaşın, İmparatorluğun o zaman sahip olduğu bütün askeri varlığı üzerinde yarattığı askeri sonuçları doğru bir biçimde belirlemek için, hangi birliklerin savaşta yer aldığını ortaya koymamız gerekir, zira Diogenes'in ordusunda Sultan'ın karşısına çıkmayanlar herhangi bir zarara maruz kalmadılar. Bu grup, bir taraftan, 1071 seferi için çağrılmayan, diğer taraftan, Diogenes'in Ahlat'a göndermek için ayırdığı birliklerden oluşuyordu.

Sonra, savaşın gelişimini inceleyecek ve şu iki yöntemi kullanarak hangi birliklerin fazla zarar görmeden kaçabildiğini göreceğiz: Malazgirt'te bulunan birlikler arasından Diogenes'in kurtuluşunun sonucu olan iç savaşa katılan birliklerin tespiti- ki bu onların savaştan büyük yara alarak çıkmadıklarının kanıtıdır; diğeri de Malazgirt'te ölen ya da esir alınanların listesinin teşhisi. İmparator I. Aleksios'un aynı şekilde bizzat komuta ettiği Dyrrhachium Muharebesi'nde verilen kayıplarla yapılacak kıyas, Malazgirt'te verilen kayıpları karşılaştırma imkânı verecektir.

Malazgirt'te eksik olan askeri birlikler hangileriydi? İlk olarak, Diogenes'in kendisiyle birlikte götürmediği, yani imparatorluğun tehdit altında olan garnizonlarda bırakılan birlikler. Batıda, Romanos Diogenes ile Robert Guiscard arasında devam eden evliliğe dayalı ittifak için görüşmelere rağmen⁴⁵, devam eden bir Norman tehdidi vardı -Bari aynı yılın ilkbaharında Normanlar tarafından ele geçirilmişti⁴⁶- öte yandan, Macarlar 1071 yılında Belgrad bölgesinin kuzey sınırlarına saldırmıştı⁴⁷. Diogenes'in başkenti askeri birliksiz bırakması düşünülemezdi. Bu nedenle, Sezar Dukas ve oğulları, Diogenes'in kurtuluşunun ilan edilmesiyle, İmparatorluk

42 Cl. CAHEN, Mantzikert... s. 634-638.

43 Cl. CAHEN, Mantzikert.... s. 636.

44 Marguerit Mathieu, Malazgirt Savaşı'nı ihmal eden bir kaynak, *les Gesta Roberti Wiscardi de Guillaume d'Appulie*, Byzantion'da, XX, 1950, s. 89-103.

45 Orada esir düşen Bizans birlikleri sonradan serbest bırakıldı ve İmparatorluğa katıldılar: *Gesta Roberti*.... Liv... III 145-165'e doğru.

46 Bkz. PSELLLOS, ed. Sathas, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, V, Paris 1876, s. 387.

47 Cf. G. Moravcsik, *Hungary and Byzantium in the Middle Ages*, Cambridge Medieval History'de, IV, bölüm I, s. 578.

Saray Muhafızları olan Varanglarla anlaşılabilir ve darbeye karar verdiler⁴⁸. Diogenes; Abidos, Krispinos⁴⁹ ve onun Frenk grubunu⁵⁰ eve çağırdı ki onlar Diogenes'e karşı isyan etmiş, affedilmiş ve yeniden deneyeceklerinden şüphe edilmeyen kimselerdi⁵¹. Diogenes, aynı sebepten ötürü, Nemitzoi'nın tagmasından ayrılmak zorunda kalmıştı⁵². Doğuya doğru gittiği sırada Küçük Asya güçlerini topladığında, cesaretlerinin yeterli olmadığını değerlendirdiği askerlerinin hizmetlerinden vazgeçmeyi tercih etmişti⁵³. Sonunda, Suriye ve Ermenistan'dan Basilakes tarafından takviye gönderildiği halde⁵⁴, Suriye'de, Türkler ve Araplara karşı saldırmak için yeterlilikte bir birlik bırakılmıştı ama Malazgirt Savaşı'nın ortaya çıkışı, onların görevini askıya aldı⁵⁵. Bu noktada, Antioche [Antakya] Dükü Khatatourios'un emri altında bulunan askerlerin fazlalığı belirtilmelidir⁵⁶. Basileus'un seferdeki ordusu, teorik olarak toplanabilecek asker mevcudundan oldukça uzaktı, çünkü dikkate değer büyüklükte bir mevcut garnizonda bırakılmıştı⁵⁷. Diogenes, aynı şekilde, ordunun düşmanın elindeki bu bölgede zor olan ikmalini sağlamak için fourrageurleri [atlı avcı zinciri] de dağıtmak zorunda kalmıştı⁵⁸. Erzurum'dan gelen birliklere, beraberlerinde iki ay yetecek ikmal getirmelerini emretmiş⁵⁹, Ahlat önündeki birliklere de yerelde mevcut olan ürünlere el koymalarını tavsiye etmişti⁶⁰. Dahası, Ahlat'a üç farklı grup göndererek, savaştan önce elinde kalan ordunun mevcudunu önemli ölçüde azaltmıştı. Basileus, hâlâ Erzurum'dayken, bu kaleye öncü birlik, İskit paralı askerleri, sonra Almanlar, yani Roussel'in Franklarını göndermişti⁶¹. Daha sonra, Malazgirt önlerinde kamp alanını oluşturduğunda, Magistros Tarkhaneiotēs'e, ordunun en yetenekli ve şiddetli savaşta en iyi kısmıyla birlikte, Ahlat önünde bulunanlara katılmasını

- 48 PSELLOS, s. 165: Eğer, Malazgirt'e katılan Andronikos Dukas İstanbul'a çok hızlı dönebilir, Diogenes'in esir düşmesinden ailesi için bir fayda çıkarabilirdiye, bu kadar kısa zaman içerisinde, onun komuta ettiği hetairilerin ona eşlik edebilmiş olması ve bahsedilen İstanbul'daki Varanglarla aynı olmaları çok mümkün değildir.
- 49 M. ATT. s. 170, O oradaydı ki, VII. Mikhael'in taraftarları serbest kalmış Diogenes ile savaşmak için onu almaya geldiler.
- 50 M. ATT. s. 122. “Κρισπίνος... μετὰ τῶν συνδιαπλευσάντων αὐτῷ καὶ συναφιχομένων ὁμογενῶν.”
- 51 M. ATT. s. 125.
- 52 M. ATT. s. 147. Diogenes, onları kişisel muhafızlığı görevinden aldı ve uzak bir yere gönderdi.
- 53 M. ATT. s. 145-6. Diogenes, Sangarios üzerindeki Zompos köprüsünü geçerken, düşman saldırısının haber alınması üzerine birçok asker tepelere ve sığınaklara dağılmıştı; Diogenes onların büyük kısmını geri göndermeyi tercih etti. “πλείστους ἀποπεμπάμενος” ve Cf. SKYLITZES Continue, s. 143. Önceki yenilgilerle mimlenmiş askerleri dışarıda bıraktı.
- 54 BRYENNIOS, s. 107.
- 55 Bkz. Cl. CAHEN, Mantzikert... s. 641, Kemalü'd-Din ve Sibt'a göre.
- 56 PSELLOS, II. s. 167; M. ATT. s. 172. “μετὰ πολλῆς τῆς δυναμέως ἰππέων καὶ πεζῶν”; BRYENNIOS, s. 127.
- 57 Guillaume d'Apulie'ye gönderme yapıyor. Cf. Gesta Roberti... III, 24-25'e doğru, “Postremo comites dum dirigit ipse tuendis urbibus innumeros...”
- 58 Bkz. MATTHIEU D'EDESSE, s. 168. Diogenes Abhazya Bölgesi'ne 12.000 adam gönderdi.
- 59 M. ATT. s. 148.
- 60 M. ATT. s. 150. “... διπλοῦς τοῦτοις (Roussel'in Frankları) ὁ πόλεμος περιρρεῖ, τὸ μὲν ἐκ τῶν ἐναντιῶν, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ λιμοῦ.”
- 61 M. ATT. s. 148; ve SKYLITZES Continue, s. 144, bu iki safha arasında ayırım yapmıyor, ve İskitler yerine Oğuzlar'dan bahsediyor.

emretti⁶². Bunların bir kısmı Erzurum bölgesinin, bu şehrin Katepanosu Basilakes'in⁶³ emri altında kalan askerleriydi; diğer kısım ise paralı askerlerden oluşuyordu ki bunlar şüphesiz bir Rus birliği⁶⁴.

Dolayısıyla bu gruplar Malazgirt Savaşı'nda bulunmadı, fakat Türklerle olan tüm çatışmalardan kaçınabildiler mi? Attaleiates yalnızca Tarkhaneiotēs'in, Sultan'ın gelişinin duyurulduğu üzerine kaçışından bahseder⁶⁵ -fakat onun bu konuyla ilgili verdiği bilgiler yeterince güvenilir değildir, çünkü o Ahlat çevresinde neler olduğuyla ilgili yeterince bilgi sahibi olmayan Diogenēs'in kampında kalıyordu. Tarkhaneiotēs ve grubunun, Sultan'ın, Soundaq [Sanduk/Saltuk?] tarafından komuta edilen, öncü birlikleri ile karşılaşmış ve karşılaşmadığıyla ilgili olarak: İmadeddin ve sonrasında İbnü'l-Esir, Soundaq'ın Rus birlikleri yendiğinden ve onların kumandanını esir alarak onun burnunu kestiğinden bahseder⁶⁶. Aslında bu bölüm, Diogenēs'in ordusunun öncü birliklerinin, ki o sırada Tarkhaneiotēs'e katılmak için Ahlat'a doğru gidiyorlardı, ilk karşılaşmasına ve İmparatorun tehdidini farkında olduğuna değinir⁶⁷, bu bölümü sonra inceleyeceğiz. Bundan dolayı, Ahlat grubu, önemli operasyonlara katılmadı ve hiç zarar görmeden, Mezopotamya'ya sığındı.

Diogenēs'in elinde, birlik olarak ne kalmıştı? En kalabalık olan birlikler, fakat en nitelikli olanlar değil.

Bunlar, yabancı birliklerdi. İskitler'den başlarsak; Attaleiates, haklarında iki defa bahsetmiştir: Türkler Diogenēs'in kampının dışında kamp yapan İskitler'e bir gece saldırdığında, onlar kendilerini korumak için kamp alanına girdi ki bu durumda onlar Türklerle benzedikleri için bir kargaşaya neden oldu ve ikinci kez, onların arasından bir kısım Türklerin tarafına geçtiğinde bahsetmiştir⁶⁸ -buna karşılık, kalanlar Basileus'a olan bağlılıklarını, bizzat Attaleiates aracılığıyla, tazelemiş ve savaşa sadık kalmıştı⁶⁹. Skylitzes ve Zonaras, daha doğru biçimde, Oğuzlardan bahseder⁷⁰, zira Peçenekler çoktan Ahlat'a gitmiştir⁷¹. Bu grup,

62 M. ATT. s. 149: “στρατιωτικὸν τὸ ἔχρητόν τε καὶ δυσμαχώτατον.” SKYLITZES, Continue, s. 145; MATTHIEU D'EDESSE, ed. Dulaupier, Paris 1879, s. 168, ona 30.000 adam veriyor, İbnü'l-Esir'e göre 20.000, Cl. CAHEN. Mantzikert... s. 630.

63 M. ATT. s. 155.

64 Cf. Cl. CAHEN, Mantzikert... s. 630: İmadeddin bir Rus birliğinden bahseder. Diogenēs'in ordusundaki Rus varlığı özellikle J. Shephard tarafından anlatıldı, Byzantinorussica, REB, XXXIII, 1975, s. 219.

65 M. ATT. s. 158. her zaman olduğu gibi devamında SKYLITZES, Continue, s. 147.

66 Karşılaştırırız. Cl. CAHEN, Mantzikert. s. 630 ve J. SHEPARD. A.g.e. cit. s. 219.

67 BRYENNIOS, s. 109 ve Cl. CAHEN. Mantzikert... s. 631, not 1, Sultan'ın Tarkhaneiotēs'le karşılaşmadığına dikkat çeker.

68 Ne BRYENNIOS, ne Urfalı Mateos, ne de Müslüman müellifler bu bölümden bahseder: Bkz. Cl. CAHEN, Mantzikert... s. 633.

69 M. ATT... s. 156-7 ve s. 159. BRYENNIOS bu gerçeklerden bahsetmez.

70 SKYLITZES Continue, s. 147. “τὸ ἐχ τῶν συνόντων Σχυθῶν, τῶν Οὐζῶν φημί.”

71 M. ATT. s. 148.

İmparatorluk içerisine yerleşmiş çok sayıdaki etnik gruptan bir tanesidir⁷², tıpkı Bulgarlar ve Vlahlar gibi... ve onlar, *σύμμαχοι* gibi dövüşürler. Onların sayısı şüphesiz ki fazladır, değerlendirmek mümkün değildir: Zonaras yalnızca *πλήθος*'dan bahseder⁷³.

Ermeniler piyade birliğinin önemli bir kısmını oluşturuyordu ki Basileus, onlar sayesinde Malazgirt'i ele geçirecekti⁷⁴ ve onlar üzerinde savaş için büyük umutlar besliyordu⁷⁵. Bu Ermeniler nereden geliyordu? Basileus'un zaman zaman konakladığı Sivas Bölgesi'nden veya birliklerinden daha önce birçok kez bahsedilen Erzurum'dan veya belki de, Basilakes tarafından Suriye ve Ermenistan'dan getirilmişlerdi⁷⁶.

Bulgarların varlığı⁷⁷, Batı birliklerinin mevcudiyetiyle açıklanabilir.

Böylece Bizans, uzun yıllar Küçük Asya'da kalan Bryennios tarafından kumanda edilen batılı tagmalar tarafından⁷⁸, doğulu tagmalar ki onların içerisinden yalnızca Kapadokya tagmasından açıkça bahsedilmiştir⁷⁹ ve de Andronikos Dukas'ın emrine verilmiş Arkhon tagması ile elit birliği⁸⁰ tarafından temsil edilmiştir.

Bu ordunun, paralı askerler Ahlat'ta olduğu için onlar hariç olmak üzere (Hetairie askerleri hariç) sırf Bizanslılardan -şüphesiz en kalabalık grup- ve mütteliklerinden oluşması kayda değerdir⁸¹. Dolayısıyla, asker alımı düşündüğümüz kadar heterojen değildi⁸². Basileus'un savaş günü elindeki toplam birlik mevcudunu tahmin etmek güç. Bize sayıları veren tek

72 M. ATT. s. 87, kendisi, X. Konstantinos döneminde İmparatorluk içerisine Oğuzların yerleştirilmesinden detaylı olarak bahseder - bu onun tarihinde kesin terimini kullandığı tek zamandır.- Onlar Makedonya'ya yerleştirildiler ve *σύμμαχοι*, kaldılar, aynı şartlar altında yerleştirilen komşuları Peçenekler gibi o zamana kadar Romalılarla müttelik oldular.

73 ZONARAS, s. 699. Oğuzların “τι σύνταγμα” diye bir şeyinden bahseder ki onlar Türklere geçmiştir. MATTHIEU D'EDESSE, s. 169 o sol kanadın Peçeneklerden sağ kanadın ise İskitler'den oluştuğunu ve onların savaşta ihanet ettiğini söyler ama onun şahitliği, her zaman olduğu gibi, reddedilir.

74 M. ATT. s. 151.

75 ARISTAKES, s. 126.

76 BRYENNIOS s. 107 ve ARISTAKES s. 126, orada şüphesiz Ermeni birlikler içerisinde Basilakes'in grubunu bilmek gerekir ki onlara Diogenes önce kızmış fakat sonrasında onların cesaretini ve değerini anlamıştır.

77 MATTHIEU D'EDESSE, s. 166.

78 M. ATT. s. 122.

79 Fakat MATTHIEU D'EDESSE, (s. 161) Bitinya'dan, Kapadokya'dan, Kilikya'dan (Ermeniler?), Antakya'dan, Trabzon'dan gelen birliklerden bahseder.

80 BRYENNIOS, s. 115. Andronikos Dukas'ın elinde de hetairiesler vardı ki onların askere alınışı kesin olarak bilinmiyor: Elit, Rum veya yabancı -en muhtemel- unsurlar. Bkz. Helene Ahrweiler, “9-10. yüzyıl Bizans İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar”, le Bulletin de Correspondance Hellenique, t. 84 (1960), s. 27.

81 SKYLITZES Continue, s. 144: Tarkhaneiotos yardıma gidecek “Οὐζοις, χαί τοῖς Φράγγοις χαί παντί τῷ μισθοφοριζῶν.” Böylece SKYLITZES Zeyli'nden paralı askerler tarafından, İmparatorluk sınırları dışından toplanmış tüm askerler anlaşılır; stratiotes ve *σύμμαχοι*'lerin aksine. Bizanslılar, Ahlat'a gönderilen paralı askerlerin, ordunun elit kısmını oluşturduğunu düşünüyor: SKYLITZES Continue, s. 144; M. ATT... s. 149; PSELLOS, II. s. 162.

82 Bkz. K. AMANTOS. Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, Atina 1955, I, s. 30 veya A. N. Diomidis, βυζαντινά μελέται, Atina, 1942, III, s. 204.

kaynak olan Müslüman kaynaklar güvenilir değildir, zira onların müellifleri düşman ordusunun mevcudu hakkında tam bilgiye sahip olamadılar. Bizim bulduğumuz bir olgu hakkında ısrarcılar: Bizans ordu mevcudunda savaştan önceki kesinti. Onların bir tanesine göre, Diogenes 300.000 yerine yalnızca 100.000 askere sahipti⁸³. Biliyoruz ki, Bryennios batı tagması ile sol kanadı, yani tüm ordunun neredeyse dörtte birini oluşturuyordu. Bu sol kanadın mevcudu 15.000 olarak tahmin edilebilir ki bu bildiğimiz kadarıyla, 1077'de VII. Mikhael'e tüm batıyı arkasında sürükleyerek isyan eden Bryennios'un elindeki asker mevcuduyla aynıydı⁸⁴. Bu durum, Diogenes'e, seferin başındaki 100.000 kişi üstünden, Malazgirt'te mevcut 60.000 kişilik bir ordu veriyordu⁸⁵. Bu tahmin, konjonktürle ilgili olsa da, bu ordunun 11. yüzyılda toplanmış en kalabalık ordu olduğu⁸⁶ ve Diogenes'in Malazgirt'te sayısal üstünlüğe sahip olduğu sonucuna varılmasını sağlıyor ki bu da Sultan'ın yersiz olmayan korkusunu ve Basileus'un savaşta yine de her şeyi riske etme kararını açıklıyor.

Bu ordunun savaştan önceki, Bryennios ve Basilakes'in karıştığı hadiselerde verdiği kayıplar ve Oğuzlardan kaynaklı kayıpları nelerdi? İlk olarak, Bryennios ve Attaleiates çelişkili anlatımlar sunar, ama Bryennios'un büyükbabasına, tersinden ziyade Basilakes'i o kurtarmış gibi göstererek önemli bir pay biçtiğinden şüphelenilebilir⁸⁷: Zaten olay her şeye rağmen çok sınırlıydı⁸⁸, Basilakes'in tutsak edilmesi kendi kişisel hatasından kaynaklanıyordu. Kamp dışında yerleşmiş Oğuzlar ve paralı askerlere yönelik gece saldırısı, birazcık maddi sonuç yarattı -ama daha önemli etki ordunun morali üzerinde oldu-, çünkü Oğuzlar, Türklerin kampa girmeye yönelik herhangi bir cesareti ya da kabiliyeti yokken, kampa döndü⁸⁹.

Yani, 26 Ağustos'tan öncesinin hiçbir önemi yok. Savaşın başlaması geç oldu, zira günün ilk kısmında Türkler savaşmak için istek göstermedi; yani Basileus ilerledi ve hava karardıktan sonra geri dönüşten korkarak birliksiz kaldığını bildiği kampa geri dönüş

83 Tahminler: İbnü'l-Esir'e göre 200.000, İmadüddin ve el-Fariki'ye göre 300.000; Sibt'a göre 400.000. Bkz. R. Grousses, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1973, s. 625 ve Cl. CAHEN, *Mantzikert*, s. 631.

84 K. AMANTOS, a.g.e., s. 30 bu tahmine nasıl ulaşıldığını belirtmeden, aynı sayıyı veriyor.

85 ANNE COMNENE. I. s. 20, BRYENNIOS, VII. Mikhael'i savunan Aleksios Komnenos karşısında, 5.000 kişiye yükseltmiş bir sağ kanada, 3.000 kişilik sol kanada, tahmin edilemeyen, fakat kanatlardan daha az olamayan, 5.000-7.000 kişilik bir merkeze sahipti. Bu 15.000 kişi içerisinde, hetairie ve arkhonlardan oluşan bir kısmı atmak gerekir, ki bunlar Malazgirt'te Andronikos Dukas emrindeydi: Fakat 1071'deki seferin daha komple olduğunu, sol kanat için 15.000 kişi civarı bir sayıyı koruyacağımızı ifade edelim.

86 Yerel harekâtların çoğu birkaç bin kişiyle, İmparatorluk içerisindeki seferler ise birkaç on binle yürütüldü: fakat Bizanslı yazarlar, düşmanın sayısını gönüllü olarak verse de, büyük harekâtlardaki Bizans mevcudunu açıklamaya isteksizdirler. Aleksios Komnenos'un elinde, BRYENNIOS veya Basilakes karşısında, net bir sayısal üstünlük yoktu, ordusu 15.000-20.000 kişiden oluşuyordu, ANNE COMNENE, I, s. 20.

87 Onun anlatımında BRYENNIOS ile ilgili olan bölüm, savaşın kendisiyle eşit miktarda yer alır.

88 M. ATT. s. 154. “χατ ὀλίγους γάρ ἀλλήλους συνέπιπτον”. Türklerin sakinleşmesi için, Basilakes'in Erzurum'dan küçük bir birlikle çıkması yeterlidir. BRYENNIOS burada birçok Türk ve Romalının öldürüldüğünü söyler, lakin BRYENNIOS'un 115. sayfasında yer alan bilgileri dikkate almamalıyız, çünkü kendisinin de söylediği gibi, BRYENNIOS birliklerinin büyük kısmını zayıfsız geri getirmişti.

89 M. ATT. s. 156.

emri verdi ve savaşın belirleyici kararını verdi. Attaleiates'e göre⁹⁰, Andronikos Dukas, Diogenes'in tüm ordusunu panikleterek ihanet etti, çünkü bu olmadan durabilirdi. Bryennios'a göre, Bizanslıların çevresini kuşatan Türkler onlara her taraftan saldırdı; Alyates'in emrindeki sağ kanadın, sonra Andronikos Dukas'ın emrindeki ihtiyat kuvvetlerinin ve en sonunda da Bryennios'un emrindeki sol kanadın kaçmasına neden oldu. Bryennios, torunuyla evli olduğu Andronikos'un ve Alyates'ten önceki son pes eden olan kendi büyükbabasının suçsuzluğunu kanıtlamaya çalıştı. Attaleiates'in anlatımı daha olasıdır. Şüphesiz, Bryennios'un belirttiği gibi, Türkler, kendi savaş taktikleri gereği, Basileus'un ilerlemesine izin vermişti, ama bu kuşatma birleşik bir ordu karşısında sonuçsuz kaldı, çünkü bu durumda Türk okları pek etkili olamadı⁹¹. Dahası, Diogenes gibi tecrübeli bir komutan⁹² bu savaş taktiğini bilmiyor olamazdı, çünkü bunu batıda Peçenekler karşısında da görmüştü. Fakat Dukas'ın hareketi, Diogenes'in elinde en tecrübesiz, yani paniklemeye en müsait olanların⁹³ olmasıyla birleşince, Türklere bir karşı atak şansı verdi.

İhtiyat kuvvetleri, Basileus'un çabaları sonucu Türkleri, hala tutulabildiği sırada, savaş hattını merkezde tutabilmek için beklenmedik biçimde savaş alanını terk ederek fazla zayıta maruz kalmadılar. Dukas, Romanos'un azline katılmak için, şüphe çekmeden İstanbul'a gitti. Bryennios'un birliklerinin akıbeti bilinmiyor, ama kendisi esir düşmekten kurtuldu ve batı birlikleri takip eden yılda Balkanlar'da Slavlar ve Peçenekler'e karşı savaşabilirdi ki bu da onların yeterince kalabalık, eğitilmiş ve tecrübeli oldukları anlamına gelir.

Peki ya savaşın yükünü en çok çeken askerler? Yani, Alyates'in komutası altındaki askerler ve bizzat İmparatorun emrindekiler: Küçük Asya birlikleri, özellikle de Kapadokya ve şüphesiz elit tagması, mesela Scholes gibi, İmparator'un etrafındaki Stratelates'ler⁹⁴. Attaleiates, Basileus'un akıbetini soruşturduğunda, ne o sırada düzenli biçimde geri çekilen Kapadokyalılar, ne de İmparatorluk atlıları (daha önceden bahsedilen tagmalar mı?) onu kesin

90 M. ATT. s. 161.

91 Diğerleri arasında bir örnek, Comnene, III, s. 204-5. Aleksios Komnenos Türklere karşı seferden dönerken, ordusunun Türkler tarafından kuşatıldığını gördü, fakat Aleksios'un ordusunun düzenini bozamayan Türkler, Roma ordusunu dağıtmaya muktedir değildi. Bu yüzden, Türk atlılarının karşı konulmaz üstünlüğü fikri ile onların okçuluk sırasındaki hareketliliği ve hızı ortaya konulmalı. Cf. bu konuda W. E. KAEGI, "The Contribution of the Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, XXXIX 1964 s. 96-108. Eğer Bizanslılar ve Frenkler tarafından Türklere karşı Küçük Asya'da yapılan savaşlar beraber düşünüldüğünde, Türklerin sık sık altta kaldığını, hatta Malazgirt'te bile atları öldürülen Cuiras atlılarını yenemediklerini görürüz: Aslında Diogenes ve ekibi uzun süre direndi, fakat kuşatıldığı için pes etmek zorunda kaldı. Sonunda, Basileus herhangi bir zararlı sonuçlanmadan, bu şekilde bir çıkış gerçekleştirmişti.

92 Cf. *Gesta Roberti...* s. 164, 32'ye doğru: Diogenes, ihtiyatlı olarak nitelendirilir. M.ATT. s. 114 Diogenes'i, Hierapolis'te yenilen Arap atlıları kaçarken takip edecek cesarete sahip olmadığı için, fazla ihtiyatlı olmakla suçluyor.

93 M. ATT. s. 112-113. Halep Emiri tarafından Hierapolis önlerinde saldırıya uğradığı ve kuşatıldığı benzer bir durumda Diogenes, korkmuş birliklerinin düzenini sağlamıştı.

94 Hierapolis kuşatması sırasında, Diogenes'in yakınında özellikle bu birlikler vardı: cf. M. ATT. s. 112 ve SKYLITZES *Continue*, s. 129.

biçimde bilgilendiremediler⁹⁵. Attaleiates'ın anlatımındaki; Türklerden kaçan Romalıların kampa doğru geri çekilmeleri, Türkler tarafından tamamlanan kuşatmanın geç geldiğini ve ordunun küçük bir kısmını kapsadığını kanıtlıyor.

Elimizdeki kanıtlar, Küçük Asya birliklerinin büyük ölçüde yok olmaktan veya esir düşmekten; Sultan tarafından bırakılan Diogenes'in gücü geri almayı, Tokat'a ilerlemeyi ve Küçük Asya birliklerinin (özellikle Kapadokya) ve onların komutanı proedros Alyates'in -dolayısıyla o da Malazgirt'ten kaçmıştı- desteğini istediği ölçüde kurtulduğunu gösteriyor⁹⁶. Kısa bir süre sonra, ilk yenilgisini almasının ardından, Attaleiates, Diogenes'in, bu kadar kalabalık bir orduyla İstanbul'a yürümek yerine Kilikya'ya sığınarak bir hata yaptığını değerlendiriyor⁹⁷.

En şaşırtıcı olan şey, Diogenes'in öncelikli rakibi olan Konstantinos Dukas'ın askerlerinin de, çoğunlukla Küçük Asya kaynaklı olmasıdır. Konstantinos, İstanbul'da bulabildiği bütün birliklerle gitti ve elinde Küçük Asya şehirlerinden asker toplama belgesi olması sayesinde, büyük bir orduya etsin diye, Tokat'a doğru giderek asker topladı⁹⁸. O, kendisine Alyates'in Frenklerin katılmasını sağlamış olan Krispinos'un desteğini alamadı ki onun kampı da Tokat'ta kuruluydu⁹⁹ ve elinde hiç batılı birliği yoktu¹⁰⁰. Yani, 1071 sonbaharında ve 1072'de, Küçük Asya'da, iki düşman kampın birbirini öldürmesine yetecek büyüklükte asker bolluğu vardı.

Savaşın içinde en yoğun bulunmuş grupların hayatta kalışının nedenlerinden biri, takip şartlarında aranmalıdır¹⁰¹. Takip, geç bir saatte yaşandı; asıl savaş erken başlamadığından¹⁰², takip uzun süreli olamadı ve gece kaçanlara yardımcı oldu¹⁰³. Kampın ve zenginliklerinin yağmalanması, Sultan'ın birliklerinin bir kısmının dikkatini askeri operasyonlardan ayırdı¹⁰⁴.

95 M. ATT. s. 162: τῶν συν αὐτῷ (basileus) Καπαδοχῶν πολλοὶ χατὰ μοίρας τινὰς ἐχρεῖσε ἀποφοιτῶν... s. 162-163, τῶν βασιλιχῶν ἵππων πολλοὶ μετὰ τῶν ἵππων ἐπαναστρέφοντες μὴ ἰδεῖν τὸν βασιλέα...

96 M. ATT. s. 170. πολλοὺς τῶν Καπαδοχῶν.

97 M. ATT. s. 172. μετὰ τοσούτου πλῆθους.

98 M. ATT. s. 170. ὁς (Konstantinos Dukas) ἄλλους τῶν ἐπαρχιῶν συλλεξάμενος ἀδράν τινα δύναμιν ἐδοξε συναρροχένας. BRYENNIOS, s. 127. “πλήθος αὐτῷ συνερρηχότος στρατηγικῆς φάλαγγος.”

99 M. ATT. s. 171. Birçok Frenk'in Küçük Asya'daki varlığı normal, çünkü Roussel ile birlikte onların Türklerle bütün savaşlardan kaçındığını gördük.

100 M. ATT. s. 173. Onlar Diogenes ile savaşmamaya kararlıydı.

101 Savaşta en ağır kayıplar, savaş sırasında değil, takip sırasında verilir ki bu, tek başına, bir ordunun yok oluşuna sebep olabilir. Böylece, M. ATT. s. 114-115 Hierapolis önündeki savaşta Halep Emiri karşısında tamamen galip durumdaki Diogenes'in, takibi durdurup kesin zaferi engellemesine hayıflanmaktadır.

102 M. ATT. s. 129: Bu durum, Diogenes tarafından Kapadokya'da yenildiklerinde Türklerin işine gelmişti, ve gece sayesinde kaçabilmişlerdi.

103 M. ATT. s. 161 ve SKYLITZES Continue s. 148.

104 Bütün tarihçiler bu konu hakkında hemfikirler: BRYENNIOS, s. 119. Müslüman müellifler Sultan'ın askerlerinin her şeyi kendileriyle beraber götürmediğini doğrulamaktadır; Bkz. CAHEN. Mantzikert... s. 635. Guillaume d'Appulie, Gesta Roberti... III. 33-49'a doğru, Bu yağma, İmparatorun askerlerinin kaçışını sağlamak için kullandığı bilinçli bir stratejidir.

Sonunda, Romalılar Malazgirt Kalesi'ne sığınmayı başardı ki Diogenes oranın mülkiyetinin ve savaştan önce Türklerin eline geçmemesinin teminine özel önem göstermişti. Bu askerler, kendilerini ancak Diogenes'in özgürlüğünün ardından kurtarabildiler¹⁰⁵.

Savaş sırasında maruz kalınan kayıpları gösteren son gösterge, Attaleiates'in bize sağladığı, öldürülen veya esir alınan ünlü şahsiyetleri gösteren liste¹⁰⁶. O yalnızca üç üst düzey isimden bahsetmiş: Ἰ ἐπὶ τῶν δεήσεων, Leon, öldürülen protosekretre ve magistros Eustraitos Choirospaktes ve esir edilen Basil Malese. Bunlar, askeri fonksiyonu olmayan sivil yetkililerdi. Attaleiates'in de içinde bulunduğu imparatorluk mahkemesinin geri kalanı, Trabzon'da gemi kiralama haricine bir problemle karşılaşmamış gibi görünüyor. Ermeni Khadab¹⁰⁷ ve daha önceki olayda esir düştüğünü gördüğümüz Basilakes haricinde, herhangi bir üst düzey komutanın ortadan kaybolduğuna dair bir bilgimiz yok¹⁰⁸. Esir düşenlerden bazıları Romalılarla aynı zamanda, diğerleri ise bir ya da iki yıl sonra, serbest bırakıldı¹⁰⁹.

Böylece, Bizans ordusunun Malazgirt'te verdiği zayıflığı tam olarak tahmin edemiyoruz. Fakat ordusunun yarısının neredeyse hiç savaşa katılmadığı ve kalanların da büyük bölümünün kaçabildiği göz önünde bulundurulduğunda, birliklerin en fazla çeyreği öldürüldü veya esir edildi -ki bu göz ardı edilebilir bir sayı değildir- fakat daha sonrasında esirlerin serbest bırakıldığı da unutulmamalı, çünkü bu kesin kayıp oranını %10, hatta sefer için toplanan tüm orduyu düşündüğümüzde %5 yapar. En fazla kayıp veren birlikler, Ermeni piyadeler -çünkü atlılar kadar hızlı olamadılar- ve İmparatora en yakın olan tagmataydı¹¹⁰.

Dolayısıyla, Diogenes'in ordusu yok edilmekten ziyade dağıtıldı ki bu da Sultan tarafından gösterilen itidali açıklar¹¹¹.

Malazgirt yenilgisinde ortadan kaybolanların listesiyle, Dyracchion Savaşı'ndaki kayıpların karşılaştırılması, aydınlatıcıdır. Orada da, büyük bir ordu toplamaya yönelik

105 M. ATT. s. 166.

106 M. ATT. s. 167.

107 Karşılaştırınız: Cl. CAHEN. Mantzikert... s. 631. Müslüman müellifler, birçok Patrices'in yakalandığından bahseder. Fakat bu unvan artık, üst düzey askeri sorumluların değildir: BRYENNIOS, Basilakes magistroi idi, Alyates proedros idi. Bu, Diogenes'in ordusunun 5000 Exarques, 30 büyük kişi, Dükler, Kont ve Patricesler içermesi gibi, kalıplaşmış bir ifadedir.

108 Karşılaştırınız: MATTHIEU D'EDASSE, s. 169. bundan bahseden tek kişi.

109 Basilakes VII. Mikhael döneminde batıda görevdeydi ve Basile Malases Roussel de Bailleul'a katıldı.

110 Malazgirt'ten sonra Stratelatailer tagmasıyla ilgili daha fazla bahsedilmemiş. Fakat öncesinde, tek bir bahsedilme biliyoruz, cf. supra. s. 25. not 96. Böylece, onun yok oluşu kesin değildir. Aynı kaniya Scholes tagmasıyla ilgili de varabiliriz, 1072 haricinde, Andronikos Dukas Scholes'in Domestik'i idi, fakat bu unvanın tagmanın efektif komutasını beraberinde getirdiği söylenemez. Cf. BRYENNIOS, s. 133-135. ennios, s. 133-135.

111 Cl. CAHEN. Mantzikert... s. 637, tüm Müslüman ve Hristiyan kaynakların Sultan Alp Arslan'ın cömertliği üzerine yorumlarını ve Sultan'ın Müslüman ve Hristiyanlara ait iki ebedi İmparatorluk fikrini koruduğunu belirtir. Eğer Sultan, Bizans'ı değişmez olarak gördüyse, bunu Malazgirt gününde görmüştür, çünkü bütün beklentilere karşın kazandığı zafer, Bizans güçlerini kesin biçimde zayıflatmadı.

askeri çaba vardı ve İmparator Aleksios orduya Normanlar karşısında bizzat komuta ediyordu. Orada, kayıplar, yalnızca komutanları Nampites'in kaçmasıyla, ama Varangların tamamen öldürülmesiyle sonuçlandı; sonra Robert Guiscard Bizans falanksına saldırınca, onu parçalara ayırdı. Ve savaşta, X. Konstantinos Dukas'ın oğlu Konstantinos, Nikephoros Synadenos, Nikephoros Paleologos, Zacharias, Aspietes ve Komnene belirtmekten kaçındığı diğerleri öldü¹¹². Apulieli Guillaume'a göre, yalnızca Bizans birlikleri 5.000 kişi kaybetmiştir ki bu sayıya Türk müttefiklerinin kayıpları¹¹³ ve esir alınan askerler dâhil değildir. Askeri olarak bakıldığında, Aleksios'un elindeki birliklerin sayısına oranla, bu savaş Malazgirt Savaşı'ndan çok daha yıkıcıdır.

Malazgirt Savaşı, Diogenes karşıtları için, onu tahttan indirmek üzere son şansı temsil eder. Andronikos Dukas Malazgirt'ten kaçış sinyali verdiğinde, kesinlikle İmparator'a ihanet ediyormuş hissini değil, tersine, Dukas ailesinin, gaspçı Diogenes tarafından tehdit edilen meşru haklarını savunduğu hissini taşıyordu¹¹⁴. Bu hareketinin, bütün Küçük Asya'nın Türklerin eline geçmesine yol açacağını düşünmüyordu, çünkü bu askeri hareketinin ödülü olarak, kendisine Milet bölgesinde geniş alanlar verilmesini tercih etti¹¹⁵.

Yani, Malazgirt Savaşı bir askeri felaket değildi, zira savaş, İmparatorluk ve düşmanları arasındaki güç dengesini derin biçimde değiştirmede ve Diogenes'in özgürlüğünün akabindeki iç savaş kesinlikle daha ölümcüldü. İç savaş, Bizans topraklarında gerçekleşti ve Diogenes'in askerleri iki sefer, çok ciddi kayıplar vererek yenildiler: Tokat'ta, sırf Küçük Asyalı Bizanslılardan oluşan ordu pahasına ve Kilikya'da¹¹⁶, Bizanslı ve Ermeni askerler pahasına. Bizanslıların kendileri, bu iç savaşı Malazgirt Savaşı kadar zararlı kabul ederler. Bryennios ve Psellos, bu fırtına (Malazgirt) henüz dinmeden, bir başka gürültülü fırtınanın koştüğünü ki bunun da Diogenes'in kurtuluşu olduğunu söyler¹¹⁷.

112 ANNE COMNENE, I. s. 161; ZONARAS s. 735 tarafından onaylanıyor.

113 Gesta Roberti, s. 226.

114 Diğer örneklerde, iç çekişmeler düşman karşısında savaş alanında çözüldü. Mesela, 22 Haziran 813'te doğu ordusunun komutanı Ermeni Leo'nun İmparator I. Mikhael Rangabe'yi desteklemeyi bırakması, Bizans'ın çok ağır yenilgisine sebep oldu; aynı Leon üç hafta sonra İmparatoru tahttan indirdi: cf. Theophane Continue, ed. Bonn. s. 15. Daha kapsamsız bir başka örnek: Malazgirt'ten iki yıl sonra, Sezar Ioannes Dukas'ın geri kuvvetlerinin sol kanadını komuta eden N.Botaniates, Sezar ile anlaşmazlığını göstermek için, savaşın kritik bir anında savaş alanını terk etti. Cf. BRYENNIOS, s. 171.

115 MIKLOSICH-MULLER, Acta et diplomata graeca meddi aevi, Vienne 1860-1890, VI. s. 1-2.

116 M. ATT. s. 170. Tokat'ta Diogenes ile birlikte gelen birçok Latin, Krispinos ile savaştan önce gitti; dolayısıyla ölen askerler Bizanslıydı. Bkz. BRYENNIOS. s. 127: İki taraftan birçok kişi cesurca savaşarak öldü. Bkz. PSELLOS. s. 167. Kilikya'da da önemli kayıplar oldu. Krispinos'un görevi, Chatatourios'un atlılarının yerini kaybetmesine ve piyadelerinin dağılmasına, ikisinden de çok sayıda ölü ve esir verilmesine sebep oldu. Bkz. PSELLOS. II. s. 170

117 Diogenes'in Sultan tarafından serbest bırakılmasını felaket olarak niteleyen görüş, Dukas taraftarlarının yaşadığı memnuniyetsizliğin yoğunluğunu gösterir, çünkü onlar Diogenes'den Malazgirt'te tamamen kurtulduklarını düşünüyordular ve Sultan'ın merhametini öngöremediler. Onların mantığı yalnızca iç politika hesaplarını göz önünde bulunduruyor, dış politika ilişkilerini ise hesaba katmıyordu, zira bu açıdan, Diogenes'in özgürlüğü tatmin edici bir haber olarak görülebilirdi.

Savaşın askeri öneminin azalmış olması, diğer alanlar üzerinde derin etkilere sahip bir olay olarak kalmasını engellemez: Politik açıdan; İmparatorluk içinde 10 yıl sürecek bir iç savaşın başlaması; ekonomik açıdan, seferin çok yüksek maliyeti ve kamp alanının düşmanlar için verimli bir yer olması ve VII. Mikhael'in hükümrânlığı döneminde yaşanan finansal sorunların sebeplerinden biri olması ve son olarak, psikolojik açıdan, bir İmparatorun Müslümanlar tarafından ilk defa esir edilmiş olması. Sultan, Diogenes'e karşı gösterdiği bütün iyi duygulara rağmen; Müslüman İmparatorun Hıristiyan'a üstünlüğünü göstermek için, Basileus'tan birçok kez halkın önünde kendisini eğilerek selamlamasını istemiştir¹¹⁸.

Malazgirt Savaşı, ağır sonuçlarına rağmen, Küçük Asya'nın Türklerin eline geçmesini açıklayamaz. Bizans ordusu önceden daha ağır yenilgilere uğramıştı, başka yenilgilere de uğradı fakat İmparatorluk çökmedi. Küçük Asya'nın kaybedilmesi konusunda Diogenes, günah keçisi olmuştur. O suçlandıkça, haleflerinin sorumluluğu kalkmaktadır. Bu yaklaşım, Psellos gibi bir muhalifte belirgindir ve bu anlaşılabilir; fakat aynı yaklaşım Komnenos döneminin resmi pozisyonunu ifade eden, Bryennios'da da bulunabilir, zira buradaki problem, I. Aleksios'un Küçük Asya'daki sorumluluğunu saklamaktır¹¹⁹.

Selçukluların Küçük Asya'ya yerleşim süreciyle ilgili Müslüman tarihçilerin, İmparatorun bizzat aldığı bu yenilgiden başka bir açıklaması yok. Aksi takdirde, Malazgirt'i takip eden ve Türk gücünün Roma'da yerleşmesine ve sağlamlaşmasına imkân sağlayan çeyrek asırda¹²⁰, Türklerin Bizanslılara üstünlük sağladığı bir başka dikkat çekici ve şanlı savaştan bahsedemezlerdi, çünkü Türkler köylere yavaş yavaş sızdılar ve şehirler onlara bizzat Bizanslıların kendileri tarafından açıldı¹²¹.

118 M. Attaleiates, İmparatoru düşmanın ellerine bırakılmış görmenin utancında, yenilginin utancından daha çok ısrar ediyor.

119 Anna Komnena, Çaka Bey'e karşı yapılan seferlerin öncesinde, Küçük Asya ile ilgili neredeyse hiçbir şey söylemiyor.

120 Burada, I. Aleksios'un 1081'de gelişinin, İmparatorluğun Küçük Asya'daki gücünün düşüşünü durduramadığını belirtmek gerekiyor.

121 Cf. *Revoltes de Nicephore Botaniates et Nicephore Melissenos*.

Malazgirt Savaşı Sırasında Bahsedilen Kişilerin Prosopografisinin Unsurları

Theodōros Alyates¹²². Malazgirt'te sağ kanadı komuta eden, Kapadokyalı büyük askeri değer. Daha önceki kariyerini bilmiyoruz. Malazgirt'ten sonra Diogenes'in kurtuluşuna destek veren Kapadokyalı birliklere komuta etti, fakat Tokat önünde yenildi, yakalandı ve gözlerine mil çekildi (kör edildi.)¹²³ Ailesinin diğer üyeleri bilinmektedir¹²⁴.

Nicophoros Basilakes. Ermeni kökenlidir¹²⁵. Tarihte, Malazgirt Savaşı arifesinde Erzurum'un δοῦξ [douks] ve magistrosu olarak yer alır fakat öncesinde uzun bir askeri kariyere sahiptir; o, onurlu bir magistrostu, o, zamanın en önemli generallerine verilen ödüllerden bir tanesine sahipti ve cesaretiyle nam salmıştı. Malazgirt'te Erzurum bölgesinin askerlerine komuta etti ve heyecanlı geri çekiliş sırasında Türkler tarafından yakalandı. Sultan tarafından serbest bırakılmasının ardından, hiyerarşideki yükselişine devam etti. Paflagonya'nın komutanlığına geldi¹²⁶, VII. Mikhael yönetiminde proedros, sonra da protoproëdre oldu. VII. Mikhael tarafından Dyrachion Dükü olarak Nikephoros Bryennios'un yerini almak üzere aday gösterildi¹²⁷ fakat o, VII. Mikhael ve halefi III. Nikephoros'a karşı isyan etti. Aleksios Komnenos tarafından, III. Nikephoros adına, mağlup edildi, yakalandı ve gözlerine mil çekildi.

Nikephoros Bryennios. Bryennios'un oğlu, VII. Mikhael'e isyan etti, ondan ilk defa Malazgirt Savaşı ile ilgili bahsedilmiştir, fakat onun Magistrelilik onuru ve tüm Batının Düklüğü görevi¹²⁸ çok güçlü bir askeri tecrübeye işaret eder. Malazgirt'in ardından, VII. Mikhael tarafından Bulgaristan Dükü¹²⁹ ve sonra Dyrachion Dükü olarak atandı¹³⁰. Buna karşın kardeşi Ioannes'in desteğiyle birlikte, VII. Mikhael ve III. Nikephoros'a karşı isyan etti, yenildi ve gözlerine mil çekildi. İmparator I. Aleksios Komnenos'un sözü dinlenen bir

122 İsim, ZONARAS, s. 705 tarafından verildi.

123 BRYENNIOS, s. 127 ve M. ATT. s. 170-172; ZONARAS, s. 705.

124 Diğerleri arasında, Anthes Alyates, ki Bardas Skleris II. Basileios'a karşı isyan ettiğinde onun destekçisidir. Bkz. SKYLITZES. ed. J. Thurn. Berlin. 1973. s. 315 ve 318. Alyates'lerin biri Aleksios Komnenos döneminde, Bohemond'un askerleriyle savaşırken öldürülmüştür. Bkz. ANNE COMNENE. III. s. 105. Sonra, bir Ioannes Alyates, Sebastos, 12. yüzyılın sonunda yaşadı, sigilografi aracılığıyla bilinmektedir. V. Laurent, Bulles Metriques. n° 570, 701, 713.

125 MATTHIEU D'EDESSE, s. 169.

126 BRYENNIOS, s. 217.

127 Basilakes'in askeri kariyerindeki değişimi, onun sakladığı damgaları sayesinde takip edebiliyoruz. Cf. Zacos. n° 2691: Basilakes magistre, vestarque ve dük (Diogenes yönetiminde) idi; n° 2692, proedre ve Paflagonya Dükü idi; n° 2692, protopoedre ve VII. Mikhael yönetiminde Dyrachion Dükü idi. Ailesinin üyelerinden Manuel Basilakes biliniyor, onun yeğeni veya erkek kardeşi idi: cf. BRYENNIOS. s. 293. ve I. Aleksios'a karşı komploda bulunan Georges Basilakes: Bkz. ANNE COMNENE. III. s. 69 ve Manuel Komnenos yönetimindeki bir Nikephoros Basilakes: Bkz. Kinnamos, Bonn, 1836, s. 176-177.

128 BRYENNIOS, s. 107

129 BRYENNIOS, s. 212.

130 BRYENNIOS, s. 212; ZONARAS, s. 715; M. ATT. s. 242.

danışmanı olarak devam etti ki İmparatorun kızı Anna, Nikephoros Bryennios'un torunu ile evliydi¹³¹.

Eustratios Choirospaktes. Esas olarak Psellos'un yazışmaları vasıtasıyla bilinir¹³², magistrostu, Kamu Postası/Maliye Bakanlığı yardımcısıydı ve Diogenes'e askeri seferlerinde eşlik etti. Bu ailenin diğer mensupları 11. yüzyılda bilinir¹³³.

Romanos Diogenes. Bir komplonun akabinde intihar eden Konstantin Diogenes'in¹³⁴ oğlu ve III. Romanos Argyros'un yeğeni. Kariyerine IX. Konstantinos döneminde Balkanlar'da başladı. Özellikle X. Konstantinos döneminde Sofya Dükü olarak öne çıktı¹³⁵. İmparatoriçe Eudokia'ya karşı komploya giriştiğinde hâlâ bu görevdeydi ve görevden alındı¹³⁶. 1 Ocak 1068'de tahta çıktı ve 26 Ağustos 1071'e kadar İmparatorluğu yönetti. Savaştan birkaç hafta sonra sultan tarafından serbest bırakıldı fakat tahtını geri alamadı ve takip eden iç savaşı kaybetti. Adana'da hapsedildi, kendisine verilen bütün sözlere rağmen gözlerine mil çekildi ve yaralanmasının ardından kısa bir süre sonra öldü¹³⁷. Üç oğlu vardı: En yaşlı olan ve Antakya önlerinde öldürülen Konstantinos¹³⁸ ve iki Porfirogennetos (hükümdarlık sırasında doğan çocuk), Leon ve Nikephoros. Nikephoros, orduda çok popülerdi ve I. Aleksios'a karşı komploya girişti¹³⁹.

Andronikos Dukas. Sezar Ioannes Dukas'ın en büyük oğlu, Romanos Diogenes'in politikasının muhalifi, Diogenes'e Malazgirt'te ihanet etti, sonrasında ona karşı ikinci seferi yönetti ve onu esir aldı¹⁴⁰.

Khadab. Malazgirt'te öldürülen bu "soylu Ermeni'yi" tanıyan tek kişi Urfalı Mateos'tur¹⁴¹.

Leon, ó ἐπὶ τῶν δεήσεων. Yalnızca Psellos'un yazışmaları vasıtasıyla bilinir, Patras Başpiskoposunun yeğeniydi ve çok kültürlü bir adamdı. Diogenes'in politikasını destekledi ve bunun sonucu olarak bundan şikâyet eden Psellos'tan uzaklaştı¹⁴². Malazgirt'te öldü.

131 Edirmeli bu ailenin diğer üyeleri 11.yüzyılda bilinir: Konstantin BRYENNIOS, Theophylakte BRYENNIOS, Valatzes-BRYENNIOS. Bkz. P.Gautier, l'introduction à l'Histoire de Nicephore BRYENNIOS'da, s. 16. not. 3.

132 Sathas, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, V. s. 372. ve s. 455; E. Kurtz-F.Drexl., scriptora Minora, Milan 1936-1941, II. s. 173.

133 Exkoubitēs'in Arkhonu Leon, Araçlar tarafından alındı, III. Romanos tarafından yeniden satın alındı: Bkz. SKYLITZES, ed. J. Thurn, Berlin, 1973, s. 380 ve s. 383. Konstantin, Hellade ve Peloponnese'nin kiralyacı; Bkz. V. Laurent, Bulles Metriques. ... n°129. Mikhael Choirospaktes, PSELLOS'un bir mektubuyla bilinir. ed. E. Krutz-F. Drexl, II. s. 293-4.

134 ZONARAS, s. 579; SKYLITZES, ed. J. Thurn, Berlin, 1973. s. 385.

135 Cf. N. Banescu. Les Duches Byzantins du Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946, s. 82-83.

136 ZONARAS. s. 684-685; M. ATT. s. 97-98. SKYLITZES Continue, s. 121-122.

137 ZONARAS, s. 705-6; M. ATT. s. 178-179; BRYENNIOS, s. 139-141; SKYLITZES, Continue, s. 154.

138 BRYENNIOS, s. 206.

139 ZONARAS, s. 742; ANNE COMNENE, I, s. 169'dan 185'e kadar.

140 Daha fazla ayrıntı için, Bkz. D. Polemis, The Doukai, A Contributon to Byzantine Prosopography, Londra 1968, s. 55-59.

141 MATTHIEU D'EDESSE, s. 169.

142 PSELLOS, ed. Sathas. Mesaionike Bibliotheke. V. s. 333. s. 451 ve E. Kurtz-F. Drexl, Scriptora Minora, Milan 1936-1941, II, s. 174.

Basile MALÈSES. Mütevazı bir geçmişten gelen yüksek memur. Önce Katotika, sonrasında X. Konstantinos döneminde Armeniakon hâkimiydi. Diogenes yönetiminde de yükselişi sürdü, protovestiaire ve su logothetisi oldu. Malazgirt'te esir düştü, sonrasında Türkler tarafından serbest bırakıldı. VII. Mikhael'in kararlı bir muhalifi oldu ve ona karşı sırasıyla Sezar Ioannes Dukas'ı ve Roussel de Bailleul'u destekledi¹⁴³.

OURSELIOS-ROUSSEL DE BAILLEUL. Bu Frenk, Krispinos'un Hetaireia'sının başına geçerek onun halefi oldu¹⁴⁴. Diogenes'den Ahlat karşısındaki Frenklerin komutanlığı görevini aldı fakat Tarkhaneiotes tarafından Diogenes'e katılmaması için ikna edildi¹⁴⁵. Kariyerinin geri kalanı meşhurdur: VII. Mikhael'e karşı isyan etti, Türklere ve Bizanslılara karşı uzun süre kafa tuttu fakat sonunda Aleksios Komnenos tarafından yakalandı. VII. Mikhael, Roussel de Bailleul'u, Bryennios'un isyan eden birliklerine karşı onun askeri yeteneğini kullanmak için, hapisten çıkarmak zorunda kaldı, fakat o bundan kısa bir süre sonra öldü¹⁴⁶.

IOSEPH TRAKHANEIÔTES VEYA TARKHANEIÔTES. Büyük bir Makedonyalı aileden gelir¹⁴⁷, Magistros unvanına sahipti ve Diogenes'in ordusunun en önemli liderlerinden biriydi¹⁴⁸, fakat Malazgirt'te Türkler ortaya çıktığında, Basileus'un yardımına gelmedi. 1072'de VII. Mikhael onu, Chatatourios'un yerine¹⁴⁹, Antakya'nın proedrosu ve Dükü yaptı ve protopoedre olduktan iki yıl sonra görevdeyken öldü. En az iki çocuğu olduğu biliniyor; Nikephoros Bryennios isyan ettiğinde onu destekleyen Katakalon ve aynı Bryennios'un yeğenlerinden biriyle evli olan Helene¹⁵⁰.

143 Cf. Nicoletta Duye. Basile Malases, 11. yüzyılda Bizans'ın üst düzey memuru. *REB*'de, XXX. 1972. s. 167-168. Basil'in çağdaşı, şüphesiz onun ebeveyni, saklanmış 6 mührü sebebiyle bir İoannes Malases bilinmektedir ki kariyerini I.Aleksios'a kadar Kuropalates onuruyla devam ettirmiştir ve Paristrion valisidir. Bkz. V. Laurent, *BZ*: t. 54. 1961. s. 490. I. Barnea'nın makalesinden rapor, Dobruca'da bulunan bozulmamış Bizans damgaları, dans *Studii çi Cercetari de Numismatica*, III. 1961. s. 323-332.

144 BRYENNIOS, s. 147.

145 ZONARAS, s. 699.

146 Onun kariyeri üzerine, Bkz. G. SCHLUMBERGER, Bizans ordusunda iki Norman Komutan, la *Revue Historique*'de, XVI, 1881, s. 286 sq. ve D. Polemis, The Revolt of Roussel and the Adventures of the Cesar, *BZ*'de, t. 58. 1965. s. 66-88.

147 VII. Mikhael döneminde, bir Basile Tarkhaneiotes doğunun Stratelates'i idi ve SKYLITZES tarafından "tecrübesi, zekası ve ırkıyla, Makedonyalıların en olağanüstü olanı" olarak nitelendirildi. Bkz. SKYLITZES, ed. J. Thurn, s. 496. Bir damga onu magistros olarak göstermektedir. Bkz. G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris, 1884, s. 705. n° 2 (12. yüzyıldan ziyade, kesin biçimde 11. yüzyılda belirtilmeli). Bir başka ebeveyn Gregoire, bir protopoedre idi: Bkz. G. SCHLUMBERGER, s. 795. n° 3.

148 Birçok tamgaya komuta etti, BRYENNIOS, s. 106.

149 V. Laurent, *Gouverneurs d'Antioche...* s. 249.

150 BRYENNIOS, s. 225 ve G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie...* s. 705. n° 1, veya o Kuropalatis idi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kısa Bibliyografya

I. Kaynaklar

1. Bizans Kaynakları

M. ATT: Michel ATTALİATÈS, *Histoire*, Bonn (=Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) 1853, s. 147-167.

BRYENNİOS: Nicéphore BRYENNİOS, *Histoire*, éd. P. GAUTIER, Brüksel 1975, s. 111-119.

ANNE COMNÈNE: *Alexiade*, éd. B. LEIB², Paris 1967, I-III.

GLYKAS: Michel GLYKAS, Bonn 1936, s. 609-611.

MANASSÈS: *Chronique*, Bonn, s. 112-118 vers 6560 à 6615.

PSELLOS: Michel PSELLOS, *Chronographie*, éd. E. RENAULD², Paris 1967, II. s. 161-2.

SKYLİTZÈS CONTİNUE: éd. TSOLAKİS, Selanik 1968, s. 142-152.

SKOUTARİÔTÈS: Théodore SKOUTARİÔTÈS, éd. K. SATHAS, *Mésaionikè Bibliothèkè*, VII, Paris 1894, s. 167-8.

ZÔNARAS: Jean ZÔNARAS, *Chronique*, Bonn 1897, s. 696-703.

2. Bizans Dışındaki Diğer Hristiyan Kaynakları

ARİSTAKÈS: ARİSTAKÈS DE LASTİVERT, *Récit des malheurs de la nation arménienne*, éd. M. CANARD ve H. BERBERIAN, Brüksel 1973, s. 124-128.

BAR HAEBRAEUS: Grégoire ABU'L-FARAJ başka bir deyişle BAR HAEBRAEUS, *Chronique syrienne*, éd. E. A. WALLEs- BUDGE, Londra 1932, s. 220-222.

MATTHIEU D'ÈDESSE: éd. DULAUER, Paris 1879, s. 166-170.

MİCHEL LE SYRIEN: *Chronique*, éd. J. B. CHABOT, Paris 1905-1910, s. 169-170.

3. Batılı Bir Kaynak

Gesta Roberti...: GUİLLAUME D'APULİE, *La geste de Robert Guiscard*, éd. Marguerite MATHIEU, Palermo 1961, III, vers 30 sq.

4. Müslüman Kaynakları

Cahen'in çalışmalarına göre, Cl. Cahen, La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes, *Byzantion*, IX, 1934, s. 613-642 (Cl. CAHEN, *Mantzikert...*). En önemli yazarlar şunlardır: İbnü'l-Esir¹⁵¹, İbn KÂLANİŞİ¹⁵², ve İMADEDDİN, el-FARİQÎ, SİBT, KEMALEDDİN¹⁵³.

151 Bu eser şurada yayınlandı: TORNBERG, Les Chroniques de Ibn Al Athir, Leyde 1851-76 ve çalışma şurada da bulunmaktadır: Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Orientaux, I, s. 187-744 ve II, s. 1-180; fakat metin 1098'den sonrası ile başlamaktadır.

152 Ed. AMEDROZ, Leyde 1908.

153 Paris Ulusal Kütüphanesindeki yayınlanmamış yazmalardan bu dört tarihçi Cl. CAHEN tarafından çalışılmıştır.

II. Araştırmalar

- K. I. AMANTOS, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων*, Atina 1955, I, s. 30-31.
- Cl. CAHEN, *Mantzikert...*
- Cl. CAHEN, La première pénétration turque en Asie Mineure, *Byzantion*, XVIII, 1948, s. 5-67.
- Cl. CAHEN, *Pre-Ottoman Turkey*, Londra 1968.
- A. N. DIOMIDIS, *βοζαντιναὶ μελέται*, III, *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ῥωμανοῦ Διογένους*, Atina 1942, s. 204-206.
- E. JANSSENS, La bataille de Mantzikert (1071) selon Michel Attaliatès, *Annuaire de l'Institut de Philologie*, XX, Brüksel 1973, s. 291-304.
- J. LAURENT, *Byzantine et les Turcs Seldjoukides dans l'Asie Occidentale jusqu'à en 1081*, Paris-Nancy 1919.
- V. LAURENT, *Gouverneurs d'Antioche...*: V. LAURENT, La chronologie des gouverneurs d'Antioche, *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, XXXVIII, 1962, s. 221-254.
- Marguerite MATHIEU, Une source négligée de la bataille de Mantzikert: les Gesta Wiscardi de Guillaume d'Apulie", *Byzantion*, XX, 1950, s. 89-103.
- N. OIKONOMIDĒS, *Le serment...*: N. OIKONOMIDĒS, Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance", *REB*, XXI, 1963, s. 101-128.
- E. TSOLAKIS, Michel Attaliatès comme critique des entreprises militaires, *Byzantina*, I, 1969, s. 187 sq.
- E. TOUMANOFF, *The Background to Mantzikert*, *Proceedings of the XIIIth Congress of Byzantine Studies*, *Main Papers*, Londra 1967, s. 411-427.
- Sp. VRYONIS, *Le déclin de l'hellénisme en Asie Mineure et l'essor de l'islamisation du XIe au XVe siècle*, Los Angeles-Londra 1971; *Malazgirt ile ilgili sayfalar* 96-103.
- ZACOS...: G. ZACOS-A. VEGLERY, *Byzantine lead seals*, Bâle 1972, I, Part III.

TANIM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

AMAÇ

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan nitelikli makaleler yayınlayarak, literatüre katkıda bulunmayı amaçlar.

KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

POLİTİKALAR

Yayın Politikası

Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir. Dergi, yayın politikası gereği lisansüstü eğitim sürecindeki öğrencilerin yazılarını değerlendirme ve yayın sürecine almaz.

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.

Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayın için son kararı verir.

Makale yayınlanmak üzere dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

Açık Erişim İlkesi

Tarih Dergisi'nin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir.

Tarih Dergisi makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Telif Hakkında

Yazarlar, Tarih Dergisi'nde yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır. Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

ETİK

Yayın Etiği Beyanı

Tarih Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Tarih Dergisi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür/ bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler.

Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin gizli bilgi olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

HAKEM SÜRECİ

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Dergide Türkçe ve İngilizce makaleler yayınlanır. Gönderilen makalelerde makale dilinde öz, İngilizce öz olmalıdır.

Yazıların Hazırlanması ve Gönderimi

Makaleler sadece <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; **Telif Hakkı Anlaşması Formu'nu** ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Kapak sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir kapak sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Özet: Özgün araştırma makalelerinde 80 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 1.000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Araştırma Makalesi: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmazdır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıkları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetinde ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atf yapılmalıdır.

Revizyonlar

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

Referans Stili ve Formatı

Yayınlar atıf yapılırken en son, en güncel yayınlar tercih edilmelidir. Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Referanslar dip not sistemine uygun olarak belirtilmelidir. Metin içi referansları ve kaynakça bölümü için dikkat edilmesi gereken detaylar aşağıda belirtilmiştir.

Metin içi referanslar üst simge ile 1'den başlayarak gösterilmelidir. Dipnotlar, Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve a.g.e., a.g.m., veya a.g.t. gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:**Kitap:**

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atıflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârîh*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları, 1550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn. yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyancılarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devletlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İnalçık, *a.g.e.*, s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.
Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.
Mücteba İlgürel, “Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad'ın Edirne Câmî-i Şerîf ve Dârü'l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, *a.g.m.*, s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.
Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.
Daha sonraki kullanımlarda:
M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 160 ya da B. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 250.

Tez atflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygurluğu, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 20093.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Sempozyum Tebliği:

Bostan, İdris, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan

sad. : sadeleştiren

nşr. : neşreden

ed. : editör

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale ya da madde

a.g.t. : adı geçen tez

ayn.yzr. : aynı yazar

ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar

ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde

a.g.e., s. 27; a.g.m., s. 28; a.g.t., s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- ✓ Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Referansların derginin benimsediği sistemin kurallarına uygun olarak düzenlendiği
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
 - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
 - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
 - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Öz: 100-150 kelime
 - ✓ Anahtar Kelimeler: 3-6 adet makale dilinde ve 3-6 adet İngilizce
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Turkish Journal of History (Turk J Hist) is an international, scientific, open access periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is the official publication of İstanbul University Faculty of Letters and published biannually on June and December. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history. The journal publishes original articles and translations.

AIM

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history.

SCOPE

Turkish Journal of History (Turk J Hist) publishes research articles and translations on national, regional and world history. The journal also includes book reviews and critiques.

POLICIES***Publication Policy***

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the journal. The journal gives priority to original research papers submitted for publication.

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Short presentations that took place in scientific meetings can be referred if indicated in the article. The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author.

Open Access Statement

Turkish Journal of History is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author.

The articles in Turkish Journal of History are open access articles licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>)

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Copyright Notice

Authors publishing with Turkish Journal of History (Turk J Hist) retain the copyright to their work, licensing it under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

ETHICS

Publication Ethics and Malpractice Statement

Turkish Journal of History is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Turkish Journal of History adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author's Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/ conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-

decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

PEER REVIEW PROCESS

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Articles in Turkish and English are published. Submitted manuscript must include an abstract both in the article language and in English.

Manuscript Organization and Submission

Manuscripts can only be submitted through the journal's DergiPark submission system, available at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> manuscripts submitted via any other medium will not be evaluated.

Manuscripts submitted to the journal will first go through a technical evaluation process where the editorial office staff will ensure that the manuscript has been prepared and submitted in accordance with the journal's guidelines. Submissions that do not conform to the journal's guidelines will be returned to the submitting author with technical correction requests.

All manuscripts submitted to the Turkish Journal of History must be written in Times New Roman font style in 10 font size using MS Word or MS Word compatible program, and must be in A4 size. Authors are required to submit the following:

- **Copyright Agreement Form**
- **Title Page**

A separate title page should be submitted with all submissions and this page should include:

- The full title of the manuscript as well as a short title (running head) of no more than 50 characters,
- Name(s), affiliations, and highest academic degree(s) and ORCID ID(s) of the author(s),
- Grant information and detailed information on the other sources of support,
- Name, address, telephone (including the mobile phone number) and fax numbers, and email address of the corresponding author,
- Acknowledgment of the individuals who contributed to the preparation of the manuscript but who do not fulfill the authorship criteria.

Abstract: An abstract should be submitted with all research articles. The abstract should be unstructured and a maximum of 80 words in length.

Keywords: Each submission must be accompanied by a minimum of three to a maximum of six keywords for subject indexing at the end of the abstract. The keywords should be listed in full without abbreviations.

Manuscript Types

Research Articles: This is the most important type of article since it provides new information based on original research. The main text of original articles should be structured in accordance with the context of the article.

Translations: This type of manuscript should be submitted with a file that contains the original text with its full bibliographic information. A formal consent letter from the author of the original text is also required.

Tables

Tables should be included in the main document, presented after the reference list, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text. A descriptive title must be placed above the tables. Abbreviations used in the tables should be defined below the tables by footnotes (even if they are defined within the main text). Tables should be created using the “insert table” command of the word processing software and they should be arranged clearly to provide easy reading. Data presented in the tables should not be a repetition of the data presented within the main text but should be supporting the main text.

Figures and Figure Legends

Figures, graphics, and photographs should be submitted as separate files (in TIFF or JPEG format) through the submission system. The files should not be embedded in a Word document or the main document. When there are figure subunits, the subunits should not be merged to form a single image. Each subunit should be submitted separately through the submission system. Images should not be labeled (a, b, c, etc.) to indicate figure subunits. Thick and thin arrows, arrowheads, stars, asterisks, and similar marks can be used on the images to support figure legends. Like the rest of the submission, the figures too should be blind. Any information within the images that may indicate an individual or institution should be blinded. The minimum resolution of each submitted figure should be 300 DPI. To prevent delays in the evaluation process, all submitted figures should be clear in resolution and large in size (minimum dimensions: 100 × 100 mm). Figure legends should be listed at the end of the main document.

All acronyms and abbreviations used in the manuscript should be defined at first use, both in the abstract and in the main text. The abbreviation should be provided in parentheses following the definition.

All references, tables, and figures should be referred to within the main text, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text.

Limitations, drawbacks, and the shortcomings of original articles should be mentioned in the Discussion section before the conclusion paragraph.

Revisions

When submitting a revised version of a paper, changes made according to the reviewers' comments should be highlighted in the revised document. Revised manuscripts must be submitted within 30 days from the date of the decision letter. If the revised version of the manuscript is not submitted within the allocated time, the revision option may be canceled. If the submitting author(s) believe that additional time is required, they should request this extension before the initial 30-day period is over.

Accepted manuscripts are copy-edited for grammar, punctuation, and format. Once the publication process of a manuscript is completed, it is published online on the journal's webpage as an ahead-of-

print publication before it is included in its scheduled issue. A PDF proof of the accepted manuscript is sent to the corresponding author and their publication approval is requested within 2 days of their receipt of the proof.

References

While citing publications, preference should be given to the latest, most up-to-date publications. Authors are responsible for the accuracy of references. References should be prepared according the detailed information and examples provided below.

In-text references should be stated in superscripts and numbered starting from 1 as footnotes. Footnotes should be written in Times New Roman style, type size 9 with one space. All footnotes should be end with a full stop. While stating references in footnotes, the title of books and journals should be in italic whereas the title of articles should be plain text font in quotation marks. In the footnotes, the author name and source must be given exactly in the first place, then only the author's surname and abbreviation *ibid* should be written. When citing different publications of the same author, last name of the author and the abbreviated title of the book or the article should be provided after the first citation of the second work. In books with multiple authors, all authors must be written in the first citation and only the surnames of the authors should be given in the following citations of the same book. While citing an article, book section or an encyclopedia item, start and end pages should be provided.

Examples:

Books with a Single Author: Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, p. 115.

For following citations:

Kütükoğlu, *ibid.*, p. 123 or Kütükoğlu, p. 123.

Different publications of the same author:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

If the same book will be cited again, the abbreviated title of it should be provided in the parenthesis as shown in the example.

To indicate the volume of the book, only the volume should be written in Roman numerals.

Hoca Sa' deddin Efendi, *Tâcü 't-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Book Translations:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, p. 51.

Encyclopedia items:

Feridun M. Emecen, “*Başmukataa Kalemi*”, *DİA*, V, 135.

Books with multiple authors:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 25.

For following citations of the same book:

Anhegger-İnalçık, *ibid*, p. 36.

Editor(s) or compiler(s) as authors:

Osmanlı Uygurluğu, eds. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009.

Book section:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Journal Article:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), p.149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, issue 28-29 (1975), p. 164.

Journal article with multiple authors:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Cāmi‘-i Şerif ve Dârü’l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, issue 56 (2012/2), İstanbul 2013, p. 10. For the following citations of the same book: Orbay-Oruç, *ibid*, p. 15.

Journal Translations:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, tran. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, issue 53 (2011/1), İstanbul 2012, pp. 295-349.

Articles of the authors with the same surname:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

For the following citations of the same authors:

M. S. Kütükoğlu, *ibid*, p. 160 or B. Kütükoğlu, *ibid*, p. 250.

Thesis:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: In the footnotes; the name of the archive, the title of the classification, file and the document number should be stated respectively. Abbreviated classifications of the archives may be written in the footnote, however the full title of the classification should be given in the bibliography.

- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Bibliography

All sources that are cited in the footnotes should be stated in alphabetically by the surnames of the authors under Bibliography heading.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Translated texts:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

*The edition number of the book should be indicated as superscript.

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 20142.

Thesis: Sinem Serin, Yıldız Çini/Porselen Fabrikası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: Archive classifications that are stated in footnotes should be written in full in bibliography, abbreviations should be stated in parenthesis. When references are used from different archives, these archives should be classified. Since the document numbers of the archives are stated in the footnotes, only the document classifications should be stated in bibliography section.

- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**
- Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)
- Şura-yı Devlet (ŞD.)
- **Deniz Tarihi Arşivi (DTA)**
- Bahriye Nezareti (BN.)

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- ✓ Confirm that the category of the manuscript is specified.
- ✓ Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- ✓ Confirm that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- ✓ Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, and phone number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
 - ✓ Grant support (if exists)
 - ✓ Conflict of interest (if exists)
 - ✓ Acknowledgement (if exists)
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
 - ✓ Abstract (100-150 words)
 - ✓ Key words: 3-6 words
 - ✓ Body text sections
 - ✓ References
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Turkish Journal of History
Dergi Adı: Tarih Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, Short communication, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, Kısa bildiri, v.b.)	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum
Address	Posta adresi
E-mail	E-posta
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights; to use, free of charge, all parts of this article for the author's future works in books, lectures, classroom teaching or oral presentations, the right to reproduce the article for their own purposes provided the copies are not offered for sale.
All materials related to manuscripts, accepted or rejected, including photographs, original figures etc., will be kept by İSTANBUL UNIVERSITY for one year following the editor's decision. These materials will then be destroyed.
I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury.
This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanımı dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, yazar(lar)ın gelecekte kitaplarında veya diğer çalışmalarında makalenin tümünü ücret ödemeksizin kullanma hakkı makaleyi satmamak koşuluyla kendi amaçları için çoğaltma hakkı gibi fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Yayımlanan veya yayıma kabul edilmeyen makalelerle ilgili dokümanlar (fotoğraf, orijinal şekil vb.) karar tarihinden başlamak üzere bir yıl süreyle İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nce saklanır ve bu sürenin sonunda imha edilir.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya yapılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....